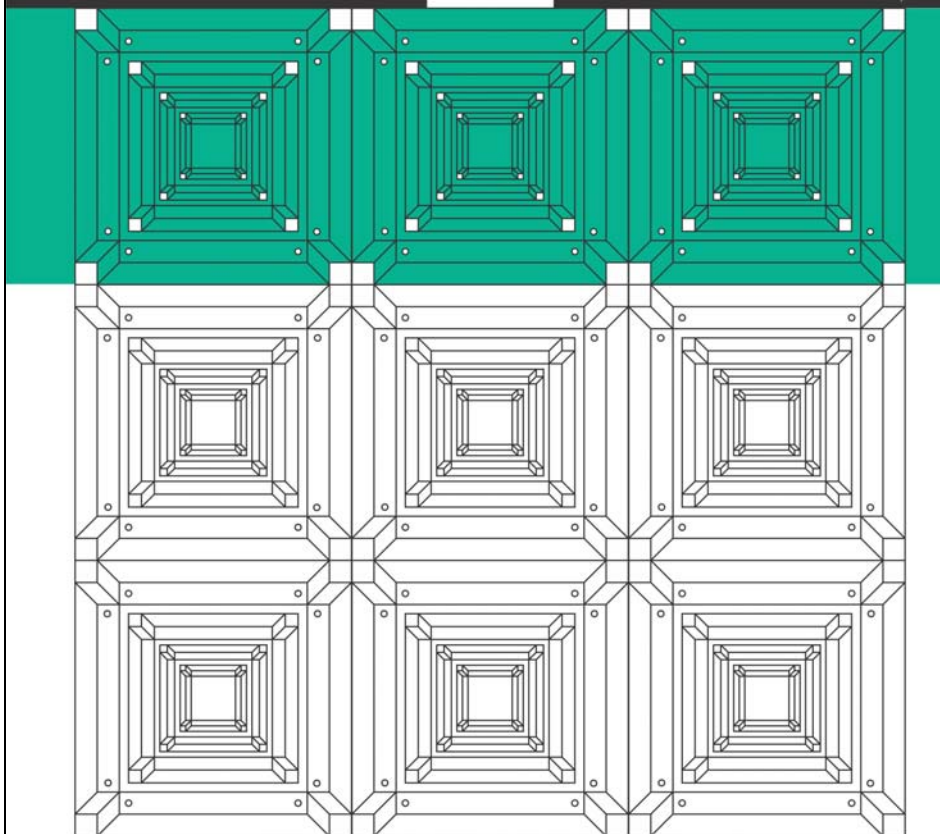

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 20. junija 2011

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafis trade d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Predgovor o raziskovalnem programu *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju* (Jurij Perovšek) 7
- Marko Zajc, Habsburška država kot okvir političnega sobivanja na Slovenskem – poizkus opredelitve širšega prostora 13
The Habsburg state as the context of the political cohabitation in Slovenia – an attempt at defining the wider space
UDK 323(439.5)"1848/1918"
- Filip Čuček, Vprašanja nacionalnih odnosov, demokratizacije in politične pluralizacije na Slovenskem v avstrijski ustavni dobi 31
The Questions of the Relationship, Democratisation and Political Pluralisation in Slovenia in the Austrian Constitutional Period
UDK 323.1(497.4)"1861/1918"
- Damijan Guštin, Vojno stanje kot suspenz demokratične ureditve in človekovih pravic : Avstro-Ogrska – slovensko ozemlje 1914 47
State of War as a Suspension of Democratic Regime and Human Rights: Austro-Hungary – Slovenian Territory 1914
UDK 355.01: 341.231.14(497.4)"1914"
- Željko Oset, Pogled katoliškega in liberalnega tabora na ustanovitev Univerze v Ljubljani od prevrata do oktobra 1921 63
The Outlook of the Catholic and Liberal Camp on the Establishment of the University of Ljubljana since the Shake-up until October 1921
UDK 378.4:329(497.4)"1918/1921"
- Jure Gašparič, Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja 77
Honest or Pragmatic Democracy? Slovenian People's Party and the Question of Political Cohabitation
UDK 321.7(497.4)"1918/1941"
- Jurij Perovšek, Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941 93
The Question of the Ideological, Political, Social and National Co-habitation in the Liberal Political Thought and Practice between 1891–1941
UDK 329.12(497.4)"1918/1941"

Vida Deželak Barič, Vprašanja idejnega, političnega, socialnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne	127
<i>The Questions of the Ideological, Political, Social, National, and Cultural Co-habitation in the Thought and Practice of the Slovenian Marxists Since the End of the 19th Century Until the Beginning of World War II</i>	
UDK 321.7: 340.128(497.4)"1941/1945"	
Boris Mlakar, Primorski Slovenci in delovanje fašističnih občinskih uprav v tridesetih letih 20. stoletja	151
<i>The Slovenians from Primorska (Littoral) and the Functioning of the Local Fascist Local Administrations in the 1930s</i>	
UDK 352.075(450)(=163.6)"193"	
Bojan Godeša, Oblikovanje vojne strategije med političnimi dejavniki po okupaciji Slovenije in njihova (ne)pripravljenost za skupen nastop	167
<i>The Formation of the Wartime Strategy among the Political Actors After the Occupation of Slovenia and Their (Un)readiness for Joint Action</i>	
UDK 323(497.4)"1941/1945"	
Eva Mally, Demokracija in demokratičnost v Osvobodilni fronti	185
<i>Democracy in the Liberation Front</i>	
UDK 329.71:321.7(497.4)"1941/1945"	
Tadeja Tomišek Čehulič, Vloga varnostno obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu : smrt ali usmrtilcev	207
<i>The Role of Security and Intelligence Bodies of the Partisan Movement in the Partisan Judicial Administration: Death or Execution</i>	
UDK 355.425.4:355.40(497.4)"1941/1945"	
Žiga Koncilija, Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu.....	221
<i>Political Judicial Processes and Public Comments during the Nagode Trial</i>	
UDK 34.096:323(497.4)"1947"	
Nevenka Troha, Sobivanje ali soodvisnost Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte Slovenije (1945–1953)	241
<i>Cohabitation or Co-dependence of the Communist Party of Slovenia and the Liberation Front of Slovenia (1945–1953)</i>	
UDK 329.71:329.15(497.4) "1945/1953"	
Zdenko Čepič, Načela in počela socialistične demokracije	271
<i>Principles and Origins of Socialist Democracy</i>	
UDK 321.74(497.1)"1945/1991"	
Aleš Gabrič, Disidenti v Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami	297
<i>Dissidents in Slovenia in Comparison to the Eastern European Communist States</i>	
UDK 329.052(497.4:4-12)"1945/1990"	

- Jurij Hadalin, Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine
v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij na Kosovu leta 1981 313
*The Attitude of Security Intelligence Services towards the Albanian Minority
in Yugoslavia after the 1981 Protests in Kosovo*
UDK 355.40(497.1)(=18)"1981"
- Rosvita Pesek, Ko opozicija prevzame pobudo, komunisti pa izgubijo
oblast (1987–1990) 329
When Opposition Takes the Initiative and Communists Fall from Power (1987–1990)
UDK 323(497.4)"1987/1990"
- Blaž Babič, Politična tranzicija in vprašanje vrednostnih sistemov
pri Slovencih po letu 1990 353
Political Transition and the Question of the Value Systems of Slovenians after 1990
UDK 330.341.4:316.752 (497.4)"1991/2010"

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske pisane o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

Predgovor o raziskovalnem programu *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*

Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani (INZ) v okviru svojega raziskovalnega in širšega družbenega poslanstva med drugim od leta 2004 izvaja tudi raziskovalni program (RP) *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Programska skupina inštitutskih raziskovalk in raziskovalcev, ki izvaja omenjeni program, je v prvem obdobju njegovega financiranja (2004–2008) opravila celostno razčlenitev temeljnih idejnih, političnih in kulturnih procesov ter vojaškega dogajanja na slovenskih tleh v 20. stoletju, ki je v tem času zadevala vprašanje večstranskega ali le enostranskega mišljenjskega, vrednostno-civilizacijskega, družbenopolitičnega in kulturnega življenja ter bivanjsko kakovost uresničevanja posameznika in naroda v njem. Izvajalci so se osredotočili na ključna razvojna obdobja in prelome, v katerih je bilo vprašanje ideološkega in političnega uveljavljanja posameznih svetovnonazorskih, političnih in kulturnih izbir ter njihovega izražanja v 20. stoletju na Slovenskem najbolj izpostavljeno: čas prve jugoslovanske države (1918–1941), druge svetovne vojne na Slovenskem (1941–1945), druge jugoslovanske skupnosti (1945–1991) in slovenski prehod v družbo svobodne idejne ter politične izbire, utemeljen v procesu demokratizacije konec osemdesetih let in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ter zaokrožen z oblikovanjem pluralno uresničene samostojne slovenske nacionalne države Republike Slovenije leta 1991. Skupna raziskovalna spoznanja programske skupine, dobljena v prvem obdobju financiranja RP, so se iztekla v sklepno ugotovitev, da je bila vzpostavitev Republike Slovenije zgodovinsko najbolj preizkušen odgovor na temeljni antagonizem slovenskega idejnopolitičnega življenja v 20. stoletju, ki so ga opredelili prizadevanje za pluralno svobodno demokratično družbo na eni strani in poskusi ter obdobja idejnopolitičnega obvladovanja velike večine prebivalstva na drugi strani.¹

¹ http://www.dlib.si/Poročila/Zaključna_poročila_ARRS/Raziskovalni_programi/Idejnopolitični_in_kulturni_pluralizem_in_monizem_na_Slovenskem_v_20._stoletju/Zaključno_poročilo_o_rezultatih_raziskovalnega_programa_v_obdobju_2004–2008 (dalje Zaključno poročilo o rezultatih RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju 2004–2008), str. 1–4.

Ob oblikovanju vsebinskih težišč nadaljnega izvajanja RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki je bil leta 2005 uvrščen med najboljše raziskovalne programe v Republiki Sloveniji,² in sočasnem oblikovanju poročila o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela na programu v obdobju 2004–2008³ je programska skupina ugotovila, da se kompleksnost do tedaj obravnavanih vprašanj problemsko nadaljuje v novo raziskovalno razsežnost: obravnavo vprašanja demokracije in demokratičnih vrednot v novejši slovenski zgodovinski izkušnji. Presoja civilizacijskega pomena večstranske ali enostranske idejno-spoznavne, kulturnosocialne in družbenopolitične razsežnosti posameznikove in narodove identitete, svobode ter razvojne perspektive namreč odpira vprašanja, ki z vidika obravnave svobodnega in enakopravnega urejanja družbenih in političnih zadev terjajo nadaljnje odgovore. Omogoča jih zgodovinska ocena, koliko so temeljna načela demokracije veljala (in veljajo) v vrednostnem sistemu slovenskega človeka in družbe in koliko ter na kakšen način so jih na Slovenskem uresničevali. Omenjeno problematiko v zgodovinsko zaokroženi razvojni stopnji opredeljujeta »ločitev duhov« in z njo povezan nastanek modernih političnih strank ter vzpostavitev pluralnega političnega prostora na Slovenskem konec osemdesetih let oziroma v devetdesetih letih 19. stoletja in vstop Republike Slovenije v Evropsko unijo leta 2004, ki je njene državljanke in državljanke vpel v demokratičen mednacionalno in meddržavno dogovorjen družbeni, kulturni, socialnogospodarski in politični prostor. Programska skupina je soglašala, da tako opredeljen vsebinski in časovni okvir novih raziskovalnih vsebin zagotavlja ustrezno in kakovostno nadaljevanje programa. Na tej podlagi je spomladi 2008 pripravila predlog izvajanja RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju za naslednje obdobje financiranja in ga 5. maja 2008 predložila ARRS.⁴ Na podlagi predstavitve njegove vsebine/opisa na ocenjevalnem panelu, ki je potekal 19. junija 2008 v Ljubljani, ter pozitivnega predloga Znanstvenega sveta ARRS je bil RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju s sklepom Upravnega odbora ARRS 22. oktobra 2008 odobren in izbran za financiranje v petletnem obdobju (od 1. januarja 2009 do 31. decembra 2013).⁵

² Najboljši raziskovalni programi v letu 2005. Ljubljana: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, 2006, str. 38–39; <http://www.arrs.gov.si/sl/progproj/rprog/najboljsi.asp>.

³ O kvalitativnem in kvantitativnem vidiku uresnitve zastavljenih raziskovalnih ciljev v omejenem obdobju glej Zaključno poročilo o rezultatih RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju 2004–2008, str. 4–5.

⁴ Dokumentacija INZ, fasc. Prijave na razpise ARRS (2008). Predlog programa za obdobje 2009–2014 in Poročilo o rezultatih raziskovalnega programa v obdobju 2004–2008 (Usposobljenost) / RP P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju (dalje Predlog programa za obdobje 2009–2014), Priloga 1, str. 1.

⁵ Dokumentacija INZ, fasc. ARRS (2008). Dopis ARRS št. 430-16/2008-2339 z dne 19. 11. 2008.

Vsebinska težišča, na katera se je programska skupina osredotočila po sprejemu predloga nadaljnega izvajanja RP, njene članice in člani obravnavajo enako za celotno časovno obdobje, čeprav so bila v posameznih obdobjih določena izhodiščna vprašanja pomembnejša. Temeljne problemske vsebine, ki jih obravnavajo v sedanjem obdobju financiranja, so: 1. razumevanje in uresničevanje demokracije na političnosistemskem področju, v katero sodijo problematika oblike vladavine, oblike državne ureditve, vprašanja parlamentarne demokracije in delovanja parlamenta, volilnega sistema, strank, znotrajstrankarske demokracije, razmerja demokracija-monarhija-republika in problem delitve oblasti; 2. vprašanje temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ob katerem je problematiziran odnos posameznik/skupnost – obenem z obravnavo odnosa do enakopravnosti (spolov, slojev); 3. razumevanje vprašanja naroda in narodne samoodločbe ter razčlenitev odnosa med svobodo posameznika in naroda; 4. vprašanje idejnega, kulturnega, političnega, konfesionalnega, socialnega in nacionalnega sobivanja (sožitja, kohabitacije) na Slovenskem; ta vsebinski okvir zajema tudi odnos države do Cerkve in Cerkve do države, nanj pa se navezuje tudi vprašanje položaja Cerkve v družbi in njenih pogledov na posameznika, družbo, svobodo, avtoriteto ter različne poglede tako na Cerkev kot na sekularizacijske procese; 5. vprašanje demokracije z vidika instituta lastnine, soočenja s korporativističnimi družbenimi modeli in totalitarističnimi sistemi moderne (komunizem, fašizem, nacizem), odnosom do revolucije ter vojne in vojske. Izvajalci programa bodo skladno s potekom in rezultati raziskave posamezne raziskovalne vsebine tudi sproti prilagajali, širili, ožili in po potrebi odpirali nove.⁶

Glede na opozorilo ARRS, da mora biti predlog izvajanja raziskovalnega programa pripravljen tako, »da omogoča celovito ocenjevanje že po nadaljnjih treh letih izvajanja in naprej po letih za obdobje od treh let dalje do šest ali manj let«,⁷ se je programska skupina na svojem sestanku, 17. decembra 2008, odločila, da bo RP izvajala v dveh vsebinskih in časovnih stopnjah. Za prvo, ki se izteče leta 2011, se je po njeni presoji kot najbolj zaokrožen problemski kompleks, ki omogoča celovito stopenjsko ocenjevanje izvajanja RP, pokazala obravnava vprašanja idejnega, kulturnega, političnega, konfesionalnega, socialnega in nacionalnega sobivanja (sožitja, kohabitacije) na Slovenskem v obdobju od devetdesetih let 19. stoletja do leta 2004. Programska skupina se je odločila, da bo rezultate omenjene obravnave v letu 2011 predstavila v inštitutski znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* (PNZ) in tako omogočila stopenjsko ocenjevanje izvajanja RP. V njegovi drugi stopnji bo nato obravnavala preostala vsebinska težišča, kot jih je opredelila v predlogu izvajanja RP v naslednjem obdobju financiranja in so predstavljena zgoraj. Ob tem bo tudi poglobila, razširila in nadgradila raziskovalna spoznanja, dosežena v njegovem dotedanjem izvajanju.⁸

⁶ Predlog programa za obdobje 2009–2014, Priloga 1, str. 2.

⁷ Predlog programa za obdobje 2009–2014, str. 1, op. 1.

⁸ Dokumentacija INZ, fasc. Program P6-280 / P6-281. Zapisnik 7. sestanka članov Programske skupine Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki je bil dne 17. 12. 2008 ob 10.00 uri v sejni sobi INZ.

Po prvem letu izvajanja RP v sedanjem obdobju financiranja je programska skupina na podlagi opravljenega začetnega raziskovalnega dela opredelila posamezne problemske sklope, ki so se izrisali v pogledu na večplastno vprašanje sobivanja skozi zgodovinsko izkušnjo slovenskega človeka od konca 19. do začetka 21. stoletja. Kot njegove ključne prvine je poudarila vlogo družbenega in državnega konteksta v razumevanju političnega in nacionalnega sobivanja na Slovenskem v avstrijski dobi, vprašanje idejnega, političnega in socialnega sobivanja v pogledih in ravnanju katoliškega, liberalnega in marksističnega tabora od nastanka modernih slovenskih političnih strank do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, idejno-nazorsko soočenje liberalnega in katoliškega tabora pred prvo svetovno vojno in po njej ob vprašanju ustanovitve univerze kot najvišje nacionalne znanstvene in kulturne ustanove, odnos fašistične uprave do primorskih Slovencev med svetovnima vojnoma, medsebojno razumevanje in delovanje slovenskih političnih sil v pogojih soočenja z okupatorjem med drugo svetovno vojno, vprašanje demokracije in demokratičnosti v Osvobodilni fronti slovenskega naroda, delovanje varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v okviru prizadevanj Komunistične partije Slovenije, da z razvojem pravosodja že med vojno svoje revolucionarno delovanje postavi na temelje zakonitosti, delovanje represivnega aparata (varnostne službe) v nadziranju in usmerjanju dinamike kolektivne mentalitete na Slovenskem po vojni, vlogo Osvobodilne fronte Slovenije pri vzpostavitvi le ene dopustne družbene in politične izbire po vojni, vprašanje sobivanja posameznika z družbo in državo v okviru političnega sistema socialističnega samoupravljanja, vprašanje disidentstva na Slovenskem ter njegovo primerjavo z disidentstvom v Jugoslaviji in vzhodnoevropskih državah, razumevanje narodnega sobivanja na primeru Kosova in albanske manjšine, odnos med partijsko oblastjo in opozicijskimi političnimi organizacijami v letih 1987–1990 ter vprašanje vrednostnih sistemov pri Slovencih v času politične, gospodarske in družbene tranzicije po letu 1990.⁹ V usmerjanju na omenjene sklope in pri njihovi obravnavi je raziskovalno delo programske skupine temeljilo v razčlenitvi gradiva v arhivskih, dokumentacijskih in študijskih ustanovah doma in v tujini (Arhivu Jugoslavije v Beogradu, Arhivu Karl Francove Univerze v Gradcu, Arhivu Okrožnega sodišča v Ljubljani, Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, Arhivu Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Arhivu Univerze v Ljubljani, Arhivu Vlade Republike Slovenije, Arhivu zunanjega ministrstva Češkoslovaške republike v Pragi, Diplomatskem arhivu Ministrstva za zunanje zadeve Srbije, Osrednjem državnem arhivu v Rimu, Zgodovinsko-diplomatskem arhivu italijanskega zunanjega ministrstva v Rimu, Dokumentaciji Dela, Dokumentaciji TVS, Dokumentacijsko-knjižničnem oddelku Državnega zbora RS, Knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, Nacionalni knjižnici na Dunaju, Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, vključno z

⁹ Prim. prav tam, Zapisnik 8. sestanka članov Programske skupine Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki je bil dne 25. 2. 2010 ob 10.00 uri v sejni sobi INZ.

digitaliziranim gradivom, dosegljivim na spletni strani www.dlib.si, Osrednjem državnem arhivu v Rimu, Pokrajinskem arhivu Koper, Pokrajinskem arhivu Maribor, Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, Univerzitetni knjižnici na Dunaju, Zgodovinskem arhivu Celje), razčlenitvi objavljenega arhivskega gradiva (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Sejni zapisniki Narodne vlade SHS v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1919–1921) in razčlenitvi dosegljivega gradiva v privatnih zbirkah vodilnih političnih osebnosti iz obdobja demokratizacije in osamosvojitve konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja na Slovenskem. Programska skupina se je obenem naslonila tudi vso upoštevanja vredno domačo in tujo strokovno literaturo.¹⁰

Omenjene problemske sklope, ki so razčlenjeni v pričujoči številki PNZ, je obdelalo osemnajst avtorjev, ki so sodelovali v izvajanju RP med leti 2009–2011.¹¹ Žal med njimi ni vodilnega poznavalca kulturne politike oziroma vprašanja boja za odločujoč vpliv pri opredeljevanju ideološkega značaja slovenske narodnopolitične biti na področju kulture v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem, pokojnega člana programske skupine znanstvenega svetnika dr. Ervina Dolenca, ki je spomladi 2008 še tvorno sodeloval pri oblikovanju predloga izvajanja RP v naslednjem obdobju financiranja. Avtorji so svoje prispevke pripravili na podlagi raziskav, ki jih opravljajo v okviru RP, in jih skladno z njimi tudi naslovili. Vsebinska celota njihovih prispevkov pokaže, da je (bilo) vprašanje idejnega, političnega, kulturnega, socialnega in narodnega sobivanja eden od najtrših problemov v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Pri tem je pomembna ugotovitev, da to ni (bila) le posebna slovenska značilnost, marveč velja tudi za zunajslovenski zgodovinski in politični okvir. Problem sobivanja (sožitja, kohabitacije) v vsej svoji razsežnosti tako predstavlja vprašanje, ki bo še dolgo zaposlovalo sedanjega človeka in njegov zgodovinski spomin.

Na podlagi povedanega programska skupina predaja rezultate svojega dosejanega dela na RP Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju v tekočem obdobju financiranja javnosti v želji, da bi prispevali k bolj uravnoteženemu in ideološko neobremenjenemu razumevanju demokratičnih in nedemokratičnih tradicij slovenskega prostora ter na ta način odprli novo perspektivo pojmovanja demokratičnega življenja danes. Zagotovo se namreč vsi strinjamo z vizijo dinamične in odprte slovenske družbe, ki bo z jasno

¹⁰ Dokumentacija INZ, fasc. Program P6-280 / P6-281. ARRS-RPROG-LP-2009/145, Letno poročilo o rezultatih raziskovalnega programa v letu 2009, str. 4–5, ARRS-RPROG-LP-2010/8/8, Letno poročilo o rezultatih raziskovalnega programa v letu 2010, str. 5.

¹¹ Za vse članke, ki so objavljeni v tej številki PNZ, v predpisani obliki navajamo tudi obvezno pojasnilo o načinu in gmotni podlagi njihove priprave. Pojasnilo se glasi: »Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 *Conceptually-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia*).«

predstavo o svojih političnih delitvah in preizkušnjah demokracije v 20. stoletju sposobna sprejemati nove razvojne izzive današnjega in prihodnjega časa.

*Dr. Jurij Perovšek,
vodja raziskovalnega programa*

V Ljubljani, 1. junija 2011

1.01
Prejeto 5. 5. 2011

UDK 323(439.5)"1848/1918"

Marko Zajc*

Habsburška država kot okvir političnega sobivanja na Slovenskem – poizkus opredelitve širšega prostora

IZVLEČEK

Avtor v začetku članka opredeli koncept političnega in družbenega sobivanja (kohabitacije) kot pojmovno orodje za analizo procesov (ne)upoštevanja, vključevanja-izključevanja, ki jih prakticirajo družbene in politične skupine. Nato obravnava splošno razmerje med demokracijo in kohabitacijo v politični filozofiji, sodobni teoriji demokracije ter v katoliški in marksistični tradiciji. Tretji del je posvečen vlogi sobivanja v sodobni slovenski publicistiki, kjer je močno navzoča teza o slovenski razcepljenosti. Brez poznavanja družbenih razmer v habsburški državi ni mogoče razumeti političnega sobivanja v slovenskem prostoru v začetku 20. stoletja. V zadnji desetletjih sta v zgodovino pisju o habsburški monarhiji opazna predvsem dva koncepta/pojma: politična kultura in civilna družba. V prispevku avtor na temelju primerjalne zgodovinske literature prikaže pomen politične kulture, civilne družbe in radikalizacije političnega prostora v zadnjih desetletjih habsburške monarhije za vprašanje političnega sobivanja v slovenskem prostoru.

Ključne besede: Slovenci, habsburška monarhija, politika, kohabitacija, demokracija, politična kultura

THE HABSBURG STATE AS THE CONTEXT OF THE POLITICAL COHABITATION IN SLOVENIA – AN ATTEMPT AT DEFINING THE WIDER SPACE

ABSTRACT

In the beginning of his article the author defines the concept of the political and social cohabitation as a terminological tool for analysing the processes of the (non)observance or inclusion/exclusion as practiced by social and political groups. Then the author explores the general relationship between democracy and cohabitation in the political philosophy, modern theory of democracy as well as the Catholic and Marxist tradition. The third part of the contribution focuses on the role of coexistence in the modern Slovenian press, where the theory of the Slovenian disunion is very much present. It is not possible to understand the political cohabitation in the Slovenian territory in the beginning of the 20th century without being familiar with the social circumstances in the Habsburg state. In the final decades two concepts/notions are especially evident in the historiography concerning the Habsburg Monarchy:

* Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: marko.zajc@inz.si

political culture and civilian society. On the basis of comparative historiographic literature, in his contribution the author demonstrates the relevance of political culture, civilian society and radicalisation of the political space in the final years of the Habsburg Monarchy for the issue of the political co-habitation in the Slovenian space.

Key words: Slovenians, Habsburg Monarchy, politics, cohabitation, democracy, political culture

Zakaj raziskovati politično in družbeno sobivanje (kohabitacijo) v 20 stoletju na Slovenskem? Zato, ker s pomočjo tega koncepta zajamemo pomembno dimenzijo na ravni družbenih in političnih praks, pomembnih za razumevanje procesov, ki jih lahko splošna zgodovinska analiza demokratizacije, modernizacije, parlamentarizma in politično-ideoloških bojev spregleda. Kaj mislimo s pojmom kohabitacija? Izraz uporabljamo kot pojmovno orodje za analizo procesov (ne)upoštevanja, vključevanja-izključevanja, ki jih prakticirajo družbene in politične skupine. Družbene skupine opredelimo v širšem smislu: kot človeško skupnost, katere člani priznavajo obstoj skupnosti in članstvo v njej. Opredelitev ne vsebuje implikacij glede homogenosti in meja skupin.¹

Temeljna raziskovalna vprašanja so: ali skupina upošteva druge skupine, s katerimi je v antagonističnem oz. konkurenčnem odnosu, kot (vsaj načeloma) enakopravne? Ali jim priznava pravico do obstoja v sistemu svojih vrednot? Priznava sistemu vrednot, ki ga zagovarja nasprotna skupina, pravico do obstoja ali ga vidi kot grožnjo svojim vrednotam? Sožitje nas zanima na dveh ravneh: kot vrednota in kot praksa. Ravni nista nujno povezani. Za takšno sožitje tudi ni nujno, da se skupine povezujejo ali da približujejo svoja stališča, lahko živijo v »vzporednih svetovih« in se »spoštljivo ignorirajo«, pa kljub temu priznavajo eksistenco »drugega«.

Kohabitacija in demokracija na splošno

Pojem kohabitacije uporabljamo tudi zato, ker dopolnjuje druge pojme, pomembne za razumevanje teh procesov, kot so: modernizacija, parlamentarizem, pluralizem, liberalizem, predstavništvo in seveda – demokracija. Slednji je mogoče od vseh naštetih še najbolj heterogen, pa vendar ključen za dobo po revolucijah 17. in 18. stoletja. Na tem mestu ni dovolj prostora, da bi se spuščali v podrobno analizo pojma demokracija v času in prostoru, kljub temu pa je za razumevanje razmerja kohabitacija – demokracija v začetku 20. stoletja ključno poznavanje osnovnih pomenskih prelomov. Do dobe revolucij se je pojem demokracije uporabljal samo v teoretskih razpravah. Velika večina teoretikov se je držala aristotelovske logike, po kateri je demokracija neuresničljiva v večjih državah, pod določenimi pogoji pa je mogoča samo v majhnih političnih tvorbah. Demokracija je pomenila samo neposredno (čisto, absolutno) demokracijo idealiziranega atenskega

¹ Richard Jenkins: *Social Identity*, Third Edition. Routledge 2008, str. 9.

tipa, kjer vsi (celoten demos) odločajo o vsem.² Veliki politični filozofi 17. in 18. stoletja, ki so splošno sprejeti kot glavni »očetje« modernega pojmovanja politike, so videli kot glavni problem demokratične ureditve spopada med različnimi »frakcijami«. Montesquieu je bil prepričan, da je lahko republikanska vladavina bodisi aristokratska bodisi demokratična. Prvi pogoj za obstoj republikanske vlade pa je »javna vrlina« – želja po javnem dobrem –, ki jo morajo imeti ljudje, ki vladajo. Če je ta vrlina praktično odsotna pri despotski ureditvi, pri monarhiji pa ni nujna, pa je za delovanje republike ključna.³ Brez jasne zavesti o delovanju za javno dobro bo republika razpadla v bojih različnih frakcij. Destruktivnost različnih skupin je poudarjal tudi David Hume, ki je namesto demokracije raje uporabljal pojem republika. Problem spopada med frakcijami je Hume rešil tako, da je zagovarjal zastopstvo ljudi v večjih političnih enotah. Po njegovem mnenju morajo v večjih enotah zastopniki ljudstva upoštevati veliko različnih interesov, kar naj bi omejilo spopade med frakcijami. Še bolj kritičen do demokracije je bil Rousseau. V Družbeni pogodbi je zagovarjal mnenje, da je demokracija nezdržljiva z reprezentativnimi institucijami. Suverenost ljudstva se ne more odtujiti in je ni mogoče zastopati.⁴ Še največ zaupanja v zastopniško demokracijo je imel John Locke, ki je (sicer nejasno) podpiral idejo zastopniške demokracije.⁵ Z nastankom ZDA in francosko revolucijo je demokracija dobila novo razsežnost. Ideja predstavnštva ljudstva je omogočila uresničevanje demokracije v velikih državah. Ideja predstavnikov, ki jih izvoli ljudstvo, pa je prinesla dva glavna problema: neizogibnost strank (gibanj, frakcij) in vprašanje elektorata. Oboje pa je bistveno za vprašanje sobivanja različnosti.

Pomembno je tudi dejstvo, da se je izraz demokracija izvil iz primeža ozke družbene teorije in začel živeti politično življenje. Izraz demokracija ni imel samo starega, ustavno-političnega pomena. Postal je samooznačevalec različnih političnih struj in ime za nove ustavne institucije. Predvsem pa je pojem sprejel vase splošne socialne in zgodovinsko-filozofske vsebine. Nastali so pojmi socialna demokracija, krščanska demokracija itd.⁶ V 19. stoletju, ko je ideja ljudskega predstavnštva počasi, a zanesljivo skupaj s prehodom v meščansko družbo postala prevladujoča in je dobila svoj izraz v državnih institucijah (parlament), je izraz demokracija dobil neobvladljivo veliko pomenov. Radikalci različnih narodnih prepričanj iz leta 1848 so ga pojmovali drugače kot nastajajoči socialisti ali konservativci. Izraz demokracija je bil v posebnem razmerju z liberalizmom kot političnim gibanjem in kot ideologijo meščanstva. Tipična oblika politične organizacije za liberalizem je bila predstavniška vlada na temelju izvoljenega parlamenta, ki ni predstavljala socialnih interesov ali skupnosti (kot v starem režimu), ampak skupine posameznikov z legal-

² Hans Maier: *Demokratie, III. Auflösung der Tradition in der frühen Neuzeit*. V: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 1. Stuttgart 1979 (dalje Maier, *Demokratie*), str. 839.

³ Robert A. Dahl: *Democracy*. Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite. Encyclopaedia Britannica, Chicago 2010, str. 23.

⁴ Prav tam, str. 24, 25.

⁵ Prav tam, str. 21.

⁶ Maier, *Demokratie*, str. 848.

no istim statusom.⁷ Načela osebnih svoboščin, ustavnosti, pravne države in parlamentarnega zastopstva, ki so jih zagovarjala liberalna gibanja, so imela v ozadju vedno vprašanje soudeležbe »množic« pri političnih odločitvah. Liberalni možje na »političnem vrhu« pa »množicam« niso zaupali, da so sposobne racionalnih političnih odločitev. Kaj storiti? Omejiti volilno pravico in se ponuditi kot predstavniki ljudstva, kot tisti, ki vedo, kaj je za ljudstvo najboljše.⁸ Kot je izpostavil Pieter M. Judson, so bili redki evropski liberalci pripravljeni razširiti volilno pravico na nižje sloje, tako v Veliki Britaniji in Franciji kot tudi v nemškem in avstrijskem prostoru.⁹

Teorije demokracije, ki so se v drugi polovici 20. stoletja razvile v Zahodni Evropi in ZDA in so še vedno aktualne, vprašanjem sobivanja ne posvečajo veliko pozornosti. Deloma zato, ker se ukvarjajo z demokracijo kot političnim sistemom, deloma zato, ker naj bi bilo vprašanje sobivanja vgrajeno v sam demokratični sistem. Večina teh definicij demokracije je večdimenzionalnih. Npr. Juan J. Linz in Alfred C. Stepan izpostavljata pet polj, ki naj bi bila navzoča v konsolidiranih demokracijah: svobodna civilna družba, avtonomna in vrednotena politična družba, vladavina prava, relativno učinkovita birokracija in institucionalizirana politična družba.¹⁰ Podobno večdimenzionalno obravnava demokracijo eden najvidnejših teoretikov demokracije Robert A. Dahl. Idealna demokracija v svojem minimumu naj bi imela: efektivno soudeležbo demosa (člani enote naj bi imeli možnost za izražanje mnenja o politiki), enakost volitev, informirane volivce, državljanski nadzor nad poslovanjem države (demos odloča, kaj je pomembno za odločanje predstavnikov), vključitev (vsak ima pravico sodelovati) in osnovne pravice.¹¹ Za našo temo je pomembna Dahlova teza, da element demokracije ne more nadomestiti drugega elementa. Npr.: visoka raven politične participacije ne more nadomestiti svobodnih volitev.¹² Demokracija pa ni samo politični sistem, ampak tudi sistem vrednot. To komponento še zlasti izpostavlja ameriški politolog/pravnik Robert Post, ki ugotavlja, da demokracije ne smemo enačiti z ljudsko suverenostjo, stanjem, ko ljudstvo izvaja »ultimativni nadzor« nad svojo vlado. Takšen nadzor se lahko prav lepo sklada s popularnim fašizmom, v katerem diktator uživa spontano podporo večine. Prav tako demokracija ni enako majorizem, sistem, v katerem večina ljudi izvaja nadzor nad svojo vlado. Večina elektorata lahko vsili nedemo-

⁷ Eric Hobsbawm: *The Age of Capital 1848–1875*. London 2008 (1975), str. 123.

⁸ Alan S. Kahan: *Liberalism in Nineteenth-Century Europe, The Political Culture of Limited Suffrage*. Palgrave Macmillan 2003, str. 8.

⁹ Pieter M. Judson: *Exclusive Revolutionaries, Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire 1848–1914*. The University of Michigan Press, 1999 (dalje Judson, *Exclusive Revolutionaries*), str. 6.

¹⁰ Bruce Bueno De Mesquita, George W. Downs, Alastair Smith, Feryal Marie Cherif: *Thinking inside the Box: A Closer Look at Democracy and Human Rights*. *International Studies Quarterly*, Vol. 49, No. 3 (Sept., 2005) (dalje *Thinking inside the Box*), str. 441.

¹¹ Robert A. Dahl: *Democracy*. *Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite*. *Encyclopaedia Britannica*, Chicago 2010, str. 23.

¹² *Thinking inside the Box*, str. 442.

kratična pravila. Demokracija se razlikuje od ljudske suverenosti in majorizma, ker je demokracija normativna ideja, ki se nanaša na substancialne politične vrednote, ljudska suverenost in majorizem pa sta deskriptivna izraza, ki se nanašata na posamezne procese odločanja.¹³

Za zgodovino našega prostora sta pomembna dva pogleda na demokracijo, ki ju zahodni avtorji praviloma zanemarjajo: marksistični in katoliški. Za tako obširno temo, kot je odnos na ravni demokracija – marksizem oziroma demokracija – katolicizem, na tem mestu ni prostora. Katoliška cerkev kot najbolj stabilna zamišljena skupnost v predmoderni dobi demokratizacije ni pričakala z odprtimi rokami. Parlamentarna demokracija je bila v celinski Evropi otrok revolucije in sekularizacije. Pluralnost družbenih političnih skupin je bila v nasprotju s podobo stanovsko urejene, »harmonične« države.¹⁴ A zahteve in potrebe časa so kmalu spoznali tudi ideologi političnega katolicizma, ki so se morali sprijazniti z nelagodnim dejstvom, da je vstop v pluralni politični prostor nujen. Ker se je katolicizem, ki se je v 19. stoletju utrdil kot trdnjava proti brezbožni modernizaciji, posluževal modernih sredstev za mobilizacijo ljudi, se je moral vsaj deloma tudi modernizirati. Demokratične strukture so prodirale v katolicizem prek društev in zvez, tiska, političnih strank, sindikatov, katoliških manifestacij itd. Povečevala se je vloga laikov v strukturi Cerkve.¹⁵ Kot je nazorno pokazal Egon Pelikan, je bil odnos političnega katolicizma do demokracije ambivalenten in je nihal v različnih odtentkih od popolnega zanikanja ustavnosti/parlamentarizma do globokega zaupanja v moč ljudstva, od čistega monarhičnega principa do čaščenja splošne volilne pravice. V glavnem pa so katoliški teoretiki z vsemi filozofskimi in sociološkimi sredstvi poskušali uskladiti demokracijo s katoliškim modelom organske stanovske družbe po logiki: demokracija da, ampak samo če je prava, torej »katoliška«.¹⁶ V teh vizijah družbe je bilo za sobivanje bistveno drugačnih družbenih skupin in prepričan zelo malo prostora.

Če je statična narava katoliškega pogleda na družbo izključevala sobivanje s skupinami, ki so imele bistveno drugačen pogled na svet, pa je dialektična narava marksistične misli sobivanje postavila v ozadje in izpostavila družbeni boj. Marx in Engels sta imela (v zreli fazi) sistem liberalne demokracije za orodje buržoazije, ki se predstavlja kot predstavnica celotne družbe, v resnici pa s pomočjo demokratične države ščiti kapitalistično izkoriščanje. »Buržoazna enakost (odprava razrednih pri-

¹³ Robert Post: Democracy and Equality. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 603, Law, Society, and Democracy: Comparative Perspectives (Jan. 2006), str. 25.

¹⁴ Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997 (dalje Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma), str. 40.

¹⁵ Ernst Hanisch: Der politische Katholizismus, Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart. V: Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, str. 528.

¹⁶ Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma, str. 40–95. Prim. Zvonko Bergant: Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana 2004, str. 335–395.

vilegijev) se zelo razlikuje od proletarske enakosti (odprava razredov samih).¹⁷ Na liberalno demokracijo Marx in Engels gledata skozi teleološka in dialektična očala: kot proces razvoja iz demokracije v »social-demokracijo«, ki privede do »revolucionarnega skoka«, ki odpre pot v »pravo« demokracijo komunizma.¹⁸ Za razliko od leninizma, avstromarksizem parlamentarnemu boju ni nasprotoval. »Delavski razred torej ne le da nima razloga opustiti parlamentarizem,« je menil Karl Kautsky, »ampak ima nepobiten razlog, da povsod kar najodločneje dela za ojačenje parlamenta nasproti državni upravi in za ojačenje svojega zastopstva v parlamentu.«¹⁹ Načelo sobivanja z drugačnimi se ne poudarja, pač pa boj za neizbežno zmago proletariata in (še le potem) odpravo kapitalističnih odnosov in privatne lastnine. Zaradi slovenske zgodovine ne moremo mimo Kardeljevega pojmovanja demokracije in pluralizma. V skladu z Marxom Kardelj obravnava meščanski parlamentarizem kot orodje buržoazije, ki zamegljuje pravo razredno bistvo kapitalističnega sistema.²⁰ Prava demokracija za Kardelja ni seznam formalnih pravic, ampak ima svoje korenine v ustreznih družbenoekonomskih odnosih. V sistemu samoupravne demokracije pluralizem ne pomeni monopola političnih strank, ampak se uresničuje kot »pluralizem samoupravnih interesov« skozi različne družbenopolitične in druge organizacije. Ker se v odnosih socialističnega samoupravljanja »večina družbenih interesov ne politizira«, tudi ni potrebe po političnih strankah.²¹ Kardelj načeloma nima nič proti kohabitaciji različnih družbenih interesov, vendar samo dokler se skladajo z njegovim sistemom. Zaradi svobode in demokratičnih pravic velikanske večine ljudi, ki samoupravno delajo in (prek delegatov) upravljajo družbo, meni Kardelj, »mora biti omejena svoboda in aktivnost tistih družbenih sil, ki želijo to svobodo ukiniti.«²²

Kohabitacija in sodobna slovenska publicistika

Namen pričujočega članka je preprost: postaviti problem politične kohabitacije na Slovenskem v začetku 20. stoletja v širši kontekst. Zakaj je to pomembno? V slovenski publicistiki (manj v zgodovinopisju) je močno navzoča teza o slovenski razcepljenosti. Publicisti različnih prepričanj in usmeritev dojemajo razcepljenost kot nekaj a priori slovenskega, kot tipično slovensko značilnost. Poglejmo nekaj primerov. France Bučar je npr. v svoji interpretaciji slovenske zgodovine postavil tezo, da je razlikovanje po ideološkem prerezu »značilno za celotno obdobje naše

¹⁷ Friedrich Engels: Gospoda Evgena Dühringa prevrat v znanosti, »Anti-Dühring«. Ljubljana 1948, str. 399.

¹⁸ Werner Conze: VI. Demokratie in der Modernen Bewegung. V: Geschichtliche Grundbegriffe, Band 1, Stuttgart 1979, str. 891.

¹⁹ Karl Kautsky: Temeljna načela socialne demokracije. Založba »Zarje«, 1912, str. 57.

²⁰ Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana 1977, str. 41.

²¹ Prav tam, str. 96, 97.

²² Prav tam, str. 131.

narodne zavesti«. Posebnost slovenske družbe na začetku 21. stoletja naj bi bile ločitve, »ki so nastajale v preteklosti«. Bučar je kot poglobljen problem identificiral »dejstvo«, da se je slovenska narodna zavest razvijala v opredeljevanju za katolištvo kot sestavino narodne bitnosti. Sleherno poistovetenje z usmeritvami, ki niso izvirale iz katolištva (liberalizem, socializem), naj bi po Bučarju veljalo za narodno odpadništvo. To nestrpnost do vsega drugačnega naj bi izkoristil komunizem, ki je izkoristil emancipatorski vzorec Osvobodilne fronte za lastno prevlado in prevzel staro načelo ločevanja.²³ O »bojih« med liberalci in klerikalci je v svojih esejih pisal tudi Mladinin novinar Marcel Stefančič jr., ki je označil stanje na Slovenskem ob koncu 19. stoletja za »državljansko vojno«. Slovenija je bila takrat »ostro, divje, brutalno polarizirana. /.../ Kri ni tekla, črnilo pač.« Liberalno protikatoliško propagando vidi Stefančič kot odziv na nestrpnost katoliške struje.²⁴ Povsem drugače pa vidi slovensko razcepljenost v tem času teolog in filozof Janez Juhant. Zaradi vpetosti v razmere avstro-ogrske monarhije naj bi Slovenci v Cerkvi našli »ustrezno pribežališče«. Cerkev naj bi postala »narodna mati« in naj bi bistveno določala življenje naroda. Razvoj demokracije v okviru moderne pa naj bi zavirala »liberalizem in komunizem z omejitvijo na kulturni boj«. ²⁵ Janez Markeš (prav tako teolog) je v svoji zgodovinsko-filozofski študiji sicer kritično, a v zgodovinskem smislu nekoliko preveč svobodno, obravnaval idejno diferenciacijo na slovenskem v zanimivem kontekstu filozofsko-političnih idej (liberalizem, katolicizem, demokracija, suverenost ljudstva, slovanstvo, jugoslovanstvo). Idejne in politične razlike na izviren (in za zgodovinopisje nekoliko preveč luciden) način povezuje med seboj v različne kombinacije.²⁶

Kaj imajo skupnega omenjeni, sicer zelo različni pogledi na »slovenski razkol«? Predvsem nezgodovinsko perspektivo, torej gledanje na zgodovinski razvoj iz današnje perspektive, s stališča opazovalca, ki pozna etape razvoja. Ta pogled je za zgodovinarja širok samo navidezno. V bistvu pa zakriva pomembne stvari, ki so za zgodovinopisno interpretacijo bistvenega pomena in jih lahko ujamemo samo, če dobro poznamo značilnosti obravnavanega prostora in časa. Ljudje, ki so živeli »takrat«, niso vedeli tega, kar vemo »zdaj«. Druga značilnost, ki družji omenjene poglede, je slaba prisotnost (ali popolna odsotnost) državnega in širšega družbenega konteksta. Habsburška monarhija se predstavlja kot nekakšen oder na katerem se odvija zgodovina slovenskih sporov, ne pa pomemben dejavnik, ki je že s svojo državno strukturo določal parametre razvoja (kulturne, politične, ekonomske). Prav tako je pogosto tipično perenialistično pojmovanje naroda: narodi naj bi obstajali v vseh zgodovinskih obdobjih, kljub temu da je nacionalistična ideologija veliko

²³ France Bučar: *Slovenci in prihodnost : Slovenski narod po rojstvu države*. Ljubljana 2009, str. 101–103.

²⁴ Marcel Stefančič: *Slovenci*. Ljubljana 2010, str. 75.

²⁵ Janez Juhant: *Ali je mogoče s totalitarizmom presojeti demokracijo? V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, Ljubljana 2007, str. 43–45.

²⁶ Janez Markeš: *Točka nacionalnega nesporazuma*, Ljubljana 2001.

mlajša.²⁷ Takšne analize imajo med vrsticami pogosto »skrito sporočilo«, ki je zelo sodobno (npr.: klerikalci/liberalci so bili slabi/dobri v preteklosti, torej so slabi/dobri tudi danes). Značilno je tudi samospraševanje avtorjev, kdo nosi večjo krivdo za »kulturni boj« oziroma kdo je imel bolj pozitiven/negativen prispevek v slovenski zgodovini. Zgodovina je pač učiteljica življenja. Ne glede na nasprotno hotenje avtorjev takšne interpretacije reproducirajo mit o slovenskem razkolu tako, da ga, s tem ko ga kritizirajo, na novo konstruirajo. Avtor tega zapisa ne namiguje, da je publicistični vidik ali vidik drugih humanističnih disciplin napačen. Publicistična (ali politična, filozofska, teološka, literarna analiza) lahko odkrije marsikaj, česar zgodovinar ne vidi. Ni pa to historična analiza, je nekaj drugega. Vzporedno s publicističnim oz. nezgodovinskim pojmovanjem politične diferenciacije na začetku 20. stoletja obstaja in se razvija del akademskega zgodovinopisja, ki obravnava vprašanja političnega sobivanja v širših časovnih in prostorskih okvirih. V nadaljevanju se bomo navezali na to tradicijo in jo dopolnili s primerjalno zgodovinsko literaturo o habsburški monarhiji.

Politična kultura

Ne glede na to, da so definicije demokracije nezdružljivo različne, lahko obdobje 1848–1918 obravnavamo kot čas demokratizacije političnega prostora. Na predvečer marčne revolucije je bilo »avstrijsko cesarstvo« absolutistično urejena država, ki je živela Metternichovo prepričanje, da je monarhični princip edini pravi princip oblasti. V prvo svetovno vojno pa je monarhija vstopila kot (vsaj načeloma ali deloma) demokratična parlamentarna država.

Brez poznavanja družbenih razmer v habsburški državi ni mogoče razumeti političnega sobivanja v slovenskem prostoru v začetku 20. stoletja. Kompleksnost državne ureditve in splošnih družbenih razmer v državi, popularno imenovani »stara Avstrija«, predstavlja pred zgodovinarja težko premostljive težave. Razlogov za to je več: ne gre za en habsburški kontekst, gre za več habsburških kontekstov, v katerih se je izoblikoval slovenski politični in splošni družbeni prostor. Postavlja se tudi vprašanje, ali lahko današnji zgodovinar razume takratne institucije. Npr. nejasno razmerje med deželnimi in državnimi pristojnostmi,²⁸ še bolj nejasno naravo dualistične ureditve itd.²⁹ Raziskave različnih ravni življenja definirajo različne vtise o naravi habsburške države. Gospodarska povezanost prostora daje eno sliko, ostri nacionalno-politični boji pa povsem drugo.³⁰ Ni nenavadno, da se najvidnejši

²⁷ Čeprav avtor dojema nacionalizem kot moderen fenomen, se zaveda tudi pomena etnosimbolne perspektive (»predzgodbe« naroda). Kratek pregled teorij o nacionalizmu v: Christian Jansen/Henning Borggräfe: *Nation, Nationalität, Nationalismus*. Frankfurt, New York 2007.

²⁸ Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1996, str. 446.

²⁹ Éva Somogyi: *Vom Zentralismus zum Dualismus, Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867*. Wiesbaden 1983.

³⁰ Gl. poglavje *Macht über Räume* v Andrea Komlosy: *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung, Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*. Wien 2004, str. 40–115.

zgodovinarji zadnjih habsburških desetletij zatekajo k teoretskim konceptom, ki lahko pomagajo pri razumevanju takratne družbe. V zadnji desetletjih sta v zgodovinopisju opazna predvsem dva koncepta/pojma: politična kultura in civilna družba.

Pojem politične kulture v kontekstu srednjeevropske zgodovine je v svoji knjigi opredelil avstrijski zgodovinar Ernst Hanisch, v slovenskem zgodovinopisju pa ga prepričljivo uporablja Peter Vodopivec. Za Hanischa je politična kultura »splet usmeritev, razpoloženj in odnosov do političnih procesov in struktur«. Del politične kulture so »vedenjski obrazci«, ki se prenašajo s simboli in tradicijo. Politična kultura je »politično relevantna podoba, ki jo imajo o svetu prebivalstvo, velike socialne skupine in funkcionalne elite«. ³¹ Hanischeva osnovna teza je razvidna že iz naslova njegove knjige o avstrijski zgodovini 20. stoletja (Dolga senca države). Po Hanischevi interpretaciji se je v Avstriji razvila močna državno-birokratska tradicija. Modernizacije so se izvajale praviloma od zgoraj, civilna družba se ni povsem osvobodila vpliva države. Po drugi strani pa naj bi državno-birokratska tradicija omogočila relativno zgodnjo izgradnjo socialne države. ³² Politična kultura monarhije naj bi bila v nasprotju s sočasno civilno in zastopniško usmerjeno anglosaško politično kulturo. ³³ Politični individualizem se ni mogel »zares« razviti. Na to je vplivala tudi avstrijska ljudska kultura, ki je bila prepojena s katolicizmom. Ta pa se je ob koncu 19. stoletja izoblikoval na novo: kot defenzivna ideologija proti modernizaciji. Za glavne nasprotnike je razglašal liberalce, socialdemokrate in Jude. Zaprt sistem vrednot se je skliceval na večni red nebes, narave in družbe, kar seveda predpostavlja spoštovanje tradicije in avtoritet. ³⁴ Korenine avstrijske politične kulture, meni Hanisch, so se izoblikovale že pred 19. stoletjem, v obdobju baroka in jožefinizma. Obdobje baroka naj bi avstrijski prostor zaznamovalo z ostro hierarhizacijo družbe, nagnjenosti k obredom in teatralnosti, zavitemu izražanju in pomenom osebnih zvez za napredovanje. ³⁵ Za drugi, treznejši del politične kulture naj bi bil odgovoren jožefinizem, vendar cilj absolutistično-razsvetljenskih reform ni bil oblikovanje skupnosti »svobodnih državljanov«, pač pa »poenotene zveze podložnikov«. Modernizacija od zgoraj je vzpostavila moč birokracije, ki se je vtikala tudi v zasebno življenje podložnikov. ³⁶

³¹ Peter Vodopivec: Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije). V: Zgodovinski časopis, 2005, št. 3-4 (dalje Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi), str. 461-462.

³² Ernst Hanisch: Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890-1990. Wien 1994 (dalje Hanisch, Der lange Schatten des Staates), str. 15.

³³ Peter Vodopivec: O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918. V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941, Ljubljana 2007 (dalje Vodopivec, O slovenskih političnih tradicijah), str. 2.

³⁴ Hanisch, Der lange Schatten des Staates, str. 30; Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi, str. 465.

³⁵ Hanisch, Der lange Schatten des Staates, str. 27.

³⁶ Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi, str. 462.

Vprašanje politične kulture v habsburški monarhiji je v zgodovinoisju povezano z veliko razpravo o nemški posebni poti, »Sonderwegu«, ki je v drugi polovici 20. stoletja pretresala zgodovinoisje o nemški zgodovini 19. in 20. stoletja. Zagovorniki teze o posebni poti so si razlagali vzpon nacizma s posebno, konservativno modernizacijo Nemčije: uspešni socialno-ekonomski modernizaciji ni sledila uspešna politična modernizacija v smeri moderne demokracije. Oblast starih, tradicionalnih elit naj bi blokirala parlamentarizacijo političnega sistema. »Sonderwegdebatte« je dosegala različne obrate, udeležencev razprave pa ne moremo preprosto ločiti na zagovornike in nasprotnike posebne poti. Tudi znotraj zagovornikov »Sonderwega« so se izoblikovale zelo različne interpretacije. V jedru teze o posebni poti je, po mnenju ameriškega zgodovinarja Jamesa Shedla, prepričanje, da predstavljajo Francija, Velika Britanija in ZDA »normativne modele razvoja«, zato se uspešnost drugih držav (kot modernih družb) meri s tem, kako uspešno so »vpeljale« osnovne značilnosti teh modelov.³⁷ Avstrijska različica »Sonderwega« ima svoje značilnosti. V ozadju pa je vprašanje, ki muči zgodovinarje že od leta 1918: Je habsburška monarhija morala propasti? In seveda: Zakaj?³⁸ Kot je pokazal Shedel, so si mnogi zgodovinarji, tako pred drugo svetovni vojno (Josef Redlich), kot po njej (Hugo Hantch, Erich Zöllner, Robert A. Kann) razlagali težave habsburške države z neuspehom »prave« ustavnosti v letih 1848/49, s čimer je monarhija zamudila priložnost, da bi se preobrazila v zdravo federalno državo na liberalnih načelih, in z neuspešnim reševanjem nacionalnih sporov. Najbolj znan zagovornik avstrijske posebne poti je Carl Schorske, kulturni zgodovinar, ki je bil mnenja, da je »Avstrija« zašla kot družba konec 19. stoletja v krizo zaradi zatona liberalizma in vzpona krščanskih socialcev, social demokratov, antisemitov in nacionalistov. Ti naj bi preprečevali, da bi zacvetela racionalna kultura prava po volji višje buržoazije. To je imelo po Schorsku tudi dobre strani: otroci liberalcev naj bi zaradi razočaranja nad politiko odkrili intelektualno inspiracijo. In tako naj bi nastal kulturni fenomen, imenovan findesieclovski Dunaj.³⁹

Hanisch se v svoji knjigi sprašuje, ali je model posebne poti uporaben tudi za avstrijsko zgodovino. Čeprav na to vprašanje natančno ne odgovori, je razvidno, da je konceptu avstrijske posebne poti na svoj način previdno naklonjen. Očitno je tudi, da mu politična kultura Zahodne Evrope služi kot referenca za primerjavo. Večkrat omeni »zapoznele« procese oblikovanja nacionalizmov in demokratizacije:

³⁷ James Shedel: *Fin de siècle or Jahrhundertwende, The Question of an Austrian Sonderweg*. V: *Rethinking Vienna 1900*, New York-Oxford 2001, str. 84. Kritiki nemške posebne poti relativizirajo razmerje med nemškim in zahodnoevropskim razvojem: »normalna« pot socialnih in političnih družbenih sprememb ne obstaja, čeprav je imel nemški srednji sloj na ravni državne politike relativno malo vpliva, pa je dominiral na področjih socialnega, ekonomskega in kulturnega življenja. Gl. uvod v Geoff Eley/ David Blackbourn: *The Peculiarities of German History, Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford 1984, str. 1–39.

³⁸ Za kratek pregled historiografskih mnenj o »nujnosti« propada Monarhije gl. Janez Cvirn: *Zwittrov pogled na habsburško monarhijo*. V: *Zwittrov zbornik*, Ljubljana 2008, str. 35–46.

³⁹ Scheldel, *The Question of an Austrian Sonderweg*, str. 86–88. Prim. Carl E. Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna: politics and culture*. New York 1981, str. 117.

»Politična religija nacionalizmov je vodila politiko čustev in je nadomestila hladno racionalnost liberalne politike. Brezobzirna populistična demagogija je naredila novo demokratično politično elito nesposobno za kompromis.«⁴⁰

Posebnosti avstrijske poti raziskujejo tudi zgodovinarji, ki so odkrito kritični do »Sonderwega«. Schedel priznava, da je zgodovinski razvoj v monarhiji poseben, kar ne pomeni, da je nenormalen, ampak preprosto drugačen od razvoja v Zahodni Evropi.⁴¹ Schedel izpostavlja pomen pravnega reda in ideje na pravu utemeljene države (Rechtstaat), jožefinsko zapuščino, ki se je globoko zasidrala v politični kulturi. Racionalistični in legalistični duh razsvetljenstva je bil za dinastijo pomemben vir zakonitosti in nepogrešljivo orodje pri upravljanju monarhije.⁴² Če je državna podpora modernizaciji v pojožefinskem obdobju zastala, pa se je dinastija po revoluciji 1848 ponovno vrnila k usmerjanju modernizacijskih procesov od zgoraj (gospodarstvo, izobraževanje). Zaradi vojaških porazov, finančnih težav in nasprotovanja meščanstva je morala pristati tudi na ustavne koncesije.⁴³ Decembrsko ustavo 1867 lahko obravnavamo tudi kot kompromis (velike pristojnosti vladarja). Kot pravi Rumpler, je decembrska ustava okrepila pravne temelje monarhije, vendar ni utemeljila ustavne države (v zahodnem smislu), ampak utrdila »Rechtsstaat«, torej pravno urejeno izvajanje državne oblasti.⁴⁴ Na ta način je bilo mogoče normalno delovanje družbe tudi v obdobjih »obešenega parlamenta« po letu 1897. Kot izpostavlja Hanisch, privilegiji krone in dominacije državne birokracije niso bili v nevarnosti zaradi medsebojne blokade političnih sil. Stranke v državnem zboru so, tako Schedel, pogosto podpirale birokratsko vladanje s pomočjo člana 14 v obdobjih parlamentarne nefunkcionalnosti – kar pomeni, da so spoštovale tradicionalno delovanja »Rechtsstaat« kot »veljavno, uporabno in še vedno močno silo tudi v ustavni dobi«.⁴⁵

Civilna družba

Poleg pojma politična kultura je v zgodovino pisju zadnjih let v uporabi tudi pojem civilna družba. Glavni zagovornik tega koncepta je ameriški zgodovinar Gary B. Cohen, ki opozarja, da so nacionalistična zgodovino pisja tradicionalno prikazovala nacionalna politična gibanja v monarhiji kot neodvisna od države oziroma nasprotna državi. Pa vendar je bila ravno habsburška država tista, ki je omogočila razvoj političnih in institucionalnih prostorov za razvoj moderne civilne družbe – s

⁴⁰ Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, str. 210.

⁴¹ Podobno gleda na modernizacijske procese v monarhiji Robin Okey: *Habsburg Monarchy from Enlightenment to Eclipse*. New York 2000, str. 400.

⁴² Schedel, *The Question of an Austrian Sonderweg*, str. 94.

⁴³ Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi*, str. 463.

⁴⁴ Helmut Rumpler: *Österreichische Geschichte 1804–1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emazipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien 1997 (dalje Rumpler, *Eine Chance*), str. 417.

⁴⁵ Schedel, *The Question of an Austrian Sonderweg*, str. 97.

tem pa tudi nacionalistično politiko. Pojem civilna družba uporablja Cohen v širšem, vendar ne v teleološkem smislu: kot sfero individualnih ali skupinskih diskurzov in dejanj, formalno neodvisno od države, ki se ukvarja z javnimi zadevami, politiko in vladanjem. V razmerah 19. stoletja vključuje civilna družba javna združenja, časopise in revije, prostovoljna društva, civilne aktivnosti, politična gibanja in ne nazadnje: politične stranke.⁴⁶ Pojma politične kulture in civilne družbe si po mnenju pisca teh vrstic ne nasprotujeta, tako kot si ne nasprotujeta splošna pojma kultura in družba. Cohenov koncept civilne družbe kot metodološkega pripomočka za zgodovino habsburške monarhije je usmerjen v preučevanje razmerij med posamezniki, družbenimi skupinami in državnimi institucijami, koncept politične kulture pa ima fokus na »kulturne obrazce«, ki se prenašajo generacijsko na dolgi rok. Povedano drugače: Pojem politične kulture je bliže filozofiji, pojem civilne družbe pa sociologiji.

Ob koncu osemdesetih let 20. st. je John W. Boyer ugotavljal, da, v primerjavi z zgodovinopisjem o Nemčiji zgodovinopisje habsburške monarhije ni veliko raziskovalo odnos med administrativno državo in civilno družbo.⁴⁷ Že v Metternichovem času so kot značilnost meščanskega načina življenja nastajala različna društva in zveze, povečevalo se je tudi število časopisov. Revolucija 1848 je seveda prinesla eksplozijo dnevnega tiska in začetek oblikovanja strank. V času neoabsolutizma je država sicer močno omejevala tiskovno svobodo, kljub temu pa je z javnim mnenjem s pomočjo tiska poskušala tudi manipulirati. Liberalni društveni in tiskovni zakoni iz let 1859/61 in 1867 so obravnavali pravico do združevanja kot osnovo pravico.⁴⁸ V političnem smislu so se v šestdesetih letih 19. stoletja razmahnile politične stranke odličnikov, ki so delovali v parlamentarnih telesih na temelju omejene volilne pravice. Kljub temu se je, ugotavlja Cohen, civilna družba v veliki meri raztezala prek omejitev, ki jih je postavljala volilna pravica. Z razvojem industrije, »kapitalističnega« kmetijstva, urbanizacijo in z dvigom ravni izobrazbe je vse več pripadnikov nižjega meščanstva in delavstva sodelovalo v zadevah civilne družbe.⁴⁹ Po sočasnih evropskih standardih je avstrijska polovica monarhije po 1867 zagotavljala državljanom široko svobodo govora, tiska in društvenega življenja. Prav tako so državljani imeli zagotovljeno nepristransko obravnavo na sodiščih. Različna množična gibanja so lahko odkrito razvijala opozicijsko politiko in postavljala temelje za delovanje v obdobju, ko se je volilni sistem demokratiziral.⁵⁰ Po mnenju Johna W. Boyerja so nemško-liberalni reformisti v šestdesetih letih bolj

⁴⁶ Gary B. Cohen: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy. *Central European History*, Vol. 40, No. 2 (jun. 2007) (dalje Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society), str. 245.

⁴⁷ John W. Boyer: Some Reflections on the Problem of Austria, Germany and Mitteleuropa. *Central European History*, Vol. 20 (1989), str. 11–12.

⁴⁸ Helmut Rumpler: Von der »Bürgerlichen Öffentlichkeit« zur Massendemokratie. *Zivilgesellschaft und politische partizipation im Vielvölkerstaat der Habsburgermonarchie*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band VIII, 1. Teilband. Wien 2006, str. 9.

⁴⁹ Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society, str. 249.

⁵⁰ Prav tam, str. 252.

liberalizirali državno strukturo v avstrijskem delu monarhije, kot je to priznavalo starejše zgodovinopisje.⁵¹

Razmerje med civilno družbo in državo je po mnenju Cohena po letu 1890 postajalo vse bolj dinamično. Administracija na vseh ravneh je postala predmet kompleksnega političnega pogajanja med lokalnimi političnimi organizacijami in interesnimi skupinami, izvoljenimi političnimi predstavniki in različnimi vladnimi institucijami.⁵² Državna administracija se je na mnogih področjih notranje politike soočala s pritiski civilne družbe »od spodaj«, medtem ko so se visoki uradniki trudili zadržati staro tradicijo državne administracije »od zgoraj navzdol«. Nedvomno je šlo za demokratične težnje, vendar se je demokratizacija države pred letom ustavila na pol poti.⁵³ Cohen zato predlaga, da bi namesto o demokratizaciji raje govorili o prodoru javnega interesa na nekatera področja državne uprave. Predvsem pa izpostavlja kohabitacijo (pojem uporabil Cohen) javnega interesa skupin in političnih strank z državno birokracijo.⁵⁴

Radikalizacija

Začetek 20. stoletja je v slovenski zgodovini upravičeno obravnavan kot čas političnih delitev. Obenem pa je bil tudi čas (nepopolne) demokratizacije in množične politike (oziroma politike množic).⁵⁵ Kot opozarja Hobsbawm, je po letu 1870 postajalo vladajočim elitam v Evropi jasno, da je demokratizacija politike neizogibna. Začel se je trend širitve elektorata. Splošna in enaka volilna pravica za moške se je širila po Evropi, vse bolj aktualno je postajalo vprašanje ženske volilne pravice. Logična posledica tega razvoja je bila politična mobilizacija množic in nastajanje množičnih strank. Vendar množične stranke niso nadomestile politike odličnikov – odličniki so se morali prilagoditi novim razmeram. Dobro strukturirana množična politična gibanja niso bila »republike enakih«. Kombinacija hierarhične organizacije in množične podpore je dala takšnim strankam velik potencial: stranke so postajale potencialne države. Demokratizacija, ki se je odvijala v času velikih socialnih sprememb in kriz, je s seboj prinesla nove težave. Odprlo se je vprašanje enotnosti (ali celo obstoja) države: neučinkoviti parlamenti, demagogija, nepomirljivi strankarski spori. »Može neodvisnega bogastva« so v politiki izrivali možje, ki so kariero in bogastvo utemeljili na uspehu v novi politiki.⁵⁶ Parlamentarne krize so postale del političnega vsakdana. Francija je v letih 1875–1914 zamenjala kar 52

⁵¹ Prav tam, str. 254.

⁵² Prav tam, str. 256. Gl. poglavje ena o konsolidaciji oblasti krščanskih socialcev na Dunaju: John W. Boyer: *Culture and Political Crisis in Vienna, Christian Socialism in Power 1897–1918*. Chicago, London 1995 (dalje Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna*), str. 1–60.

⁵³ Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, str. 210.

⁵⁴ Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 260.

⁵⁵ Vodopivec, *O slovenskih političnih tradicijah*, str. 30.

⁵⁶ Eric Hobsbawm: *The Age of Empire 1875–1914*. London 2008 (dalje Hobsbawm, *The Age of Empire*), str. 96.

vlad, od katerih jih je samo 11 trajalo več kot eno leto.⁵⁷ Parlamentarni spori niso bili omejeni samo na države, kjer je bila vlada odvisna od parlamenta. Nemčijo, kjer je vlado imenoval cesar, parlament pa je bil izvoljen na podlagi splošne moške volilne pravice, je v sedemdesetih letih 19. stoletja pretresal spor Bismarckove vlade s Katoliško cerkvijo. Kulturni boj je poenotil katoliške volivce in pomagal ustvariti prvo nemško »ljudsko stranko«, ki je imela visoko podporo med vsemi sloji prebivalstva – katoliški »Zentrum«.⁵⁸ Na pohodu so bile socialdemokratske stranke, ki so se v tem obdobju borile za splošno in enako volilno pravico (tudi za ženske), obenem pa so vzpostavile organizacijo permanentne kampanje in lastno subkulturo (nenehno navzočnost v življenju podpornikov). Podobno pot so – iz ideološko nasprotnih pozicij – ubrale krščansko-socialne stranke v katoliških deželah.⁵⁹ Prevlada klasičnih (honoratskih) liberalnih strank na evropski ravni se je v sedemdesetih letih počasi rušila, kar je bilo tudi posledica »velike depresije« in s tem povezanega socialnega vprašanja (perečega tudi že pred gospodarsko krizo).⁶⁰ Socialni liberalizem, ki se je zavzemal za družbenoreformno korekcijo kapitalizma, je v nekaterih državah sčasoma prišel na oblast (Velika Britanija, Italija), v drugih pa je, kljub uspehom zunaj državnega okvirja (ustanavljanje zadrug), ostal brez posebnega državnega vpliva (Nemško cesarstvo).⁶¹

Radikalizacija politike znotraj parlamentarnega sistema je bila torej v tem času splošna značilnost Evrope. V avstrijskem delu habsburške monarhije pa so bile, poleg ideoloških in socialnih, pereče nacionalne delitve. Rastoči konflikti in politična nestabilnost niso bili le rezultat nacionalističnih čustev kot neodvisnih dejavnikov, bolj kot to so bili rezultat transformacije civilne družbe in političnega življenja. Radikalizacija nacionalnih politik je bila samo ena izmed posledic teh sprememb.⁶² Nacionalni spori v Avstriji niso bili samo destruktivni, centrifugalni procesi, ampak tudi emancipatorni, centripetalni procesi, ki so preoblikovali državo po letu 1867 tako, da so »buržuazije« vseh narodov postale nosilke lastne politične usode.⁶³ Po letu 1890 so v monarhiji množična politična gibanja ogrozila položaj uveljavljenih strank velikih posestnikov, konservativnega klera in meščanstva po premoženju in izobrazbi. Nova gibanja so izzvala poglede na skupnost, ki so jih zagovarjali »stari« konservativci in liberalci, in jih nadomestila s svojim, populističnim pojmovanjem družbe/skupnosti ne glede na to, ali je šlo za sekularni radikalni nacionalizem in antisemitizem, katoliški ali sekularni agrarizem, urbani socialni katolicizem ali socialno demokracijo.⁶⁴ Na udaru so bili še zlasti nemški

⁵⁷ Prim. Robert Gildea: *Children of the Revolution, The French 1799–1914*. London 2008, str. 247–288.

⁵⁸ Jost Dülfer: *Deutschland als Kaiserreich (1871–1918)*. V: *Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Frankfurt am Main 2006, str. 557.

⁵⁹ Geoff Eley: *Forging Democracy*. Oxford 2002, str. 113.

⁶⁰ Hobsbawm, *The Age of Empire*, str. 98.

⁶¹ Jurij Perovšek: *Na poti v moderno*. Ljubljana 2005, str. 43–48.

⁶² Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 266.

⁶³ Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna*, str. Xii.

⁶⁴ Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 267.

liberalci, ki so do leta 1879 dominirali kot vladajoča formacija v avstrijskem delu monarhije. Nemški liberalci so zagovarjali pluralistično vizijo, po kateri morajo posamezniki imeti svobodo za razvoj lastnih potencialov. Vendar so, kot ugotavlja Judson, omejili izbiro posameznika samo na možnosti v okvirih nemškega meščanstva. Težava liberalcev ni bila v tem, da ne bi (na svoj način) širili pravic na nove skupine ljudi, ampak v tem, da so drugim skupinam postavljali preveč pogojev: »Imejte pravice, ampak bodite taki kot mi.« Druge skupine pa so se raje borile za pravice pod lastnimi pogoji, pri čemer so uporabljale osnovno politično strukturo, ki so jo zapustili nemški liberalci.⁶⁵ Liberalizem ni padel nenadoma. Potem ko so (različni) srednjeevropski liberalci desetletja trdili, da zastopajo splošne interese, je postajalo po letu 1880 očitno, da dejansko zastopajo le sebe. Nemški liberalci so zajahali konja, s katerim so se sprehajali že desetletja: integralni nemški nacionalizem. Tako so ohranili vlogo svojih strank še daleč v čas množične politike, še zlasti na narodnostno mešanih območjih.⁶⁶ Na podoben način se je razvijalo gibanje mladočehov.⁶⁷

Radikalizacija politike se je odvijala na različnih koncih avstrijskega političnega prostora. Po razširitvi državnozborske volilne pravice leta 1882, ko se je znižal davčni cenzus z 10 na 5 goldinarjev, se je odprla pot za realno množično politiko. Po državnozborski reformi leta 1896, ko so uvedli peto kurijo, ki je bila izvoljena na temelju splošne moške volilne pravice,⁶⁸ pa so množična gibanja začela dobivati vodilno vlogo v političnem življenju. V avstrijskem primeru je, kot izpostavlja John W. Boyer, zanimivo dejstvo, da je bila kriza političnega liberalizma rezultat vdora civilnih gibanj, ki so predstavljala »sredino« meščanskih slojev.⁶⁹ Na Dunaju je politika »srednjega sloja« (poleg antisemitizma) družila tako Luegerjeve krščanske socialce kot tudi Schönerejevo antikatoliško vsenemško gibanje. Gibanja, ki naj bi ščitila srednji sloj, so bila usmerjena tako proti »socializmu« kot proti »kapitalizmu«. Čeprav je bilo srednji stan težko določiti (vanj naj bi spadala npr. lastnik mlina in nižji uradnik, ne pa tudi ročni delavec in bogati kapitalist), je ideologija srednjega stanu ustvarjala med srednjimi plastmi pomemben občutek skupne pripadnosti.⁷⁰ Lasten občutek pripadnosti pa so zavzeto gojili tudi socialdemokrati, ki so postajali glavni nosilci antiklerikalizma v prestolnici. Vzpon socialdemokratov na Dunaju pokazal, da se je politična in etična moč delavstva obrnila proti interesu

⁶⁵ Judson, *Exclusive Revolutionaries*, str. 268, 269.

⁶⁶ Prav tam, str. 193, 194.

⁶⁷ Catherine Albrecht: *The Bohemian Question. V: The Last Years of Austria-Hungary. A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe* (edited by Mark Cornwall). Exeter 2002, str. 79.

⁶⁸ Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem, 1861–1918*. Ljubljana 1961, str. 8; Janez Cvirn: *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci 1848–1918*. Ljubljana 2006 (dalje Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*), str. 144.

⁶⁹ Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna*, str. X.

⁷⁰ Lothar Höbelt: *Well-tempered Discontent: Austrian Domestic Politics. V: The last Years of Austria-Hungary. A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*. Exeter 2002, str. 54.

drugih slojev meščanstva, tudi srednjih slojev. »Rdeče« delavske organizacije so parirale dunajskemu meščanstvu tudi v kulturnem smislu – bile so nosilke kulturnega egalitarizma, s katerim se srednji sloji niso strinjali.⁷¹

Kljub razmeram na Dunaju je bil glavni element politične nestabilnosti v državi rastoči nacionalizem političnih skupin. Vzpon radikalnih nacionalističnih strank (npr. Schönerejevih vsenemcev, čeških narodnih socialistov, poljskih narodnih demokratov) je med drugim predstavljal tudi populistični upor proti elitizmu starih konservativnih ali liberalnih nacionalistov. Nove nacionalne stranke so namenile več moči tekmovanju z uveljavljenimi strankami znotraj nacionalnih taborov kot boju z nacionalnimi nasprotniki.⁷² V tem kontekstu lahko gledamo tudi na slovenski katoliško-liberalni spor na Kranjskem (koalicija liberalcev z Nemci 1896, obstrukcijska taktika katoliške strani).⁷³ Politični diskurz med strankarskimi zahtevami se je radikaliziral na vse strani. Nove, množične stranke so ponujale konkurenčna pojmovanja skupnosti, civilne identitete in zvestobe. Ker so se razmerja med starimi strankami in državno birokracijo porušila, so se v avstrijskih deželah še bolj razplamteli politični spori za vsako uradniško mesto, šolski odbor, mestno skupščino itd.⁷⁴

Med seboj sprte stranke znotraj nacionalnih taborov pa so se na nesrečo avstrijskega parlamentarizma lahko poenotile v državnem zboru. Parlamentarna kriza zaradi Badenijskih jezikovnih naredb za Češko in Moravsko 1897 je postala zaradi brutalnosti parlamentarne obstrukcije ter izgrediv znotraj in zunaj parlamenta simbol nefunkcionalnosti strank in političnega sistema.⁷⁵ Omenjena kriza je prav tako premaknila »umetnost« parlamentarne obstrukcije na višji nivo: postala je vsakdanje sredstvo za doseg konkretnih političnih ciljev. Različne stranke so obstruirale delo parlamenta, da bi dobile določene koncesije, ko so dosegle svoje, pa so se vrnile k običajni politični praksi. Drugi obraz cislajtanskega političnega sistema v zadnjih desetletjih monarhije so predstavljali zapleteni mehanizmi političnih pogajanj med strankami in državno administracijo, ki so omogočali delovanja državne uprave. Eden izmed bolj uspešnih je bil leta 1905 Moravski sporazum, ki je omilil nacionalni spopad na Moravskem.⁷⁶ Svojo vlogo pri pogajanjih je imel tudi zloglasni člen 14, ki je omogočal sprejemanje zakonov brez parlamenta. Člen 14 je bil lahko v uporabi samo, če parlament ni zasedal. Ko se je parlament ponovno

⁷¹ John W. Boyer: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Origins of the Christian-Social Movement 1848–1897*. Chicago 1981, str. 412.

⁷² Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 267.

⁷³ Andrej Rahten: *Der Krainer Landtag. V: Die Habsburgermonarchie, Band VII, Verfassung und Parlamentarismus, 1. Teilband*. Wien 2000, str. 1739–1768; Dragan Matić: *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana 2002, str. 299–401.

⁷⁴ Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 268.

⁷⁵ Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*, str. 187; Rumpler, *Eine Chance*, str. 513; Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, str. 230. Več o Badenijski krizi Berthold Sutter: *Die Badenische Sprachenverordnungen von 1897, Ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer, I in II*. Graz, Köln 1960–65.

⁷⁶ Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*, str. 196.

zbral, je morala vlada zakone, ki jih je sprejela s členom 14, dati v potrditev parlamentu. Pogosto jih je parlament tudi potrdil. Po mnenju Lotharja Höbelta so izredni zakoni vlade pogosto prelomili pat pozicijo v parlamentu in odpirali pot pogajanjem in produktivnemu zakonodajnemu delu.⁷⁷ Uveljavitev splošne volilne pravice za moške z reformo 1906 je sicer spremenila razmerja moči (naraslo je število delavskih in kmečkih predstavnikov), ni pa povsem odpravila neenake zastopnosti dežel in narodov. Ženske so, kljub živahnemu »sufražetskemu« gibanju, ostale brez volilne pravice.⁷⁸ Predvsem pa reforma ni upravičila upanja vlade in krone, da se bo na tej podlagi oblikoval delazmožen državni zbor, ki bi postavil nacionalne spore v ozadje. Še vedno so prevladovali posamični interesi, »ki niso znali seči preko interesov lastne nacionalne skupine, dežele ali stranke«.⁷⁹

Politično kulturo strankarskih bojev zadnjih letih pred prvo svetovno vojno je hudomušno ujel Jaroslav Hašek, ko je leta 1911 v boemski praški družini »ustanovil« Stranko zmernega napredka v mejah zakona. Še zlasti je ilustrativen njegov govor o nasprotnih kandidatih: »Dragi volivci! O svojih nasprotnih kandidatih ne morem povedati nič dobrega. To mi je zelo neprijetno, toliko bolj neprijetno, ker bi zelo rad povedal vse najboljše, da bi dokazal, kako more biti najlepše maščevanje /.../, da bi jim že s tem dejstvom izbil iz rok orožje zoper sebe.«⁸⁰

Zaključek

Politično sobivanje (ali nesobivanje) na Slovenskem v začetku 20. stoletja je del zapletenih družbenih in političnih procesov v habsburškem in evropskem prostoru v obdobju pospešene modernizacije. Zato evropski in habsburški prostor nista pomembna zgolj zato, ker postavljata sobivanje na Slovenskem v širši kontekst, evropski in habsburški prostor sta del slovenskega političnega prostora. Trganje slovenske zgodbe iz širšega okvira siromaši zgodovinski spomin in je za akademsko historiografijo nedopustno. Je pa zelo uporabno za ideologijo. Takšno ali drugačno. Kadarkoli.

⁷⁷ Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society*, str. 270.

⁷⁸ Brigitta Bader-Zaar: *Frauenbewegungen und Frauenrecht. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VIII, 2. Teilband. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2006, str. 1005–1027.*

⁷⁹ Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*, str. 214.

⁸⁰ Jaroslav Hašek: *Politična in socialna zgodovina Stranke zmernega napredka v mejah zakona. Maribor 1987, str. 248.*

Marko Zajc

THE HABSBURG STATE AS THE CONTEXT OF THE POLITICAL COHABITATION
IN SLOVENIA – AN ATTEMPT AT DEFINING THE WIDER SPACE

S u m m a r y

The author defines the concept of the political and social cohabitation as a terminological tool for analysing the processes of the (non)observance or inclusion/exclusion as practiced by social and political groups. The concept helps to define an important dimension at the level of social and political practices, relevant to the understanding of the processes which can be overlooked by the general historical analysis of democratisation, modernisation, parliamentarism and political-ideological conflicts. The author also explores the general relationship between democracy and cohabitation in the political philosophy, modern theory of democracy as well as the Catholic and Marxist tradition. The third part of the article focuses on the role of coexistence in the modern Slovenian press, where the theory of the Slovenian disunion is very much present. The publicists of various convictions and orientations see this dichotomy as a typical Slovenian characteristic, as something that is simply (a priori) Slovenian. The role of the social and state context is pushed into the background. It is not possible to understand the political cohabitation in the Slovenian territory in the beginning of the 20th century without being familiar with the social circumstances in the Habsburg state in the second half of the 19th century. The complexity of the state regime and general social circumstances in the state, popularly referred to as the »Old Austria«, presents historians with severe obstacles. There are several reasons for this: not only a single Habsburg context is involved. Several Habsburg contexts, shaping the Slovenian political and general social space, existed. It is not unusual that the most prominent historians of the final Habsburg decades seek refuge in the theoretical concepts which could help them understand the society at that time. In the recent decades two concepts are most evident in historiography: political culture and civil society. The concept of political culture in the context of the Central European history was defined by the Austrian historian Ernst Hanisch, and it is applied convincingly in the Slovenian historiography by Peter Vodopivec. For Hanisch, political culture is a »combination of orientations, attitudes and relations to the political processes and structures«. »Behavioural patterns« are a part of political culture, and they are communicated through symbols and tradition. Political culture is a »politically relevant concept of the world as seen by the population, large social groups and functional elites«. Meanwhile, the concept of civil society was defined by Gary B. Cohen as a sphere of individual or group discourses and actions, formally independent of the state, dealing with the public matters, politics and government. In the context of the 19th century, the civil society includes public associations, magazines and newspapers, voluntary societies, civil activities and parties/political movements. On the basis of comparative historiographic literature, the author demonstrates the relevance of political culture, civilian society and radicalisation of the political space in the final years of the Habsburg Monarchy for the issue of the political co-habitation in the Slovenian space.

1.01
Prejeto 23. 3. 2011

UDK 323.1(497.4)"1861/1918"

Filip Čuček*

Vprašanja nacionalnih odnosov, demokratizacije in politične pluralizacije na Slovenskem v avstrijski ustavni dobi

IZVLEČEK

Avtor primerjalno analizira vse tri pojave avstrijske ustavne dobe na Slovenskem v luči stopnjujočih se nacionalizmov. Štajerska je bila po obnovi ustavnega življenja vodilna v slovenski politiki, po preselitvi časnika Slovenski narod v Ljubljano pa je vodilno vlogo prevzela Kranjska. Po razpadu sloge na Kranjskem v začetku devetdesetih let je štajerska politika zaradi močnejšega nemškega pritiska še dobro desetletje vztrajala pri slogi. Na Goriškem je bila slika podobna kot na Štajerskem, le da je vodilno vlogo igralo italijansko prebivalstvo, medtem ko so bili Slovenci v Istri (in Trstu) v precej slabšem položaju. Na Koroškem je bil slovenski nacionalni razvoj v marsičem šibkejši od tistega, ki so ga razvili Slovenci na Kranjskem, Štajerskem ali na Goriškem. Med »Slovence« na levi strani Mure pa je nacionalizem prodiral mnogo počasneje kot med tiste na desni strani reke. Podobno je bilo z Beneškimi »Slovinci«, ki so v obravnavanem času živeli pod italijansko oblastjo.

Ključne besede: Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška, Istra, Prekmurje, Beneška Slovenija, Austro-Ogrska, politična zgodovina, demokracija, nacionalizem

THE QUESTIONS OF THE NATIONAL RELATIONSHIP, DEMOCRATISATION AND POLITICAL PLURALISATION IN SLOVENIA IN THE AUSTRIAN CONSTITUTIONAL PERIOD

ABSTRACT

The author carries out a comparative analysis of all three phenomena of the Austrian constitutional period in Slovenia in light of the developing nationalisms. After the restoration of the constitutional life, Styria became the leading region in the Slovenian politics, and after the relocation of the Slovenski narod newspaper to Ljubljana Carniola took the lead. After the dissolution of unity in Carniola in the beginning of the 1890s, the Styrian politics, due to the stronger German pressure, kept insisting on unity for over a decade. In the Goriška region the situation was similar to that in Styria, only that here the Italians played the leading role, while the position of the Slovenian population in Istria (and Trieste) was substantially worse. In Carinthia the Slovenian national development was, in many aspects, inferior to Carniola, Styria

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: filip.cucek@inz.si

or Goriška. Nationalism was far slower to affirm itself among the »Slovenians« on the left bank of the river Mura as among those on the right bank. The situation was similar in case of the Venetian »Slovenians«, who, during this period, lived under the Italian authority.

Key words: Styria, Carinthia, Carniola, Goriška, Istria, Prekmurje, Venetian Slovenia, Austro-Hungary, political history, democracy, nationalism

Od deželne k nacionalni pripadnosti

Če se do revolucionarnega leta 1848 »za narodnost sploh nikdo ni menil,« se je na Slovenskem (v Avstriji) vse do takrat in še čez praviloma govorilo o Slovencih kot podeželskem in Nemcih (ali Italijanih) kot mestnem in trškem prebivalstvu. Večinsko prebivalstvo je bilo v političnem smislu izrazito deželno usmerjeno, mesta in trgi so veljali za nemška (ali italijanska) le zaradi jezikovnih razlik s podeželjem kot znamenje pravne in socialne drugačnosti. Po obnovi ustavnega življenja pa so nacionalne težnje pripeljale do odločilnega zasuka v smeri nacionalizma, ko se je bilo meščanstvo prisiljeno nacionalno opredeliti.¹ Če je bil slovenski položaj najugodnejši na Kranjskem,² sta na Štajerskem tako nemška kot slovenska stran začeli krepiti svoj položaj. Ker so imeli Nemci lažje delo zaradi obstoječega »nemškega« posestnega stanja,³ so Slovenci morali začeti s svojim delom v mnogo težjih okoliščinah. Na Kranjskem je v šestdesetih letih prevladovala zmerna konservativna struja z Janezom Bleiweisom na čelu, medtem ko se je na Štajerskem ob agilnosti Josipa Vošnjaka oblikovala liberalna politična usmeritev.⁴ Konservativno naravnana slovenska politika na Koroškem je bila zaradi neugodne volilne geometrije v precej slabšem položaju.⁵ V Istri se je slovensko prebivalstvo soočalo z dejstvom, da se mora za svoj nacionalni »dvig« otresti italijanskega iredentizma, ki je bilo od srede šestdesetih let stalnica istrske politike. Na Goriškem je bila prebivalstvena struktura (razen v Gorici) več ali manj jasno določena po italijansko-slovenskem »nacional-

¹ Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1867–1914). Maribor 1997 (dalje Cvirn, Trdnjavski trikotnik), str. 9–12, 19–33.

² Dragan Matić: Nemci v Ljubljani 1861–1918. Ljubljana 2002 (dalje Matić, Nemci v Ljubljani), str. 11–42.

³ Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. Ljubljana 1988, str. 5.

⁴ Vasilij Melik: Josip Vošnjak in njegovi spomini (spremno besedilo). V: Vošnjak, Spomini. Ljubljana 1982, str. 646–658.

⁵ Janko Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914. Ljubljana 1965 (dalje Pleterski, Narodna zavest in politična), str. 164–204; Tone Zorn: Andrej Einspieler in slovensko politično gibanje na Koroškem v 60. letih 19. stoletja. V: Zgodovinski časopis, 1969, št. 1–2, str. 31; Teodor Domej: Slovenci v 19. stoletju v luči svojih lastnih oznak. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 87.

nem« ključu,⁶ zato je imela slovenska politika (ob kranjski) ugodnejše izhodišče. Položaj »Slovencev«⁷ onstran Mure je vse bolj opredeljeval madžarski nacionalizem, volilna pravica pa je izključevala večinsko ogrsko prebivalstvo iz političnega življenja.⁸ Tudi Beneški »Slovenci«⁹ so pod italijanskim asimilacijskim pritiskom doživljali podobno usodo.¹⁰

Potem ko je slovenska politika vstopila v avstrijsko parlamentarno dobo precej neorganizirana,¹¹ se je na podlagi Mariborskega programa iz 1865, ki so ga mladoslovenci sicer zavrnila,¹² na Slovenskem okrepil nacionalni impulz (ta se je pokazal na drugih državnoborskih volitvah 1867, ko so Slovenci že nastopili z jasnim političnim programom).¹³ Toda že konec šestdesetih let so se ob liberalni zakonodaji in vprašanih konkordata zaostriili odnosi znotraj slovenske politike. Razcep med staroslovenci in mladoslovenci, ki ga je sprožil že Fran Levstik s časopisom *Naprej* (1863), se je vse bolj poglobljajal. Slovenska liberalna politika je kulminirala v taborih, politična nesoglasja pa so se pokazala tudi z ustanovitvijo konservativnega lista *Domovina* na Goriškem (1867)¹⁴ in liberalnega Slovenskega naroda v Mariboru (1868).¹⁵ Na deželnozbornih volitvah 1870 so se pojavile dvojne (liberalne in konservativne) kandidature.¹⁶ Toda mladoslovenci so staroslovenskemu pritisku vse bolj popuščali in na koncu vsaj na zunaj sprejeli katoliško etiketo. Ko pa se je slovenski katoliški tabor 1871 priključil Hohenwartovemu klubu in zagovarjal široko deželno avtonomijo na podlagi historičnega prava, krščanska načela

⁶ Branko Marušič: Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899. Nova Gorica 2005 (dalje Marušič, Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem), str. 231–236; Vasilij Melik: O razvoju slovenske nacionalistične zavesti 1861–1918 (dalje Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti). V: Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki. Ljubljana 2002 (dalje Melik, Slovenci 1848–1918), str. 217.

⁷ Ogrske Slovence navajam v navednicah zaradi tega, ker niso vzpostavili nacionalnih povezav s cislitvanskimi slovenskimi deželami, kjer je slovenska politika že oblikovala določene elemente nacionalne zavesti.

⁸ Več o tem Károly Vörös: Die Munizipalverwaltung in Ungarn im Zeitalter des Dualismus. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2, Wien 2000, str. 2345–2382; Fran Zwitter: K vprašanju razvoja Slovencev v Prekmurju med 1860 in 1918. V: Prekmurski Slovenci v zgodovini. Murska Sobota 1961, str. 109.

⁹ Beneške Slovence navajam v navednicah iz podobnih razlogov kot ogrske Slovence. Prim. op. 7.

¹⁰ Več o tem Branko Marušič: Beneški Slovenci in Slovenija (dalje Mrušič, Beneški Slovenci). V: Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 104–109.

¹¹ Vasilij Melik: Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih v 19. stoletju. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 239.

¹² Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni bor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana 2006, str. 112–113.

¹³ Vasilij Melik: Slovenska politika ob začetku dualizma. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 296–297.

¹⁴ Prav tam, str. 311.

¹⁵ Janez Cvirn: Slovenska politika na Štajerskem ob koncu 60-ih let 19. stoletja. V: Zgodovinski časopis, 1993, št. 4, str. 523; Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem. Maribor 1989, str. 20.

¹⁶ Slovenski narod (SN), 25. 8. 1870.

na področju ustave in šolstva ter narodno enakopravnost, pa mladoslovenci takšnega programa vseeno niso mogli sprejeti.¹⁷ Okrepljena kranjska liberalna stran je po preselitvi Slovenskega naroda, Josipa Jurčiča in Josipa Vošnjaka v Ljubljano intenzivirala idejnopolitični razkol, ki se je pokazal že septembra 1872 na zboru Slovenske matice. Razcep je bil očiten tudi v ostrih razpravah v deželnem zboru, še posebej pa z ustanovitvijo časnika *Slovenec* 1873.¹⁸ Na Goriškem se je pokazal s konservativnim časnikom *Glas* 1872 in društvom *Gorica* leto pozneje (po razcepu z mladoslovenci je prvi predsednik postal Josip Tonkli).¹⁹ Razpad sloge na Slovenskem je sicer kulminiral na državnozbornih volitvah 1873 in na deželnozbornih volitvah 1874, ko je konservativna struja zavzemala cerkveno-politična stališča, medtem ko so liberalce zanimala samo vprašanja narodne politike. Kljub temu je pospešeni nemški (italijanski) nacionalizem sredi desetletja sporazumel slovenske vrste in jih prisilil k ponovni slogaški politiki (na Goriškem npr. z ustanovitvijo političnega društva *Sloga*).²⁰ Strasti so se dokončno pomirile 1876, ko so tudi mladoslovenci vstopili v Hohenwartov klub.²¹

Jezik uprave in šolstva v Istri je bila italijanščina, istrska mesta pa so bila v italijanskih rokah. Na slovensko-hrvaške zahteve po enakopravnosti obeh jezikov z italijanskim na sodiščih, uradih in v šolah so Italijani odgovarjali, češ da »Istra pozna samo italijanske šole« in da »komur te šole niso po volji, naj vanje ne hodi«. ²² Italijani so uspeli prevladati tudi v popolnoma slovenski občini Pomjan, medtem ko so bili Slovenci nekoliko bolj zastopani le v Miljah. Kljub temu je bila 1871 na vztrajne zahteve istrskih Slovencev ustanovljena slovenska občina Dekani, več občin severne Istre pa je postopoma dobivalo slovensko lice.²³ V Istri je vse pomembnejšo vlogo v javnem življenju v drugi polovici sedemdesetih let začelo prevzemati društvo *Edinost*, ustanovljeno 1874 (in časopis od 1876). Svoje delovanje je postopoma razširilo na celotno avstrijsko Primorje in ga uskladilo z društvom *Sloga*.²⁴ Leta 1878 je *Edinost* razširila dejavnost tudi na hrvaški del Istre.²⁵

Na Koroškem je bila razporeditev volilnih okrajev »začrtana« v korist nemškega prebivalstva, ki se mu za razliko od štajerskega, kjer se je bilo prisiljeno braniti pred vse večjo slovensko »povodnjijo«, za popolno prevlado v deželi ni bilo treba preveč

¹⁷ Andrej Pančur: Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja (dalje Pančur, Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja). V: Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 29–30.

¹⁸ Vasilij Melik, Razcep med staroslovenci in mladoslovenci. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 470–483.

¹⁹ Marušič, Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem, str. 239–277.

²⁰ Prav tam, str. 277–297.

²¹ Pančur, Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja, str. 30.

²² Božo Milanović: Hrvatski narodni preporod u Istri – knjiga prva (1797–1882). Pazin 1967, str. 292.

²³ Janez Kramar: Narodna prebujna istrskih Slovencev. Koper 1991 (dalje Kramar, Narodna prebujna istrskih Slovencev), str. 81–84; Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti, str. 218–219.

²⁴ Marušič, Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem, str. 277–297.

²⁵ Kramar, Narodna prebujna istrskih Slovencev, str. 117–121

»naprezati«. Kljub temu da je društvo Trdnjava sredi sedemdesetih let pozivalo v deželnem zboru k jezikovni enakopravnosti v šolah, uradih in v javnem življenju,²⁶ je bil razvoj slovenske politike precej skromen,²⁷ še posebno po ukinitvi Trdnjave (1876), ko ni bilo na Koroškem (razen Družbe sv. Mohorja) nobenega pomembnejšega slovenskega političnega društva.²⁸

»Slovcem« vzhodno od Mure je ogrska politična elita odrekala že osnovno pravico do (jezikovnega) opredeljevanja za Slovence, saj so jih veskozi imenovali preprosto Toti ali Vendi oziroma tisti, ki niso govorili madžarščine kot maternega jezika, dodatni madžarski pritisk pa se je ob »ustrezni« zakonodaji še bolj zaostрил.²⁹ Če je »slovenski« del Železne in Zalske županije politično sicer povezal že program Zedinjene Slovenije, pa je nacionalna ideja na levem bregu Mure zorela zelo počasi.³⁰ Tudi Beneške »Slovence« je priključitev k Italiji 1866 politično »odrezala« od slovenskega nacionalnega programa in zavrla njihovo povezovanje s slovenskimi deželami.³¹

Kljub vsemu pa nacionalna koeksistenca na Slovenskem še ni bila povsod docela porušena. Medtem ko se je na Kranjskem prva faza nacionalne diferenciacije končala že s koncem Ambroževe dobe,³² so se na Štajerskem v odborih (nemških) trških in mestnih občin »znašli« vse od občinskih volitev 1867 »zagrizeni« narodnjaki, članstvo v nepolitičnih društvih pa je bilo do konca sedemdesetih let dvo-nacionalno.³³ Po dokončni obnovi sloge v slovenskih vrstah (na Kranjskem, Goriškem in Štajerskem) pa se je nemška politika pokazala v okrepljeni luči. Na deželnozbornih volitvah 1877 na Kranjskem so Nemci celo zmagali. Toda že naslednje leto je Auerspergovna vlada zaradi »vzhodnega vprašanja« popustila s pritiskom. Na Kranjsko je prišel v začetku 1878 deželni predsednik Kallina, ki je bil naklonjen Slovcem. Še bolj je prišla nova usmeritev do izraza na Štajerskem, kjer so Slovenci ponovno zmagali v vseh kmečkih volilnih okrajih.³⁴ Konec liberalnih

²⁶ Iris. M. Binder: *Der Kärntner Landtag. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2*, str. 1734.

²⁷ Bernhard Perchinig: »Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...«. *Deutschnationalismus und politische Kultur in Kärnten*. Klagenfurt 1989, str. 42–55.

²⁸ Andrej Moritsch: *Politična zgodovina Celovca v drugi polovici 19. stoletja. V: Od Maribora do Trsta*. Maribor 1998 (dalje *Od Maribora do Trsta*), str. 38.

²⁹ Metka Fujs: *Narodnopolitična razmerja med Slovenci in Madžari v Prekmurju v dobi dualizma. V: Zgodovinski časopis*, 2001, št. 3–4, str. 459–460.

³⁰ Metka Fujs: *Slovenska zavest in Slovenci v Prekmurju. V: Slovenija 1848–1998*, str. 81; Darja Kerec: *Prekmurska zavest in slovenstvo. V: Regionalni vidiki slovenske zgodovine*. Ljubljana 2004, str. 91.

³¹ Marušič, *Beneški Slovenci*, str. 107–108.

³² Matič, *Nemci v Ljubljani*, str. 42–73.

³³ Janez Cvirn: *Deželna in narodna zavest na (spodnjem) Štajerskem. V: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana 1997, str. 54–55, 80.

³⁴ Vasilij Melik: *Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. V: Melik, Slovenci 1848–1918*, str. 486–487.

sedemdesetih let je slovenska politika po prvem političnem razcepu³⁵ »pričakala« Taaffejev nastop v znamenju sloge.

Zaostrovanje nacionalnih razmer

Po Taaffejevem nastopu so se začeli nacionalni odnosi med Nemci (Italijani) in Slovenci hitro zaostrovali. Na Kranjskem so Slovenci 1883 sicer ponovno dobili večino v deželnem zboru. Za deželnega predsednika je bil imenovan Andrej Winkler. Zaradi »drobtiničarske« politike vlade pa so se pojavila nasprotja v liberalnem taboru (elastiki in radikali). Toda slovensko (slogaško) narodno stranko je razdvajalo tudi nasprotje med liberalnim in konservativnim taborom. Liberalci so le navzven sprejemali katoliška stališča, sloga pa je bila vseskozi na preizkušnji. Na nekaterih volitvah so proti uradnim slogaškim kandidatom nastopili protikandidati iz liberalnih in katoliških vrst. Slogaštvo se je začelo krhati po imenovanju Jakoba Missie za ljubljanskega škofa, še bolj do izraza pa je nazorska delitev prišla po prihodu Antona Mahničiča na mesto profesorja bogoslovja v Gorico. Z Rimskim katolikom je 1888 dosegel dokončno ločitev duhov.³⁶ Na Kranjskem slogaško vodstvo 1889 ni moglo več postaviti vseh kandidatur za deželnozborske volitve. Pod vplivom drugega avstrijskega katoliškega shoda 1889 in radikalnejšega političnega katolicizma je bilo januarja 1890 v Ljubljani ustanovljeno Katoliško politično društvo,³⁷ ki je še posebej po prvem slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani avgusta 1892 spodbudilo nastanek številnih katoliških političnih društev na Kranjskem. Organiziranje katoliškega tabora je prisililo liberalce, da so februarja 1891 ustanovili Slovensko društvo. V takšnih razmerah so bile državnozborske volitve marca 1891 in nadomestne v Ljubljani istega leta zadnje, za katere je kandidate postavil skupni volilni odbor. Naslednje leto je v kranjskem deželnem zboru razpadel skupni slovenski poslanski klub.³⁸

Na Spodnjem Štajerskem je slovenska politika omejila nemško politiko na mesta in nekatere trge.³⁹ Posebej v Celju je slovenska stran po zmagi na občinskih volitvah v Ljubljani 1882 začela svoj »napad« na mesto. Pospešeni nacionalizem je privedel do točke, ko se je bilo prebivalstvo v mešanih okrajih prisiljeno opre-

³⁵ Več o tem Dušan Kermavner: Prvi taktični razhod slovenskih politikov v Taaffe-Winklerjevi dobi. Ljubljana 1963.

³⁶ Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928 (dalje Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja), str. 28–47.

³⁷ S, 12. 1. 1890; SN, 1. 2. 1890.

³⁸ Andrej Pančur: Doba slogaštva. V: SNZ, str. 30; isti, Nastanek političnih strank (dalje Pančur, Nastanek političnih strank), str. 30–32; isti: Delovanje slovenskih strank (dalje Pančur, Delovanje slovenskih strank), str. 38.

³⁹ Janez Cvirn: Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2002, št. 1, str. 9; Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 523.

deliti.⁴⁰ Po prihodu Ivana Dečka v Celje sredi osemdesetih let je slovenska javnost z optimizmom spremljala slovenski napredek, ki je vsekakor vznemirjal celjske in spodnještajerske Nemce.⁴¹ Čeprav je delež celjskih prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom zaradi silovitega pritiska Nemškega društva po popisu 1890 padel s 36% na 26%,⁴² je zavzeta slovenska politika povzročila homogenizacijo nacionalne politike na Spodnjem Štajerskem. Slovenska sloga se je pokazala že na prvem slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani 1892,⁴³ na drugi strani pa so tudi Nemci sredi 1893 priredili »Parteitag« v Celju, katerega so se udeležili skoraj vsi vodilni štajerski nemški politiki.⁴⁴

Slovenska politika na Koroškem ni mogla slediti siceršnjim slovenskim uspehom.⁴⁵ Dežela, kjer je po popisu iz 1880 živela tretjina prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, je imela samo en slovenski (deželnozborski) volilni okraj, kjer so mogli Slovenci (pogojno) računati na dva poslanca.⁴⁶ Ob silovitem nemškem gospodarskem in političnem pritisku je bilo brezupno pričakovati zmago slovenskih volilnih mož v kmečki kuriji. Prav prevlada nemškega meščanstva pa je povzročila, da je v slovenski koroški politiki zavzela duhovščina vodilni položaj.⁴⁷ Leta 1890 obnovljena slovenska stranka z imenom Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem⁴⁸ je bilo v naslednjih letih edini politični dejavnik, ki je vodil in koordiniral slovensko politiko (predvsem na volitvah).⁴⁹ V teh razmerah je popis prebivalstva 1890 pokazal nazadovanje števila prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom. Z ustanovnim občnim zborom nemško nacionalne stranke na Koroškem 1892 pa se je začela nova napadalna faza nemškega nacionalizma na Koroškem.⁵⁰

⁴⁰ Bojan Cvelfar: »Z narodnim domom se je celjskemu nemštvu razbila jedna čeljust ...«. Nacionalni izgredi v Celju na prelomu stoletja. V: Celjski zbornik 1997, str. 7–8; Janez Cvirn: Kri in luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja. Celje 1990, str. 93–96.

⁴¹ Südsteierische Post (SP), 31. 8. 1889.

⁴² Janez Cvirn, Andrej Studen: Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). V: Prvi i drugi mednarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj. Varaždin, Zagreb 2002 (dalje Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest), str. 119.

⁴³ Janez Cvirn: Josip Serbec, rodoljub z dežele (spremna študija). V: Josip Serbec, Spomini. Celje 2003, str. 135–136.

⁴⁴ SP, 12. 4. 1893.

⁴⁵ Mir, 25. 1. 1882.

⁴⁶ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana 1965, str. 92–93.

⁴⁷ Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti, str. 213–214; Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 133–138; Josef Till: Kirche und Geistlichkeit als Faktoren der »Nationalisierung« der Kärntner Slowenen. V: Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje. Klagenfurt, Laibach, Wien 2003, str. 143–218.

⁴⁸ Mir, 10. 3. 1890.

⁴⁹ Mir, 10. 5. 1892.

⁵⁰ Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 211–213, 217–231; Andreas Moritsch: Nacionalne ideologije na Koroškem. V: Koroški Slovenci 1900–2000. Celovec, Ljubljana, Dunaj 2000/ 2001, str. 17–20.

Na Goriškem so Slovenci Taaffejev prihod sprejeli z upanjem na boljše čase.⁵¹ Toda že imenovanje nemškimi liberalcem naklonjenega Sisinia De Pretisa za tržaškega namestnika je sprožilo nezadovoljstvo v slovenskih vrstah. Kljub temu je bila slovenska politika na Goriškem (ob Kranjski) v najugodnejšem položaju. Siceršnje goriško slogo sta začela krhati že lista Edinost in Soča, ko je prvi zagovarjal »elastičničnost« v politiki, medtem ko je Soča (pod Francem Podgornikom) zavzemala precej radikalnejša stališča. Njegov naslednik Anton Gregorčič je sprva (politično) kolebal med gorečnostjo Antona Mahniča, ko je sredi osemdesetih let zagovarjal tezo, da je vera več kot narodnost, konec desetletja pa se je pod vplivom dinamičnega Andreja Gabrščka približal liberalnim idejam in se »spopadel« s Tonklijevim in Mahničevim krogom. Gabršček je 1890 nasledil konservativnega »prvaka« Tonklija na mestu predsednika Sloge, 1891 pa ga premagal še na državnozbornih volitvah. Kljub temu pa sloga še ni bila ogrožena, pretresi znotraj slovenske stranke so ponehali. Medtem se je vnel tudi oster boj z goriškimi liberalnimi (iredentističnimi) Italijani in z njihovimi obrambnimi organizacijami. Toda če je bil gospodarski bojkot zaradi protislovenske politike goriških Italijanov sredi osemdesetih let še nemogoč, pa se je od začetka devetdesetih let slovenska politika toliko utrdila, da je Soča upravičeno pisala, da postajajo Slovenci »merodajni faktor v našem mestu«.⁵²

Tudi v Istri je Taaffejeva konservativno-slovenska državnozborna naveza obetala konkretnejše premike. Leta 1883 je vlada priznala enakopravnost hrvaškega, slovenskega in italijanskega jezika na sodiščih. Kljub slabi slovensko-hrvaški zastopanosti je bil istrski deželni zbor eno glavnih prizorišč boja za pravico uporabe slovenskega in hrvaškega jezika v upravi in sodstvu, ki ga je začel Matko Laginja, ko je 1883 v deželnem zboru prvi spregovoril v hrvaščini in s tem izzval hude odzive italijanske strani.⁵³ Toda zaradi tega, ker se v Istri ni vzpostavilo deželno središče (deželni zbor se je večkrat selil), Istra pa je šele z ustavno dobo »zaživela« kot enotna dežela pod habsburško dinastijo, je imela slovensko-hrvaška politika bistveno slabše pogoje za svoje delo. Mesta so bila po večini italijanska, medtem ko je bilo slovensko prebivalstvo v večji meri podeželsko. Zaradi zavzete dejavnosti italijanskih občin (in obrambnih društev) si je slovenščina v Istri s težavo utirala pot v javnost.⁵⁴ V Trstu se je slovenska stran, ki je bila sicer v manjšini, spopadala z italijanskimi liberalci in bila močno povezana s političnim društvom Edinost (in njegovim glasilom).⁵⁵

Če je vsestranski slovenski razvoj v Taaffejevem obdobju napredoval na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem (in pripeljal do politične pluralizacije na Kranjskem), tega nikakor ne moremo trditi za Istro in Koroško.⁵⁶ Toda za razliko od

⁵¹ Soča, 26. 9. 1879.

⁵² Marušič, Pregled politične zgodovina Slovencev na Goriškem, str. 297–317.

⁵³ Darko Darovec: Kratka zgodovina Istre. Koper 2009, str. 203.

⁵⁴ Janez Kramar: Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930. Koper 1992, str. 112–113.

⁵⁵ Vasilij Melik: Tržaške opredelitve. V: Zahodno sosodstvo, str. 183–188.

⁵⁶ Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, str. 521–530.

cislitvanskih Slovencev (z izjemo Beneških »Slovencev«), ki so pod Taaffejevo vlado (in še prej) oblikovali določeno stopnjo povezovalnih nacionalnih elementov, pa se prekmurski »Vendi« s Slovenci na drugi strani Mure zaradi politične ločenosti sploh niso mogli povezati, sami pa neke svoje nacionalne pripadnosti niso vzpostavili. Ideja, ki so jo Slovenci na desnem bregu Mure že »osvojili«, je pricurjajala sprva med »slovenske« duhovnike v Prekmurju, med preprostim prebivalstvom pa se je le počasi uveljavljala.⁵⁷

Dokončen mednacionalni razkol

Na Kranjskem se je po nastanku katoliških političnih društev oblikovala široko razvejena katoliška politična organizacija, ki se je pred volitvami v kranjski deželni zbor 1895 preimenovala v Katoliško narodno stranko.⁵⁸ Liberalci so 1894 ustanovili Narodno stranko.⁵⁹ Znotraj katoliškega tabora je postajala vse vplivnejša tudi mlada generacija krščanskih socialcev.⁶⁰ Po prvem slovenskem katoliškem shodu je katoliški tabor hotel prežeti celotno družbo s katoliškimi načeli. Ker je kmečko prebivalstvo sestavljalo večino slovenskega prebivalstva, je bil ob širitvi volilne pravice postavljen temelj za vse večje volilne uspehe katoliškega tabora. Ta si je prizadeval razširiti svoj vpliv tudi med delavstvom v okviru političnih in izobraževalnih društev zaradi strahu pred širjenjem socialdemokracije, ki pa tudi po ustanovitvi Jugoslovanske socialdemokratske stranke 1896 zaradi majhne volilne baze (predvsem delavci v industrijskih obratih) ni dosegala pomembnejših uspehov.⁶¹

Spodnještajerski (in koroški) Nemci so v tem času poostrili svoj politični nastop. Posledica ustanovitve nemško-slovenskih vzporednic v Celju 1895 je bila skrajna radikalizacija celjske nemške politike,⁶² medtem ko so mariborski in ptujski Nemci delovali mnogo bolj taktično. Na Koroškem je slovenska stranka doživljala pravi politični polom.⁶³ Delež slovenskih volivcev je upadal tudi v velikovškem volilnem okraju. Nemška premoč pa ni bila le posledica gospodarske odvisnosti koroških Slovencev, pač pa tudi nepripravljenosti slovenske stranke na Koroškem na širjenje volilne pravice. Tudi v Istri se razmere zaradi italijanskega pritiska niso izboljšale.⁶⁴ Kljub temu se je boj za uporabo obeh jezikov nadaljeval. Prvi vrhunec nacionalnega trenja se je zgodil 1894, ko je pravosodno ministrstvo izdalo odlok o

⁵⁷ Metka Fujs: Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij. Murska Sobota 2000, str. 66.

⁵⁸ Slovenec (S), 26. 11. 1895.

⁵⁹ SN, 1. 12. 1894.

⁶⁰ Vasilij Melik: Pomen Kreka za slovensko zgodovino. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 629–636.

⁶¹ Pančur, Nastanek političnih strank, str 32–36; isti, Nacionalni spori. V: SNZ 1, str. 37.

⁶² Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 170–241.

⁶³ Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 212–213.

⁶⁴ Jože Pirjevec: Socialni in nacionalni problemi v Trstu 1860–1914. V: Od Maribora do Trsta (dalje Pirjevec, Socialni in nacionalni problemi v Trstu), str. 22; Oko Trsta. Beograd 1945, str. 277.

postavitvi dvojezičnih napisov na sodiščih v jezikovno mešanih območjih. Namera vlade, ki je dala Slovincem in Hrvatom v Istri dodatnega elana, je naletela na ostre proteste italijanske strani. Ob odkriti podpori istrskih občin so dosegli preklic odloka (dvojezični napisi so ostali le v Piranu).⁶⁵ Po zaslugi društva *Edinost* so se slovenski delavci v Trstu od 1896 aktivno vključevali v Jugoslovansko socialdemokratsko stranko in ne v italijanska delavska združenja (njegova vloga se je dodatno okrepila 1905, ko je pod njegovim okriljem začela delovati Narodna delavska organizacija).⁶⁶ Od 1897 so v Trstu delovale tri stranke (italijanska liberalna, slovenska nacionalna in socialdemokratska).⁶⁷ Kljub politični prevladi Italijanov se je slovenska stran v mestu nacionalno (predvsem na kulturnem področju) vse bolj uveljavljala.⁶⁸ V drugih mestih slovenske Istre (Koper, Izola, Piran) so popolnoma prevladovali Italijani, ki so okrepili svoj pritisk. V okolici Izole je imelo po popisu 1880 slovensko prebivalstvo večino, že pri naslednjem popisu pa se je tehtnica prevesila na italijansko stran.⁶⁹ Šele pred prvo svetovno vojno so Slovenci ponovno dosegli večino.⁷⁰

V Gorici so se na prelomu stoletja odnosi z Italijani povsem zaostri in spremenili v prave nacionalne boje. Vjekoslav Spinčić je že marca 1893 v državnem zboru opozoril na načrtne italijanske akcije, ko so skušali prek *Lege Nazionale* z ustanavljanjem italijanskih šol in vrtcev okoli mesta ustvariti zaščitni italijanski obroč. Italijanski pritisk se je še posebej občutil na državnozbornih volitvah 1897, ko sta »slovenske barve« na Goriškem zastopala samo Anton Gregorčič in Alfred Coronini.⁷¹ Kljub temu da je slovenska politika v devetdesetih letih tozadevno zastopala slogaško usmeritev, je postajala politična polarizacija vse očitnejša. Ko pa je bil 1897 za goriškega nadškofa imenovan Jakob Missia, so se stvari odvile veliko hitreje. Z »nalogo«, da razcepi liberalni tabor, je povzročil, da je že sredi naslednjega leta goriška sloga razpadla, namesto nje pa sta se oblikovala dva povsem ločena politična tabora.⁷² Na drugi strani pa so politični pluralizaciji botrovali tudi slovenski gospodarski uspehi, zaradi katerih pa so se (ob Italijanih) počutili vse bolj ogrožene tudi goriški Nemci.⁷³

Če je bil na Kranjskem, ki je bila na prelomu stoletja tako rekoč slovenska dežela (delež Nemcev je v Ljubljani vseskozi upadal, slovenska stran pa je popolnoma obvladovala tudi mestno kurijo),⁷⁴ problem občevalnega jezika pri popisih prebival-

⁶⁵ Meta Černigoj: Boj za dvojezične napise v Istri v letu 1894. V: *Zgodovina za vse*, 2007/2, str. 69–86.

⁶⁶ Pirjevec, *Socialni in nacionalni problemi v Trstu*, str. 24.

⁶⁷ Melik, *O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti*, str. 218.

⁶⁸ Boris M. Gombač: *Trst in Slovenstvo*. V: *Slovenija 1848–1998*, str. 96–101.

⁶⁹ *Edinost*, 4. 10. 1890.

⁷⁰ Melik, *O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti*, str. 219.

⁷¹ Soča, 5. 3. 1897; *Edinost*, 3. 3. 1897.

⁷² Henrik Tuma: *Iz mojega življenja*. Ljubljana 1997, str. 242–248.

⁷³ Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem*, str. 317–335.

⁷⁴ Pančur, *Nastanek političnih strank*, str. 32–36; isti, *Nacionalni spori*, str. 37; Melik, *O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti*, str. 210–212.

stva sicer manj problematičen kot v jezikovno mešanih deželah,⁷⁵ so dnevno politiko vse bolj zaznamovali odnosi in trenja znotraj slovenske strani. Katoliški tabor je na kranjskih deželnozborskih volitvah 1895 popolnoma porazil liberalce, ki so jim ostali le še mandati v mestih.⁷⁶ Ker pa nobena slovenska stranka ni imela večine, sloga pa ni bila več mogoča, so se liberalci povezali z nemškimi veleposestniki (nemško-liberalna naveza se je obdržala do 1908).⁷⁷ Vzporedno s tem pa je slovenska politika po silovitem nemškem odzivu na Badenijeve naredbe ugotovila, da se je čas iskanja zaveznikov med nemškimi konservativci v državnem zboru končal.⁷⁸ Kljub temu da sta obe strani podprli zahtevo po narodni avtonomiji in marca 1898 podpisali sporazum o spravi, je bil ta hitro pozabljen, ker je ogrožal povezovanje liberalcev z nemškimi veleposestniki. V katoliški stranki so se v tem ozračju oprli na idejo o tesnejšem povezovanju s Hrvati, ki je tradicionalno sicer izvirala iz liberalnega tabora.⁷⁹ Liberalci, ki so se z bali za svoje vodilno mesto pri navezovanju stikov s hrvaškimi strankami, so katoliški nastop (na Trsatu) zavrnil. Kljub temu da je katoliški tabor za svoj cilj razglašal »krščansko zvezo avstrijskih narodov«, pa je po »binkoštnem programu« (1899) spoznal, da vrnitve ni več. Slovensko-hrvaška vzajemnost in zблиževanje z njimi sta postala politična vsakdanjost. Toda po reški resoluciji, ki so jo oktobra 1905 sprejele skoraj vse hrvaške stranke, se je slovenska politika znašla povsem osamljena.⁸⁰ V nasprotju s trdno strankarsko enotnostjo Katoliške narodne stranke so se vrste liberalcev medtem vse bolj drobile.⁸¹ Ker liberalna stran po 1906 nasprotovala volilni reformi v korist nižjim družbenim slojem in namenjala pozornost predvsem nacionalnemu vprašanju, ni pa imela oblikovanega gospodarskega in socialnega programa, je nižje sloje dejansko prepustila katoliški stranki, ki je z zavzetim delovanjem duhovščine (in Cerkve) vzpostavila učinkovito politično, gospodarsko, socialno in družbeno organizacijo.⁸²

Po uvedbi splošne volilne pravice 1907 so Slovenci dobili v državnem zboru 24 poslancev, kar je sicer ustrezalo deležu slovenskega prebivalstva v Avstriji, vendar pa poslanski sedeži niso bili enakomerno porazdeljeni po deželah (razen na Kranjskem so bili povsod drugod nesorazmerno zastopani).⁸³ Na deželni ravni pa do uvedbe splošne volilne pravice ni prišlo, pač pa je bila (z zamudo) uvedena splošna kurija

⁷⁵ Emil Brix: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*. Wien, Köln, Graz 1982 (dalje Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation*), str. 177–182; Melik, *O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti*, str. 208–209.

⁷⁶ SN, 9. 12. 1895.

⁷⁷ Pančur, *Delovanje slovenskih strank*, str. 39.

⁷⁸ SN, 18. 9. 1897.

⁷⁹ SN, 7. 4. 1897.

⁸⁰ Peter Vodopivec: *Jugoslovanska ideja in jugoslovansko gibanje*. V: SNZ, str. 43–47; več Zvonko Bergant: *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana 2004, str. 211–247; SN, 12. 10., 2. 12. 1905.

⁸¹ Pančur, *Delovanje slovenskih strank*, str. 39.

⁸² SN, 12. 11. 1906.

⁸³ Vasilij Melik: *Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki*. V: Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 655–662.

(na Koroškem 1902, na Štajerskem 1904, na Goriškem 1907, v Istri, Trstu in na Kranjskem 1908). Slovenci (razen na Kranjskem) niso bili nikjer ustrezno zastopani. Z volilnimi reformami ni bilo mogoče rešiti nacionalnih nasprotij na deželni ravni,⁸⁴ pač pa so vplivale predvsem na novo razmerje političnih sil (predvsem na Kranjskem). Slovenska ljudska stranka⁸⁵ je po dopolnilnih deželnozborskih volitvah 1908 dobila absolutno večino. Katoliški tabor se je vse bolj prebijal v ospredje tudi v drugih deželah. Moč vseh deželnih katoliških strank se je pokazala 1909, ko so se povezale v Vseslovensko ljudsko stranko, zaradi izjemno velikih uspehov na državnozborskih volitvah pa je slovenski katoliški tabor postajal vse bolj dejaven tudi v dunajskem parlamentu.⁸⁶

Medtem se je aneksija Bosne in Hercegovine oktobra 1908 pokazala za zelo dobrodošlo, ko jo je slovenska katoliška stran videla predvsem kot rešitev jugoslovanskega vprašanja v »tretjem samostojnem državnem telesu«. Januarja 1909 je Ivan Šušteršič v kranjskem deželnem zboru zagovarjal misel o širšem trializmu,⁸⁷ ki je postala tudi uradna usmeritev katoliške stranke. Trialističnim zamislom so še naprej pritrjevali liberalci, medtem ko so socialdemokrati v tivolski resoluciji ugotavljali, da je edina alternativa dualizmu načelo narodne avtonomije, češ da morajo »jugoslovanski narodi« kot »elementi« ustvariti enoten narod. Po združitvi pravaških strank v enotno stranko se je Vseslovenska ljudska stranka povezala s Hrvaško stranko prava (zaradi bojazni, da bodo Slovenci izpuščeni iz načrtov o rešitvi jugoslovanskega vprašanja). Toda zaradi različnih interesov zveza ni mogla dejansko zaživeti, največji dosežek pa je bilo okrepljeno poslansko sodelovanje v Hrvaško-slovenskem državnozborskem klubu na Dunaju. Trialistične zamisli in jugoslovanske načrte pa sta porinila v ozadje balkanski vojni,⁸⁸ dokončno pa prva svetovna vojna.

Medtem so na Štajerskem mednacionalna nasprotja že dosegla vrh.⁸⁹ Pritiski nemške strani so se vse bolj stopnjevali tudi pri popisih prebivalstva. Toda moč slovenske stranke v Celju je Nemcem povzročala nemalo skrbi, ko se je slovenska »prisotnost« lepo pokazala na državnozborskih volitvah 1901 (Ivan Dečko je v kmečki kuriji osvojil 642 od 725 glasov).⁹⁰ Če se je v Celju krepila liberalna »meščanska« struja, pa so se pod vplivom politične diferenciacije na Kranjskem v

⁸⁴ Andrej Pančur: Politično življenje po volilnih reformah. V: SNZ, str. 40–41; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 287–393.

⁸⁵ O politiki SLS Andrej Rahten: Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Celje 2001.

⁸⁶ Pančur, Nacionalni spori, str. 37; isti, Politično življenje po volilnih reformah, str. 42–43.

⁸⁷ S, 21. 1. 1909.

⁸⁸ Peter Vodopivec: Aneksija Bosne in Hercegovine leta 1908 in jugoslovanska misel pri Slovincih. V: SNZ 1, str. 48–54; isti, Balkanske vojne in njihov vpliv na jugoslovansko gibanje. V: SNZ, str. 54–58.

⁸⁹ Steiermärkischen Landesarchiv (StLA), fond Statthalt. Präs., fasc. 8-1113/1898; fasc. 5/Ver – 2292/1898, 2328/1898, 2228/1899; fasc. 26 – 1668/1898.

⁹⁰ Janez Cvirn: Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem. V: Od Maribora do Trsta, str. 61–62.

Mariboru vse bolj uveljavljali katoliški politiki mlajše generacije z Antonom Koroščem na čelu in svojo aktivnost usmerjali na podeželje. Zaradi močnega nemškega pritiska sta obe politični usmeritvi še vedno delovali slogaško. K notranji cepitvi pa so ključno prispevali nemški uspehi. Dokončen razdor so prinesle nadomestne državnozbornske volitve 1906, ko sta se v splošni kuriji spopadla liberallec Ivan Rebek in katoliški kandidat Anton Korošec,⁹¹ ne da bi se ozirala na svarila Jura Hrašovca o enotni slogaški politiki. Januarja 1907 sta bili oblikovani stranki obeh blokov. Spodnještajerski Nemci pa so bili prisiljeni strniti svoje vrste.⁹² Poostrena nemška politika je dosegla vrh s septembrskimi dogodki 1908 (najbolj nasilne so bile slovenske demonstracije v Ljubljani, ekscesu pa je sledila akcija slovenske strani z odstranjevanjem nemških napisov iz trgovskih, obrtnih in drugih lokalov).⁹³ Slovensko časopisje je medtem vse več pozornosti namenjalo aktivnosti nemške strani, ki se je odlično organizirala pri »napadu« na jezikovno mejo.⁹⁴ To se je lepo pokazalo v Šentilju, kjer da živijo »po zadnjem ljudstvenem štetju l. 1900 /.../ 503 Slovenci in 201 Nemec, torej že skoro 30%.« Nemška stran si je že dalj časa prizadevala priključiti kraje med Mariborom in Šentiljem ter ustvariti neke vrste »nemški most« do največje spodnještajerske nemške »trdnjave.«⁹⁵ Zaradi številnih izkušenj z mahinacijami in nepravilnostmi je celjsko društvo Naprej že konec 1910 izvedlo v Celju »privatno« štetje ter ugotovilo drugačno strukturo prebivalstva, kot so jo predstavljale uradne statistike.⁹⁶ To se je potrdilo v Šoštanju, ko so po propadu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka (in pod županovanjem Hansa Woschnagga) števni komisarji pri popisu 1910 (za razliko od prejšnjega popisa, ko so našteali 15% Nemcev) našteali kar 70% Nemcev.⁹⁷ Mednacionalna provokacija je tako postala vsakdanji dogodek.⁹⁸

Na Koroškem je imelo nemško nacionalno gibanje za razliko od Štajerske precej lažje delo. Nemška propaganda je pritegovala k liberalizmu nagnjene kmečke posestnike, ki jih je bilo za razliko od drugih slovenskih dežel na Koroškem precej

⁹¹ Branko Goropevšek: Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Celje 2005 (dalje Goropevšek, Štajerski Slovenci), str. 19–23; Slovenski gospodar (SGp), 10., 26., 31. 5. 1906.

⁹² Franc Rozman, Politično življenje Nemcev v Mariboru. V: Od Maribora do Trsta, str. 54.

⁹³ Goropevšek, Štajerski Slovenci, str. 84–96; SGp, 17., 24. 9., 1. 10. 1908; Vasilij Melik: Problemi slovenske družbe 1897–1914. V: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 601–602.

⁹⁴ SGp, 21. 8. 1908; več o tem Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 295–314.

⁹⁵ Janez Cvirn: Volilne mahinacije v nacionalnih bojih na Štajerskem. V: Zgodovinski časopis, 1989, št. 3, str. 413; Pieter M. Judson: Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of imperial Austria. Cambridge, Massachusetts, London 2006, str. 108–110 (v tej zvezi Janez Cvirn: Med nacionalizmom in nacionalno koeksistenco. V: Zgodovinski časopis, 2009, št. 1–2, str. 228–238); SB, 1. 4. 1908.

⁹⁶ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 121; Emil Brix: Številčna navzočnost nemštva v južnoslovenskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. V: Zgodovinski časopis, 1987, št. 2, str. 297–307; SB, 1. 11. 1910; MZ, 15., 18. 3. 1911.

⁹⁷ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 116.

⁹⁸ StLA, fond Statthalt. Präs., fasc. E91 – 1691/1911; fasc. E91 – 1828/1913; fasc. E91 – 1341/1914.

več.⁹⁹ Tudi prihod odvetnika Janka Brejca (1903) ni bistveno spremenil razmerja sil na Koroškem.¹⁰⁰ Koroški Nemci so vse bolj pozivali k slogi in odločnejši obrambi pred »slovenizacijo« dežele,¹⁰¹ ki pa je nikjer ni bilo. Leta 1909 so ustanovili še »društvo nemških državnih nameščencev na Koroškem«, ki naj bi varovalo njihove interese »proti vedno večjemu vrivanju ljudi druge narodnosti«. Glede na vse ostrejši nemški pritisk je popis prebivalstva na Koroškem 1910 »postregel« z mnogo manjšim številom ljudi s slovenskim občevalnim jezikom kot 1880 (iz slabih 30% na dobrih 18%).¹⁰² V tem kontekstu ni bilo nikakršno presenečenje, da je Brejčeva knjiga *Aus dem Wilajet Kärnten*, ki je predstavila katastrofalne jezikovne razmere na Koroškem, ob tem pa se zavzela za enakopravno Avstrijo in zavrnila domnevna panslavistična čustva koroških Slovencev, naletela na oster odpor nemške nacionalne ideologije.¹⁰³

Goriška, istrska in tržaška politika je bila na prelomu stoletja zaznamovana s trenjem med Slovenci in Italijani. Italijanska bojazen pred izgubo posestnega stanja je bila podobna kot nemška na Spodnjem Štajerskem. V tem duhu so celo spremenili zakon o občinah in po letu 1908 v Istri niso več izvajali občinskih volitev.¹⁰⁴ Kljub temu so volilne reforme ustvarile (vsaj delno) nacionalno homogene volilne okraje.¹⁰⁵ Na Goriškem je tudi katoliški tabor 1907 ustanovil Slovensko ljudsko stranko, ki je nekaj časa koalicijsko sodelovala z italijanskimi liberalci.¹⁰⁶ V Trstu se je slovenska politika soočala z vse močnejšo nacionalno držo italijanske liberalne večine. Kljub italijanskemu pritisku se je 1908 krščansko-socialni del katoliškega tabora oddaljil od slogaške politike (zbrane okrog Edinosti). Zaradi italijanskega pritiska so 1909 na tržaških občinskih volitvah in 1911 na državnoborskih volitvah liberalci in klerikalci nastopili složno, čeprav je ustanovitev Slovenske ljudske stranke za Trst in Istro 1909 in Katoliškega političnega društva za Hrvate 1911 jasno nakazovala postopni konec slogaške tradicije.¹⁰⁷ Kljub temu so goriški in tržaški Slovenci zaradi protizakonitega postopanja mestnih magistratov pri popisu

⁹⁹ Melik, *Volitve*, str. 246–248.

¹⁰⁰ Andrej Rahten: *Pomen Janka Brejca in drugih pravnikov za koroške Slovence*. V: *Eliten und Nationwerdung*, str. 9–26.

¹⁰¹ *Mir*, 11. 4. 1908.

¹⁰² Bogo Grafenauer: *Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes*. V: *Koroški zbornik*. Ljubljana 1946, str. 165–196. Janko Pleterski navaja za štetje leta 1910 sicer 21% prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Janko Pleterski: *Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne*. V: *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*. Ljubljana, Celovec 1984, str. 30.

¹⁰³ *Aus dem Wilajet Kärnten*. Celovec 1913. V: Andrej Rahten: *Pozabljeni slovenski premier. Politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)*. Celovec, Ljubljana, Dunaj 2002, str. 145–155, 161–171. Rahten navaja, da je Brejc sodeloval pri knjigi kot urednik in avtor večine teksta, poleg Brejca pa naj bi knjigo uredili še Franc Grafenauer, Fran Smodej in Lambert Ehrlich (str. 145, op. 318).

¹⁰⁴ *Oko Trsta*, str. 278.

¹⁰⁵ Melik, *O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti*, str. 220.

¹⁰⁶ *Soča*, 14. 12. 1907, 15. 10. 1908.

¹⁰⁷ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 286–303.

1910 enoglasno zahtevali revizijo štetja. V Trstu jim je uspelo po ponovni »analizi« popisnih pol povečati število Slovencev za več kot 20.000, v Gorici pa za slabih 5000 ljudi.¹⁰⁸

V ogrskih komitatih (in v Benečiji) pa je razvojni lok tekel povsem drugače kot v »slovenskih« deželah. Beneški »Slovenci« so živeli v drugem državnem okviru in zaradi politične ločenosti zelo težko »iskali« priključek s Slovenci v Avstriji.¹⁰⁹ Tudi prekmursko (kmečko) prebivalstvo vse do prve svetovne vojne ni razvilo občutka nacionalne pripadnosti s Slovenci na drugi strani Mure, ker se tega pojma še ni zavedalo. 1897 je bilo v Soboti ustanovljeno Madžarsko prosvetno društvo za Prekmurje (VMKE), ki je jasno nakazalo intenziviran pritisk oblasti.¹¹⁰ Če so bili po ljudskem štetju 1890 »Slovenci« še upoštevani in vpisani v posebno rubriko, so bili po štetju 1910 obravnavani le še kot »drugi (drugojezična etnična skupina),¹¹¹ kljub temu da se je na Ogrskem za razliko od Cislitvanije popisoval tudi materinski jezik. Od začetka 20. stoletja aktualno vprašanje demokratizacije družbe in države na Ogrskem je ostalo samo na papirju, saj se je politika dvora izkazala za zelo pragmatično, ko je šlo za solidarnost med dinastijo in madžarskimi vladajočimi krogi na eni in splošno volilno pravico na drugi strani.

Filip Čuček

THE QUESTIONS OF THE NATIONAL RELATIONSHIP, DEMOCRATISATION
AND POLITICAL PLURALISATION IN SLOVENIA
IN THE AUSTRIAN CONSTITUTIONAL PERIOD

S u m m a r y

After the restoration of the constitutional life the nationalist aspirations led to a decisive push in the direction of nationalism, when the bourgeoisie was forced to declare itself nationally. The Slovenian politics entered the Austrian parliamentary period in a relatively disorganised manner. On the basis of the Maribor programme the national impulse strengthened when at the 1867 elections Slovenians appeared with a clear political programme. However, already in the end of the 1860s the relations within the Slovenian politics intensified. The gap between the »Old Slovenians« and »Young Slovenians« kept broadening. The dissolution of unity culminated at the State Assembly elections of 1873 and at the Provincial Assembly elections of 1874. Nevertheless the intensified German (Italian) nationalism in the middle of the decade consolidated the Slovenian ranks, forcing them to return to the unification policy.

After the Taaffe's rise to power the national relations between the Germans (Italians) and Slovenians worsened rapidly. However, the unification policy initially started crumbling in Carniola and Goriška. In the Lower Styria the Slovenian policy limited the German policy to cities and certain towns. The Slovenian politics in Carinthia could not keep up with the Slovenian successes elsewhere. In the Goriška region the Slovenians accepted the Taaffe's government with hope for better times. Furthermore, in Istria Taaffe's conservative–Slavic State Assembly coalition promised more concrete

¹⁰⁸ Soča, 25. 7. 1912; Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich, str. 166–177, 183–209.

¹⁰⁹ Marušič, Beneški Slovenci, str. 108–109.

¹¹⁰ Ivan Jerič: Zgodovina madžarizacije v Prekmurju. Murska Sobota 2001, str. 6–8; Darja Kerec: Sóbota na prelomu 19. in 20. stoletja. V: Borec, 2004/617–620, str. 80.

¹¹¹ Fran Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana 1965, str. 177–178.

developments. However, if the all-around Slovenian development in the Taaffe period progressed well in Carniola, Styria and Goriška (leading to political pluralisation in Carniola), that can by no means be claimed of Istria and Carinthia. In the Prekmurje and Venetian Slovenia regions, »Slovenians« have not established political connections with other Slovenians due to their political separation.

After the establishment of Catholic political societies, in Carniola a widespread Catholic political organisation formed. In 1894 the liberals founded the National Party. At that time the Lower Styrian (and Carinthian) Germans intensified their political endeavours. In Istria the situation failed to improve due to the Italian pressure. In Goriška (especially in Gorizia), the relations with the Italians reached a critical point at the turn of the century and transformed into actual national struggles. Unlike the increasing party unity of the Catholic National Party the ranks of the liberals became increasingly fragmented. After the electoral reforms the Slovenian People's Party received the absolute majority in Carniola. The Catholic camp also became increasingly dominant in all other provinces. The power of all provincial Catholic parties was made obvious in 1909, when they formed the Slovenian People's Party. Meanwhile, the conflicts between the nations in Styria reached the boiling point. However, the power of the Slovenian party in Celje was a cause of great concern with the Germans. However, due to the German pressure both political orientations were still unified. The final separation took place after the State Assembly by-elections of 1906. Unlike Styria, in Carinthia the German national movement had a far easier job. Even the arrival of the lawyer Janko Brejc (1903) did not significantly alter the division of power in Carinthia. At the turn of the century, the conflicts between Slovenians and Italians marked the politics in the Goriška region, Istria and Trieste. In the Goriška region (besides Carniola and Styria), several political parties were involved in the Slovenian politics. In Trieste the Slovenian politics faced an increasingly nationalistic attitude of the Italian liberal majority. Due to the Italian pressure the liberals and clericalists were united in their efforts, though the formation of the parties clearly indicated the gradual decline of the unification tradition. In the Hungarian counties (and in Venetian Slovenia) the development was completely different from the »Slovenian« provinces. The Venetian »Slovenians« had trouble establishing connections with Slovenians in Austria. The (peasant) population of the Prekmurje region also failed to develop the feeling of national affiliation with the Slovenians on the other side of the river Mura, since it was not yet aware of this concept.

1.01
Prejeto 8. 6. 2011

UDK 355.01: 341.231.14(497.4)"1914"

Damijan Guštin*

Vojno stanje kot suspenz demokratične ureditve in človekovih pravic : Avstro-Ogrska – slovensko ozemlje 1914

IZVLEČEK

Avtor proučuje, kako je v času pred prvo svetovno vojno zakonodajna Avstro-Ogrske urejala omejitve človekovih in državljanskih pravic v primeru vojne. Njihova osrednja točka, zakon o vojni službi, sta parlamenta (avstrijski, madžarski) sprejela oktobra in decembra 1912. Predvidena je bila omejitev pravic (političnega) združevanja, nadzor pošte, vojaška obveza za moško civilno prebivalstvo do 50. leta starosti, živino in potrebna materialna sredstva, uvedbo pristojnosti vojaških sodišč v primerih povezanih z varnostjo države, poseben režim na območjih bojev. Vsi predvidene ukrepe je državna oblast uvedla deloma še pred napovedjo vojnega stanja, deloma pa takoj po vojni napovedi Srbiji. V avstrijskem del države pa je prav tako pomembno vlogo imel tudi način uvedbe ukrepov, saj je bilo ministrskemu svetu in vladarju omogočeno uvesti te ukrepe brez potrditve parlamenta.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, prva svetovna vojna, zakonodaja, vojna, parlamentarizem, slovenske dežele

ABSTRACT

STATE OF WAR AS A SUSPENSION OF DEMOCRATIC REGIME AND HUMAN RIGHTS: AUSTRO-HUNGARY – SLOVENIAN TERRITORY 1914

The author of the following contribution explores the manner in which the restrictions of the human and citizens' rights in case of war were set out by the Austro-Hungarian legislation before World War I. The main law – the military service act – was adopted by the Austrian and Hungarian parliaments in October and December 1912. It envisioned the restriction of rights to (political) association, mail monitoring, compulsory military service for men under 50 years of age, appropriation of livestock and necessary material resources, introduction of military court competences in cases related to state security, as well as a special regime in the territories where the fighting took place. All of the intended measures were introduced by the state authorities, partly before the declaration of war against Serbia and partly immediately after it. In the

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: damijan.gustin@inz.si

Austrian part of the state the way in which these measures were introduced was also important, since the Council of Ministers and the ruler were enabled to introduce them without the support of the parliament.

Key words: Austro–Hungary, World War I, legislation, war, parliamentarism, Slovenian provinces

Uvod

Možnost izbruha vojne je v Evropi prvega desetletja 20. stoletja postajala stalnica evropske politike. Vedno večje napetosti med evropskimi velesilami, vezanimi z dvema vojaškima zvezama, trojno zvezo in antanto, »triplentento«, so državnim oblastem narekivale tudi priprave na mogoče vojno stanje. Organizaciji množičnih armad, mobilizaciji in zagotavljanju oborožitve, streliva in zalog za tolikšno armado¹ je sledilo tudi vprašanje, kako zagotoviti, da bo celotna država opremljanje tolikšnih razsežnosti kar najbolj skladno podprla.

V začetku 20. stoletja je mednarodna skupnost vojno nedvoumno pravno opredelila kot posebno stanje, v katerega vstopi država s svojim aktom – vojno napovedjo ali tudi brez te napovedi – nasproti drugi državi in v tem smislu tudi v mednarodni skupnosti. Države so leta 1899 na konferenci v Haagu sprejele prvo za države podpisnice zavezujočo kodifikacijo ravnanja v vojni, t. i. haška protokola in dve konvenciji, o vojskovanju na kopnem in vojskovanju na morju. Naslednja konferenca, sklicana leta 1907 v novem zaostrenem razmerju evropskih velesil, je le še precizirala doseženo.²

Vendar pa so države tako na mednarodni ravni v skladu z načelom suverenosti držav urejale le mednarodne vidike vojne. Od notranje zakonodaje vsake države je bilo odvisno, koliko in kako se bo prehod v vojno stanje in vojno samo odrazil tudi v notranjem pravnem in družbenem redu, in to tako v odnosu med državnimi organi in državljanji kot v odnosu med državljanji samimi. Temeljno izhodišče, ki so mu države pri tem sledile, je bilo, da je s posebnimi ukrepi treba pospešiti in za državno oblast poenostaviti proces odločanja z osredotočenjem v rokah suverena in izvršilne oblasti, zato pa je bilo treba poenostaviti (formalne) postopke odločanja in vodenja države – neodvisno od tega, koliko so pripadali demokratičnemu ali avtoritativnemu načinu odločanja. Poleg tega je bilo treba vpeti državljanje v vojne

¹ Siegfried Fiedler: *Taktik und Strategie der Millionenheerre : 1871–1914*. Bonn 1993, str. 67–88.

² Ivan Tomšič: *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana 1942, str. 13, 18–21.

napore in povečati zagotovitev varnosti, to pa je bilo mogoče opraviti z omejitvami človekovih in državljanskih pravic; tistih seveda, ki sta jih je določali praksa in zakonodaja v evropskih državah. Zato so države po večini predvidele v svojem pravnem redu tako posebno zakonodajo, ki je lahko začela veljati ob vojni napovedi. Zakonodaja je po navadi zajemala tako gospodarske spremembe kot posebna kazenska določila v okviru pravnega sistema – bodisi kazenskega zakonika bodisi specialnih zakonov.

Pravne priprave Avstro-ogrske na vojno stanje

Avstro-Ogrska je bila v začetku 20. stoletja ustavna monarhija, dejansko je obsegala dve monarhiji z istim vladarjem, cesarjem in kraljem Francem Jožefom. Decembrska ustava, sprejeta leta 1867 (pet temeljnih državnih zakonov: o državnem zastopstvu, o temeljnih pravicah državljanov, o ustanovitvi najvišjega državnega sodišča, o sodni oblasti, o izvajanju vladne in izvršilne oblasti), je opredeljevala vse najpomembnejše vidike ustavnega reda.

Temeljni zakon o temeljnih pravicah državljanov je ponovno uzakonil vrsto tedaj v Evropi običajnih človekovih in državljanskih pravic, med katerimi so bile tudi pravice političnega delovanja in združevanja. Temeljna zakona o državnem zastopstvu in izvajanju vladne in izvršilne oblasti sta uvajala način vladavine, v katerem je imel pomembno vlogo parlament, vendar z ohranitvijo velike vloge monarha kot suverena. Parlamentarni sistem je predstavljal dvodomni državni zbor. Cesar je postavljal vlado, imenoval ministre, vojaške voditelje in najvišje poveljnike, vendar moral ravnati v skladu z zakoni.³

Parlamentarni ustavni red pa je imel več varovalk, ki so omogočale ukrepanje vladi in cesarju v posebnih razmerah. Daleč najbolj znan in občasno široko uporabljan je bil člen 14 temeljnega zakona o državnem zastopstvu, ki je omogočal ministrskemu svetu ob pristanku vladarja sprejemanje zakonov v času, ko državni zbor ni zasedal.⁴ Prav grof Karl Stürkgh, ministrski predsednik od novembra 1911, je bil po navedbah poznavalcev izrazito nagnjen k pogosti rabi tega instrumenta, tudi zaradi vedno hujših blokad v delu parlamenta.⁵

Temeljni državni zakon o temeljnih pravicah državljanov pa je v svojem 20. členu določal, da je v času vojne dovoljeno uvesti suspenz določenih pravic državljanov. Na tej podlagi je država izdelala v svojem pravnem redu za primer vojnega stanja vrsto natančnih določb, ki jih je bilo treba ob vojni napovedi le uvesti. Dolgo prizadevanje državnega vrha za podrobnejšo izdelavo oblike suspenza, ki ga je do-

³ Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji : dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana 2006, str. 120–123.

⁴ Gernot D. Hasiba: Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848–1917) : Notwendigkeit und Missbrauch eines »Staatserhaltenden Instrumentes«. Wien 1985, str. 200.

⁵ Hasiba, n. d., str. 201; Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers : Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg, Graz, Wien, Köln 1994 (dalje Rauchensteiner, Der Tod), str. 33.

voljeval omenjeni 20. člen temeljnega državnega zakona, je vodilo do izdelave zakona o vojni službi (Kriegsleistungsgesetz), ki ga je parlament Ogrske sprejel oktobra 1912, parlament avstrijske polovice pa decembra 1912.⁶

Pobuda za končno oblikovanje zakona o vojni službi je po vsej verjetnosti izvirala iz splošnih evropskih razmer »krize imperializma«, v kateri sta se obe politično-vojaški koaliciji medsebojno že precej zaostreno spopadali ter mnoge mednarodne probleme spremenili v krize in medsebojna soočenja. Vedno bolj je napovedovala vojna. Tangerski krizi leta 1905/06 in leta 1911 sta privedli do hudih zaostritev, ki so že kazale mogočo pot v medsebojne vojne napovedi, vendar so se ostri spori obakrat pomirili.⁷

Toda še pomembnejši so bili notranjepolitični vzroki. Zdi se, da je bila vojna balkanskih držav proti Turčiji poleti 1912 neposredni povod za hitro prenovo zakonov, nanašajočih se na vojsko in vojno. Po drugi strani ne moremo prezreti tudi že začetega procesa prenove vojaških zakonov iz prve polovice istega leta, ki še niso imeli spodbude v balkanski vojni, pač pa kvečjemu v splošnem mednarodnem položaju. Marca 1912 sta bila v parlamentarni postopek dana nova zakon o vojski (Wehrgesetz) in zakon o domobranstvu (Landwehrgesetz). V primerjavi z do tedaj veljavnim zakonom je bila s predlogom zakona predvidena krajša vojaška obveza – dvoletno služenje v pehoti, triletno v topništvu in konjenici, štiriletno v mornarici. Druga pomembna zakonska sprememba, sicer vsakoletni boj z delegacijama, je bilo povečanje letnega kontingenta nabornikov.⁸

Predlagatelji – vlada v imenu cesarja – so po navadi menili, da morajo biti zakoni, povezani z vojaškimi zadevami, sprejeti elegantno v nespremenjenem besedilu, kar je ustvarjalo dodaten pritisk na poslance. Po trimesečni razpravi je zakona sprejel najprej ogrski parlament, nato pa konec junija 1912 tudi cislajtanski parlament na Dunaju.⁹

Slovenske politične stranke so se glede obeh zakonov odločale različno. Najšibkejši – socialni demokrati so jih zavračali, se zavzemali za federalizacijo vojske in njeno pretvorbo v oboroženo ljudstvo. Najmočnejša Slovenska ljudska stranka pa je svojo parlamentarno vlogo odigrala kot trgovalka – brezpogojno podporo novemu zakonu je vložila v upanju, da jo bodo – in Slovence sploh – v krogu prestolonaslednika Franca Ferdinanda in vojaškem vrhu spoznali kot zvesto in proavstrijsko. V postopku sprejemanja zakona se je najbolj izpostavil vitez Josip Pogačnik, ki je bil tedaj tako predsednik odbora za obrambo v parlamentu kot eden od podpredsednikov poslanske zbornice. V ozadju pa je na vse kriplje v prid sprejetju zakonov deloval Ivan Šušteršič, ki je bil poleg tega, da je bil vodja poslanskega

⁶ Rauchensteiner, *Der Tod*, str. 34–35.

⁷ A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo 1968, str. 391–436.

⁸ Rok Stergar: *Slovenci in vojska, 1867–1914 : slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka prve svetovne vojne*. Ljubljana 2004 (dalje Stergar, *Slovenci in vojska*), str. 218–220.

⁹ Prav tam, str. 221.

kluba, tudi v prijateljskem razmerju z ministrskim predsednikom Karlom Stürkghom. Najbolj politično sporno je bilo strankino podpiranje ohranitve nemškega jezika kot edinega jezika poveljevanja in uradovanja tako v skupni vojski kot v domobranstvu.¹⁰

Jesenski manever vlade in cesarja za sprejetje novega svežnja vojnih zakonov se je začel v zelo napetih razmerah. Balkanska vojna je povzročila pravi notranje-politični pretres, ki ni bil brez vojaških posledic. Ob otvoritvi jesenskega zasedanja parlamenta je ministrski predsednik Stürkgh skupaj z zunanjim ministrom celo preverjal, ali se bo Avstro-Ogrska sploh lahko izognila vojni.¹¹ Vojna na Balkanu se je razvila v zmagoviti pohod malih balkanskih držav in tudi slovenski (politični) časopisi se niso hoteli izogniti vsaj prikritemu navdušenju nad njihovimi uspehi in turškimi porazom.¹² Oktobra 1912 vojakov zaradi ukrepov proti Rusiji niso odpuščali v rezervo, temveč so vsaj za kratko povečali mirnodobno stanje armade na 620.000 mož. Novembra 1912 je vstop v vojno proti Srbiji visel v zraku. Močna struja v državnem vodstvu se je zavzemala za demonstracijo vojaške sile proti Srbiji. Zahteva za preventivno vojno proti Srbiji, ki je krožila v vrhu oblasti, zlasti potem ko je država leta 1908 anektirala Bosno in Hercegovino, je dobila nov zagon.¹³ Srbija in Bolgarija pa, opogumljeni s podporo Rusije, sta istega meseca še tvegali zaostritev z Avstro-Ogrsko in vojno s Turčijo nadaljevali.¹⁴ 7. decembra 1912 se je cesar strinjal z povečanjem sil 15. in 16. korpusa v Bosni in Hercegovini ter Dalmaciji s 40.000 na 100.000 mož, ne da bi izvedli mobilizacijo. Vojaški ukrepi, ki so trajali devet mesecev, so pomenili veliko povečanje izdatkov za vojsko – za tri četrte letnega proračuna za vojsko.¹⁵

V takih razmerah je konec novembra 1912 je ministrski predsednik Stürkgh načelnikom poslanskih klubov najavil, da vlada daje v zakonodajni postopek predloge novih zakonov in pričakuje, da bodo sprejeti zelo hitro:

- načrt zakona o vojni službi (Kriegsleistungsgesetz),
- načrt zakona o vpoklicu konj in vozov (Gesetz über Pferde- und Fuhrwerkstellung) in
- načrt zakona o posebnih pravicah vojske do »prebivališč« (Gesetz über den Unterhalt der Angehörige des Militärpersonen).¹⁶

¹⁰ Prav tam, str. 220–224.

¹¹ Slovenec, 23. 10. 1912, št. 244, str. 1, Državni zbor.

¹² Janko Pleterski: Avstrija in Slovenci leta 1912–1913. V: Kronika, 1975, št. 2, str. 110–114; glej tam navedeno literaturo.

¹³ Johann Bleicken: Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana 1981, str. 524; Rauchensteiner, Der Tod, str. 59.

¹⁴ Rauchensteiner, Der Tod, str. 21–22.

¹⁵ Prav tam, str. 22, 26.

¹⁶ Slovenec, 29. 11. 1912, 275, Državni zbor; Margarete Grandner: Kooperative Gewerkschaftspolitik in der Kriegswirtschaft : die freien Gewerkschaften Österreichs im ersten Weltkrieg. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1992, str. 44. Časovni pritisk je bil načrtovan kot sredstvo, da bi državni zbor zakon sprejel in ga ne bi bilo treba uvajati kot cesarsko uredbo po nujnostnem paragrafu, čemur so se v vrhu oblasti vendarle želeli izogniti.

Predlogi vseh treh zakonov so urejali poglavitna odprta vprašanja uporabe virov civilnega prebivalstva v vojne namene države. Temeljna razlika v zasnovi najpomembnejšega, zakona o vojni službi, pa je bila, da so bile za oskrbo vojske in druge zadeve odgovorne občine, zdaj pa je to postalo osebna odgovornost. Brez podrobne analize je težko soditi, kaj je bilo v predlogih zakonov za civilno prebivalstvo bolj obremenjujočega, saj so sodobna mnenja precej različna.¹⁷ Tako je Slovenski narod presodil, da so »najnovejši vojaški zakoni /.../ nekaj strašnega. Prebivalstvu, zlasti še kmečkemu in delavskemu prebivalstvu, pa tudi vsem drugim slojem nalože ti zakoni grozna bremena.«¹⁸ Slovenčev poročevalec pa presodil, da se je javnost precej vznemirila, ko so predlagatelji najavili hitro obravnavo brez običajnega prvega branja in da bo ministrski predsednik zahteval sprejetje vseh treh zakonov v nespremenjenem besedilu in v najkrajšem času, v tednu dni.¹⁹ In čeprav ti vojni zakoni zaradi uvajanja vojaških služnosti, ki so prizadevale njihove volivce, zlasti kmečko prebivalstvo, Slovenski ljudski stranki niso mogli biti posebej ljubi, je Slovenčev poročevalec vse skupaj opravil z dvema suhima ugotovitvama, da so predloge zakonov časnikarji pograbili kot senzacijo, da pa se temu čudi, saj so taki zakoni (državi) potrebni.²⁰ Senzacije zaradi tega SLS nikakor ni nameravala storiti; sledimo lahko ponovitvi strankine politične drže izpred pol leta, kar sta opazila že Rok Stergar²¹ in Andrej Rahten,²² pred njima tudi drugi, da je namreč SLS poskušala s parlamentarno podporo vojaški stvari podobno kot spomladi istega leta pridobiti politične točke zlasti v prestolonaslednikovem krogu. Tako je tudi Slovenec v naslednjih dneh objavil le še dodatna pojasnila o vseh treh predlogih zakonov.²³

Parlamentarna razprava o zakonu je že pokazala skrajno zaostrenost v političnem preigravanju, tako v parlamentu kot v komentarjih v tisku. Proti sprejetju zakona se je organizirala že v justičnem odseku poslanske zbornice dolga obstrukcija, katere poglavitno breme so nosili češki radikalci. Vlada pa je s pomočjo vodstva parlamenta vztrajala, da je treba zakon čim prej spraviti skozi postopek, in grozila z uporabo nujnostnega paragrafa.²⁴

Liberalni Slovenski narod je kritični poudarek, kot smo videli, dal na socialno neprimernost predlaganih zakonov in ne na vprašanja omejevanja človekovih pravic in demokracije. In seveda, izpostavil je politično poniglavo ravnanje SLS, ki da je

¹⁷ Najpodrobnejši prikaz in presojo zakona je dala Margarete Grandner, n. d., str. 38–90. Njena presoja se vendar naslanja na odnos vojaških zakonov do sindikatov in sindikalnega delovanja. Rauchensteiner, *Der Tod*, str. 35–36, je svoj oris utemeljil na njeni presoji, dodal pa vojaške strokovne vidike.

¹⁸ Slovenski narod, 6. 12. 1912, 281, Dnevne vesti; Najnovejši trapisti.

¹⁹ Slovenec, 3. 12. 1912, 278, 2, Državni zbor, Nove armadne predloge.

²⁰ Slovenec, 29. 11. 1912, 275, Državni zbor.

²¹ Stergar, *Slovenci in vojska*, str. 220–226.

²² Andrej Rahten: *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu : slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1848–1914*. Celje 2001.

²³ Slovenec, 2. 12. 1912, 277, 2 Državni zbor; Armadne predloge.

²⁴ Prav tam.

popolnoma tiho. »Vse prebivalstvo je razburjeno, a klerikalni poslanci so se poskrili in se ne zganajo, da bi branili ljudsko korist.«²⁵ Pristajanje na omejitve državljanskih pravic in izredne ukrepe je jasno izrazil Slovenčev dopisnik, po okoliščinah sodeč, eden od poslancev: »Ob vsaki vojski zahteva in dobi armada od prebivalstva, kar nujno potrebuje v obrambo države proti sovražniku. /.../ Sedanji načrt zakona šele določa, kaj more armada v slučaju mobilizacije ali vojske zahtevati od državljanov in za določeno plačo in odškodnino. In take zakone imajo že razne države. Torej ta zakon ni izjema za našo državo, pač pa izjemen, ker je namenjen le za slučaj večje mobilizacije ali vojske.«²⁶ Tako stališče se končno tudi ni razlikovalo od stališča liberalne strani, ki je enako uvidevno za koristi države na takšne omejitve pristala; ne le v parlamentu, pač pa tudi načelno.

»Vojaški absolutizem« leta 1914 in Slovenci

Poldrugo leto po sprejetju vojaških zakonov je po atentatu na prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. junija 1914 v Sarajevu izbruhnila nova zunanje-politična kriza, ki jo je avstro-ogrski državni vrh v odnosu do Srbije zaostroval do skrajnosti. Zunanje-politična kriza je bila tako ostra, da so mnogi napovedovali veliko verjetnost vojaškega spopada. Kriza se je stopnjevala pretežno del julija. Osrednja točka zaostritve in možnega povoda za vojno pa je bila preiskava o vpletenosti Srbije v atentat in končni avstro-ogrski ultimat Srbiji, po katerem bi morala Srbija do 25. julija 1914 do 18 h sprejeti vse točke ultimata.²⁷ Srbija se je končno, tri ure pred iztekom roka, ob podpori Rusije odločila za zavrnitev ultimata. Avstro-Ogrska je takoj nato prekinila diplomatske odnose s Srbijo in ob že začeti mobilizaciji v obeh državah 28. julija napovedala Srbiji vojno.

Zunanje-politična kriza se je vzporedno odrazila tudi v vzpostavitvi notranjega izrednega stanja. 23. julija zvečer sta zasedala ministrska sveta na Dunaju in v Budimpešti. Dnevni red obeh izrednih zasedanj je obsegal uvedbo »izjemnih naredb«, ki sta jih vladi lahko uvedli po 13. členu zakona o vojni službi. Ogrska vlada je za njihovo uvedbo morala imeti odobritev parlamenta.²⁸ Dunajska vlada je imela bolj proste roke. Parlament, ki sicer na zasedanje ni bil sklican že od marca 1914, njegovo naslednje zasedanje pa je bilo načrtovano za konec oktobra, je s sklepom ministrskega predsednika Stürckgha in potrditvijo cesarja 25. julija končal XXI. zasedanje. Z razpustom državnega zbora so poslanci izgubili imuniteto. Zaključena so bila tudi zasedanja deželnih zborov in tudi poslanci deželnih zborov so izgubili imuniteto.²⁹ Poslopje parlamenta na dunajskem Ringu je bilo v dveh mesecih po začetku vojne že začasno spremenjeno v lazaret.³⁰

²⁵ Slovenski narod, 6. 12. 1912, Dnevne vesti; Najnovejši trapisti.

²⁶ Slovenec, 19. 12. 1912, 292, Državni zbor; Nov rekord.

²⁷ Slovenski narod, 24. 7. 1914, 168, Avstrijski ultimat Srbiji.

²⁸ Slovenski narod, 24. 7. 1914, 168, Telefonska in brzojavna poročila.

²⁹ Slovenski narod, 27. 7. 1914, 171, Vojska ali mir?

³⁰ Rauchensteiner, Der Tod, str. 36.

Ministrski svet je 25. julija sam uvedel vrsto odredb, ki so izhajale iz predhodne pravne ureditve za primer vojne nevarnosti. Za njihovo uvedbo je preprosto uporabil že velikokrat (zlo)rabljen člen 14 temeljnega zakona o cesarjevem pooblastilu v »nujnostnih zadevah« (Notverordnungsparagraph).³¹ Tega dne je takoj stopilo v veljavo pet cesarskih naredb, s katerimi je bila uvedena vojaška uprava (civilna uprava podrejena vojaškemu poveljniku) v vseh pokrajinah za mejo s Srbijo: Dalmaciji, Hercegovini, Bosni. Cesarska uredba je razširila pristojnost vojaških sodišč na vse politično motivirane prekrške in prestopke: veleizdajo, žalitev veličanstva, kršenje javnega miru, nastopov civilnih oseb proti vojaškim osebam, poškodovanja prometnih sredstev in sredstev zvez.³²

Ministrske odredbe so zadevale začasno razveljavitev določb temeljnih državnih zakonov o osebni svobodi, svobodi bivanja (»hišni pravici«, Hausrecht), pravici javnega zborovanja, pisemski tajnosti in svobodi tiska, o delovanju porotnih sodišč, določb o potnih listinah, uveljavitev zakona o vojni službi in pristojnosti vojaških oblasti v tiskovnih zadevah.³³ Pravno osnovo odvzema vrste osebnih pravic in svoboščin državljanom je dajal Zakon o suspenziji temeljnih pravic in izrednih razmerah (Ausnahmezustand), sprejet že davnega 5. maja 1869.³⁴ Ta je določal, da je v posebnih okoliščinah, ob uvedbi izrednega stanja, mogoče začasno razveljaviti državljanske svoboščine. Omejitve, ki jih je omogočal zakon o suspenziji temeljnih pravic in izrednih razmerah, je vlada dopolnila z določbo v uredbi, da se njegova veljavnost razširja na vse civilne osebe v kakršni koli funkciji na območju vojaških operacij.³⁵

Kar se tiče političnih pravic državljanov, jim je bila s tem odvzeta ali omejena predvsem pravica do političnega delovanja na javnih prostorih, močno povečana osebna odgovornost za javne politične izjave, možnost oblastnega manipuliranja in samovoljnosti pa močno povečana.

Zakonske okvire je izvršna oblast takoj uredila z vrsto izvedbenih določil. V okviru vojnega ministrstva so ustanovili Vojni nadzorni urad (Kriegsüberwachungsamt), ki je imel široka pooblastila pri izvajanju zakona o sistiranju temeljnih pravic in izrednih razmerah.³⁶

Po določbah zakona o vojni službi so zdaj postali vsi moški do starosti 50 let delovni obvezniki. Živina (konji) so postali predmet erarične zaplembe (zaplembe v korist države), enako so bili najeti ali odvzeti tudi avtomobili, vozovi ipd. Militarizirani so bili vsi za vojsko pomembni obrati. Vsi prestopki zoper zakon o vojni službi so prešli v pravno pristojnost vojaškega kazenskega zakonika in so jih

³¹ Hasiba, n. d., str. 152–153.

³² Reichgesetzblatt 156/1914, Janko Pleterski: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917 : poročili vojaške in vladne komisije. Pripravil dr. Janko Pleterski. Ljubljana 1980 (dalje Pleterski, Politično preganjanje), Uvod, str. 5.

³³ Pleterski, Politično preganjanje, str. 6; Slovenski narod, 27. 7. 1914, 170, Vojska ali mir?

³⁴ Reichgesetzblatt 66/1869.

³⁵ Rauchensteiner, Der Tod, str. 24.

³⁶ Cvirn, n. d., str. 300.

dobila v svojo pristojnost vojaška sodišča.³⁷ Rauchensteiner je to ocenil kot stanje, v katerem si je država zagotovila diktatorska pooblastila, tako da »so bile človekove in državljanske pravice zaradi vojaške potrebe tako dobro omejene kot bi bile odpravljene.«³⁸ Tak proces ni bil prav posebna izjema v sočasnem dogajanju v vojno stanje vstopajočih držav, je pa najbrž bil sploh prvič tako jasno predstavljen državljanom (javnosti).³⁹

Na Slovenskem ni bilo zaslediti kakršnega koli javno izraženega odpora proti uvedbi vojaških služnosti, izrednih razmer oziroma omejitev parlamentarnega delovanja. Časnikar v Slovenskem narodu si je dovolil le lapidaren uvodni stavek: »Z ozirom na vojno nevarnost je vlada izdala celo vrsto odredb, da ž njimi zagotovi notranjo varnost v državi.«⁴⁰ Vtis grozeče, a neizbežne vojne je obvladoval vse javno življenje: »Narodom širne Avstrije sedaj ne preostaja drugega kot da se v zavesti dolžnosti napram državi in vladarju pripravijo na žrtve, ki jih čakajo.«⁴¹ V tem pogledu jim je bila samoumevno, da »bo morda prešla vsa poveljniška oblast v edine roke vladarjeve, katerega oseba je narodom sveta ...«⁴²

Na domačem terenu se je namreč razplamtel (politični) spopad o odnosu do Srbije v novih razmerah in opredeljevanja do prejšnjega iskanja političnih zvez v južnoslovanskem prostoru, tudi v Srbiji. Zlasti Šušteršičev del VSLS je javno krenil v oster verbalni napad na Srbijo, medtem ko so se drugi, predvsem je to bilo značilno za liberalni tabor, le taktično odmaknili od prejšnjega južnoslovanskega povezovanja, se pa zgražali nad »sramnim početjem« VSLS.⁴³

Pregon političnih »sumljivcev«

Zelo kmalu se je pokazalo, da je bila odločitev o pripoznanju ali celo tihi podpora omejitvam državljskih svoboščin in političnih pravic precej kratkovidno dejanje, in to tako za državo kot (še posebej) za slovensko politiko. Tisto, kar se je razglašalo kot omejitev državljskih svoboščin v namen čim bolj učinkovitega vodenja vojne, je izpadlo kot nadaljevanje in celo zaostritev mednacionalnih nasprotij v novih razmerah in v novih razsežnostih.⁴⁴ Če so se pregoni sprva, julija, na ravni monarhije kazali predvsem kot izpadi proti srbskemu prebivalstvu v Bosni, se

³⁷ Rauchensteiner, *Der Tod*, str. 107.

³⁸ Prav tam, str. 107.

³⁹ V začetku avgusta 1914 je bil sklican nemški državni zbor. Po prestolnem govoru cesarja Wilhelma je državni zbor sklepal o odobritvi kredita za vojno v višini 5 milijard mark, nato pa je bil odložen do 24. novembra 1914. Slovenski narod, 5. 8. 1914, 180, Nemški državni zbor.

⁴⁰ Slovenski narod, 27. 7. 1914, 171, Vojska ali mir.

⁴¹ Slovenski narod, 25. 7. 1914, 169, Ure potekajo.

⁴² Prav tam.

⁴³ Janko Pleterski: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana 1971 (dalje Pleterski, *Prva odločitev*), str. 11–15.

⁴⁴ Dragan Matić: *Slovensko-nemški odnosi med I. svetovno vojno. V: Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana 2005, str. 159–160.

je zelo kmalu pokazalo, da sta vojska in velenemško usmerjen del politikov omejitve ustavnih pravic in uvedbo izrednih razmer razumela kot svojo veliko priložnost obračunati s slovanskimi težnjami po vzpostavitvi nacionalne enakopravnosti v monarhiji, ki je bila ena od poglobitnih značilnosti desetletja pred vojno.⁴⁵

Nastopi oblasti z neenakim merilom proti državljanom različnih narodnosti so bili opaženi zelo hitro. Nekateri jih povezujejo z javnim nastopom kanclerja Nemčije Bethmann-Hollwega, ko je vojno označil za »odločilni boj med Germani in Slovani«. Vendar pa je bilo vprašanje neenakega nastopanja oblasti do različnih nacionalnih političnih gibanj oziroma celo njihovih legalnih političnih predstavnikov že dolgo pred začetkom vojne očitna praksa avstro-ogrskega političnega življenja in s tem tudi eno najpomembnejših vprašanj uresničevanja demokracije v državi, v cislajtanski in translajtanski polovici.

Med nacionalnim in državljskim (preganjanjem)

Ena od zelo jasno opredeljenih tarč pregona je postala tudi slovenska politična in družbena elita, zlasti tisti njen del, ki se je izpostavljal v zagovarjanju idej nacionalne osamosvojitve v povezavi z južnoslovanskim prostorom. Trialistična ideja, zlasti pa stiki s Srbijo so postali »srbofilstvo«. Ko so vojska in civilne oblasti dobile z novo veljavnimi predpisi proste roke za aretacije v vročici prvih tednov vojne, so nastopili zoper tiste, ki so bili že pred vojno, vsaj v obdobju balkanskih vojn, na njihovih seznamih politično sumljivih.⁴⁶

Kmalu so začeli posegati tudi med nacionalno elito, veliko aretacij pa je zadevalo povsem navadne ljudi, ki so si dali duška ali so jim popustile zavore in so javno izrazili protimonarhično razpoloženje. Zvrstile so se aretacije in policijska zaslišanja, pridržanja in preiskave ter internacije. Prva poročila o aretacijah so se pojavila v časopisju že pred vojno napovedjo, tako v Slovenskem narodu že 28. julija, ko so, sicer kot o nepreverjenih, poročali o aretacijah Andreja Gabrščka in dr. Puca v Gorici.⁴⁷ Poročila o aretacijah se vrstijo tudi v naslednjih dveh tednih, tako rekoč v vsak dan. Vsekakor je opazno, da je cenzura sprva dopuščala taka konkretna poročila, vendar povsem brez komentarjev.⁴⁸ Kot sledi iz poznejše preiskave o političnem preganjanju, je prišlo do največ aretacij v drugi polovici avgusta 1914,

⁴⁵ Neznani pisec je v Slovenskem narodu na možnost takega razvoja dogodkov opozoril že preden se je sploh začel. »Nemcem se mora priznati, da so situacijo dobro izrabili in lahko je mogoče, da se začne velika persekucija slovenskega naroda. Prva znamenja so že tu in Nemci se tudi že hvalijo, da se hoče ministrstvo postaviti na njihovo stran.« Slovenski narod, 16. 7. 1914, 161, Za kaj se vojskujejo.

⁴⁶ Janko Pleterski: Avstrija in Slovenci leta 1912–1913. V: Kronika, 1975, št. 2, str. 117.

⁴⁷ Slovenski narod, 28. 7. 1914, 172, Vojska ali mir?

⁴⁸ Slovenski narod, 28. 7. 1914, 172, Lažnjive vesti (o aretaciji Ivana Hribarja, op. a.); 29. 7. 1914, Štajersko, Dnevne vesti; 30. 7. 1914, 174, Dnevne vesti; 31. 7. 1914, 175, Dnevne vesti; 1. 8. 1914, 176, Dnevne vesti; Iz Celja; 3. 8. 1914, 178, Dnevne vesti; Aretacije, Aretacija; 10. 8. 1914, 184, Dnevne vesti; Aretacije na Štajerskem in Koroškem; 14. 8. 1914, 188, Dnevne vesti; Aretacije, Aretacije na Štajerskem.

torej več kot dva tedna po vojni napovedi države Srbiji in Rusiji. Na Štajerskem je bilo med aretiranimi zelo veliko duhovnikov slovenske narodnosti.⁴⁹ Vtisu, ki so ga takšna poročila puščala med (opredeljenim) bralstvom, ki je bilo do tedaj vajeno predvsem aretacij osumljenih kaznivih dejanj, so poskušali razbremeniti obdolžene: »Pripominjamo, da aretacija še ni dokaz, da je dotična oseba tudi res storila kako kaznivo dejanje. Razmere so v vojnem času take, da mora država z največjo pozornostjo gledati tudi na svojo notranjo varnost in vsled tega se lahko zgodi, da pride tudi popolnoma nedolžen človek v preiskavo. Zadnje dni se je na Štajerskem in Koroškem opetovano zgodilo, da so bili nedolžni ljudje na podlagi kake denunciacije aretirani pa zopet izpuščeni. Ali so zgoraj imenovane osebe krive ali ne, to pokaže preiskava, ali da jih občinstvo napada, to ne gre. Samo oblast ima pravico kaznovati, ne pa občinstvo na ulici, ki ne more vedeti, če so aretovanci res krivi ali ne.«⁵⁰ Mogoče pa je v tako zavitem komentarju videti tudi toliko kritike in protesta proti temu početju, kot si ga je po mnenju urednikov časopis lahko privoščil. Okoli 20. avgusta so poročila o aretacijah izginila s časopisnih strani in s tem tudi iz javnosti.

Omejitev svobode tiska

Ena od pomembnih uvedenih omejitev demokratičnega sistema je bila sicer nazivno dosledna, a dejansko selektivna cenzura tiska, zlasti seveda političnega tiska. Cenzura časopisja je sicer obstajala že v mirnem času. Pravna podlaga cenzure je bila podana v kazenskem zakoniku, v členih 487 in 493. Ostrejša omejitev svobode izražanja je bila podana v primeru vojnega stanja ali izrednih razmer, razdelana že leta 1912. 25. julija 1914 je bila uvedena dosledna predhodna cenzura vsake izdaje časopisa. Cenzuro je poleg deželnih predsedstev izvajal Vojni nadzorni urad (Kriegsüberwachungsamt), ki je spričo težav z njegovo zakonitostjo deloval v okviru vojnega ministrstva.⁵¹ Prav zato so časopisni uredniki takoj tudi po večini samonadzorno omejili svoje pisanje, saj so sicer tvegali zamude, neredno izhajanje ali celo prepoved izdaje. »Velik del našega občinstva menda ne ve, kaj pomeni to, da je velik del državljanskih pravic razveljavljen, med njimi tudi tiskovna svoboda

⁴⁹ Dušan Kermavner: O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno. V: Zgodovinski časopis, 1973; Pleterski, Prva odločitev, str. 20–32; Pleterski, Politično preganjanje, Viri 2; Martin Moll: Vom Mitbüeger zum Staatsfeind : die Behandlung der kärntner und steierischen Slowenen in Ersten Weltkrieg. V: Kärntner Volksabstimmung 1920 : Leistungen, Defizite, Perspektiven. Klagenfurt 2002, str. 275–294, isti: Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn : empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark. V: Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, str. 252–283; Martin Moll, Filip Čuček: Duhovniki za rešetkami / Priester hinter Gittern. Ljubljana 2006. Sintetično Walter Lukan: Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni. Zgodovinski časopis, 2008, št. 1–2, str. 96–98.

⁵⁰ Slovenski narod, 10. 8. 1914, 184, Dnevne vesti; Aretacije na Štajerskem in Koroškem.

⁵¹ Petra Svobljak: Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Velika vojna in Slovenci. Ljubljana 2005. str. 109–112.

in da so za izdajanje časopisov uveljavljene posebne izjemne odredbe. Naj torej vzamejo na znanje, da nimamo ne tiste prostosti, kakor smo jo imeli prej, da se ne moremo prosto gibati, marveč se moramo ogibati vsaki stvarici, ob kateri bi se znale dež. oblasti spotakniti. /.../ Tudi naznanjamo, da politične polemike in take stvari sedaj niso dovoljene.«⁵² Listi so tako ostali omejeni, kar se tiče pomembnih političnih, vojaških in gospodarskih tem in državnih odločitev, predvsem na povzemanje tiskovnih vesti in dunajskih ter drugih časopisov (srbskih ni bilo mogoče dobivati že od 23. julija) oziroma kot se je opravičujoče izrazil urednik Slovenskega naroda, »mi o vojni prinašamo vse, kar je dovoljeno prinesiti«.⁵³

Selektivnost cenzure je opredeljevala predvsem različna nacionalno-politična usmeritev časopisja. Nemško časopisje je bilo po pravilu vojni mnogo bolj naklonjeno, nekateri listi prav vojno hujskaško. Med temi se vedno znova omenja zlasti Grazer Tagespost, pa tudi drugi nemško pisani časopisi niso bili posebej oddaljeni od te splošne usmeritve.⁵⁴ Pozornost cenzure se je mnogo bolj usmerila na južnoslovenske in tudi češke časopise. Med slovenskimi je bila posebej na udaru t. i. radikalna struja, torej nacionalno liberalna smer, ki je izdajala časnik Dan in Danica.⁵⁵ 25. julija 1914 je zadnjič izšla socialdemokratska Zarja, ki je edina kritično odklonila vojno napoved Srbiji; 27. julija je namreč deželno predsedstvo za Kranjsko ustavilo njeno izdajanje, enako kot sindikalnega glasila Rudar. Ustavljena so bili tudi časopisi Glas Juga, Naš glas in Slovenski dom.⁵⁶

Dodatna omejitev državljanskih in človekovih pravic prebivalstva v neposrednem zaledju soške fronte, 1915–1917

Spomladi 1915 je Italija dokončno ušla iz trojne vojaške zveze, ki jo je dejansko zamrznila že z izjavo o nevtralnosti julija 1914. Toda Italija se ni zadovoljila samo s tem, pač pa je hkrati dosegla sporazum z antanto, ki se ji je pod določenimi pogoji, povzetimi v javnem in tajnem dodatku Londonskega sporazuma iz aprila 1915, zavezala, da bo v roku 30 dni vstopila v vojno proti Avstro-Ogrski. Vojno Avstro-Ogrski je napovedala 28. maja 1915.⁵⁷ Tako se je za slovensko ozemlje in tam bivajoče prebivalstvo začelo še dodatno omejevanje že tako omejenih pravic državljanov. Obvezna evakuacija prebivalstva z območja bojev je bila seveda v duhu vojskovanja tistega časa, vendar je slovensko prebivalstvo zato dobršen del vojnega časa preživelo v evakuacijskih taboriščih, če se niso uspeli naseliti pri sorodnikih.⁵⁸

⁵² Slovenski narod, 30. 7. 1914, 174, Dnevne vesti; V težkih časih.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Pleterski, Politično preganjanje, str. 7.

⁵⁵ Prav tam, str. 74, poročilo vladne komisije za Kranjsko.

⁵⁶ Prav tam, str. 74, poročilo vladne komisije za Kranjsko; Pleterski, Prva odločitev, str. 14.

⁵⁷ Uroš Lipušček: Slovenci in londonski pakt. V: Velika vojna in Slovenci. Ljubljana 2005, str. 49–55.

⁵⁸ Petra Svobljak: Vojna - vzrok in spodbujevalka migracij : primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana 2010, str. 226–244.

Globoko v zaledje obrambnega pasu za mejo in nastajajočih obrambnih položajev na Soči je segla vojaška razglasitev »neposrednega zaledja fronte«, ki je imela za prebivalstvo precej omejujoče odločbe. Cesarska odločba o posebnih pooblastilih vrhovnemu poveljniku na območju političnih oblasti v kronovinah za jugozahodno fronto, od s slovenskim prebivalstvom naseljenih: Koroško, Štajersko, Kranjsko, Goriško in Gradiščansko, Istro in Trst, je izšla 23. maja 1915, takoj ob nastopu sovražnosti.⁵⁹ Pooblastila vojaškim poveljnikom v zaledju fronte so pomenila poleg nadaljevanja vseh uvedenih izrednih ukrepov vojaško kazensko pristojnost za vse prestopke, povezane z vojno in vojsko, večji nadzor gibanja civilnega prebivalstva, občasne popolne zapore prometa in gibanja civilnega prebivalstva, nagli vojaški kazenski postopek za poškodovanje vojaško pomembnih naprav (železnica, telegrafske in telefonske linije).⁶⁰

Obnovitev parlamentarnega odločanja spomladi 1917

Atentat na predsednika vlade grofa Stürkgha 21. oktobra 1916 je sprožil dva dni pozneje sestanek vodij parlamentarnih klubov, ki jih je povabil predsednik državnega zbora. Razpravljali so o obnovitvi parlamentarnega delovanja v Cislajtaniji. Vsi navzoči načelniki parlamentarnih klubov sicer niso bili tako enoznačno za ponoven sklic parlamenta, kot so to bili slovensko-hrvaški klub in, na drugi ravni, vse slovenske stranke. Sestanek ni dal konkretnega rezultata, saj so bila mnjenja navzočih o obnovitvi dela parlamenta zelo raznolika.⁶¹

Ko pa je cesar 5. novembra 1916 obljubil Galiciji avtonomijo, da bi amortiziral nemško-avstro-ogrsko razglasitev poljske države na območju, ki je bilo mednarodnopravno še ozemlje Rusije, je postala zahteva po sklicu parlamenta skupna zahteva skoraj vse slovanske politične skupnosti. Kljub temu je minilo še skoraj pol leta do konkretnega rezultata.⁶² Glede obnove demokratične ureditve, kar se je enačilo s delovanjem parlamenta, so bila stališča sprva zelo vsaksebi. Kljub vsemu je bil januarja 1917 sklican parlament na zasedanje za 31. maj.⁶³ Načrtovano je bilo, da bo državni zbor deloval le omejeno; po konstituiranju naj bi sprejel vladno izjavo in cesarjevo prisego na ustavo. Nato naj bi poslanci sklenili podaljšanje svojih mandatov. O vojnih razmerah naj bi razpravljal le odsek, ki ga bodo poslanci šele izvolili. Gotovo pa so bila pričakovanja glede »demokratizacije javnega življenja« velika.⁶⁴ Na vse strani je namreč pritiskal vtis februarske revolucije v Rusiji.

⁵⁹ Slovenec, 25. 5. 1915

⁶⁰ Slovenec, 21. 6. 1915, 25. 6. 1915, Razglas poveljnika 5. armade.

⁶¹ Pleterski, Prva odločitev, str. 76–77.

⁶² Prav tam, str. 94–95.

⁶³ Slovenski narod, L, 4. 1. 1917, 3, Razne politične vesti.

⁶⁴ Slovenski narod, 25. 4. 1917, 95, Notranjepolitični položaj.

31. maja 1917 se je končno spet sestal parlament. Sklic je bil namenjen tako prestolni izjavi novega cesarja kot – ne da bi si cesar in vlada to želela – programskim izjavam poglobitnih poslanskih klubov, torej političnih strank avstrijskega dela monarhije.⁶⁵ Demokratizacija je pod glavnim tokom nacionalno-političnih zahtev zdrsnila v ozadje, čeprav je pritisk parlamentarnih strank uvedene vojne razmere mehčal. Velika večina se je, bolj ali manj ostro, pritoževala nad ravnanjem vojaških oblasti. Parlamentarno delovanje je tako ostalo pod polnim vtisom nacionalnega vprašanja oziroma, če to prevedemo v jezik države, državno-pravne reforme države, ki je nihala med zvezno državo (nacionalnih entitet) in razpadom države z nastankom nacionalnih držav.⁶⁶ Kljub temu pa so češki in južnoslovanski poslanci ob ponovnem zasedanju izrazili zahtevo po amnestiji političnih obsojencev in je v nadaljevanju, od 5. junija 1917, ko je bila vložena prva tovrstna interpelacija, prišlo do vsebinsko pomembnih spraševanj o kršitvah človekovih in državljanskih pravic v obdobju »vojnega absolutizma« v letih 1914–1916, kar je že samo po sebi pomenilo veliko spremembo dotedanjega stanja. Cesar je sicer 2. julija 1917 izdal akt o splošni politični amnestiji, 15. julija pa je notranje ministrstvo začelo »perlustracijo«, preverjanje upravičenosti interniranja za vse še internirane. Odločanje parlamenta o 181 v vmesnem času sprejetih nujnostnih odredbah pa je dajalo veliko možnosti za izpostavljanje izničenih pravic ljudstva v vojnem času.⁶⁷

Sklep

Vprašanje razveljavitve oziroma zamrznitve demokratičnih pravic politične in javne participacije julija in avgusta 1914, ko je vsa Evropa vstopila v vojno stanje, politično sploh ni bilo resno vprašanje, niti v državnem okviru, niti v slovenski politiki in družbi. Vprašanje patriotizma, podpore državi v njenem naporu, da v vojni zmaga, je bila bodisi iskreno, bodisi pod pritiskom oblasti pretežka. Zaradi notranjih razmer in strukture države pa sta bila omejitve državljanskih svoboščin in delovanje države v vojnem stanju v avstro-ogrski državi kljub vsemu posebno vprašanje, ki je dobilo povsem drugačen zasuk, zasuk v nacionalno obarvano represijo, zlasti nad slovanskimi okolji. Ta niti ni bil nepričakovan, imel je tudi podporo državnih oblasti; nepričakovano potencirano spodbudo pa mu je dalo brezkompromisno izvajanje ukrepov nižjih organov oblasti. Razglasitev vojnega stanja in izrednih razmer v notranjem delovanju države je neizogibno vplivala na civilno družbo in vsakega državljana. Vendar pa je večina pod vtisom grozeče vojne in patriotične strnitve vrst, pa tudi vpliva represivnih postopkov, ukrepe sprejela kot samoumevne in si jih nikakor ni upala (javno) problematizirati. Kot je bilo pod

⁶⁵ Pleterski, prva odločitev, str. 100.

⁶⁶ Pleterski, Prva odločitev, str.

⁶⁷ Pleterski, Prva odločitev, str. 123; Pleterski, Politično preganjanje, str. 8–9, 11; Rauchensteiner, Der Tod, str. 453–454.

posebnim vidikom mednacionalnih razmerij in zaostritev opredeljeno celotno družbeno, zlasti pa politično življenje v državi, tako je postal instrument posebnih ukrepov v vojnem stanju instrument mednacionalnih nasprotij in celo spopadov.

Damijan Guštin

STATE OF WAR AS A SUSPENSION OF DEMOCRATIC REGIME AND HUMAN RIGHTS:
AUSTRO-HUNGARY – SLOVENIAN TERRITORY 1914

S u m m a r y

In the 19th century, with the assertion of the rule of law, the states had to legally define – in terms of international law as well as in the form of internal legislation – what had until then been the self-evident involvement of states in wars. The citizens' duty to take part in the wars waged by their own country also involved the states' right to limit the human rights and the rights of its citizens as defined in the fundamental constitutional documents in order to ensure the successful realisation of the wars, simultaneously simplifying the decision-making processes.

In the beginning of the 20th century Austro-Hungary was a state which, despite considerable powers of its ruler, nevertheless implemented the contemporary standards of the democratic parliamentary system, observing the universal right to vote and the citizens' and human rights ensured by the constitution. In 1912 the government updated the legislation representing the legal basis for the introduction of special restrictions in case of war in two packages, adopted in the spring and in December. The adoption of this legislation, especially the laws of waging the wars, was far from simple, even if the Council of Ministers as well as the Parliament's governing bodies exerted pressure in order to encourage it. It turned out that the parliamentary parties obstructing this legislation were in minority. They were defeated, also because the government managed to ensure the support or passive attitude of certain parties, among them the Slovenian People's Party. Even the liberal parties agreed, in principle, with the programme of involving the civil population in wars and with the resulting restrictions of the citizens' and human rights during wartime, while the most resolute opposition of the Czech radicals was nationally motivated. In general it is noticeable that even the major Slovenian political forces – Slovenian People's Party and National Progressive Party – at least recognised the limitations implied by the new legislation if they did not exactly agree with them, acknowledging that this was necessary in order to wage a defensive war. The issue of principles with regard to restricting the democratic rights was not explored, though.

Thus in the summer of 1914, after war against Serbia had been declared, the state leadership was able to disband the parliament, introduce the compulsory military service for all men under 50 years of age, and implement the restrictions of political and citizens' rights without encountering any resistance. Furthermore, resistance soon became impossible, since it could not be expressed in public due to censorship. For the Slovenian population this situation represented the peak of political violence in the Austrian period, since from the end of July 1914 until the autumn the authorities arrested around 900 politically-suspicious citizens, especially nationally-aware Slovenians, and the propaganda was simultaneously directed against the Slavic population. Thus the instrument primarily aimed at ensuring an improved functioning of the state during wartime turned into an instrument of national repression, radicalising the already tense relations between the nations in the Monarchy in the second half of the war.

Nine months later the Slovenian territory became the immediate hinterlands of the front, and therefore the civilian population living in this territory suffered even more restrictions and stricter supervision by the military authorities, lasting until as late as the end of 1917. Only in the fourth year of the war, after the restoration of parliament in the spring of 1917, the political space was once again relaxed enough that the political parties of the persecuted nations could make an issue out of the

abuse of the emergency situation system, and the authorities recognised this as a topic of a (parliamentary) investigation. However, concrete results, measures against the perpetrators, apologies and compensations never took place: not only because they were prevented by the swift dissolution of the state, but also because the topic was exceedingly unpleasant for the state bureaucracy. However, even then the public only focused on the abuse of the system, not on the system of emergency situation and the restriction of the human and citizens' rights itself.

1.01
Prejeto 5. 5. 2011

UDK 378.4:329(497.4)"1918/1921"

Željko Oset*

Pogled katoliškega in liberalnega tabora na ustanovitev Univerze v Ljubljani od prevrata do oktobra 1921

IZVLEČEK

V prispevku avtor analizira idejno-nazorska stališča liberalnega in katoliškega tabora do ustanovitve slovenske univerze pred prvo svetovno vojno in po prevratu. Pri tem posebno pozornost nameni tistim dejavnikom, ki so po prevratu preprečili vpetost univerze kot institucije v kulturni boj, kar predstavlja bistven prelom glede na stanje pred vojno. Problem ustanovitve univerze je vpet v širši kontekst političnih in upravnih vprašanj ter dilemo o institucionalnih pogojih razvoja (slovenske) kulture.

Ključne besede: Univerza v Ljubljani, kulturni boj, Karel Verstovšek, Anton Korošec, Josip Puntar, slovenska znanost

THE OUTLOOK OF THE CATHOLIC AND LIBERAL CAMP ON THE ESTABLISHMENT OF THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA SINCE THE SHAKE-UP UNTIL OCTOBER 1921

ABSTRACT

In the following contribution the author analyses the ideological outlook of the liberal and Catholic camp on the establishment of the University before World War I as well as after the shake-up. He pays special attention to the factors which prevented the inclusion of the University as an institution into the cultural struggle after the turmail, which represents a significant change with regard to the pre-war situation. The issue of the founding of the University is a part of the wider context of political and administrative questions as well as related to the dilemma about the institutional conditions for the development of the (Slovenian) culture.

Key words: University of Ljubljana, cultural struggle, Karel Verstovšek, Anton Korošec, Josip Puntar, »Slovenian sciences«

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongrasni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zeljko.ost@inz.si

Ustanovitev univerze v Ljubljani je kompleksno vprašanje, ki zaobjema politično prizadevanje na eni in vprašanje oblikovanja ter razvoj slovenske znanosti na drugi strani. Dosedanje zgodovinske raziskave se osredotočajo na politično plat prizadevanj od marčne revolucije do aktivnosti Vseučiliške komisije in ocene vloge poverjenika za uk in bogočastje dr. Karla Verstovška.¹ Manjša pozornost pa je namenjena razmerju med prizadevanji za ustanovitev univerze in kulturnim bojem kot bistvenim dejavnikom razvoja slovenske kulture tako pred prvo svetovno vojno, še bolj pa med obema svetovnima vojnama.

Pred prvo svetovno vojno je prišlo do idejno-nazorske polarizacije in skrajne politizacije vprašanja ustanovitve univerze. Kljub doseženemu uspehu pri vsebinskem delu vprašanja – to je oblikovanju vseučiliškega zaklada, načrtnemu usposabljanju mladih privatnih docentov z državnimi podporami in uspešni promociji ideje univerze ter tudi uspešnemu razvoju slovenske znanstvene terminologije – je ocena, da vlada na Dunaju ne bo pristala na ustanovitev univerze, ustvarjala napetosti in precejšnje razočaranje. V takšnih razmerah je 1909 v Domu in svetu Josip Puntar objavil bojevito razpravo, v kateri je kot ključni argument za neuspeh izpostavil ekskluzivnost liberalcev, ki naj bi si prizadevali za zavod, izdvojen iz narodove kulture, zaradi česar naj bi podpiralo ustanovitev univerze »le zgornjih deset tisoč«.² S tem je izpostavil tradicionalni zadržek katoliškega tabora do znanosti in univerze, ki bi bila svetišče moderne znanosti. Katoliški tabor je zagovarjal organski razvoj kulture in nasprotoval znanosti, ki je bila v nasprotju z vero. Ta stališča so bila eksplicitno objavljena v Zgodnji danici in Einspielerjevem Slovincu, kjer so ob obravnavi naravoslovnih spoznanj ugotavljali, da študij na tujih (nemških) univerzah odtuja študente narodu, predvsem v verskem vidiku.³ Dilema katoliškega tabora do znanosti oziroma univerze je ostala tudi po prevratu, na kar je oktobra 1921 opozoril Anton Korošec, ko je poudaril, da podpirajo obstoj univerze, kljub temu da na njej predavajo in se izobražujejo njihovi potencialni politični in kulturni nasprotniki.⁴ Kljub podobnosti idejno-nazorskih stališč v katoliškem taboru v odnosu vere do znanosti pred vojno in po pre-

¹ Janko Polec, Bogumil Senekovič: Vseučiliški zbornik. Ljubljana 1902; Janko Polec: Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. V: Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana 1929, str. 1–229; Velikonja Narte: Vseučilišče v Ljubljani. V: Slovenci v desetletju 1918–1928. Ljubljana 1928, str. 692–696; Fran Zwitter: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. V: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969. Ljubljana 1969, str. 13–51; Metod Mikuž: Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945. V: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969. Ljubljana 1969, str. 53–92; Ana Benedetič: Pot do slovenske univerze. Ljubljana 1981; Ana Benedetič: Poti do univerze: 1848–1898–1909–1919. Ljubljana 1999; Miroslav Stiplovšek: Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi slovenske univerze leta 1919. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1995, št. 2 (dalje Stiplovšek, Vloga Verstovška), str. 292–311; Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama. Ljubljana 2010 (dalje Dolenc, Med kulturo in politiko).

² Josip Puntar: Na poti do vseučilišča. V: Dom in svet, 1909, str. 319–325.

³ Željko Oset: Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 2, str. 7–20.

⁴ Slovenec, 7. 10. 1921, str. 1, Napad na ljubljansko univerzo.

vratu so bile aktivnosti katoliškega tabora diametralno nasprotne, kar je vidno v izboljšanju ugleda stranke pri slovenskih izobražencih. Pred vojno si je z izrazito škodljivo potezo, ko je kranjski deželni zbor z absolutno večino Slovenske ljudske stranke aprila 1911 sprejel sklep o brezobrestnem deponiranju Vseučiliškega zaklada pri Zadrudni zvezi, nakopal jezo in gnev slovenskih izobražencev. Po prevratu pa je z zagovarjanjem ustanovitve univerze, slovenizacije šolstva in kulture ter večjo stopnjo strpnosti do visoko kakovostnih kulturnih pojavov pridobil naklonjenost izobražencev.⁵ Katoliški tabor je namreč prevzel stališče Vseučiliške komisije, da je ustanovitev univerze izključno kulturno vprašanje, čemur so po sklepu ministrskega sveta marca 1919 pritrčili tudi liberalci. Takšno stališče je obema taboroma omogočala vključitev univerze v politične in kulturnoprogramske dokumente kljub diametralno nasprotnim političnim opredelitvam med federalizmom in centralizmom. K temu je zagotovo pripomogla večja strpnost in uveljavitev političnega modela soglasja pri oblikovanju narodnoreprezentativnih ustanov, kar je omogočilo izvzetost univerze s spolzkega terena kulturnega boja. Kulturni boj je namreč imel izrazitejši negativni naboj kot opredelitev do vprašanja integralnega jugoslovanstva, kljub drugačni medijski podobi.⁶

Pogledi liberalnega in katoliškega tabora na problematiko univerze nekoliko odstopajo od periodizacije dejanskega ustanavljanja od ustanovitve Vseučiliške komisije 26. novembra 1918 do začetka predavanj 3. decembra 1919. Naprej je treba izpostaviti, da sta na poglede vplivali travmatična izkušnja neuspešnih prizadevanj v habsburški monarhiji in izjemna radost ob narodni osvoboditvi. Pomemben vpliv na dinamiko oblikovanja stališč do rešitve vprašanja visokošolskega izobraževanja imata oblikovanje kulturnokonceptualnih stališč slovenskih (liberalnih in katoliških) intelektualcev in ocena v Narodni vladi, da obstajajo nujnejše zadeve, kot je ustanovitev lastne univerze.⁷ Zaradi določila v poslovniku Vseučiliške komisije, da so njene seje tajne,⁸ je imela na oblikovanje javnega mnenja kot pomembnega dejavnika demokratične družbe s splošno moško volilno pravico izjemen pomen stiska dijakov oziroma njihovo preganjanje na avstrijskih univerzah. Če malo poenostavimo in izpostavimo prevladujoč odnos do problematike v katoliškem in liberalnem taboru, lahko stališča razdelimo v naslednja časovna obdobja: od oktobra 1918 do sklepa ministrskega sveta marca 1919 kot obdobje oblikovanja pogledov znotraj obeh taborov; od sklepa ministrskega sveta do uradne zavrnitve rektorata zagrebškega vseučilišča za oblikovanje vzporednic; od srede aprila do srede julija – enoten nastop političnih strank pri zago-

⁵ Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 117–118.

⁶ Kot takšen primer velja izpostaviti donacijo Ivana Hribarja društvu Narodna galerija. Društvu je obljubil pomoč pri pridobivanju stavbnega zemljišča in donacijo v višini pol milijona kron, vendar pod pogojem, da odbor Narodne galerije pridobi »dovoljenje vseh političnih strank«. Mojca Jenko: *Kresija – Jakopičev paviljon – Narodni dom: reševanje prostorske problematike Narodne galerije 1918–1928*. V: *Od Narodnega doma do Narodne galerije*. Ljubljana 2009, str. 64–72; Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 122–123.

⁷ Stiplovšek, *Vloga Verstovška*, str. 294.

⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Vseučiliška komisija (AS 100), šk. 1, Rostoharjev koncept za vseučiliško komisijo.

tavljanju politične podpore v Začasnem narodnem predstavništvu; od sprejema zakona do konstituiranja univerzitetnega sveta – doba pripisovanja zaslug; od 20. septembra 1919 do oktobra 1921 razpadanje enotnosti na karitativnem področju in ostri napadi katoliškega tabora na vladno in liberalni tabor, da zavlačuje z imenovanjem profesorjev, ne dovoli črpanja kreditov za ureditev knjižnice in ne reši vprašanja prostorov.

Prva razmišljanja o novih razmerah v šolstvu je objavil Fran Šuklje, sicer poslanec SLS v kranjskem deželnem zboru, ki je v četrtem delu referata V zaželjeni deželi, s podnaslovom Uprava in ustava, tematiziral vprašanje visokega šolstva. Navdušen nad pričakovano združitvijo s Hrvati in Srbi je v »odkriti besedi« predlagal, da Slovenci začasno opustijo načrt ustanovitve lastne univerze. Predlagal je, da odidejo slovenski dijaki študirat v Zagreb. Podobno je predlagal za privatne docente, za katere je pričakoval, da se bodo brez težav habilitirali in bi lahko celo predavali, »ako jim je drago«, tudi v slovenščini. Šuklje je zaradi strokovnih vidikov, ki jim je namenil precej pozornosti, predlagal ustrezno nadgradnjo univerze v Zagrebu, šele nato je dopuščal možnost ustanovitev novega vseučilišča. Posebno pozornost je vzbudil z obravnavo vprašanja visoke šole za tehniko, saj v avstrijskem šolskem sistemu take šole niso bile vključene v ustroj univerze. Veliko prahu je dvignil s predlogom o preoblikovanju Visoke obrtne šole v Ljubljani, ki naj bi usposabljala »praktično izobražene inženirje«. ⁹ Temu je sledila časopisna polemika, ki je trajala do pomladi 1919 oziroma do obdobja, ko je Vseučiliška komisija v sodelovanju z Društvom slovenskih inženirjev v Ljubljani začela z organizacijskimi pripravami za začasni tehniški tečaj marca 1919. Preureditvi Obrtne šole je ostro nasprotoval inženir Miroslav Kresal, ki je svoje stališče objavil v Slovenskem narodu in Slovencu. Šukljetu je očital, da je poskušal razvrednotiti pomen inženirjev, ki jih bo v novi državi gotovo manjkalo. ¹⁰ Še ostreje je napadel Šukljeta inženir I. Š., ki je cinično pripomnil, da je gospod doktor pozabil na mnoge strokovne šole, ki bi jih lahko v novi državi prekategorizirali v visoke šole, kajti »potem ne bo Jugoslavija samo zaželjena dežela, temveč tudi deveta dežela«. ¹¹ Šukljetu v bran je stopil pisec članka, ki se je podpisal kot Edison. Izpostavil je pomen znanja in inovativnosti, ki ga bo treba v novi državi na novo urediti v razmerju do nazivov. »V bodoči Jugoslaviji ne bomo šteli gotovih ljudi z naslovi in predpisi, ampak v pravem demokratičnem ameriškem duhu bodi vsakemu talentu pot prosta.« ¹² Še bolj jasen pa je zapis, objavljen v Slovencu, ki je izpostavil, da so tehniki svoj pravni status pridobili na podlagi »znamenitega 14. člena ustave« februarja 1917. ¹³

⁹ Slovenski narod, 17. 10. 1918, str. 2, Fran Šuklje, V zaželjeni deželi.

¹⁰ Slovenski narod, 22. 10. 1918, str. 4, Miroslav Kresal, Gosp. Fr. pl. Šuklje in inženirji.; Slovenec, 24. 10. 1918, str. 4, Miroslav Kresal: Gosp. Fr. pl. Šuklje in inženirji.

¹¹ Slovenski narod, 22. 10. 1918, str. 4, I. Š.: Drugi dopis.

¹² Slovenec, 8. 11. 1918, str. 4, Edison, Inženirsko vprašanje.

¹³ Slovenec, 4. 12. 1918, str. 3, Practicus, Nekaj iz stare Avstrije.

Precej podoben odnos kot Šuklje je do ustanavljanja slovenske univerze imel dober teden pozneje v liberalnem časniku Domovina avtor J. Predlagal je, da bi Slovenci imeli skupne državne visoke šole s Hrvati in Srbi, kar je pomenilo ohranitev obstoječega stanja oziroma določitev zagrebškega vseučilišča kot domače univerze.¹⁴ Obe predstavljeni stališči sta bili zgrajeni na predpostavki, da bo prišlo do počasnega in zmernega pohoda. To je v bistvu pomenilo, da bodo slovenski študenti, predvsem višjih letnikov, še zmeraj lahko študirali na obstoječih avstrijskih fakultetah. S stališčem se niso strinjali študenti, ki so že v začetku novembra 1918 poslali dopisa Slovincu in Slovenskemu narodu, v katerem so poudarili, da ne »marajo biti več gostje tujih univerz«. Slovensko javnost so prosili, da v »najkrajšem času reši vprašanje slovenske univerze v Ljubljani«. Ob tem so izpostavili, da so izgubili precej let zaradi vojne in zaprtih univerz. Zanimivo je, da so testirali možnost takojšnje ustanovitve pravne in medicinske fakultete. Uredništvo Slovincu jim je svetovalo, da je najbolje (vsaj za maturante), če se vpišejo na vseučilišče v Zagrebu.¹⁵ Podobno je svetovalo tudi uredništvo Slovenskega naroda, ki sicer ni objavilo poziva, in pripisalo naslov Ljudmile Ilešič, študentke filozofske fakultete v Zagrebu, za koristne informacije.¹⁶ Novico so po oceni Slovenskega naroda dijaki kar dobro sprejeli. Ob tem so seveda poudarjali, da je treba še naprej razmišljati o študiju na avstrijskih visokih šolah, predvsem tam, kjer so deponirane podporne ustanove. Izpostavljali so, da to ne škoduje »jugoslovanski stvari«, kar so utemeljevali s tem, da je mnogo bolgarskih in srbskih politikov študiralo v tujini. Študij v Zagrebu je promovirala tudi Narodna vlada z objavo stališča, da izpiti, narejeni na zagrebških visokih šolah, veljajo na območju Narodne vlade SHS v Ljubljani,¹⁷ in z zagotavljanjem ustreznih pogojev za študij – stanovanje, hrana, podpore za študij; pozneje pa tudi organizacija transporta.¹⁸ Pri reševanju eksistencialne stiske študentov je poverjeništvu k enakopravnemu sodelovanju povabilo vse tri politične tabore. Takšen primer predstavlja ustanovitev društva Akademski dom. Tovrstno sodelovanje in enotnost pri reševanju stiske študentov je obstajalo do jeseni 1919, ko je bila v Slovincu objavljena vest, da Katoliško žensko društvo ni bilo povabljen k organizaciji cvetličnega dne, na katerem je bila nabirka namenjena slovenskim dijakom.¹⁹

V tej prehodni fazi ima poleg eksistencialne stiske in strategije izobraževanja študentov posebno pomembno mesto dilema o obsegu jugoslovanskega političnega in kulturnega združevanja. Sredi novembra 1918 sta bili sprejeti dve konceptualno nasprotni izjavi. Prva izjava, ki je poudarjala potrebo po zagotavljanju pogojev za ohranitev slovenske posebnosti, je bila sprejeta na Kulturnem odseku Narodnega sveta od 16. do 18. novembra. Resolucija, ki je predvidevala kulturno avtonomijo, ni

¹⁴ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1928. Ljubljana 1996, str. 41.

¹⁵ Slovenec, 2. 11. 1918, str. 4, Naši vseučiliščniki in abiturijenti.

¹⁶ Slovenski narod, 8. 11. 1918, str. 3, Naši vseučiliščniki in abiturijenti.

¹⁷ Slovenski narod, 12. 11. 1918, str. 3, Dunajska univerza in Slovenci.

¹⁸ Slovenec, 30. 11. 1918, str. 3, Mihajlo Rostohar, Slovenskim visokošolcem.

¹⁹ Slovenski narod, 16. 12. 1918, str. 3, Za naš akademski značaj.

bila javno objavljena, kot je bilo dogovorjeno. Namesto nje je Slovenski narod 23. novembra 1918 objavil »Izjavo duševnih delavcev«, ki je zagovarjala politično in kulturno enotnost v novi državi.²⁰

Na isti dan, kot je bila objavljena Izjava dušnih delavcev, je potekal sestanek predstavnikov slovenskih kulturnih društev, na katerem so obravnavali vseučiliško vprašanje. Poverjeniku dr. Karlu Verstovšku so predlagali, da bi ustanovljena Vseučiliška komisija dobila status vladnega organa. Za dosego tega cilja je poverjenik za uk in bogočastje moral dokazati svoje prepričevalske spretnosti,²¹ saj so v ljubljanski vladi projekt ustanovitve univerze odlagali na poznejši čas. Večina poverjenikov je bila proti še 24. januarja 1919, ko je Verstovšek v vladi predstavil predlog Vseučiliške komisije o oblikovanju slovenskih stolic na zagrebški univerzi kot inkubatorju za slovensko univerzo. Pomenljiva je bila argumentacija večine poverjenikov, da vseučilišče spada v Trst, v Ljubljani pa se naj ustanovi visoka šola za tehniko. Kljub osamljenosti v vladi je Verstovšek v sodelovanju s komisijo nadaljeval z intenzivnimi pripravami na ustanovitev univerze.²² Očitno je Verstovšek moral prepričevati tudi strankarske kolege v VSLS. Verjetno jih je dokončno prepričal s člankom, objavljenim 13. februarja 1919 v Slovincu, za katerega Miroslav Stiplovšek glede na slog in vsebino meni, da je njegovo delo.²³

Prelomnica v urejanju vprašanja je bila izključitev slovenskih študentov v Gradcu in na Dunaju (kot povračilni ukrep za represivno ukrepanje ob nasilnih nemških demonstracijah 27. januarja 1919 ob prihodu antantne komisije v Maribor), kar je sprožilo intenzivno in čustveno »kavarniško razpravo«.²⁴ Ob tem velja izpostaviti, da je bilo razmeroma malo manevrskega prostora, saj so bile univerze po Evropi – v državah, ki so sodelovale v vojni, in tudi Švici – prezasedene s študenti. S tem se je odprla priložnost za tiste, ki so se zavzemali za čimprejšnjo ustanovitev univerze v Ljubljani. Med temi velja izpostaviti posebej poverjenika za uk in bogočastje Karla Verstovška, ki je ustanovitev zagovarjal že od novembra 1918.²⁵

Razpravo o tem vprašanju je na višjo raven ponesel že omenjeni uvodnik, objavljen v Slovincu, v katerem je jasno postavljena zahteva po slovenskem vseučilišču. »Hočemo živeti, zato hočemo visokih šol, predvsem svoje lastno vseučilišče.« V članku so predstavljene prednosti majhnega vseučilišča, pri čemer so v podporo navedeni primeri dobre prakse v Nemčiji in francoska univerza v Švici, ki je bila ustanovljena za

²⁰ Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 88–90; isti, Slovenizacija v kulturi. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 198–200.

²¹ Stiplovšek, Vloga Verstovška, str. 294.

²² Slovenec, 14. 1. 1921, str. 1, Karl Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji.

²³ Stiplovšek, Vloga Verstovška, str. 295–296.

²⁴ Slovenec, 31. 1. 1919, str. 2, Preganjanje jugoslovanskih visokošolcev v Gradcu; Slovenski narod, 31. 1. 1919, str. 3, Preganjanje jugoslovanskih visokošolcev v Gradcu; Slovenec, 2. 2. 1919, str. 2–3, Preganjanje jugoslovanskih visokošolcev v Gradcu; Slovenski narod, 11. 2. 1919, str. 4, Slovenski tehniki.

²⁵ Stiplovšek, Vloga Verstovška, str. 293.

1,5 milijona francosko govorečih Švicarjev. Izpostavljena sta kulturna zrelost Slovencev in pomen nove univerze za razvoj moderne znanosti v državi, ki za svoj razvoj poleg sredstev potrebuje kritično maso znanstvenikov. Pomenljivo je, da je bila v isti številki objavljena začasna ustava države, ki je bila sicer kmalu nato preklicana.²⁶ Temu je sledil oster odziv Slovenskega naroda, ki je uredništvu Slovenca očital nedoslednost in pretirano sledenje javnemu mnenju. Opozarjal je, da so »posamezni listi, ki so svoje dni molčali o usodi našega vseučiliškega zaklada,²⁷ izkopali stvar«. Nadalje je bil podan očitek, da zagovorniki takojšnje ustanovitve zlorablajo stisko študentov. Avtor je opozarjal, da je ta problematika z vstopom v novo državo dobila novo dimenzijo. Po njegovem mnenju za takojšnjo ustanovitev ne »govore pomanjkanja duševnih delavcev, zanjo govore trenutno le gotove vrste separatizma in avtonomističnih teženj«. ²⁸ Še več ostrine je bilo v članku, ki je izpostavljal, da so v Vseučiliški komisiji posamezniki, ki so bili pred vojno »nasprotniki Jugoslovanstva«. ²⁹ S tem se je uredništvo Slovenskega naroda postavilo na stališče, da je zahteva po ustanovitvi vseučilišča del politične akcije za pridobitev avtonomije oziroma akcije za sklic deželnega zbora. Opozorili so, da bi morebiten dvom, da bi »projekt služil postranskim političnim interesom nasprotnim našemu edinstvu, lahko škodoval idealu vseučilišča«. Zato je zapisan predlog, da naj »čisti in popolni Jugoslovani rešujejo naša najvažnejša vprašanja, da nam ideali ne dobe madežev«. ³⁰ Ostra politična zavrnitev Verstovškovega predloga je predramila liberalno mislečega intelektualca Pavla Grošlja, ki je v Slovenskem narodu objavil obsežen zapis. Izpostavil je narodnoobrambno funkcijo univerze pred severnimi in zahodnimi sosedi, saj je po njegovem prepričanju univerza vest in simbol naroda. Oznako o separatizmu je označil za nedopustno preračunljivo politično gesto. Ob tem izpostavlja, da je takšno

²⁶ Slovenec, 13. 2. 1919, str. 1, Vseučilišče v Ljubljani.

²⁷ Problematika je bila celovito pojasnjena na zadnji seji Vseučiliške komisije 20. septembra 1919, s čimer so želeli v komisiji preprečiti morebitne osebne napade na člane komisije in pojasniti donacijo Zadružne zveze. Pri Zadružni zvezi je bil aprila 1911 deponiran vseučiliški zaklad v znesku 565.500 K. Zaklad je bil naložen kot brezobrestno posojilo, kakor je sklenil kranjski deželni zbor. Zadružna zveza je vrnila zaklad 27. 12. 1917 v višini 689.502 K. Ob upoštevanju 4-% obresti je imela 215 tisoč K dobička. Zaklad je bil nato naložen pri Kranjski deželni banki, ki je sredstva obrestovala z 2%. Problematike so dotaknili pomladi, verjetno že v razpravi ob otvoritvi začasnih tehničnih tečajev, ko se nekateri člani komisije izrazili pomisleke ob koriščenju sredstev iz zaklada za provizorij. Denarno pomoč Zadružne zvez so obravnavali na 16. seji 23. julija, vendar z njenim obsegom ni bil zadovoljen dr. Rajko Nahtigal, ki je zvezo pozval k večjemu prispevku. – ARS, AS 100 Vseučiliška komisija, š. 1, Zapisnik 16, 18. in 19. seje Vseučiliške komisije.

²⁸ Slovenski narod, 15. 2. 1919, str. 2, K., Vseučiliško vprašanje. Takrat je potekal razprava o osnovanju deželnih zborov. Jurij Perovšek: Uvajanje centralizma. V: SNZ, str. 211.

²⁹ S tem je bil verjetno mišljen predvsem Mihajlo Rostohar. Zaradi njegovega sodelovanja v komisiji Fran Ilešič ni bil pripravljen sodelovati pri delu komisije. Posredno se očitek odraža v zahtevi slovenskih poslancev aprila 1919, da naj spomenico pripravi Fran Ramovš in ne Mihajlo Rostohar. – ARS, AS 100, š. 1, Zapisnik 3. redne seje Vseučiliške komisije 18. 12. 1919.

³⁰ Slovenski narod, 15. 2. 1919, str. 2, Bodimo čisti. Podobne očitke je v dopisu Vseučiliški komisiji decembra 1918 nanizal Fran Ilešič, ki v komisiji ni želel sodelovati zaradi pomembne vloge Mihajla Rostoharja.

kupčkanje z narodnimi interesi stara avstrijska praksa.³¹ Grošljev prispevek so v Slovincu pohvalili kot sestavek, s katerim je argumentirano zavrnil stališča nasprotnikov univerze v Ljubljani. Komentar je bil objavljen v članku o sklepu ministrskega sveta, ki je odobril postavko 1,4 milijona kron za vseučilišče v Ljubljani. V članku je v zanosu podano tudi stališče o poslanstvu bolj razvite slovenske kulture na manj razvitem vzhodu in jugu države. Stališče je precej podobno stališču Katoliške cerkve, ki je v združitvi videla priložnost za misijonarsko delo pri širjenju katoliške vere.³² Vest o sklepu ministrskega sveta je bila objavljena tudi v Slovenskem narodu, vendar brez vsebinskega komentarja.³³

S sklepom ministrskega sveta in zavrnitvijo ustanovitve deželnih zborov je odnos političnih taborov do vprašanja ustanovitve univerze postavljen v nov kontekst.³⁴ Sklep je omogočil oblikovanje političnega soglasja in enotnosti na načelni ravni, s čimer je bila zmanjšana nevarnost politizacije vprašanja ali celo vzbuditve kulturnega boja pri vprašanju univerze. Začelo se je obdobje umeščanja univerze v strankarska programska izhodišča. Pri tem prizadevanju je imel zaradi zagovarjanja integralnega jugoslovanstva več težav liberalni tabor. Začetno zadrego nakazuje komentar dr. I. L., ki ga je presenetila hitra realizacija »narodnega sna«. Osrednjo pozornost v komentarju je tako posvetil umestitvi univerze v ljubljansko urbano stvarnost, pri čemer velja izpostaviti, da je imel idilične predstave o kompleksu univerzitetnih stavb, ki naj bi jih obkrožalo naselje vil profesorjev in kulturnih delavcev ter dijaške kolonije v posavskih vaseh.³⁵ Manj težav z umestitvijo univerze v svoj program so imeli v katoliškem taboru, kjer so sklep ministrskega sveta postavili v kontekst zagotavljanja institucionalnih pogojev za razvoj kulture kot priložnost za »dokazovanje kulturne sile in realizacijo kulturne podjetnosti«.³⁶ Neodzivnost javnega mnenja na sklep ministrskega sveta so pojasnjevali z zaskrbljenostjo ob procesu določanja meje.³⁷

Resna preizkušnja za spremenjeno stališče uredništva Slovenskega naroda je bilo pisanje zagrebškega časnika *Novosti*, v katerem so grajali sebičnosti »nekih krogov« v Ljubljani, ki želijo zvabiti profesorje iz Zagreba v Ljubljano, s čimer rušijo zagrebško univerzo. V Slovenskem narodu so ostro zavrnil očitke, da je to poskus rušenja zagrebške univerze. Poudarili so načela strokovnega tekmovanja in bratskega sodelovanja z izmenjavo profesorjev, ki ga po mnenju uredništva ogroža pisanje časnika

³¹ Slovenski narod, 26. 2. 1919, str. 1, Pavel Grošelj, Vseučiliško vprašanje: I.; Slovenski narod, 27. 2. 1919, str. 1, Pavel Grošelj, Vseučiliško vprašanje: II.

³² Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 136–138; Slovenec, 4. 3. 1919, str. 1, Slovensko vseučilišče.

³³ Slovenski narod, 28. 2. 1919, str. 3, Slovensko vseučilišče zasigurano.

³⁴ Prav tam; Jurij Perovšek: Uvajanje centralizma. V: SNZ, str. 211.

³⁵ Slovenski narod, 7. 3. 1919, str. 1, I. L.: Slovenska univerza.

³⁶ Slovenec, 4. 3. 1919, str. 1, Slovensko vseučilišče.

³⁷ »Nam je kakor devojki, ki je stala pred poroko, neposredno pred dogodkom svojih vročih želja, pa ji pride novica, da ji je ženin smrtno obolel. Kako naj bi bila vesela? In če ji tudi donesejo poročno obleko in darila v zlatu in srebru, hvaležna bo za vse, a misli in želje ji bodo vendarle pri bolnem ženinu.« – Slovenec, 16. 3. 1919, str. 3, Slovensko vseučilišče.

Novosti. Izpostavljeni so bili ideali znanstvene svobode in osebne svobode profesorjev ter ustrezne opremljenosti kabinetov in inštitutov, zaradi česar naj bi profesorji sploh razmišljali o selitvi iz Zagreba. »Profesorji so svobodni ljudje«, drugačno razmišljanje pa je bilo označeno za ostanek Khunove mentalitete, ki je profesorje štela za malo boljše uradnike.³⁸ Na zapis je verjetno vplivalo tudi uradno obvestilo, da zagrebško vseučilišče ne sprejme predloga poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani za ustanovitev slovenskih paralelk.³⁹

Še bolj je klimo zaostрила vest, da minister prosvete Ljuba Davidović »ne ve nič o votiranem kreditu« ter da rešitev ustanovitve univerze postavlja na obdobje po podpisu miru na pariški mirovni konferenci. V takšnih razmerah so se morali slovenski politiki zaradi »silnega razburjenja« jasno opredeliti. V Slovenskem narodu sprva niso želeli objaviti vesti, saj so menili, »da vest nikakor ni izčrpna«, in bili so prepričani, da vlada »iz ozirov na finančna sredstva ali iz kateregakoli razloga hotela delati težave pri tem najvažnejšem kulturnem in tudi gospodarskem vprašanju«. Vest so objavili šele, ko se je vrnil iz Beograda poverjenik Verstovšek, ki je potrdil, da je vseučilišče potrjeno, načrtom so naklonjeni politični dejavniki, finančni minister dr. Ninič pa je obljubil postavko 1,4 milijona kron. Komentator je opozoril na lapsus in pojasnjeval, da je Davidović verjetno mislil na postavko v proračunu za mesec april, saj se je novo proračunsko obdobje začelo s 1. majem. Uredništvo je poudarilo, da načrt podpira Demokratski klub, ki predstavlja večino v Začasnem narodnem predstavništvu. Ob tem so zavrnilo tezo o zavlačevanju pri reševanju vseučiliškega vprašanja.⁴⁰ Miroslav Stiplovšek ocenjuje, da so s tem želeli omejiti morebitne politične posledice za liberalni tabor v primeru zavrnitve zahteve po ustanovitvi univerze.⁴¹ K temu je verjetno potrebno dodati, da so slovenski kulturniki in politiki poznali odklonilno stališče srbskih univerzitetnih profesorjev do ustanovitve univerze v Ljubljani.⁴² Previdnost je možno zaslediti vse do sprejema zakona o vseučilišču, ko sta politična tabora predstavljala svoje zasluge za pospešitev obravnave zakonodajnega postopka ter previdno opozarjala, da ni mogoče napovedati poteka razprave oziroma ustanovitve univerze.

O sklepu zagrebškega vseučilišča in obvestilu ministru Davidovića je 12. aprila 1919 potekala izredna seja Vseučiliške komisije. V razpravi so se pojavile različne ocene, ki pa so imele skupni imenovalec o pomenu podpore slovenskih poslancev.

³⁸ Slovenski narod, 9. 4. 1919, str. 1, 'Izmena' vseučiliških profesorjev. Omeniti velja stališče dr. Vatroslava Jagića, ki je v ustanovitvi univerze v Ljubljani videl kot pritisk na Hrvate v reševanju hrvaškega vprašanja. – Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 96–97.

³⁹ ARS, AS 100, š. 1, Zapisnik izredne seje 12. aprila 1919.

⁴⁰ Slovenski narod, 10. 4. 1919, str. 1, Vseučilišče.

⁴¹ Stiplovšek, Vloga Verstovška, str. 299.

⁴² 28. aprila 1920 je Fran Ramovš v pismu Matiji Murku zapisal: »Lahko rečem, da vsi beograjski profesorji (razen Jovana Cvijića) delujejo, kjer le morejo proti njenemu (mišljena je Univerza v Ljubljani) razvitku. Tak velik protun je tudi (Aleksandar) Belić, kar mi ravno Drechsler (Branko Vodnik) piše. Ravno tako zavirajo tudi razvoj zagrebške univerze«. – Janez Rotar: Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Belićem. Ljubljana 1990, str. 130.

Duh razprave je zajet v oceni prof. Žavca, da je »edina naša pomoč pri poslancih«. Predsednik komisije dr. Majaron je zato predlagal sklic konference vseh treh strank in zastopnikov komisije, na kateri bi predstavili stanje priprav in dosegli politično podporo in enotnost slovenskih poslancev. Majaron pa se je že pred izredno sejo, takoj po Davidovičovem telegramu, obrnil na ministra v ministrskem svetu. Dr. Korošec, podpredsednik vlade, mu je že 10. aprila sporočil, da je »v zadevi, v koji ste se name obrnil, storil potrebne korake«. Obvestilo o akciji ministra Alberta Kramerja, ki se kasneje ni udeležil seje ministrskega sveta, na kateri so obravnavali vprašanje, ni nikjer izpostavljeno ali zabeleženo.⁴³ Spomenico je na izrecno zahtevo poslancev pripravil poslovodja komisije Fran Ramovš, saj poslanci niso bili zadovoljni z izborom Mihajla Rostoharja za sestavljalca spomenice. Konferenca je potekala 26. aprila 1919. Poslanci so obljubili pomoč, Danilo Majaron pa je odtlej o delu Komisije informiral načelnike klubov v Ljubljani.⁴⁴

Po konferenci so pri strankarskemu kolegu ministru Davidoviču posredovali poslanci demokratskega kluba, ki je poslancem obljubil, da bo pripravil zakonski načrt in ga predložil v najkrajšem času.⁴⁵ Med najagilnejše liberalne poslance je sodil Adolf Ribnikar, ki je ministra opozoril, da je »zadeva neodložljiva, da so profesorji zasigurani in da ogromno število dijakov čaka na otvoritev«. Ob tem je v dnevniku Slovenski narod poudarjeno, da »vseučilišče v Ljubljani ne bode plemensko, ampak jugoslovansko, na katerem bode oboje narečji enakopravni pri predavanjih in izpitih«. To stališče naj bi navdušilo ministra Davidoviča, ki je pozdravil ustanovitev z »vidika popolnega ujedinjenja našega trojedinega naroda«. ⁴⁶ Pri ministru so slovenski poslanci posredovali tudi skupinsko, ko so 26. junija 1919 razpravljali o statutu univerze.⁴⁷

Pod vplivom uspešnega razvoja priprave zakona o univerzi v Ljubljani so v liberalnem taboru začeli intenzivno kampanjo, v kateri so poudarjali zasluge ministra Davidoviča in posredno Jugoslovanske demokratske stranke.⁴⁸ V izpostavljanju naklonjenosti ministrstva prosvete so šli tako daleč, da so obisk referenta za visoke šole dr. Vladimirja Petkoviča v Ljubljani ob potovanju na dopust predstavili kot aktivno reševanje odprtih vprašanj.⁴⁹

Slovenec je vest o potrditvi predloga zakona 30. junija 1919 na ministrskem svetu objavil v poročilu o obisku predsednika Deželne vlade dr. Brejca v Beogradu, kjer je »referiral centralno vlado o nelojalnem postopanju dr. Žerjava«. ⁵⁰ Še jasneje so politična trenja opazna ob obravnavi zakona o univerzi v Začasnem narodnem predstavništvu. Srž spora je bila umestitev v bodisi avtonomistični bodisi unitarno-cen-

⁴³ ARS, AS 100, š. 1, Zapisnik izredne seje 12. aprila 1919.

⁴⁴ ARS, AS 100, š. 1, Zapisnik 13. redne seje 10. maja 1919.

⁴⁵ Slovenski narod, 21. 5. 1919, str. 3, Slovensko vseučilišče.

⁴⁶ Slovenski narod, 17. 6. 1919, str. 3, Slovensko vseučilišče.

⁴⁷ Slovenski narod, 27. 6. 1919, str. 2, Ljubljansko vseučilišče.

⁴⁸ Slovenski narod, 7. 7. 1919, str. 2, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁴⁹ Slovenski narod, 15. 7. 1919, str. 2, Načelnik ministrstva prosvete.

⁵⁰ Slovenec, 5. 7. 1919, str. 1, Pismo iz Beograda.

tralistični koncept. Za Jugoslovanski klub, ki je ministru pripravil ovacije, je nastopil Anton Sušnik, za demokratski klub pa je nastopil Dinko Puc, ki je podal kratko izjavo, v kateri je Sušnikov nastop dopolnil po mnenju uredništva Slovenca »na prav neumesten in neopravičen način«. Puc je namreč poudaril, da univerza v Ljubljani ne bo slovenska, marveč Srbov, Hrvatov in Slovencev. Sušnik se je vzdržal replike, ker naj bi ocenil, da bi slovenski poslanci s tem izpadli kot predstavniki »nedoraslega naroda«. ⁵¹ V Slovenskem narodu so v poročilu o razpravi večino pozornosti namenili zavračanju ocene časnika Slovenca, ki je zasluge za realizacijo ideje o ustanovitvi univerze pripisala poverjeniku za uk in bogočastje dr. Verstovšku. Uredništvo Slovenskega naroda je opozorilo, da je poverjenik le »po dogovoru strank posredoval vse potrebne podatke«. Izpostavljeno je bilo, da je minister član njihove stranke, ki se je »poenotila kot en mož in polnoštevilno glasovala za zakonski predlog, kar je zasluga enega delovanju slovenskih članov demokratske stranke«. ⁵²

Poslanci so po sprejemu zakona o univerzi v Ljubljani odšli na parlamentarne počitnice. V tem obdobju se je oblikoval novi ministrski svet, v katerem so sodelovali liberalci, ne pa tudi Jugoslovanski klub oziroma Vseslovenska ljudska stranka. V tem kontekstu lahko razumemo oster članek, objavljen 24. avgusta v časniku Slovenec, o neaktivnosti novega ministrskega sveta pri realizaciji zakona. Ob tem je treba izpostaviti, da je bil dan prej v Službenih novinah objavljen zakon o univerzi v Ljubljani. Ostro opozicijsko držo potrjuje obtožba o neresnosti vlade. Časnik je zato slovenske poslance pozval k »iskanju sporazuma pri vprašanju vseučilišča, saj to vprašanje, ki življenjskega pomena za slovenski narod«. ⁵³ Slovenski narod se je odzval s kratkim pojasnilom, da je bila z objavo zakona odpravljena ovira za imenovanja, saj je imel minister prosvete Vojislav Marinković že pripravljene predloge za imenovanje prvih profesorjev, ki bodo tvorili kolegij fakultet. ⁵⁴ Imenovanje profesorjev je bilo objavljeno v nekaj dneh. ⁵⁵ Ob tem se zastavlja vprašanje o vplivu protesta na dinamiko imenovanja profesorjev. Glede na obširno izpostavljanje vloge ministrskega sveta v Slovenskem narodu je verjetno protest pripomogel k hitrejši realizaciji. Zagotovo pa je to obdobje, v katerem sta obe strani javnost oziroma volivce prepričevali o svojih zaslugah. Liberalni tabor je bil objektivno v boljšem položaju, saj je bil navzoč tako v ministrskem svetu kakor tudi v deželni vladi. Predvsem pomembna je bila udeležnost v ministrskem svetu, saj so bila nerešena vprašanja (prostori, odobritev kredita za knjižnico in imenovanja profesorjev) v pristojnosti ministrstva prosvete in vojnega ministrstva. V isti izdaji Slovenskega naroda je bila tako predstavljena aktivnost Alberta Kramerja in liberalnega dela Deželne vlade oziroma Gregorja Žerjava pri ministru vojske in mornarice Stevanu Hadžiću za prepustitev vojašnice, s čimer bi bilo rešeno vprašanje namestitve univerze. Akcijo »podpredsedništva deželne vlade« je opazilo tudi uredništvo Slovenca, ki je prizadevanje dr.

⁵¹ Slovenec, 13. 7. 1919, str. 1, Slovenska univerza v Ljubljani.

⁵² Slovenski narod, 19. 7. 1919, str. 1, Vseučilišče v Ljubljani.

⁵³ Slovenec, 24. 8. 1919, str. 1, Vseučilišče v Ljubljani.

⁵⁴ Slovenski narod, 26. 8. 1919, str. 4, Slovensko vseučilišče.

⁵⁵ Slovenski narod, 2. 9. 1919, str. 3–4, Slovensko vseučilišče v Ljubljani.

Žerjava in liberalnih poslancev za pridobitev domobranske vojašnice v Ljubljani za univerzo »skrilo« v poročilo o sestanku vseučiliške komisije.⁵⁶

3. decembra 1919 so se začela predavanja, in to kljub nerešenemu vprašanju profesorskega kadra. Na to oviro za normalno delovanje univerze je Anton Korošec (»ministrski podpredsednik na razpoloženju«) v javnem pismu opozoril ministra prosvete. Korošec je ministra obtožil, da ne posveča dovolj pozornosti ljubljanski univerzi kot najvišjemu kulturnemu zavodu. Opozarjal je na zavlačevanje pri imenovanjih kljub urgencam, kar je označil kot neresnost, zaradi česar trpijo študenti.⁵⁷ Komentar na Koroščev telegram je objavila beograjska Politika, ki je izpostavila, da je problem v strokovnih kvalitetah predlaganih kandidatov.⁵⁸ V Slovincu so oceno o strokovni podhranjenosti kandidatov označili kot zlobno spletko. Časniku Politika se očitati nepoznavanje razmer v Sloveniji in poskus beograjskih krogov, da bi priskrbeli službe sorodnikom in prijateljem v Ljubljani. Zato je uredništvo Slovenec pozivalo k enotnemu nastopu vsega naroda. Korošec je zbodel liberalce z izjavo: »Mi nazadnjaki smo storili svoje dolžnost, opozorili na opasnost in zahtevali odpomoči. Zakaj molčijo oni, ki sicer radi klečijo pred bakljo vede in znanosti, nam je nerazumljivo.«⁵⁹

Zadnji večji politični spopad med liberalnim in katoliškim taborom o vprašanju ljubljanske univerze se je odvil oktobra 1921, ko je bila napovedana ukinitvev medicinske fakultete v Ljubljani. Nerešeno vprašanje je za liberalce od takrat dalje ostalo vprašanje o upravičenosti vključitve teološke fakultete v okvir univerze kot znanstvene institucije. To vprašanje je bilo dejansko rešeno s preimenovanjem v »Univerzo kralja Aleksandra v Ljubljani« ob desetletnici njenega obstoja.⁶⁰ Minister prosvete Svetozar Pribičević je predstavil predlog, ki je predvideval ukinitvev medicinske fakultete v Ljubljani in Beogradu ter povečanje obstoječe fakultete v Zagrebu. Pribičević je podobne predloge pripravil tudi za druge fakultete. Zaradi nasprotovanja je Pribičević moral umakniti predlog zakonskega načrta. Podoben predlog je oktobra 1925 predstavil minister prosvete Stjepan Radić, s čimer je sprožil proteste po vsej državi. V Sloveniji so protestno izjavo podpisali siceršnji idejno-nazorski nasprotniki, kar priča o pridobljenem statusu univerze kot splošno priznane narodnoreprezentativne kulturne institucije.⁶¹

O ukinitvi medicinske fakultete je obširno poročal časnik Slovenec, ki je cinično zapisal, da je ravnotežje proračuna odvisno od obstoja medicinske fakultete, »ki ni samo iz naših kulturnih, ampak tudi iz ekonomskih in stanovanjskih razlogov za naše dijaštvo neobhodno potrebna«. Ob tem je izpostavljena velika radodarnost do podpornikov vidovdanske ustave, saj na bi z denarjem, namenjenim za sprejem ustave, lahko vzdrževali več kot 10 medicinskih fakultet. Ost napada je bila uperjena tudi v prosvetnega ministra Pribičevića, ker je v »ljubljski medicinski fakulteti videl

⁵⁶ Slovenec, 28. 9. 1919, str. 1–2, Vseučilišče v Ljubljani: Iz vseučiliške komisije.

⁵⁷ Slovenec, 21. 12. 1919, str. 2, Dr. Korošec ministru Marinkoviču.

⁵⁸ Slovincu, 28. 12. 1919, str. 3, Ljubljansko vseučilišče.

⁵⁹ Slovenec, 30. 12. 1919, str. 1, Proti ljubljanskemu vseučilišču.

⁶⁰ Milan Vidmar, Spomini: II. Maribor 1964, str. 74–79.

⁶¹ Ervin Dolenc: Univerza. V: SNZ, str. 286.

zgolj avtonomistični tvor«, saj naj videl »samo avtonomistične, komunistične in druge -istične strahove, razen absolutističnih«. Zanimiva je ocena časnika Slovenec o dvojni morali slovenskih ministrov Vekoslava Kulovca in Ivana Puclja, ki naj bi javno zagovarjala ohranitev fakultet, sicer pa »popustita pri glasovanju v ministrskem svetu«. ⁶² V časopisno razpravo se je vključil predsednik Jugoslovanskega kluba in načelnik Slovenske ljudske stranke Anton Korošec. V protestu je načrt označil za kulturni zločin, protiustavno in protikulturno dejanje. Izpostavil je, da »slovensko vseučilišče ni politicum, marveč nujna življenjska potreba, zahteva, ki jo stavlja naš narodni organizem in ne slučajna politična konstelacija. Na univerzi je večina učiteljev in dijakov, ki niso niti našega političnega, niti našega kulturnega naziranja, toda to ne more niti za trenutek vplivati na našo sodbo, ali nam je univerza potrebna, kakor vemo, da moramo imeti železnice in premog, tudi če so vsi železničarji in rudarji komunisti. Niti za hip ne moremo dvomiti, da pade vse naše življenje še v globlje nižine, če zamre med nami resno znanstveno delo. Zato tudi ne čutimo nobenega navala hvaležnosti do nikogar, ki nam je pomagal do najvišjega kulturnega zavoda in smatramo s prejšnjo državo, ki naših kulturnih teženj ni razumela, s sedanjo narodno državno tvorbo za zelo neumestno; če bi nas bila prejšnja država nacionalno zadovoljila, bi je ne bili rušili. Ker nas ni, smo pomogli, da je propadla. Če nam je narodna kraljevina dala univerzo, ni storila več nego svojo dolžnost.« ⁶³

Sklep

Ključni dejavniki ustanovitve univerze v Ljubljani so bili: drznost poverjenika za uk in bogočastje dr. Karla Verstovška, ki je izkoristil »ugodne razmere« prevratne dobe, politično soglasje slovenskih poslancev za ustanovitev univerze in načelna strpnost (katoliškega tabora) do znanosti. Pomembna zasluga Verstovška je v tem, da je pri tem vprašanju zastopal stališče o pomembnosti sodelovanja celotne slovenske politike. Najprej se je takšen pristop uveljavil pri ustanovitvi društva Akademski dom oziroma širše pri odpravljanju eksistencialne stiske slovenskih študentov. Ta oblika sodelovanja se je po sklepu ministrskega sveta marca 1919 oblikovala tudi pri prizadevanjih za ustanovitev univerze. S tem je bil narejen odločen prelom s predvojnimi stanjem, ko je bila ustanovitev univerze umeščena v kulturni boj. Pred prvo svetovno vojno je namreč katoliški tabor nasprotoval ustanovitvi univerze, na kateri bi predavali vsebine na nekrščanski osnovi, kar je bil sicer zadržek, ki se v slovenski publicistiki pojavlja od šestdesetih let 19. stoletja dalje.

Na oblikovanje stališč obeh strank ima pomemben vpliv javno mnenje, ki je bilo zaradi eksistencialnih stisk slovenskih študentov in izključitev na avstrijskih univerzah zelo občutljivo in precej naklonjeno ustanovitvi univerze. Po sklepu ministrskega sveta marca 1919 o ustanovitvi univerze v Ljubljani so liberalci spremenili stališče do ustanovitve. Sklep je bil priložnost za poenotenje, ki je bilo zaradi številnih

⁶² Slovenec, 6. 10. 1921, str. 1, Medicinska fakulteta v nevarnosti.

⁶³ Slovenec, 7. 10. 1921, str. 1, Napad na ljubljansko univerzo.

odprtih vprašanj in zadržanosti tako zagrebških kot beograjskih krogov do ustanovitve nujno potrebno. S tem je bilo tudi elegantno rešeno vprašanje morebitne vzbuditve kulturnega boja pri tem vprašanju. Tako kot so v Vseučiliški komisiji tekmovali za pripravo bolj izdelanih predlogov, sta si liberalni in katoliški tabora po potrditvi zakona o univerzi poskušala prisvojiti zasluge oziroma pridobiti politične točke. Po sprejemu zakona se je razdrla politična enotnost pri tem vprašanju, ki je sicer del širšega zaostrovanja političnega boja. Kljub temu politična zaostritev oziroma ostra opozicijska drža Vseslovenske ljudske stranke, ki je vladi oziroma liberalcem kot vladni stranki očitala zavlačevanje in onemogočanje realizacije zakona o Univerzi v Ljubljani, ni prerasla v idejno-nazorski spopad. Do ponovnega poenotenja je prišlo oktobra 1921 ob predlogu ministra prosvete Svetozarja Pribičevića, ki je načrtoval ukinitve medicinske in tehniške fakultete. Predlog, ki je povzročil »silno razburjenje« v Ljubljani, so zavrnilo tudi slovenski liberalci. S tem je univerza pridobila status narodnoreprezentativne institucije, ki je na simbolni ravni posebej pridobila pridobitve v novi državi.

Željko Oset

THE OUTLOOK OF THE CATHOLIC AND LIBERAL CAMP ON THE ESTABLISHMENT
OF THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA SINCE THE SHAKE-UP UNTIL OCTOBER 1921

S u m m a r y

The »favourable conditions« in the period of the turmoil were decisive for the establishment of the University. They were taken advantage of by Dr. Karel Verstovšek, minister for Education and Religious Affairs with the Slovenian National Government, who enjoyed the political consensus of the Slovenian assembly members with regard to the founding of the University. Verstovšek's merit is that as far as this issue was concerned he argued for the importance of the cooperation of the whole Slovenian politics. In line with the Decision of the Council of Ministers of March 1919, this form of cooperation also took place in the efforts to establish the University of Ljubljana. This represented a decisive break-up with the state of affairs before the war, when the founding of the University was placed into the context of ideological and political conflicts between the Catholic and liberal political camp. Namely, before World War I the Catholic camp opposed the establishment of a university where lectures on non-Christian bases would be held. The public opinion, in favour of the founding of a Slovenian university, had an important influence on the standpoints of both parties. After the Decision of the Council of Ministers in Belgrade of March 1919 on the founding of the University of Ljubljana, the liberals changed their outlook on the affair. The Decision was an opportunity for unification, which was very urgent due to numerous open questions and the reservations of the Zagreb and Belgrade circles towards the establishment of the Ljubljana University. Thus the question of the mounting political struggle between the parties with regard to this issue was solved. After the University of Ljubljana Act was passed, the liberal and Catholic camps tried to take the credit for the founding, thus scoring political points. The political unity with regard to this issue dissolved. Nevertheless, the political intensification or the resolute opposition of the Slovene People's Party, which reproached the liberals as a government party with stalling and preventing the realisation of the University of Ljubljana Act, did not develop into an ideological conflict. Another unification took place in October 1921 in light of the proposal of Svetozar Pribičević, the Minister of Education, planning for the abolishment of the Faculty of Medicine and Faculty of Engineering. In Ljubljana the proposal was met with scorn and was also rejected by the Slovenian liberals. Thus the University of Ljubljana gained the status of a nationally-representative institution, symbolically personalising the achievements of Slovenians in their new state – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

1.01
Prejeto 5. 4. 2011

UDK 321.7(497.4)"1918/1941"

Jure Gašparič*

Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja

IZVLEČEK

Avtor v razpravi obravnava vprašanje kohabitacije, ki ga opredeljuje kot demokratično politično sobivanje z iskanjem temeljnega demokratičnega kompromisa med političnimi subjekti, v pogledih in ravnanjih najmočnejše slovenske politične stranke – Slovenske ljudske stranke. Najprej analizira okoliščine oblikovanja in delovanja političnih strank v habsburškem in slovenskem okviru ter jih teoretsko osmisli. V osrednjem delu članka opredeli »kohabitacijski značaj« SLS, in sicer posebej v avstrijskem obdobju, v parlamentarnem obdobju Kraljevine SHS v dvajsetih letih in posebej v tridesetih letih.

Ključne besede: politične stranke, Slovenska ljudska stranka, demokracija, habsburška monarhija, Kraljevina SHS/Jugoslavija

HONEST OR PRAGMATIC DEMOCRACY? SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND THE QUESTION OF POLITICAL COHABITATION

ABSTRACT

In the following discussion the author focuses on the issue of cohabitation, which he defines as democratic political coexistence and finding the basic democratic compromise between the political subjects, in the viewpoints and actions of the strongest Slovenian political party, Slovenian People's Party. Initially the author analyses the circumstances of the formation and functioning of political parties in the Habsburg and the Slovenian context, exploring them from the theoretical point of view. In the main part of the article the author defines the »cohabitation character« of the Slovenian People's Party, specifically in the Austrian period, in the parliamentary period of the Kingdom of SHS in the 1920s and in the 1930s.

Key words: political parties, Slovenian People's Party, democracy, Habsburg Monarchy, Kingdom of SHS/Yugoslavia

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jure.gasparic@inz.si

Politika množic: okoliščine nastanka, oblikovanja in delovanja političnih strank

»Notranja zgodovina sleherne države je povest o poteku medstrankarskih borb v njenem okvirju za doseg one najvišje močanske pozicije, ki je spojena s posestjo vladne oblasti. Ona je povest, kako se iz nepolitičnih mas odtrga plast za plastjo in skuša s političnim načelom, t. j. z načelom čim absolutnejše uveljavitve, ki jo nudi le posest državne oblasti, si izboljšati svoj močanski in s tem svoj gospodarski položaj, doseči relativno najlepše obstojne pogoje. Odtod to skladje in interferenčne zveze med vsakokratno socialno strukturo prebivalstva in pravno-politično obliko države.«¹

Ko je prodorni politični teoretik Albin Ogris v dvajsetih letih 20. stoletja razmišljal o odnosu med politično stranko in državo, je – izhajajoč iz tedaj aktualnega pojmovanja zgodovine, politike in družbe – opozoril na nekaj pomembnih elementov razumevanja zgodovine »strankoslovja«. Po njem se je iz neke amorfne nepolitične množice postopoma ločevala plast za plastjo, se politizirala (kar je bistvo demokracije) in skušala doseči oblast. In te plasti, ki so sovpadale z različnimi socialnimi plastmi, so nato oblikovale politično podobo države. Z drugimi besedami: oblikovale so se politične združbe (stranke), vsaka s sebi specifičnim volilnim telesom in interesom. »Odpadanje plasti« vsekakor ni bil naravni pojav, tudi zgodil se ni hipoma, saj se je »povest« dogajala vso drugo polovico 19. stoletja, od obnove ustavnega življenja dalje. Počasi, a hkrati hitro, saj so se v tretjini stoletja prej nepolitične množice v precejšnji meri spolitizirale in razdelile na politične tabore.

Leta 1861, ko je cesar razpustil ogrski deželni zbor in so okrajni predstojniki na Kranjskem vladi poročali o odzivih prebivalstva, so bila njihova poročila še eno-značna. Razen redkih izobražencev v mestih, ki so discipliniranje »upornih« Madžarov pozdravili, večinsko kmečko prebivalstvo cesarjeve poteze sploh ni komentiralo. »Za stvari, ki nimajo neposrednega učinka, se kmetje ne zanimajo. Vse njihove želje so usmerjene samo v to, da bi čim prej prišlo do znižanja davkov, ki so za njih čisto previsoki.« Temu pritrjujejo tudi podatki o volilni udeležbi. Ta je na občinskih volitvah, ki so jih (prvič po letu 1850) izvedli februarja 1861, bila sicer visoka, toda že na marčevskih deželnozborskih volitvah komaj 30-odstotna. Volitve, ki za razliko od vseh kasnejših sicer niso poznale organiziranega volilnega boja, so odpirale »velika politična vprašanja« (konstruktivna organizacija države, odnos do februarске ustave, vprašanje osebne in verske svobode), a ta kmeta niso veliko zadevala.² V razmerah, ko ni bilo političnih »strank« in je – ob veliki nepismenosti – obstajala skromna komunikacijska mreža, so bile možnosti za politično mobilizacijo prebivalstva skromne.

¹ Albin Ogris: Politične stranke. Ljubljana 1926 (dalje Ogris, Politične stranke), str. 64–65.

² Janez Cvirn, Jure Gašparič: Politika v živote obyvateľ'ov rakúsko-uhorskej monarchie a jej nástupníckych štátov : predavanje na mednarodnem znanstvenem simpoziju Moderné dejiny stredoeurópskeho regiónu a ich vyučovanie v krajinách V4, ki jo je organizirala Univerza iz Bratislave v Šturovom na Slovaškem 20. do 23. septembra 2007. Šturovo 2007, tipkopis.

Toda že na naslednjih volitvah (in vseh drugih) je bila politična mobilizacija prebivalstva na bistveno višjem nivoju. Popuščanje pritiska cenzure, naraščanje števila časnikov, bolj demokratična društvena zakonodaja (1867), ki je omogočala ustanavljanje političnih društev, pa liberalni zakon o pravici do javnih zborovanj (1867), ki je dopuščal relativno neovirano prirejanje množičnih javnih političnih shodov (posledica te zakonodaje je bilo taborsko gibanje), vse to je v politično življenje vnašalo prej neznano dinamiko. A tudi postopna demokratizacija političnega življenja je vse do konca stoletja imela svoje omejitve. Ob preštevilnih vzvodih vlade, da aktivno poseže v politično dogajanje, je bila glavna omejitev nedemokratični volilni sistem (1861), ki je aktivno udeležbo v političnem življenju omogočal le premožni in izobraženi manjšini.³

V senci procesov politične demokratizacije, zlasti volilnega sistema v smeri splošne volilne pravice, je politika postopoma izgubljala svoj elitni značaj. Že znižanje davčnega cenzusa leta 1882 je v »strankah« okrepilo zavest o pomenu politične mobilizacije množic. Ob koncu osemdesetih let se je na nemških območjih Avstrije pojavilo troje velikih političnih gibanj, ki so poskušala mobilizirati široke sloje prebivalstva: socialdemokracija, vsenemci in krščanski socialci. Od volilne reforme leta 1896 brez politične mobilizacije najširših slojev ljudi sploh ni bilo mogoče obstati na političnem prizorišču. Že prve volitve po novem sistemu leta 1897 so jasno pokazale, da so stare »elitne« stranke z ozko socialno bazo (meščanstvo) obsojene na propad. (Na Češkem so se npr. »staročehi« morali umakniti bolj populističnim in radikalnim »mladočehom«.) Ob prvih volitvah na podlagi splošne in enake volilne pravice leta 1907 pa so komentatorji povsod ugotavljali: »Vse je le rdeče in črno.« Na volitvah so slavile tiste stranke, ki so se s svojo komunikacijsko mrežo (društva, časopise, hranilnice, zasebne šole in otroški vrtci) najbolj »zasi-drale« med ljudmi. To pa so bile poleg socialdemokracije predvsem stranke katoliške usmeritve.⁴

Politična mobilizacija množic je tako v določeni meri sledila konceptu, ki so ga nizozemski sociologi poimenovali »stebričenje« (niz. verzuiling, nem. Versäulung, ang. cultural pillarization). Družba se je namreč začela vertikalno deliti na posamezne segmente oz. stebre po nacionalnem ali ideološkem ključu. Vsak steber (bodisi slovenski bodisi katoliški bodisi socialdemokratski ipd.) je imel svoje družbene institucije: svoje medije, politične stranke, izobraževalne institucije in najrazličnejša društva.⁵ V nacionalno homogenih deželah je v boju za »duše ljudi« prevladoval ideološki moment. V »nemških« deželah so se v politični mobilizaciji prebivalstva spopadali socialdemokrati, krščanski socialci (Lueger) in radikalni vsenemci (Schönerer), ki so v politiko vnašali tudi metode neposredne akcije. Med slovenskimi

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Val R. Lorwin: *Segmented Pluralism. Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies*, *Comparative Politics*, št. 2, 1971, str. 141–143 (published by Ph.D. Program in Political Science of the City University of New York, www.jstor.org/stable/421297, pridobljeno 12. 1. 2011).

deželami pa je bil ideološki spopad najbolj značilen za osrednjo slovensko deželo Kranjsko, kjer sta se na nož spopadali liberalna Narodno napredna stranka in katoliško usmerjena Katoliška narodna oz. Slovenska ljudska stranka. Nekoliko kasneje se jima je pridružil še tretji tradicionalni idejno-politični tabor – socialdemokracija.

V nacionalno mešanih deželah, kjer sta se za prevlado spopadali dve nacionalni skupini, je bil pri politični mobilizaciji prebivalstva v ospredju nacionalni moment. Že v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, ko je na nivoju vsakdanjega življenja še vedno obstajala določena nacionalna koeksistenca, se je npr. na Češkem, (Spodnjem) Štajerskem, Koroškem itd. politično življenje (ne le pri volitvah) odvijalo v znaku nacionalističnih gesel. Od nastopa vlade grofa Eduarda Taaffeja (1879), ki je bila nekoliko bolj naklonjena Slovanom, je nacionalistična retorika v politični mobilizaciji prebivalstva povsem prevladala. Ob koncu 19. stoletja je bilo na »kriznih žariščih« politično, a tudi vsakdanje življenje nacionalno povsem razdeljeno. »Občevanje med Nemci in Slovenci je bilo popolnoma izključeno. Vsak Nемеc in vsak Slovenec, ki je poskušal pokukati v družbo nacionalnih nasprotnikov, je bil takoj označen za izdajalca. Noben Nемеc ni nikoli vstopil na plesišče ali v gostilno, kjer so se zbirali Slovenci – in obratno« (Fritz Zangger). Sprte strani, ki so povsod prisegale na gesla »Svoji k svojim«, so se spustile v brezkompromisen boj za »dušo« vsakega človeka.⁶

Ključni politični akterji so dosledno sledili strategiji stebričenja. Nič drugače ni bilo tudi kasneje, po letu 1918, ko pride do povsod opevane »osvoboditve« malih srednjeevropskih narodov. Z razpadom dvojne monarhije in vzpostavitvijo nasledstvenih držav, utemeljenih na nacionalnem oz. nacionalno-integralističnem načelu, se je za nenemške in nemadžarske narode sicer marsikaj spremenilo, toda državljan volivec je še zmerom bil uklešččen med zahteve in pričakovanja države in v večini nepomirljivih političnih strank. Stebričenje se je najbolj izrazito uveljavilo v prvi avstrijski republiki, kjer se je v dvajsetih letih odvijala »hladna državljanska vojna«. Temeljne poteze takšnega političnega prostora, kakršen se je izoblikoval v Avstriji, je nazorno orisal Hagen Schultze z besedami: »Die Gesinnung, die Philosophie, das Programm – das ist es, was die Menschen zu Parteianhänger macht, nicht der Appell an wirtschaftliche oder gesellschaftliche Interessen... Und weil jede Partei glaubt, 'das Wohl des ganzen' zu verfechten, kann sie nicht einsehen, weshalb andere Parteien neben ihr ein Existenzrecht haben sollten. Zwischen den Parteien herrscht /.../ Sprachlosigkeit, /.../ wo common sense oder der Bezug auf gemeinsame, übergeordnete Werte gefordert ist, dort herrscht der ideologisch aufgeladene Kampf aller gegen alle.«⁷

⁶ Janez Cvirn, Jure Gašparič: Politika v živote obyvateľov rakúsko-uhorskej monarchie a jej nástupníckych štátov : predavanje na mednarodnem znanstvenem simpoziju Moderné dejiny stredo-európskeho regiónu a ich vyučovanie v krajinách V4, ki jo je organizirala Univerza iz Bratislave v Šturovem na Slovaškem 20. do 23. septembra 2007. Šturovo 2007, tipkopis.

⁷ Alfred Ableitinger: Die politischen Parteien zwischen ideologischen Anspruch und politischer Realität. V: Christliche Demokratie, 1984, št. 1, str. 7.

Posamični stebri, katerih srce so vsekakor bile politične stranke, so po eni strani vendarle opravljali pomembno družbeno vlogo na njeni poti v moderno, v procesu politične in socialno-gospodarske modernizacije. Med seboj so pod okrilje ene velike ideje povezali različne plasti in strukture prebivalstva. Toda po drugi strani so bili ti stebri na Slovenskem, zlasti steber katoliške politične stranke, v veliki meri izključujoči. Četudi je bil temeljni namen stranke – po Albinu Ogrisu – neizprosni boj za oblast, »borba za popolni monopol ali vsaj delno posest vladne oblasti«,⁸ moramo vendarle ugotoviti, da je urejeno politično življenje v urejenih demokracijah zahtevalo tudi sklepanje demokratičnega kompromisa. Ideja klasičnega liberalnega parlamentarizma, ki je z westminstrskih hodnikov prodirala na celino, je bila razumljena kot »government by discussion«.⁹ Znotraj družbe je tvornejši common sense, učinkoviteje je iskati najmanjši skupni imenovalec, kot voditi ideološki boj vseh proti vsem. Ne nazadnje je bila nezmožnost iskanja temeljnega demokratičnega kompromisa za rajnko Avstro-Ogrsko usodna.

SLS in vprašanje kohabitacije do leta 1918

V začetku osemdesetih let 19. stoletja je večina slovenskih politikov prisegala na slogo – politični koncept skupnega slovenskega nastopa, ki se zaradi narodnega interesa ni oziral na vzhajajoča politično-nazorska razhajanja. Seveda so bile slogaške vrste najbolj strnjene v tistih deželah, kjer je bilo slovenstvo najbolj izpostavljeno in kjer je posledično bila največja nevarnost, da bi namesto slovenskega kandidata na volitvah prodrli nemški ali italijanski. Tako je bila slovenska politika na Koroškem, v Istri in Trstu najbolj enotna, nekoliko manj na Štajerskem, na Kranjskem in Goriškem pa je najpogosteje prihajalo do razdorov.¹⁰ Porok enotnosti je torej bila »zunanja nevarnost«, hkrati pa si je zanjo prizadeval ljubljanski knezoškof Janez Zlatoust Pogačar, ki je nasprotoval političnemu udejstvovanju duhovščine in oblikovanju samostojne katoliške stranke. Toda proces je bil neustavljiv in v letu 1884, ko je Pogačar umrl, je dobil še dodaten zagon. Le teden po njegovi smrti je s svojim pisanjem za katoliški list Slovenec začel biti nazorski boj goriški bogoslovni profesor

⁸ Ogris, *Politične stranke*, str. 63. Po mnenju Maxa Webra so politične stranke »svobodno dostopne podružabivte (Vergesellschaftungen), ki imajo namen, pridobiti v okvirju kakšne skupine svojim voditeljem moč, svojim aktivnim članom pa obenem s tem (idealne ali materialne) šanse, da izvedejo stvarne svoje cilje (ali dosežejo osebne koristi ali oboje)«. – Prav tam, str. 42.

⁹ Klasični liberalni parlamentarizem 19. stoletja je v dvajsetem stoletju nato doživel močne transformacije in po mnenju nekaterih vplivnih teoretikov prve polovice 20. stoletja – zlasti nemškega desno usmerjenega političnega misleca Carla Schmitta – postal »prazna formalnost«, – Bill Scheuerman: *Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt*, *Theory and Society*, št. 1, 1995, str. 135–158 (www.jstor.org/stable/657922), Published by Springer, pridobljeno 11. 1. 2011).

¹⁰ Andrej Pančur: *Nastanek političnih strank*. V: *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992*, Ljubljana 2005 (dalje Pančur, *Nastanek političnih strank, SNZ*), str. 31.

Anton Mahnič.¹¹ Nastopil je z radikalno kritiko nekatoliških načel in idej ter spodbujanjem pokristjanjenja družbe na vseh ravneh zastopal svoje stališče ali-ali. Za družbo krščanskih načel brez kompromisov. Mahnič se je boril »neustrašeno in stanovitno z liberalizmom v vedi in umetnosti, v politiki in življenju« ter dal temu boju »oster značaj, razkavo obliko.«¹²

Konkretizacija Mahničevih tez je dosegla množični učinek na prvem slovenskem katoliškem shodu zadnje dni avgusta 1892. S to verskopolitično manifestacijo, kateri so sledile še štiri (v letih 1900, 1906, 1913 in 1923),¹³ »/.../ je bil položen temelj in ustvarjane so bile jasne smernice vsemu nadaljnjemu katoliškemu gibanju na Slovenskem«.¹⁴ Vse od tedaj so bili duhovi trajno ločeni. Ob tem velja poudariti, da je razkol temeljil v idejni podlagi, v Mahničevem konceptu katoliške družbe, znotraj politične prakse so bila dojemanja sprva precej bolj prožna, veliko govornikov na prvih dveh shodih je problematiziralo morebitno prevlado enih interesov nad drugimi, toda na shodih končno niso sprejeli nobenih sklepov, ki bi bili usmerjeni v iskanje demokratične kohabitacije, v iskanje kompromisa.¹⁵

Organizacijsko-politični razvoj je neposredno sovpadal z idejnim zorenjem. Tako je na Kranjskem pogreb sloge pokazalo leta 1890 ustanovljeno Katoliško politično društvo,¹⁶ kateremu so po I. slovenskem katoliškem shodu 1892 sledila še številna okrajna Katoliška politična društva.¹⁷ Katoliški politični tabor je začel načrtno zasedati politični prostor in na tem širokem temelju se je končno oblikovala Katoliška narodna stranka (leta 1905 preimenovana v Slovensko ljudsko stranko).

Strankarsko življenje na Kranjskem se je poslej vse bolj utrjevalo. Leta 1894 se je oblikovala tudi liberalna stranka, dolgo časa prvi simboličen nasprotnik katoliške, vse dokler ji ni vodilne vloge nasprotnika prevzel komunistični tabor. Obstoj dveh slovenskih političnih strank je postal gotovo dejstvo in v taki politični klimi sta oba novonastala politična pola pričakala svojo »prvo veliko bitko« – deželnozborske volitve novembra 1895.¹⁸ Izid novembrskih volitev 1895 je pokazal značaj obeh strank, ki ju je odločilno opredeljeval tudi v naslednjih letih. Katoliška narodna stranka je osvojila vseh 16 kmečkih mandatov, liberalci pa vseh 7 mestnih in oba mandata trgovsko-obrtne zbornice.¹⁹ Na Goriškem je do dokončne ločitve prišlo leta 1899, v nacionalno ogroženih pokrajinah, predvsem na Koroškem in v Trstu,

¹¹ Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928 (dalje Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja), str. 36–37.

¹² Dragotin Lončar: Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797, do 6. januarja 1919. leta). Ljubljana 1921 (dalje Lončar, Politično življenje), str. 60.

¹³ O prvem in drugem shodu, Stane Granda: I. in II. slovenski katoliški shod. V: Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988 (dalje Granda, I. in II. katoliški shod), str. 95–109.

¹⁴ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 46.

¹⁵ Granda, I. in II. katoliški shod, str. 95–109.

¹⁶ Jure Gašparič: Katoliško politično društvo. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899, Ljubljana 2003 (dalje Kronika XIX/3), str. 139–141.

¹⁷ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 42–43, 101–102.

¹⁸ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana 1965, str. 265.

¹⁹ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 63.

pa se je sloga ohranjala še naprej – na Koroškem bolj katoliško in v Trstu bolj liberalno obarvana. Tudi na Štajerskem je politično ozračje ostajalo v znamenju sloge vse do dvajsetega stoletja.²⁰

Slovensko katoliško gibanje je črpalo svojo silno moč predvsem iz dveh prepletajočih se dejavnikov: iz učinkovitega gospodarsko-socialnega programa,²¹ prek katerega je pridobivalo večinsko kmečko prebivalstvo, in iz svojega široko razvejenega in prav vse kraje ter pore življenja segajočega organizacijskega dela. Iz svojega »stebra«. Skozi najrazličnejša društva, ki so se začela razvijati zlasti po prvem slovenskem katoliškem shodu leta 1892, je katoliški tabor množično pritegoval volivce. Na Kranjskem so si s svojim zavzemanjem za široke ljudske množice kmetov in delavcev velik vpliv znotraj stranke kmalu zagotovili krščanski socialci. Pod taktirko Janeza Evangelista Kreka so uspeli v svoje organizacije vključiti enako število delavcev²² kot leta 1896 ustanovljena posebna delavska stranka Jugoslovanska socialno demokratična stranka (JSDS). Socialdemokracija je tako bila potisnjena v ozadje, liberalni tabor pa je branil svoje okope v mestih in trgih. Politiki SLS so tako lahko nastopali samozavestno in odločno, zaveznitva v domačem okolju so postajala odveč.²³ S širitvijo volilne pravice v stari Avstriji, zlasti z uvedbo splošne in enake volilne pravice v letih 1906/1907, je katoliški tabor svoj vpliv nato brez težav prelil v politični kapital.

Prvi zgodovinar katoliškega gibanja Fran Erjavec je nadvse neposredno imenoval obdobje po uveljavitvi splošne volilne pravice Zmaga katoliškega gibanja. V političnem smislu mu lahko pritrđimo, saj je SLS osvojila kar 18 (od vseh) slovenskih mandatov. Tudi na Kranjskem so se predvidevanja uresničila; liberalcem je pripadel en sam mandat, 10 so jih osvojili kandidati SLS.²⁴ Pa še ob ta edini kranjski liberalni mandat se je (na valovih očitnega zmagoslavja) načelnik SLS Šušteršič obregnil z besedami: »S Hribarjevo volitvijo si Ljubljana le škoduje, ker vzame edino merodajni Slovenski Ljudski Stranki pravico in dolžnost, biti oficijelna zastopnica interesov ljubljanskega mesta in vseh slojev ljubljanskega prebivalstva!«²⁵ Leto po državnozbornski volilni reformi je sledila še deželnozborna vo-

²⁰ Pančur, Nastanek političnih strank, SNZ, str. 32–33.

²¹ Granda, I. in II. slovenski katoliški shod, str. 95–109.

²² Kot osrednja organizacija vseh krščanskosocialnih nepolitičnih društev je 14. 11. 1897 nastala Slovenska krščansko socialna delavska zveza, ki je pred prvo svetovno vojno združevala več kot 450 društev s 43.000 člani. – Jure Gašparič: Slovenska krščansko socialna delavska zveza. V: Kronika XIX/3, str. 284.

²³ Walter Lukan: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. V: Missiev simpozij, str. 117; Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998 (dalje Pleterski, Šušteršič), str. 50–63.

²⁴ Lončar, Politično življenje, str. 75.

²⁵ Slovenec, 18. 5. 1907, Dr. Šušteršič o ljubljanski volitvi. – Za državnozbornskega poslanca je bil tedaj izvoljen prvak NNS in ljubljanski župan Ivan Hribar. Na Štajerskem je pet mandatov (od skupno sedmih) osvojila Slovenska kmečka zveza, na Goriškem sta prodrli kandidata društva Sloga (tretji mandat je pripadel liberalcem), na Koroškem in v Trstu pa kandidata, voljena na skupnem narodnem programu.

lilna reforma na Kranjskem in liberalci so bili izrinjeni tudi iz domačega kranjskega političnega življenja.²⁶ Katoliški časnik *Domoljub* je zapisal, da jih je ostalo le »za mušter«, vendar je bilo za SLS še to preveč.²⁷

Ostrina v politični retoriki katoliškega tabora, ki tedaj sicer ni bila nikakor nevsakdanja, nasprotno, za potrebe uresničevanja volilnega rezultata je bila povsem legitimna, se je vendarle napajala v načelnem nepomirljivem izhodišču. Nasprotnikov je za »mušter«, a bolje bi bilo, če jih sploh ne bi bilo. Takšno stališče pa ni več le politično taktično orožje, marveč misel, ki razjeda temelje demokratične ureditve. V demokratični družbi je namreč pojem stranke »correlativum«. »Jedni strani mora odgovarjati vsaj še jedna; partija, party, partito, Partei etc. = pars.« Stranka brez nasprotne je torej »logičen nonsens«,²⁸ s čimer pa SLS ni soglašala. Kakor je pikro ocenil Ivan Cankar v svojem tržaškem predavanju *Očiščenje in pomlajenje* 20. aprila 1918: »/.../ kar je stranka mislila, hotela in zahtevala, to je mislil, hotel in zahteval slovenski narod – tako se jim je zdelo namreč na takoimenovanih merodajnih mestih.«²⁹ In tako je tudi SLS hotela. Strah pred premočno SLS je posledično slovenske liberalce nenehno silil v iskanje različnih zavezništev;³⁰ po nastanku Kraljevine SHS so le-ti tudi zato našli svoje mesto v centralistično-unitarističnem taboru.³¹ Na iskreno politično kohabitacijo do začetka svetovne vojne tako nihče ni bil pripravljen, za SLS so bili potencialni sogovorniki odveč.

SLS in vprašanje kohabitacije v dvajsetih letih

V času, ko je bila habsburška monarhija v zadnjih vzdihljajih (kar je še malo prej malokdo vedel, na Slovenskem pa tega sploh nihče skoraj do konca ni verjel) in ko je bilo zaradi svetovne vojne demokratično politično življenje dolgo prekinjeno, je prvič prišlo do pomembnega poenotenja temeljnih političnih stališč o skupnem dobru, v ospredju se je znašel pozabljeni common sense. SLS, ki je se je z združitvijo katoliških političnih organizacij iz Štajerske, Koroške, Kranjske, Goriške in Istre leta 1909 preimenovala v Vseslovensko ljudsko stranko (VLS), je bila namreč ključna pobudnica in oblikovalka majniške deklaracije. Omenjeni dokument,

²⁶ Pleterski, Ivan Šušteršič, str. 184.

²⁷ *Domoljub*, 18. 12. 1913, *Ena sama stranka*.

²⁸ Ogris, *politične stranke*, str. 38–39.

²⁹ Ivan Cankar: *Očiščenje in pomlajenje*. Ljubljana 1976, str. 124. Prim. opombe na str. 196–197.

³⁰ Leta 1895 so tako sklenili sporazum s kranjskimi Nemci. Zveza med slovenskimi liberalci in Nemci je nato trajala vse do začetka leta 1905. – Dragan Matić: *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana 2002, str. 301–309.

³¹ Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora 1918–1929*. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, *Liberalizem*), str. 112–115, 275. Vasilij Melik poudarja, da je bil liberalni tabor najmočnejši v obdobju sloge; po oblikovanju Narodne stranke na Kranjskem se je namreč začel »proces razpadanja« liberalnega pola, ki je nato trajal vse do druge svetovne vojne. – Vasilij Melik: *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1982, št. 1–2, str. 21.

prebran v državnem zboru 30. maja 1917, pod katerega so se sicer podpisali vsi južnoslovanski poslanci državnega zbora, je predvideval »zedinjenje« slovenskih, hrvaških in srbskih ozemelj monarhije pod žezlom dinastije v »samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju«. ³² Torej: pod geslom demokracije, svobode in (tedaj vsekakor razumljivo) »večne« monarhije so vsi politični predstavniki vseh »Ogrisovih« plasti, vseh stebrov, zahtevali svoje državno telo. Zahteva je bila udejanjena tudi v politični praksi, v konsenzu je začela nastajati nova država (Država SHS), ki je končno »pretrgala« vezi s francjožefovsko monarhijo. ³³ Zaradi raznoterih, predvsem mednarodnih dejavnikov se je Država SHS 1. decembra združila s Kraljevino Srbijo in Kraljevino Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevino SHS). ³⁴

Slovenski politični prostor je po vstopu v novo državo ostajal razdeljen na tri tradicionalne idejnopolitične tabore – katoliškega, liberalnega in socialističnega. Medtem ko je politično dinamiko znotraj drugih dveh taborov karakteriziralo za prvo Jugoslavijo tako značilno cepljenje in vnovično povezovanje različnih strank, je katoliški tabor ostajal enoten. V njem je še naprej prevladovala VLS (kasneje je spet prevzela ime SLS). Ob ohranjanju obstoječe delitve slovenske politike na troje idejnopolitičnih taborov pa sta se v odnosu do nacionalnega vprašanja in položaja Slovenije v Kraljevini SHS oblikovala dva nova in nasprotujoča si politična bloka – avtonomistično-federalistični in unitaristično-centralistični. Medtem ko se je za drugega opredelila večina liberalnega tabora, ³⁵ se je SLS postavila na branike avtonomistično-federalističnega bloka. Upošteva dejstvo, da sta v beograjski državni politiki prevladovali centralistično usmerjeni srbska Narodna radikalna stranka in Jugoslovanska demokratska stranka, je torej bila avtonomistična SLS v nič kaj zavidanja vrednem položaju. Strankino vodstvo se je namreč zelo dobro zavedalo pomena, da je stranka del vlade, saj naj bi kot relativno majhna politična sila v prvi Jugoslaviji le tako lahko sokrojila državno politiko in laže ohranjala položaje na terenu, doma v Sloveniji. V Beogradu se je tako pogosto spogledovala s centralističnimi silami. ³⁶

Nazorsko oblikovanje stranke in njeni temeljni pogledi na vprašanja sobivanja v političnem prostoru so tudi po letu 1918 še zmerom temeljili na Mahničevem

³² Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. Maribor 1986 (dalje Zečević, Na zgodovinski prelomnici), str. 45.

³³ Kot osrednji politični organ je bil oblikovan Narodni svet, ki je združeval vse poglavitne politične stranke in opcije.

³⁴ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918), str. 15, 29–30, 52.

³⁵ O okoliščinah, vzrokih in argumentaciji liberalnega opredeljevanja, Perovšek, Liberalizem, str. 252–254; isti, Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005, str. 166–170.

³⁶ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, Pod kraljevo diktaturo), str. 37.

konceptu katoliške obnove in totalnega krščanstva, še naprej so se napajali v idejni krajini 19. stoletja. Vzgoja in pouk v šolah bi tako morala biti utemeljena v katoliški veri, obvezen verouk bi lahko poučevali le pooblašeni duhovniki, udeleževanje v političnem življenju naj bi bila dolžnost vsakega katoličana. Mahničeva pot je bila za slovenski politični katolicizem tudi edina prava pot, saj je druge idejnopolitične nazore ostro odklanjal. Ob večnem nasprotniku še iz časov avstro-ogrske monarhije liberalizmu je negativno sodil tudi o njegovem »idejnem otroku« komunizmu. Tega je povsem izenačeval s fašizmom in nacizmom, saj naj bi vsi ustvarjali »mehaničnega kolektivističnega človeka« in nasprotovali temeljem krščanstva. V nacizmu je videl »povratek v primitivno barbarstvo«, v fašizmu »najbrezobzirnejšo tiranijo«, v starih svetovnonazornskih nasprotnikih liberalcih pa ljudi, ki so se »v našem narodu /.../ ponesrečili«. ³⁷ A najnevarnejši med vsemi je gotovo bil komunizem, označen za »edino resnega nasprotnika« že leta 1920. ³⁸ Primat med katolicizmom »sovražnimi« nazori je v očeh SLS ohranjal ves medvojni čas. Leta 1936 je bil celo razglašen za »edinega«, ki se poleg katolicizma »bije za bodočnost«. Kajti, »samo dvoje je danes: ali bo naša prihodnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska /torej liberalna/ gotovo ne bo«. ³⁹ S komunisti ni SLS nikdar iskala skupnih točk, z njimi se ni nikdar pogovarjala.

Nepomirljiva stališča so se kazala tudi v politični praksi, zlasti v ostri in obsojajoči politični retoriki in v številnih sporih idejno-političnega značaja, kakor denimo ob ustavni debati v Ustavodajni skupščini, ko so poslanci razpravljali o t. i. kanceliparagrafu – členu ustave, ki je prepovedoval zlorabo duhovniških nalog v strankarsko politične namene. Kako je o morebitnih posledicah sprejetja člena za svoj politični položaj v Sloveniji sodila SLS, je bržkone jasno. Predlog so zato najbolj vneto podpirali slovenski liberalci, SLS pa najostreje zavračala. Določilo je bilo nato kljub odporu slovenske katoliške politike sprejeto v ustavo.

»Doma«, v odnosu do domačih nasprotnikov, je bila torej SLS ostra in »razkava« in je polnila časopisne stolpce z najsočnejšimi retoričnimi akrobacijami. Povsem drugače kot v Beogradu, v vsedržavnem okviru. Tam bi domačo ostrino iskali zaman. V beograjski čaršiji je bila SLS – kakor smo že poudarili – povsem drugačna stranka, stranka dialoga in iskalec kompromisa, stranka, predana »pragmatični kohabitaciji«. Po volitvah leta 1923 je tako s svojimi političnimi partnerji iz

³⁷ Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnim vojnama (1918–1941). V: Zgodovinski časopis, 1997, št. 4 (dalje Perovšek, Slovensko meščanstvo), str. 541–547.

³⁸ Komunisti so tudi sicer bili tisti politični dejavnik, ki je združeval vse druge meščanske stranke. Sploh prvi zakon, sprejet v Narodni skupščini, je tako bil Zakon o zaščiti države pred komunističnim gibanjem. Povod zanj je bil t. i. vidovdanski atentat na ministra Draškovića. Trdimo lahko, da je bil zakon gladko sprejet, celo z delom glasov iz opozicije, pa čeprav je – kljub konkretnemu povodu – njegova argumentacija temeljila na izmišljenih podatkih in posplošenih ocenah. Celotna stranka je bila razglašena za »teroristično in anarhistično organizacijo«, ki naj bi pripravljala atentat na »vlado, Narodno skupščino in nekatere pomembne osebnosti.« – Branislav Gligoričević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929). Beograd 1979, str. 116.

³⁹ Perovšek, Slovensko meščanstvo, str. 541.

federalističnega bloka pristopila k sicer povsem legitimnim pogajanjem z najmočnejšo srbsko stranko NRS. Na koncu so se sporazumeli o nekakšnem politično-interesnem sodelovanju in sklenili sprva tajni sporazum, imenovan Markov protokol. Ta je predvideval, da naj bi vse stranke bloka podprle oblikovanje homogene radikalne vlade, v zameno za to pa dobile določene koncesije. SLS je, denimo, med drugim dosegla, da bi v prihodnje imenovali kraljevega namestnika v Ljubljani samo sporazumno s SLS, prav tako pa naj bi spet sporazumno s SLS zamenjali vse neobjektivne uradnike pokrajinske uprave, razpustili teroristično organizacijo Orjuno in odobrili posebne kredite univerzi in šolam.⁴⁰ NRS je nato sestavila svojo homogeno vlado, a hkrati »pozabila« na določbe Markovega protokola. Zdi se, da je ravnala v nasprotju s standardi parlamentarne demokracije, toda v nasprotju z njimi so ravnale tudi stranke bloka, tudi SLS. Sporazumevale so se tajno, niso sestavljale koalicije, vlado so prepustile NRS zaradi svojih drobnih pragmatičnih koristi.

Kravja politična kupčija tedaj stranki ni obrodila sadov, nedvomno uspešnejša je bila štiri leta pozneje, ko je vnovič iskala (in našla) dogovor z NRS. SLS je po zmagi na volitvah v oblastne skupščine⁴¹ stopila v radikalno vlado Nikole Uzunovića (t. i. šesto Uzunovićevo vlado) in v zameno za to zahtevala dodatne koncesije glede oblastnih samouprav, ki bi ji omogočale utrditev dominantnega vpliva. Odločila se je za politiko sodelovanja s srbskimi hegemonističnimi silami in z njimi sklenila politični sporazum, imenovan »pakt prijateljstva« oz. Blejski sporazum. V njem se je SLS zavezala, da bo po volitvah vstopila v novo Vukićevićevo vlado pod pogoji vidovdanske ureditve, v zameno pa je zahtevala novelizacijo zakona o oblastnih samoupravah v smislu širitve njihovih pristojnosti. Blejski sporazum moremo brez zadržkov šteti za prelomno dejanje v politiki SLS. Z opustitvijo ostre avtonomistične linije, kateri je sledila vse od ustanovitve prve jugoslovanske države, je odstopila od svojih načel in gesel, s katerimi je od leta 1920 privabljala volivce. Preprost politični račun ji je pokazal, da je glede na politični položaj v državi očitno bolje biti v vladi.⁴²

SLS in vprašanje kohabitacije v tridesetih letih

Tudi v tridesetih leti, po uveljavitvi diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, ki je pomenila temeljito cezuro v političnem življenju države, je katoliški tabor še naprej ostajal najmočnejši in najcelovitejši slovenski politični tabor. Takoj po šestem januarju 1929 je šef stranke Anton Korošec vstopil v novo vlado diktature. Kljub dejstvu, da je stranka zagovarjala avtonomistično stališče, je v kočljivem po-

⁴⁰ Gašparič, Pod kraljevo diktaturo, str. 43–44.

⁴¹ O delovanju oblastnih samouprav v mariborski in ljubljanski oblasti, Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1912–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma. Ljubljana 2000.

⁴² Gašparič, Pod kraljevo diktaturo, str. 46–49.

litičnem trenutku znova prevladalo pragmatično-oportunistično stališče. V negotovi prihodnosti je seveda bilo za (sicer ukinjeno, a še zmerom delujočo) SLS udobneje sedeti v vladi, udobneje je bilo »pragmatično kohabitirati«. Toda vztrajanje v vladi, ki je dosledno sledila razglašani unitaristično-centralistična liniji, je tako pri Korošču kot v Sloveniji sprožalo neprijetne pomisleke. Ti so končno botrovali odhodu nekdanje SLS iz vlade in njeni vrnitvi k odločnemu avtonomističnemu programu. Prehod od pragmatizma k starim načelom je bivša stranka jasno izrazila v odmevnem programu, v t. i. Ljubljanskih punktacijah, izdanih na silvestrovo leta 1932.⁴³

Ostro avtonomistično stališče formalno prepovedane SLS, izraženo v punktacijah, je kmalu terjalo svoj davek. Za nekdanjo stranko so se začeli še težji in napornejši opozicijski časi, del vodstva – vključno z Antonom Koroščem – je bil celo konfiniran v daljne kraje države. Zgodil se je obračun s slovensko opozicijo, ki pa v tedanji zapleteni jugoslovanski notranjepolitični stvarnosti ni pomenil nič določnejšega. Bivša SLS je še naprej obstajala kot trdna politična grupacija, njen nesporni šef Korošec pa je kljub konfinaciji negoval stike s številnimi vplivnimi politikami in redno občeval tudi s kraljem. V številnih zakulisnih pogovorih so se vrstile politične kalkulacije in kombinacije, ki so končno pripeljale na oblast novo vsedrjavno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), katere del je (ob nekdanji srbski Narodni radikalni stranki (NRS) in bosanski Jugoslovanski muslimanski organizaciji) bila tudi prepovedana SLS. Korošec je torej kljub konfinaciji iskal politični kompromis s kraljem in z beograjskimi političnimi skupinami, ga dosegel in doma prevzel oblast. Politično življenje v Dravski banovini je tako znova postalo primat nekdanje SLS in njeno vodstvo se je nemudoma lotilo sistematičnega prevzema oblasti.⁴⁴

Slovenija je leta 1935 postala izključna domena Koroščevih tovarišev. Nova politična organizacija se je izvajala »preko obnovljenih političnih edinic bivše SLS«⁴⁵ in pod njenim nadzorom, pomembne funkcije so zasedali le njeni ljudje. Na pogovore in delitev oblasti s svojimi sicer maloštevilnimi, a vendar uradnimi »koalicijskimi« partnerji, slovenskimi radikali, njeno vodstvo ni bilo pripravljeno. Člani bivše NRS iz Slovenije so ostali praznih rok. V svojem razočaranju so o tem obširno pisali novemu ministrskemu predsedniku Milanu Stojadinoviću in poudarjali, da »člani S.L.S. z vseh nivojev ustvarjajo s svojim obnašanjem in govori pri članih naše stranke vtis, da je Gl. odbor rad. stranke v Beogradu, oz. vlada, dala celo Slovenijo skupaj z njenimi člani radikalne stranke v eksploatacijo S.L.S.«⁴⁶ Kljub stalnim posegom v Beogradu pa je položaj v Dravski banovini ostal nespremenjen. Predsednik vlade tedaj ni imel tiste politične moči, ki bi mu omogočila poseg v

⁴³ Prav tam, str. 97–103, 164–178.

⁴⁴ Prav tam, str. 97–103, 178–180, 212–224, 263–269.

⁴⁵ Jutro, 7. 8. 1935, Okrog Radikalne zajednice.

⁴⁶ Arhiv Jugoslavije, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 13/84, pismo Ravnika Stojadinoviću z dne 24. 9. 1935.

slovenske razmere. Za ohranitev svojega lastnega položaja je nujno potreboval sodelovanje Antona Korošca, zaradi česar se je pač moral sprijazniti z njegovim političnim monopolum v Dravski banovini.⁴⁷

SLS je leta 1935 dosegla to, za kar si je prej krčevito prizadevala in kar je slikovito opisal hrvaški politik Juraj Šutej: »Korošec bi bil gospodar v Sloveniji, v Beogradu pa trajno v vladi, kjer bi molzel svoj del skupne krave, ki se imenuje država. Torej vso 'deželo' in nekaj procentov 'države' /.../.«⁴⁸ Začela je udejanjati tisto politiko, ki jo je napredna opozicija označila kot »politiko gospodarskega izkoriščanja Slovenije«.⁴⁹ Edvard Kocbek, krščanski socialist, križar, ki se je s »klerikalizmom« ostro in odločno razšel, je v nosilcih oblasti posledično videl tip »duhovnega meščana«. »Tako duhovno meščanstvo namreč ni le vezanje verske in posvetne oblasti, tudi ni le izrabljanje najrazličnejših sredstev v dosego socialnega učinka, ampak je metafizično hlepenje po moči in oblasti. Duhovni meščan je torej zato negativnejši od liberalnega meščana, ker v sebi spretno združuje meščanstvo in metafizično strast, zato tip duhovnega meščana ni naraven, ampak demoničen tip.«⁵⁰

Nepomirljiva politika SLS je poleg svojih očitnih »zunanjih« značilnosti v tridesetih letih tako imela tudi svoj »notranji« izraz. Katoliški politični tabor je namreč tedaj deloma podlegel razkrajanju. Že v prvi polovici tridesetih let je prišlo do spora s skupino krščanskih socialistov. Jedro konflikta je bilo v krščansko-socialističnih marksističnih pogledih na socialno-politična vprašanja, saj so slednji v verskih in moralnih vprašanjih sicer pristajali na katoliška načela, v političnih pa so v ospredje postavili teorijo razrednega boja. Nasprotja so se posebej zaostрила po objavi papeške okrožnice *Quadragesimo anno* 15. maja 1931. Z njo je tedanji papež po štiridesetih letih od okrožnice *Rerum novarum* postavil nove smernice družbenega nauka Cerkve. V času širše gospodarske in družbene krize se je zavzel za korporativno stanovsko idejo. Krščanski socialisti dokumenta razumljivo niso mogli vzeti za svojega, čeprav je vodstvo nekdanje SLS od njih zahtevalo prav to. Priznavali so ga le v versko-moralnih načelih, v socialno-političnih pa ne,⁵¹ česar vrh SLS ni dopuščal. Korošec in njegov krog v svojih prizadevanjih za prevlado v političnih in ideoloških izhodiščih katoliškega gibanja očitno ni bil pripravljen na politične odpustke, ki jih je bil vajen in pripravljen nuditi pri vsakokratnem dogovarjanju in sodelovanju z beograjskimi političnimi krogi. Prevlada na domačem terenu tako v odnosu do zunanjih kot do notranjih političnih nasprotnikov zanje ni mogla biti predmet razprave. Pri tem so bili enako nepomirljivi do slovenskih liberalcev in do krščanskih socialistov.

⁴⁷ Gašparič, *Pod kraljevo diktaturo*, str. 269–273.

⁴⁸ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Arhiv dr. Ante Trumbića, A. Š. 135, Lične bilješke 1935, beležka o pogovoru s Šutejem dne 15. 7. 1935.

⁴⁹ Slovenska politika, 23. 11. 1939, Notranja politika.

⁵⁰ Edvard Kocbek: *Odločiti se je treba*. V: *Dejanje*, 1940, št. 9, str. 333.

⁵¹ Janko Prunk: *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana 1977, str. 106–110.

Dogajanje sredi leta 1932 je tako še enkrat pomembno vplivalo na razvoj nekdanje SLS. Poleg tega da se je navzven izrazila kot ostra, nasilna in vplivna opozicija neizprosному vladnemu režimu, se je znotraj lastnega političnega gibanja dokončno razšla s krščanskimi socialisti. Razkol sicer ni odločujoče zmanjšal njenega vpliva na terenu, je pa opozoril na smer idejnega razvoja bivše SLS. Ideološka podstat nekdanje stranke je pristala v naročju trde in reakcionarne katoliške desnice. Ta se je v svojih pogledih na družbo tedaj sicer razlikovala od fašizma, a se mu hkrati tudi približevala.⁵² Že leta 1930 je Slovenec uvodnik tako priobčil, da je korporacijski sistem v Italiji kljub nekaterim slabostim »/.../ vsekakor vpoštevanja vreden in ima svoje pozitivne strani /.../«. Slovenec je bil pri tem najbolj navdušen nad dejstvom, »da se po tem korporacijskem sistemu čuti najbolj prizadetega marksizem /.../«. ⁵³

Razočaranje nad vlogo bivše SLS je nato posebej kulminiralo leta 1937, ko je skupina somišljenikov nekdanje stranke ugotovila, da so ob ustanovitvi JRZ zagotavljali in obljubljali, da je to samo zunanja oblika, v kateri se bo znova poživila SLS in zopet nastopila za samostojnost in samovlado upravno enotne Slovenije. A realnost je bila skozi njihova očala povsem drugačna; v državi se je predvsem poostiril gospodarski, kulturni in prosvetni centralizem. Ideološka podstat bivše SLS je v letih pred vojno očitno že povsem prešla v domeno nazadnjaške katoliške desnice in se harmonizirala z oblastno nepomirljivostjo in aroganco, politično delovanje pa je bilo podrejeno taktično-oportunističnim ciljem. Za prvake katoliškega tabora je Beograd pač predstavljal bojišče, kjer se morejo izvojevati zmage. Končni cilj politike nekdanje SLS, kamor so se stekle vse njene idejne, državnopravne in zlasti strankarsko-politične opredelitve, je namreč bilo popolno obvladovanje Dravske banovine, čim širše kompetence njenega upravnega aparata, ustrezno zavarovane v urejeni in stabilni Kraljevini Jugoslaviji.⁵⁴

»Larifari« ali pot do pašaluka Slovenske ljudske stranke leta 1941

Konec leta 1937 je zunanjepolitični urednik Slovenca Alojzij Kuhar prosto-dušno priznal češkoslovaškemu diplomatu Josefu Körbelu, kako »imamo svojo avtonomijo, kot smo si želeli, popolnoma obvladamo slovensko administracijo, v njej ne najdete nobenega Srba, in tukaj delamo, kar hočemo. Zaenkrat nam ni uspelo le to, da bi v Slovenijo vrnili toliko denarja, kolikor ga pošiljamo v Beograd. Zavedamo se, da nas Stojadinović ne mara, ampak v vladi ostajamo, saj nam to prinaša užitek.«⁵⁵ Torej – po Kuharju – »mi«, pristaši bivše SLS, tukaj »delamo, kar hočemo«. Zelo podobno oceno je podal tudi prvak liberalcev Albert Kramer, ko je v proračunski razpravi v Senatu marca 1937 dejal, kako je »Slovenija danes nekaj 'corpus separatum', nekaj pašaluk«. Nizal je številne kulturnobojniške poteze bivše

⁵² Gašparič, Pod kraljevo diktaturo, str. 158–161.

⁵³ Slovenec, 3. 5. 1930, Korporacijski sistem.

⁵⁴ Gašparič, Pod kraljevo diktaturo, str. 160–205, 241–252.

⁵⁵ Archiv Ministerstva zahraničnych věcí, Politické zprávy – Jugoslávie – Bělehrad, 10. 12. 1937.

SLS, omenjal menjave uradništva, prestavljanje učiteljstva, kritiziral socialno politiko. Notranji minister Korošec je tedaj očitke zavrnil le z arogantnim »Larifari, vse je larifari!«⁵⁶

Prav ta »larifari« prvega moža SLS iskri, povedno in metaforično pojasnjuje naravo stranke in zaokroža pot, ki jo je prehodila od konca 19. stoletja. Pred drugo svetovno vojno, v zenitu njene politične moči, je bilo vse, kar je bilo »drugačno«, »larifari«. SLS na načelni ravni, skladno s svojimi idejno-političnimi izhodišči, ni bila pripravljena na resničen demokratičen kompromis, na iskreno kohabitacijo z »drugimi« in »drugačnimi«. Toda po drugi strani je stranka leta 1937 vztrajala v neljubi ji vladi, z nekom je vendarle sodelovala in iskala kompromis. Ravno tako je iskala koalicijski kompromis tudi v številni drugih primerih, v politični praksi je nedvomno preseгла ekskluzivistično držo in se odločala za kohabitacijo. A kakšna je bila ta kohabitacija?

V prvi vrsti velja opozoriti na to, da so vsakokratno politično kohabitiranje v precejšnji meri vodili pragmatično-oportunistični politični vzroki in ne dejanska želja po demokratičnem sobivanju različnih pogledov. Pravzaprav vsa slovenska politika, ne le SLS (in ne nazadnje po letu 1918 tudi drugi jugoslovanski politični akterji), ni ustvarjala okolja, ki bi omogočalo resnično demokratično sklepanje kompromisov. Prva Jugoslavija je obstala na »mrtvi točki«, četudi je vsem pomanjkljivostim navkljub za SLS vseskozi predstavljala najprimernejše okrilje političnega in nacionalnega življenja Slovencev. Z njo sicer številni niso bili zadovoljni, politika se je razhajala, mnogi politični programi in državno-pravni načrti iz tridesetih let – zlasti punktacije – pričajo o izrazitem odklanjanju take države, kot je bila, a hkrati kažejo na to, da je SLS vendarle aktivno iskala politične izhode, da je razmišljala le v jugoslovanskem okviru in v državo verjela, vanjo vlagala energijo. Pripravljena je bila na pragmatične kompromise in zavezništva, pri čemer pa zavezniki niso prihajali iz domačega političnega okolja, marveč iz drugih delov države. In v tem je bistvo vse politike katoliške stranke. V primeru SLS tako lahko govorimo o »pragmatični kohabitaciji« s tistimi, ki bi stranki omogočili absolutno oblast v čim bolj avtonomni Sloveniji, kjer bi bila »iskrena demokratična kohabitacija« odveč.

⁵⁶ Slovenec, 24. 3. 1937, Proračun pred senatom.

Jure Gašparič

HONEST OR PRAGMATIC DEMOCRACY? SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY
AND THE QUESTION OF POLITICAL COHABITATION

S u m m a r y

Even though the basic purpose of political parties was a ruthless struggle for power, »a fight for a complete monopoly or at least partial control of the government« (A. Ogris), we should nevertheless establish that the regular political life in the well-established democracies also called for making democratic compromises. Namely, the idea of the classic liberal parliamentarism, advancing to the continent from the West«. However, the ideological profile of the strongest Slovenian political party, Slovenian People's Party, and its basic outlook on the issues of the coexistence in the political space was based on the concept of total Christianity, stemming from the ideological landscape of the 19th century. This concept was also the only option for the Slovenian political Catholicism, which refused all other ideological-political viewpoints resolutely. It had a negative attitude towards liberalism, its eternal opponent since the times of the Austro-Hungarian Monarchy, as well as towards its »ideological descendant«, communism. It associated communism with fascism and Nazism, since all of these regimes supposedly created a »mechanical collectivistic man«. Therefore in principle the Slovenian People's Party was exceedingly exclusivist, while in practice it nevertheless worked with other parties and sought compromises. It decided for cohabitation. But what was this cohabitation like? Primarily attention should be brought to the fact that political cohabitation was largely pursued due to pragmatic and opportunistic political reasons, not by the actual desire for the democratic coexistence of different opinions. Actually all of the Slovenian politics, not only the Slovenian People's Party (including all other Yugoslav political actors after 1918), failed to establish an environment which would allow for the true democratic reaching of compromises. When the Slovenian People's Party was ready for pragmatic compromises and alliances, the allies never came from the Slovenian political environment, but from the other parts of the state. And this is the essence of the Catholic party politics. In the case of the Slovenian People's Party we can thus talk about the »pragmatic cohabitation« with those who could help this party attain absolute power in as autonomous a Slovenia as possible, where »honest democratic cohabitation« would no longer be necessary.

1.01
Prejeto 19. 5. 2011

UDK 329.12(497.4)"1918/1941"

Jurij Perovšek*

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941

IZVLEČEK

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi od začetka njegovega samostojnega političnega organiziranja leta 1891 do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je (bil) omenjeni problemski kompleks najtrši oreh v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Zrasel je iz medsebojnega slovenskega idejnega in političnega zanikanja ter izključevanja, ki se je prek različnih nosilcev in v različnih zgodovinskih položajih marsikdaj izrazilo v zlem sovraštvu med temeljnimi zgodovinskimi političnimi tabori na Slovenskem. Liberalci v tem niso bili ne izjema in ne pravilo, čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran. Njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki je bilo najostreje na (nekdanjem) Kranjskem, se je vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah. Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanjo ozko in obremenjujočo idejno in politično ter v precejšnji meri tudi stanovsko samozadostno oziroma hierarhično totalitetno socialno držo Slovencev. Ta v sebi ni imela dovolj prostora za uravnovešeno dojetje drugega. To je bila zagotovo slaba zgodovinska popotnica, ki so si jo Slovenci pripravili v času do druge svetovne vojne in ki se je neusmiljeno polastilo nakopičeno medsebojno slovensko sovraštvo med njo.

Ključne besede: Slovenija, liberalizem, politični katolicizem, komunizem, kulturni boj, narodno vprašanje, socialno vprašanje, idejno, politično, socialno, narodno sobivanje

ABSTRACT

THE QUESTION OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL AND NATIONAL CO-HABITATION IN THE LIBERAL POLITICAL THOUGHT AND PRACTICE BETWEEN 1891–1941

The question of the ideological, political, social and national co-habitation in the liberal political thought and practice since the beginning of its independent political organisation in

* **Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.perovsek@inz.si**

1891 until World War II in Slovenia indicates that this complex problem has been the hardest issue to address in the life of the Slovenian society and nation in the recent past. It stemmed from the Slovenian mutual ideological and political denial and exclusion, manifesting itself in various forms and different historical situations, frequently in severe hatred between the basic historical political camps in Slovenia. The liberals were no exception and also no rule as far as this was concerned, even though the ideological struggle in Slovenia was initiated by the Catholic side. The liberals' opposition to the political Catholicism, most severe in the (former) Carniola, was less and less often based on modernity and its underlying values, and increasingly frequently on the cultural struggle and anti-Catholic ideologies. Thus with its example liberalism – which also held true of its attitude to the socialist and communist movement – only confirmed the restrictive and aggravating ideological, political, largely also corporatist-self-sufficient or hierarchic-total social attitude of Slovenians at that time. This attitude did not contain enough room for a balanced perception of the others. This surely resulted in heavy historical baggage, which Slovenians had gathered in the time up to the World War II and which had been added to abundantly by the mounting mutual hatred among them during World War II.

Key words: Slovenia, liberalism, political Catholicism, communism, cultural struggle, national question, social question, ideological, political, social, national co-habitation

I

Idejna in političnostrankarska razcepitev slovenskega prostora, ki jo je prinesla ločitev duhov sredi oziroma konec osemdesetih let 19. stoletja, je v tedanjo slovensko narodno skupnost vrezala bistveno ostrejše ločnice v duhovni drži ter načinih družbenega in političnega sobivanja. Od devetdesetih let jih je v osrednji slovenski deželi – na Kranjskem – utemeljevalo moderno, skladno z evropskim razvojem oblikovano politično življenje, ki se je na podlagi soočenja katoliških, liberalnih in marksističnih idejnopolitičnih ter socialno-gospodarskih vrednot in usmeritev v naslednjem desetletju izrazilo tudi drugod na Slovenskem. Oblikovanje tradicionalnih političnih taborov je leta 1890 napovedala ustanovitev Katoliškega političnega društva v Ljubljani, ki mu je naslednje leto, prav tako v Ljubljani, sledila ustanovitev liberalnega Slovenskega društva. Katoliški tabor je nato leta 1892 opredelil svoja temeljna idejna, politična in socialno-gospodarska vodila na I. slovenskem katoliškem shodu, 29.–31. avgusta v Ljubljani, liberalci pa svoja na shodu zaupnih mož, 29. novembra 1894 v Ljubljani. Na shodu so ustanovili Narodno stranko za Kranjsko (NS; od leta 1905 Narodno napredna stranka – NNS). Liberalna Narodna stranka je bila prva moderna politična stranka na Slovenskem, saj je katoliški tabor v političnostrankarski obliki začel nastopati šele jeseni 1895, ko ga je na volitvah v kranjski deželni zbor predstavljala Katoliška narodna stranka (KNS). Marksisti so svojo, za vse slovensko ozemlje ustanovljeno Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS), oblikovali leta 1896 v Ljubljani.

Liberalci so svoje poglede na politične spremembe ter ideološke zarez v slovenski družbi po letu 1890 izražali skladno z njihovim razvojem. Spoznanje, da je prišla doba ločenih organizacij,¹ jih sprva ni vznemirilo, saj so obenem z napovedjo oblikovanja Slovenskega društva priznali tudi upravičenost vsake druge politične združitve, ki se zavzema za enake cilje – obstanek in napredek slovenskega naroda.² Nasproti Mahničevi oziroma katoliški zahtevi po »načelnosti« v politiki, ki je izključevala sodelovanje z nekatoliškimi skupinami, posebej liberalnimi,³ so zagovarjali načelo političnega sobivanja, čeprav je sicer bil, kot je na shodu Slovenskega društva 2. februarja 1891 v Ljubljani dejal dr. Ivan Tavčar, njegov nastanek posledica odpora proti omenjeni zahtevi. Tavčar je tedaj še izjavil, da v društvu škofom ne odrejajo pokorščine na cerkvenem področju, »če pa posežejo škofje v politiko, potem morajo dopustiti, da se jim kritikujejo njihove politične zahteve ravno tako, kakor vsakemu drugemu politiku.«⁴

Pripravljenost za politično sobivanje je v liberalno usmerjenem delu slovenske javnosti popustila s I. slovenskim katoliškim shodom. Kot je v svojem poročilu o delu pripravljalnega odbora za shod poudaril dr. Ivan Šušteršič, je katoliška stran shod razumela kot izvrstno bojno sredstvo v načelnem spopadu med katolištvom in liberalizmom.⁵ V tem duhu ni pripravljalni odbor, razen s katoliške oziroma cerkvene strani, k pripravi shoda pritegnil nobene druge slovenske organizacije ali posameznika.⁶ Na tak način po besedah liberalnega Slovenskega naroda ni bilo mogoče »doseči občeslovenskega, pravega kat. shoda«, ki so ga na liberalni strani v ideji, v načelu pozdravljali. Opozorili pa so, da ima shod bolj strankarskopolični kot katoliški namen, kar pomeni, »da se ima na tem katoliškem shodu slovesno konstatovati – razdor in razkol mej Slovenci!«⁷

Osrednje vprašanje, ki je zaposlovalo pripravljavce I. katoliškega shoda, je bilo oblikovanje slovenskega katoliškega političnega programa.⁸ Shod ga je izrazil v poudarku, da »smatra nepremeljiva načela katoliške vere kot glavni temelj javnopravnemu razvoju slovenskega naroda in izreka iskreno željo, da bi na tej trdni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodni obstanek slovenskega ljudstva«. Vsem vernim Slovincem je še priporočil, naj se v boju za katoliško življenje tesno

¹ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848–1895 : peta knjiga. Ljubljana 1966 (dalje Prijatelj, 5), str. 312.

² Slovenski narod (dalje SN), št. 20, 26. 1. 1891, Slovenskim rodoljubom!

³ Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006, str. 108. O Mahničevem – kot ga imenuje – neizprosnem ideološkem diktatu in njegovem klicu aut – aut v slovenski svet Jožko Pirc: Rimski katolik in ločitev duhov. V: Mahničev simpozij v Rimu. Celje 1990, str. 109–126.

⁴ SN, št. 37, 16. 2. 1891, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

⁵ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana: pripravljalni odbor, 1893 (dalje Poročilo o I. katoliškem shodu), str. 3.

⁶ Prav tam, str. 3–23. SN, št. 204, 7. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, I., SN, št. 205, 9. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, II.

⁷ SN, št. 195, 27. 8. 1892, uvodnik z dne 27. avgusta.

⁸ Stane Granda: I. in II. slovenski katoliški shod. V: Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988, str. 97, 98.

oklepajo od boga danih voditeljev in učiteljev, »naj se vsikdar z neomajljivo vdanostjo, zvestobo in pokorščino držé svojih dušnih pastirjev, škofov in rimskega papeža«. ⁹ Liberalna stran je to zavrnila, ker po njenem prepričanju vera ni bila odločilni porok za narodov obstanek in napredek, pač pa ju zagotavljata narodna zavest in narodnostno načelo; javno narodno delovanje mora izhajati »izrecno iz narodnostnega načela«. Zavrnila je tudi poudarek o katoliškem temelju političnega sodelovanja med Slovenci, saj bi to pomenilo njeno »kapitulacijo«. ¹⁰ Kot je zapisal Slovenski narod, naj bi se namreč shod zavzel, da so »naši škofje – naši voditelji *brez razlike*, ali gre voditi v verskih rečeh, mari pa zgol(j) v narodno-političnih«. ¹¹ Liberalno usmerjeni deželni poslanec Fran Šuklje je na seji kranjskega deželnega zbora 27. septembra 1892 tako oceno izrazil takole: »Kar se od nas zahteva, to je nadvlada, diktatura cerkvene oblasti nad vsemi pojavi javnega, slovstvenega, umeteljnega in socialnega našega življenja. /.../ To je stvar proti kateri moramo odločno oporekati, ker bi ugonobila in zamorila narodno prihodnost našo in vsak duševni napredek!« ¹²

Gornje besede je Šuklje izrekel v govoru, h kateremu ga je navedel odpor proti »Mahničevemu interpretu« Šušteršiču, saj se je zaradi njegovega vehementnega nastopa na I. katoliškem shodu zbal »pretiranosti nove katoliške struje« pod njegovim vodstvom. ¹³ Šušteršič je na shodu dejansko podal eno od najbolj ostrih obsodb liberalizma, ¹⁴ ki mu je, sklicujoč se na položaj poročevalca pripravljalnega odbora, v političnem in idejnem smislu napovedal najodločnejši boj. »*Čim odločneje, tem bolje*,« je posebej pribil. Poudaril je, da je boj proti liberalizmu za katoličane »sveta dolžnost«, saj sta ga najostreje obsodila papeža Pij IX. in Leon XIII. »*S tem*,« je dejal, »*je nam katoličanom stališče dano*.« ¹⁵

Svoje stališče je na podlagi Šušteršičeve napovedi izrekla tudi liberalna stran. Dan po njeni objavi v Slovincu je Narod še enkrat opozoril, da se skozi resolucije katoliškega shoda kot rdeča nit vleče zanikanje narodnostnega načela, česar noben narodni Slovenec ne more sprejeti, nato pa pristavil: »Ako se sedaj oblastno zahteva, da moramo sprejeti program knezoškofa Missia-Mahničeve stranke ali pa bomo imeli boj, tedaj bodo vse res narodne stranke složno volile boj, ker bomo s tem le *nadaljevali boj za svojo narodnost*, boj, katerega se do sedaj nismo strašili proti vnanjim sovražnikom in se ga tem manj strašimo pred domačim.« ¹⁶ Prvi katoliški

⁹ Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 143, 119.

¹⁰ SN, št. 209, 14. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV.

¹¹ SN, št. 210, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (pravilno V.)

¹² Fran Šuklje: *Iz mojih spominov*, I. del. Ljubljana 1988, str. 240.

¹³ Prav tam, str. 239, 240.

¹⁴ Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 264–267.

¹⁵ Slovenec, št. 208, 13. 9. 1892, Razpor na Kranjskem. Omenjene Šušteršičeve bojne napovedi, ki jo je podal v govoru na zasedanju odseka za narodno organizacijo, Poročilo o I. katoliškem shodu ne navaja. Opozarja pa na papeški obsodbi liberalizma in Šušteršičevo ugotovitev o s tem avtoritativno podanim stališčem za katoličane. V nasprotju s Slovincem Poročilo tudi drugih delov Šušteršičevega govora ne navaja v celoti. (Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 140.)

¹⁶ SN, št. 210, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (pravilno V.).

shod je tako trajno ločil duhove na Slovenskem¹⁷ oziroma, kot je glede liberalcev leta 1913 zapisal avtor v Slovenskem narodu: »Prvi katoliški shod je pravzaprav ustvaril liberalce in temu krstu sta kumovala kardinal Missia (Jakob Missia, ljubljanski knezoškof v letih 1884–1898 – op. J. P.) in pa škof dr. Mahnič.«¹⁸

Kar zadeva politični razhod med katoliško in liberalno stranjo, pa je treba opozoriti, da ta pri liberalcih ni izhajal iz zavračanja krščanske vere in nauka. Kot dobro pojasnjuje Zvonko Bergant, so bili namreč liberalci, gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika, lojalni katoličani v zasebnem življenju. Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejeli zakramente idr., a pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev oziroma, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar sta jim rada pripisovala katoliški tisk oziroma katoliška politika sploh. Kranjski (in slovenski) liberalizem oziroma njegovi temeljni predstavniki so bili katoličani, od katoliške strani pa so se razlikovali v razumevanju določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Liberalna stran je še nasprotovala temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na drugih področjih javnega življenja, medtem ko je katoliška zagovarjala papeževino in škofovsko avtoriteto (in avtoriteto drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju.¹⁹

Ob ustanovitvi Narodne stranke so liberalci skladno s svojim svetovnonazorskim prepričanjem izjavili, da priznavajo načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda in izrekli željo, da bi na tej in na narodni podlagi vsi Slovenci složno sodelovali v boju za narodni obstanek. Načelno so še vedno podpirali sobivanje različnih slovenskih političnih organizacij. Do prvega političnega soočenja med liberalno in katoliško stranjo je nato prišlo ob volitvah v kranjski deželni zbor 21. in 25. novembra 1895. To je bil čas, ko je vodstvo slovenske politike že prešlo v roke temperamentnejših radikalcev iz obeh taborov: v liberalnem v roke Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, v katoliškem pa najprej v roke Andreja Kalana in za njim dr. Janeza Evangelista Kreka ter Šušteršiča.²⁰ Sredi devetdesetih let je diferenciacijska ihta zajela še številna društva, organizacije in institucije.²¹ Volitve, na katerih se je Narodna stranka zavzela proti tlačanstvu nemu

¹⁷ Dragotin Lončar: *Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana 1921, str. 62.

¹⁸ SN, št. 166, 22. 7. 1913, *Spoznavaj sebe in svoje sovražnike!*, IV.

¹⁹ Zvonko Bergant: *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana 2004 (dalje Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*), str. 18, 20, 99, 103.

²⁰ Fran Erjavec: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana 1928 (dalje Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*), str. 61.

²¹ Igor Grdina: *Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana 2003 (dalje Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*), str. 142.

samemu (duhovniškemu) stanu in za svobodo duhá,²² je z relativno večino dobila KNS. To je liberalce tako vznemirilo, da so se odločili za korak, ki je pomenil glavni politični dogodek po strankarski ločitvi med Slovenci. V položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih v deželnem zboru združiti dve stranki proti tretji, so se januarja 1896, da bi onemogočili KNS, liberalni poslanci zvezali z nemškimi.²³ Pri sklenitvi sporazuma z Nemci, za katerega sta se sicer potegovali obe slovenski stranki, je vsaj deloma svojo vlogo imela tudi idejna sorodnost slovenske liberalne in nemške stranke.²⁴ Narodna stranka se je torej v tedanjem političnem razmerju raje odločila za sodelovanje z nemško stranjo v deželnem zboru, kot pa da bi na Kranjskem odločala KNS. Tavčar se je v zavesti političnega zmagovalca ob tej priložnosti postavil na izrazito monistično stališče, kajti po sklenitvi sporazuma s stranko nemških veleposestnikov je dejal: S tem se naklada »klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dnij«.²⁵ »Post« katoliške strani je bil kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905 dejansko dolg – dobrih dvanajst let –, končal pa se je decembra 1908, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je 1905 preimenovala KNS, dobila absolutno večino. SLS je nato bila politična gospodarica Kranjske do konca obstoja habsburške monarhije.

Pogled na dogajanje po sklenitvi liberalno-nemške zveze v deželnem zboru nam pomaga tudi pojasniti, kateri načelni vidiki so dejansko odločali o vprašanju sobivanja slovenske katoliške in liberalne stranke. Decembra 1897 je politično že uveljavljeni Ivan Šušteršič na shodu Katoliškega političnega društva v Ljubljani z namenom, da bi razbil omenjeno zvezo, pozval k spravi med strankama. Do sprave je kljub zadržkom na liberalni strani prišlo februarja 1898, a je ostala »mrtvorjeno dete«,²⁶ saj ni zagotovila mirnega sobivanja in sodelovanja obeh sprtih strani. »Sprava«, ki sta se je obe v resnici bali in nanjo nista bili pripravljene, je pokazala, da vprašanje o prevladi vere na eni oziroma narodnosti na drugi strani, ki naj bi bilo po poudarkih obeh političnih smeri ključno za nasprotje med njima, ni bilo odločujoče. Nasprotje med KNS in NS v bistvu ni obstajalo na ravni ali vera ali na-

²² SN, št. 265, 16. 11. 1895, Rojaki!

²³ Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998 (dalje Pleterski, Šušteršič), str. 48–49. Podrobneje o sklenitvi liberalno-nemškega sporazuma Dragan Matić: Nemci v Ljubljani : 1861–1918. Ljubljana 2002, str. 299–309, 419.

²⁴ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966 (dalje Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina), str. 308.

²⁵ SN, št. 57, 9. 3. 1896, (Ivan Tavčar), Konec igre!, III.

²⁶ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 66. Spravna pogodba med KNS in NS je določala, da bosta kluba obeh strank v deželnem zboru v njegovem tekočem sklicu (1895–1901) složno delovala »za razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem pogledu na krščanski podlagi in zlasti odločno potegovala se za narodne pravice ter politični, gospodarski in socialni napredek slovenskega ljudstva«. (Slovenec, št. 63, 18. 3. 1898, Sprava; SN, št. 63, 18. 3. 1898, Spravna pogodba).

rodnost, ampak je šlo za vprašanje, katera načela (katoliška ali svobodomiselná, liberalna) naj bodo temelj narodovega življenja.²⁷

II

Katoliško-liberalni spopad je od srede devetdesetih let do začetka prve svetovne vojne temeljno označil idejno, družbeno, politično, kulturno in socialno-gospodarsko življenje na Kranjskem in v širšem slovenskem okviru. V tem spopadu ni bilo prostora za misel o sobivanju obeh sprtih strani, govorimo lahko le o njunem soobstajanju, ki pa sta ga druga drugi v celoti izpodbijali. Tako katoliška kot liberalna stran sta sistematično vzdrževali stanje nenehne medsebojne bojne napetosti, ki sta jo izražali ter sproščali na različne načine in ob različnih priložnostih. Najbolj značilni poudarki, ki jih je Narodna oziroma Narodno napredna stranka na Kranjskem namenila katoliški strani, so bili, da se liberalci ne borijo proti katoliški veri, pač pa proti njeni zlorabi v politiki, saj je SLS, ki so jo primerjali s sicilijansko mafijo, docela pod poveljstvom duhovščine.²⁸ Ker se je le-ta organizirala kot politična stranka, ki hoče »vse javno življenje potlačiti pod svoj podplat«,²⁹ so zahtevali uvedbo kancelparagrafa – zakonske določbe, ki bi z grožnjo denarne ali zaporne kazni duhovnikom prepovedala in preprečevala politično zlorabo vere in nadnaravnih sredstev.³⁰ Politični katolicizem so imenovali »klerikalizem«, njihovi katoliški politični nasprotniki pa zanje niso bili nič drugega kot – kakor je dejal Tavčar – »mrčes«. »In tisti bo opravil prav zares koristno delo,« je poudaril Tavčar, »ki bo od tega mrčesa ocedil slovenski narod!«³¹ Po teh besedah ne more čuditi drža NS, ki je poleti 1901 katoliški strani napovedala neizogiben, najkrutejši boj – »boj do noža«. ³² Tavčar, ki ga je povsem zaslepilo sovraštvo do politizirajočih duhovnikov,³³ – to je bilo značilno tudi za številne meščanske in zlasti podeželske liberalne družine, deloma pa tudi za stranko samo,³⁴ –, je tedaj poudaril, da je ena glavnih točk de-

²⁷ Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 75, 78–79, 95; gl. še str. 76.

²⁸ SN, št. 164, 20. 7. 1901, Naš program; SN, št. 277, 4. 12. 1904, Vera v politiki, I.; SN, št. 254, 6. 11. 1906, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke; SN, št. 26, 31. 1. 1907, Crnamaffia, št. 105, 8. 5. 1907, Volilci!; SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

²⁹ SN, št. 215, 19. 9. 1900, Katoliški shod, II.

³⁰ SN, št. 246, 26. 10. 1905, Volilna reforma, št. 278, 5. 12. 1905, Vera v politiki, II; Zvonko Bergant: Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921. Ljubljana 2000 (dalje Bergant, Slovenski klasični liberalizem), str. 92–93.

³¹ SN, št. 187, 17. 8. 1901, Proč s hinavščino iz našega javnega življenja.

³² SN, št. 212, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. Shod v Črnomlju, št. 191, 22. 8. 1901, Slovenskim deželnozborskim volilcem!

³³ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 145.

³⁴ V NNS niso vsi liberalni prvaki zagovarjali trde kulturnobojne drže nasproti katoliški strani. Predstavnik take politične usmeritve in ravnanja je bil eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega političnega liberalizma in načelnik NNS v letih 1906–1910 Ivan Hribar, ki je imel med pripadniki katoliškega tabora precej dobrih osebnih prijateljev, medtem ko je bil politično ali osebno gorak le malokateremu iz njegovih vrst. – Jurij Perovšek: na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega

lovanja NS, »da se avtoriteta duhovstva med priprostim našim narodom /.../ izpodkoplje in sistematično izpodnese«. Prepričan je bil, da bo nekoč do tega prišlo, le »izumreti bode morala sedanja generacija in na njeno mesto stopiti mlajša in čilejša! Šele takrat se bodo pokazali sadovi našega boja.«³⁵

Svoj boj proti katoliškim nasprotnikom so liberalci v političnem pogledu vodili na več področjih. Ostro so se odzvali na II., III. in IV. katoliški shod, ki so se v letih 1900, 1906 in 1913 zbrali v Ljubljani,³⁶ in ob zadnjem poudarili, da je imel, tako kot vsi prejšnji, »izrazito zavojevalen namen«. Končni cilj SLS je namreč »bil vedno in ostane vedno, pridobitev popolne javne oblasti, pridobitev absolutnega gospostva in popolno uničenje vseh in vsega, kar klerikalizmu ne služi«.³⁷ Take ocene so jih že konec 19. stoletja privedle v neizprosni idejni in politični boj proti najvidnejšim predstavnikom slovenskega katoliškega gibanja. Za svojega glavnega nasprotnika so imeli ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventuro Jegliča, ki so ga ostro napadali vse od začetka leta 1899 do njegove upokojitve leta 1930. Enako oster boj so v letih 1894–1917 vodili proti utemeljitelju krščanskosocialnega združenstva Janezu Evangelistu Kreku.³⁸ V začetku 20. stoletja pa so na vso moč razpihnili še ostro kampanjo proti voditelju KNS Ivanu Šušteršiču.³⁹ V tem času so nasprotovali tudi volilni reformi, to je uvedbi splošne in enake volilne pravice (za moške), s katero je Šušteršič nameraval doseči katoliški politični monopol v narodu. Liberalci so se političnemu sobivanju z najširšo množico sodržavljanov na podlagi izražanja njihove volje s splošno in enako volilno pravico upirali zato, ker naj bi bila večina slovenskega naroda nezmožna samostojnega odločanja pri volitvah in bi volila tako, kot bi ji ukazala duhovščina. S takimi poudarki so priznali, da nimajo političnega zaledja med ljudstvom. Splošno in enako volilno pravico so podprli šele leta 1905, potem ko so Nemci izjavili, da je volilna reforma zanje sprejemljiva.⁴⁰ Iz enakih razlogov kot pri splošni in enaki volilni pravici za moške so nasprotovali tudi političnemu sobivanju z ženskami. To so pokazali ob občinskih volitvah v Ljubljani 23. aprila 1911, na katerih so po sprejemu reforme občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljano, ki jo je leta 1910 izvedla SLS, volile tudi ženske.⁴¹ Opozarjali so na »nerazsodnost in politično neizvež-

in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Na poti v moderno), str. 73–78.

³⁵ SN, št. 212, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. Shod v Črnomlju.

³⁶ Jurij Perovšek: Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije. Ljubljana 2002, str. 39; isti, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Sto let Zavoda sv. Stanislava. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem), str. 24–25; SN, št. 193, 23. 8. 1913, Misli ob katoliškem shodu, št. 195, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

³⁷ SN, št. 195, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

³⁸ Perovšek, Na poti v moderno, str. 84–123.

³⁹ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 149, 150; Žlindra v državnem zboru : obsodba kranjskega drž. poslanca dr. Iv. Šušteršiča. Ljubljana 1901.

⁴⁰ Pleterski, Šušteršič, str. 84, 89, 100–101, 108; Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 15–20, 24; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 302–303.

⁴¹ Vasilij Melik: Začetki ženske volilne pravice. V: Čarnijev zbornik (1931–1996) : zbornik med-

banost slovenskega ženstva«, na kateri računa SLS, ki ima ženske le za svoje slepo orodje.⁴² Najbolj značilen izraz nasprotovanja NS/NNS katoliški strani pa je bila znana »farška gonja«.⁴³ Izhajala je iz zavesti kranjskih liberalcev o njihovem sekundarnem položaju v slovenski družbi, nedomišljenega idejnega nazora in ekskluzivistične svobodomiselnosti naravnosti. Liberalci so zato svoj temeljni *raison d'être* našli v nerazsodnem zavračanju vsega, kar je imelo katoliški predznak.⁴⁴ Boj proti političnemu katolicizmu so vodili pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjaštvu, kar pa novi družbeni usmeritvi Cerkev in katoliškega gibanja ni več ustrezalo in je v glavnem ostalo brez učinka.⁴⁵ K omenjenemu ravnanju pa je prispevalo tudi dejstvo, da se je »z nastopom *Rimskega katolika* in posebej še s I. katoliškim shodom /.../ z veliko ognjevitostjo začela ofenziva slovenskega katoliškega sveta proti vsemu, kar je bilo v ljudskem občestvu slabega, to se pravi liberalnega, frasonskega, husitskega, radikalnega, socialističnega in komunističnega.«⁴⁶ Ob pogostoma pritlehni »farški gonji« kranjskih liberalcev proti katoliški strani je treba opozoriti tudi na podobne »polemične tirade kranjskih klerikalcev proti domačim meščanskim nasprotnikom«, ki »niso ne v pogostnosti ne v kakovosti prav nič zaostajale za onimi prvimi. Šušteršič je bil na tem klavrnem polju pravi arbiter elegantiarum.«⁴⁷

Razen na političnem so liberalci tudi na drugih področjih pokazali, da se je t. i. kranjski prepir globoko zajedel v tedanje javno in tudi zasebno življenje. Tako se je značilno izrazil v narodnoobrambnem in kulturnoznanstvenem delovanju (t. i. bistriški udar, s katerim je liberalno usmerjena narodno radikalna mladina leta 1907 prevzela vodenje najstarejše, vseslovenske narodnoobrambne organizacije in do tedaj slogaške Družbe sv. Cirila in Metoda; liberalni prevzem vodenja vodilne slo-

narodnih družboslovnih in humanističnih razprav = A festschrift for Ludvik Čarni (1931–1996) : studies in humanities and social sciences. Ljubljana 1998 (dalje Melik, Začetki ženske volilne pravice), str. 254–255; Irena Selišnik: Prihod žensk na oder slovenske politike. Ljubljana 2008, str. 79–83.

⁴² SN, št. 91, 21. 4. 1911, Volilno gibanje : ženski volilni shod v »Mestnem domu«. Na občinske volitve v Ljubljani, 23. 4. 1911, je prišlo okoli 1400 žensk. Med njihovimi glasovi je bilo več katoliških in nemških kot med moškimi. (Melik, Začetki ženske volilne pravice, str. 255)

⁴³ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 97; Joško Pirc: Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. stoletja do srede 20. stoletja. Ljubljana 1986, str. 51; Ivan Cankar: Zbrano delo : knjiga 26 : pisma, I. Ljubljana 1970, str. 77; Slovenec, št. 281, 9. 12. 1905, Politične silhuete.

⁴⁴ Jurij Perovšek: Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 1–2 (dalje Perovšek, Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma), str. 4–5, 11. Janko Kos: Duhovna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996 (dalje Kos, Duhovna zgodovina Slovencev), str. 116–117.

⁴⁵ Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981 (dalje Pleterski, Študije), str. 48.

⁴⁶ Mateja Tominšek Perovšek: Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo : portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem. Ljubljana 2006 [i. e. 2007] (dalje Tominšek Perovšek, Frančišek Lampe – Zmerno, z ljubeznijo), str. 176.

⁴⁷ Pleterski, Šušteršič, str. 203.

venske kulturne organizacije Slovenska matica leta 1913⁴⁸), dosledno pa je bil poudarjen tudi pri obravnavi svetovnonazorskih vprašanj.⁴⁹ Do medsebojnega upoštevanja med katoliško in liberalno stranjo ter zagovarjanja enakih stališč je v tem času prišlo le po znanih septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908, ko so – kot je dejal Ivan Tavčar na shodu zaupnikov NNS 2. februarja 1909 v Ljubljani – vsi začutili, »da je neobhodno potrebno, da naj /.../ v zadevah, katere se tičejo slovenske narodnosti, obe slovenski stranki, kjer je le mogoče, složno nastopile/ta, da se s tem poveča vpliv slovenske državnozbornske delegacije.«⁵⁰ NNS je premirje sklenila tem lažje, »ker se ji je ž njim nekako neposredno pripoznala pravica do politične eksistence, katera se ji je do tedaj dosledno zanimala«. Sicer pa je NNS že na tem shodu na predlog dr. Gregorja Žerjava ugotovila, da je premirje izčrpano in da bo vztrajno nadaljevala s svojim delom »združiti v močno vrsto vse, kar v deželi čuti narodno in napredno.«⁵¹ Septembrski dogodki v Ljubljani – in pred njimi na Ptuj – so poleg pripravljenosti obeh strank za sodelovanje v temeljnih narodovih vprašanjih še pokazali, da so liberalci, kar zadeva vprašanje nacionalnega sobivanja z Nemci, odločno zagovarjali svoje siceršnje slovensko narodnoemancipacijsko stališče.⁵² Če so nasproti Nemcem in nemštvu zahtevali enakopravno sobivanje, pa let tega niso zagovarjali v odnosu do Judov. Protisemitsko razpoloženje je namreč živelo tudi med liberalci na Kranjskem in sploh na Slovenskem, odklonilen odnos slovenskega liberalizma do judovstva pa se »kot inherentna značilnost idejnega značaja kranjsko-slovenskega liberalnega tabora pojavlja in ohranja od začetkov njegovega organiziranja v šestdesetih letih 19. stoletja do njegovega zatona v obdobju med obema vojnama.«⁵³

⁴⁸ Andrej Vovko: *Mal položi dar ... : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda : 1885–1918*. Ljubljana 1994, str. 70–74; isti, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907–1918. V: *Zbornik septembrski dogodki 1908*. Ptuj 1998, str. 25–26; Andrej Rahten: *Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca : 1869–1934*. Celovec 2002 (dalje Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*), str. 124; Željko Oset: *Idejnopolitični spori v Slovenski matici od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2009, št. 1, str. 106.

⁴⁹ Jurij Perovšek: *Polemika Ušeničnik – Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 1, str. 1–12.

⁵⁰ SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke. Po naključju je kmalu po septembrskih dogodkih v Ljubljani 7. 10. 1908 prišlo še do aneksije Bosne in Hercegovine, ki je začasno združila vse slovenske poslance v državnem zboru v klubsko zvezo, vzpodbudila pa je tudi skupno programsko izjavo slovenskih poslancev (SLS in NNS) 16. 1. 1909 v kranjskem deželnem zboru. Izjava je pozdravila aneksijo Bosne in Hercegovine v pričakovanju, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije. (PleTERSki, ŠušTERŠIČ, str. 206, 221)

⁵¹ SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

⁵² Branko Goropevšek: *Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji sedaj v 20. stoletju? : odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908*. V: *Zbornik septembrski dogodki 1908*. Ptuj 1998, str. 47 in op. 2 na tej strani; SN, št. 220, 22. 9. 1908, 20. september.

⁵³ Tadej Cankar: *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma : diplomatska naloga*. Ljubljana 2003, str. 98.

Želja liberalcev, da bi čim bolj okrepili protikatoliško razpoloženje na Kranjskem, je bila značilen izraz globokih ideoloških razhajanj, s katerimi so Slovenci vstopili v 20. stoletje in pokazali, da je zanje sobivanje različnih idejnih in političnih usmeritev očiten mišljenjski in bivanjski problem. Slednje je, zlasti na podeželju, kjer je bil pritisk političnega katolicizma najmočnejši, zaznamovalo tudi najpomembnejše življenjske odločitve, saj so se celo zakonske zveze sklepale samo med člani liberalno usmerjenih družin,⁵⁴ znotraj njih pa so bili mladi že od otroške dobe podvrženi doslednemu izoblikovanju v politične nasprotnike t. i. klerikalizma. Liberalci na Kranjskem so v svojem odporu proti katoliški strani in njeni politični predstavnici SLS, ki so jo imenovali tudi »liga zla«, nepopustljivo vztrajali do začetka prve svetovne vojne. Tako je dobra dva meseca pred vojno Slovenski narod, ko je opozarjal na »vesoljno klerikalstvo«, zaklical, da je treba v deželi »zlomiti te nenaravne razmere, prelomiti to škodljivo premoč klerikalizma«, kar je »cilj vsem strankam, ki se pri nas udeležujejo političnega življenja«.⁵⁵ Na predvečer vojne sta si obe strani stali nasproti v nepomirljivem nasprotju.⁵⁶

Ob svojem glavnem nasprotniku – katoliškem gibanju in njegovi politični stranki – kranjski liberalci niso našli dobre besede tudi za socialno demokracijo.⁵⁷ Narodna stranka jo je že zelo zgodaj označila za skrajno, revolucionarno. Svarila je, da »postaja sila, s katero bodo prisiljene računati vse politične stranke. Ta stranka deluje, v tem ko druge stranke to le bolj mirno gledajo. Celo zares odločne meščanske stranke, kakor nemški nacionalsocialisti, krščanski socialisti i. t. d. se ne morejo meriti s socialno demokracijo, posebno, kar se tiče organizacijskega duha. Tudi pri nas se to že opaža.«⁵⁸ V zavesti, da je proletariat njen resen socialni nasprotnik, je NS/NNS z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj delavskega gibanja, zlasti pa socialne demokracije.⁵⁹ Tako tudi ni podprla odmevnih stavk delavk in delavcev v Tobačni tovarni v Ljubljani ter delavcev v tovarni Kranjske industrijske družbe na Javorniku in v Savi marca in aprila 1904.⁶⁰ Z JSDS je delila le nasprotovanje katoliški strani in SLS, kar jo je navedlo k skupni protestni manifestaciji ob III. katoliškem shodu leta 1906 in sodelovanju za volitve v ljubljanski občinski svet aprila 1907 in na volitvah v državni zbor maja istega leta v Ljubljani.⁶¹ Sicer pa je zagovarjala jasno razvidno protisocialistično stališče,⁶² ki ga je z

⁵⁴ Perovšek, Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma, str. 5, op. 7.

⁵⁵ SN, št. 111, 16. 5. 1914, Volitve na Notranjskem.

⁵⁶ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992. Ljubljana 1992 [i. e. 1993] (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon), str. 167–169.

⁵⁷ SN, št. 186, 14. 8. 1896, Organizacija po stanovskih interesih.

⁵⁸ SN, št. 49, 2. 3. 1897, Tajnost volitve in socialisti.

⁵⁹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 288.

⁶⁰ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 21–22.

⁶¹ SN, št. 195, 27. 8. 1906, Sijajen ljudski shod v »Narodnem domu«; SN, št. 64, 18. 3. 1907, Shod ljublj. volivcev narodno-napredne stranke; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 321–322.

⁶² SN, št. 210, 12. 9. 1903, O socializmu in njegovi bodočnosti; SN, št. 264, 17. 11. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

vso svojo politično težo poudaril Ivan Tavčar. Ostro je nastopil proti volilnem sodelovanju NNS in JSDS v Ljubljani spomladi 1907 in se čudil kandidaturi socialnega demokrata Etbina Kristana, ki ga je za ljubljanske občinske volitve podprla NNS. Opozoril je na značaj NNS, »kateri ji prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi za človeško družbo nevarnimi načeli, katere zastopa g. Kristan! /.../ *Pri takih slučajih moramo varovati decorum svoje stranke!* Nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska, ali – da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj *metali* za socialno-demokratsko stranko.«⁶³ Kot je po državnozborskih volitvah maja 1907 zapisal Slovenski narod, je liberalno stranko od socialnih demokratov, ki so kranjskemu liberalizmu sicer namenili poglobljeno (a tudi omaluvažujočo) kritiko,⁶⁴ kljub nekaterim skupnim interesom ločil »globok prepad«.⁶⁵ Prepada je med strankama zija še vsa nadaljnja leta do prve svetovne vojne, med liberalnim in marksističnim taborem pa se je ohranil tudi v obdobju med svetovnjima vojnama.

III

Poleg NS/NNS na Kranjskem so se liberalno usmerjeni Slovenci strankarsko organizirali tudi na Goriškem in Štajerskem. V drugih deželah, na katere je bilo v avstrijski dobi razdeljeno slovensko ozemlje, slovenskih liberalnih strank ni bilo. V Trstu je sicer delovalo liberalno usmerjeno slovensko politično društvo Edinost, ki je s slogaškimi gesli bolj ali manj prikrito nasprotovalo katoliški strani, ni pa podpiralo kulturnobojne politike kranjskih liberalcev.⁶⁶ Za Istro je bilo značilno slogaštvo, ki je imelo močnejše katoliške poudarke,⁶⁷ na Koroškem pa liberalci, prešibki, da bi ustanovili svojo politično organizacijo, niso uspeli ogroziti katoliškega vodstva v tamkajšnji slovenski politiki.⁶⁸ Katoliški značaj je imela tudi politična narodna zavest Slovencev prek dualistične državne meje – v Prekmurju –, ki so jo ob koncu 19. stoletja izoblikovali slovenski katoliški duhovniki.⁶⁹

Liberalci zunaj Kranjske so se strankarsko organizirali najprej na Goriškem. Ko je na prelomu stoletij dokončno propadla goriška politična sloga, so 8. marca 1900 ustanovili Narodno napredno stranko za Goriško (NNSG), ki je v osnovnih idejnopolitičnih izhodiščih izražala enake poglede kot liberalci na Kranjskem. Zavzela se je za vsestranski svobodni razvoj slovenskega ljudstva v duhovnem in gmotnem pogledu, vsem stanovom priznavala enake pravice in dolžnosti ter zato nasprotovala

⁶³ SN, št. 69, 26. 3. 1907, –r. (Ivan Tavčar), Kristanova kandidatura.

⁶⁴ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 30, 31–33.

⁶⁵ SN, št. 113, 16. 5. 1907, Volitve.

⁶⁶ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 141, 144, 298, 299, 302; Branko Marušič: Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918). V: Zgodovinski časopis, 2000, št. 1 (dalje Marušič, Slovenci na Primorskem 1848–1918), str. 73.

⁶⁷ Marušič, Slovenci na Primorskem 1848–1918, str. 73.

⁶⁸ Rahten, Pozabljeni slovenski premier, str. 118–131.

⁶⁹ Metka Fujs: Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij. Murska Sobota 2000, str. 66.

nadvladi katerega koli stanu (duhovščine). Ob poudarku, da je verska in cerkvena vprašanja ne zanimajo, je nasprotovala zlorabljanju vere in Cerkve v idejne, politične in druge javne namene. Nasproti delavstvu je pokazala bolj prijazno stališče kot kranjska NNS in je – pod vplivom dr. Henrika Tume – pozdravila njegovo gibanje ter mu zaželela krepko in hitro razvijajočo se organizacijo, ni pa podpirala njegovih revolucionarnih namer. Pozneje (vendar brez Tume) je še zahtevala, da delavsko gibanje ohrani slovensko narodno podlago, in pod tem pogojem ga je bila pripravljena podpreti »v vseh njegovih pravičnih težnjah«. V nasprotju z NNS je brez pridržkov in z globokim prepričanjem zagovarjala še splošno, enako in tajno volilno pravico za državni in deželni zbor ter avtonomne zastope. V narodnem vprašanju je zahtevala popolno enakopravnost in enako veljavnost slovenske narodnosti in jezika ter zagovarjala skupen nastop vseh slovenskih političnih dejavnikov, ko gre za narodno korist ali za obrambo narodnih interesov proti skupnemu nasprotniku – bodisi vladi bodisi nemštvu ali italijanstvu.⁷⁰ Z razliko od kranjske NNS je posebej opozarjala, da ima ljudski značaj,⁷¹ vendar je ta oznaka stranki, ki je glavno oporo iskala v podeželski inteligenci, »služila le kot mamilo ter jo je ob različnih prilikah svojevoljno menjala sebi v prid. Kljub temu pa ji ne smemo odrekati pozitivnih uspehov, ki bi lahko bili mnogo večji, ko ne bi izgubljala svojih moči v boju proti nasprotnikom v slovenskem taboru.«⁷² Črta med liberalno in katoliško stranjo je bila tudi na Goriškem jasno zarisana, kljub temu pa njuno nasprotje ni tako hudo otežilo političnih razmer med Slovenci kakor na Kranjskem. NNSG je sicer tudi uporabljala pojme, kot so »klerikalna strahovlada«, »klerikalci« in »politikujoči duhovniki«, ki jim je očitala monistično težnjo po popolni oblasti nad ljudstvom (»en hlev, ena čreda, en pastir«),⁷³ v svojem končnem premisleku pa je poudarila: »Dosti je bilo bratomornega klanja – naše ljudstvo si želi občekulturnega, gospodarskega, narodnoobrambnega dela.«⁷⁴ Goriški Slovenci so namreč »kazali mnogo večjo žilavost in nacionalno zavest kot na primer Slovenci na Kranjskem, liberalne skupine so bile bolj razvite in celo konservativni krogi so ubirali zmernejša pota.«⁷⁵ Vprašanje sobivanja med katoliško in liberalno stranjo – socialni

⁷⁰ Soča, št. 28, 8. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 31, 15. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 32, 17. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 2, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«, št. 12, 29. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«; Soča, št. 13, 31. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«; Branko Marušič: Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899. Nova Gorica 2005, str. 342.

⁷¹ Soča, št. 2, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷² Branko Marušič: Primorski čas pretekli : prispevki za zgodovino Primorske. Koper 1985 (dalje Marušič, Primorski čas pretekli), str. 372.

⁷³ Soča, št. 9, 22. 1. 1907, Na shod!; Soča, št. 10, 24. 1. 1907, Ljudska volja; Soča, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷⁴ Soča, št. 1, 14. 1. 1914, Novo leto.

⁷⁵ Marušič, Primorski čas pretekli, str. 369; Marko Tavčar: Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj. V: Sedejev simpozij v Rimu. Celje 1988, str. 76.

demokrati na Goriškem niso imeli odločilnejše vloge⁷⁶ –, kljub njunemu doslednemu medsebojnemu tekmovalnemu duhu in idejnemu ter politično strankarskemu boju,⁷⁷ tako ni bilo povezano s skrajno izključujočimi stališči kot na Kranjskem. Med obema stranema je vladalo tudi dokajšnje politično ravnovesje, pred prvo svetovno vojno pa so liberalci začeli izgubljati tla in so premoč ohranili le na goriškem Krasu.⁷⁸

Tako kot na Goriškem, tudi na Štajerskem liberalna stran ni do skrajnosti zaostri la idejnopolitičnega soočenja s katoliško, čeprav je med njima vladalo hudo nasprotje. Pri štajerskih liberalcih je bila opazna samozavestna in vsebinsko polna idejnopolitična drža, utemeljena v – po našem mnenju – najbolj domišljenih, demokratičnih in naprednih programskih izhodiščih tedanjega slovenskega liberalizma. Ob razpadu politične sloge na Štajerskem leta 1906 jih je pred ustanovitvijo liberalne Narodne stranke za Štajersko (NSS) v knjižici *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* predstavil Vekoslav Špindler.⁷⁹ Knjižica je poudarila skrb za ohranitev slovenske narodne samobitnosti in zahtevala slovensko narodno in jezikovno enakopravnost v vsem javnem in družbenem življenju. Obenem je zagovarjala enakopravnost vseh državljanov, stanov in slojev, oporekala politični nadvladi katerega koli stanu ter na podlagi globokega prepričanja podpirala splošno in »v resnici enako« volilno pravico.⁸⁰ Poudarila je, da liberalci veri, »temu dragemu zakladu našega ljudstva«, ne nasprotujejo, a so proti njenemu izkoriščanju v politične in druge javne namene.⁸¹ Posebej je zahtevala, »da se nikogar zaradi verskega prepričanja ne preganja in ne zaničuje ter ne smeši pred drugače mislečimi«, obenem pa zagovarjala svobodo prepričanja za vsakogar.⁸² Kot pomemben dejavnik narodovega življenja je upoštevala tudi delavstvo in obsodila »našo dosedanjo politiko, ki je – skoraj bi rekli – odvrčala ta stan od sebe«. Zagovarjala je dvig delavske stanovske samozavesti, opozorila pa na potrebo po strokovni in politični organiziranosti delavstva na slovenski narodnostni podlagi.⁸³ Knjižica je še zagovarjala vsestransko svobodno izobrazbo vsakega posameznika, da se bo lahko samostojno odločil v vprašanju vrednotenja človeka, naroda, življenja in svetá.⁸⁴ V sklepnem delu je poudarila, da štajerski liberalci želijo s svojimi nemškimi sodeželani živeti v miru, odločno pa nasprotujejo sodelovanju z narodnimi odpadniki (ponemčenci)

⁷⁶ Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

⁷⁷ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 286, 288, 291; Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 156–157; isti, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*. V: *Missiev simpozij v Rimu*. Celje 1988 (dalje Marušič, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*), str. 146.

⁷⁸ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369, 161; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 292, 295.

⁷⁹ Jurij Perovšek: Špindler, Vekoslav. V: *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana 1999, str. 110.

⁸⁰ (Vekoslav Špindler): *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* Celje: »Osnovni odbor v Celju«, 1906 (dalje Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*), str. 2–7, 9.

⁸¹ Prav tam, str. 10.

⁸² Prav tam, str. 11.

⁸³ Prav tam, str. 16.

⁸⁴ Prav tam, str. 22–30.

in – kljub enaki idejni usmeritvi – liberalci nemške narodnosti. Raje kot z njimi sodelujejo s svojimi političnimi nasprotniki lastne narodnosti, ko je v nevarnosti narodnostni obstoj.⁸⁵ Temeljne usmeritve, podane v knjižici Štajerski Slovenci, kaj hočemo!, so poudarili tudi program NSS, resolucije, sprejete na dvanajstih velikih strankinih javnih shodih 12. februarja 1908, in njen volilni program za volitve v deželni zbor maja 1909.⁸⁶

NNŠ, ustanovljena 8. decembra 1906, je bila prva moderna slovenska politična organizacija na Štajerskem. V tem smislu se je liberalcev vse obdobje do razpada monarhije držal sloves razbijalcev politične sloge na Spodnjem Štajerskem, »čeprav so dejstva o tem govorila drugače. Katoliški tabor je namreč s prefinjeno politiko in medijsko aktivnostjo znal svoj nemajhen delež sokrivde za razkol politike sloge spretno prevaliti na pleča svojih političnih nasprotnikov.«⁸⁷ Obe strani, katoliška in liberalna, sta nato ostali vsaka na svojem bregu.⁸⁸ Zlasti pred deželnozborskimi volitvami maja 1909 bi lahko »hudi besedni boji med politično različimi mislečimi sonarodnjaki /.../ marsikaterega nepoznavalca slovenske politične realnosti na Štajerskem bolj spominjali na medplemenski spopad kot pa na resno in povsem normalno politično (predvolilno) agitacijo«.⁸⁹ Prišlo je tudi do fizičnih obračunavanj. Tako je 13. oktobra 1907 pripadnik NSS, celjski zdravnik dr. Janko Serbec, s pasjim bičem pretepel državnozborskega poslanca katoliške Slovenske kmečke zveze (SKZ) dr. Ivana Benkoviča.⁹⁰ NSS je za svojega političnega nasprotnika prav tako imela socialno demokracijo, ki pa jo je v ožji volitvi v mestnem volilnem okraju na deželnozborskih volitvah leta 1909 podprla proti nemškemu kandidatu.⁹¹ Sicer pa je NSS, kljub boju s SKZ, do začetka svetovne vojne večkrat podprla načelo političnega sobivanja s katoliško stranjo.⁹² Po absolutni zmagi SKZ med slovenskimi strankami na deželnozborskih volitvah leta 1909 in na državnozborskih volitvah leta 1911 pa NSS ni sprejela njenih pozivov, naj se pridruži slovenski »nepremagljivi stranki«, saj je bil njihov namen le prevzem članstva liberalne stranke. Stranka v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno ni bila več razpoznaven politični dejavnik, saj je slovensko Štajersko povsem obvladovala SKZ. Zato tudi ni bilo podlage, da bi se lahko zavzemala za svoje načelno politično stališče, ki ga je ja-

⁸⁵ Prav tam, str. 33–34. – O pogledih spodnještajerskih Nemcev na Slovence in slovensko vprašanje v obravnavanem obdobju Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor 1997, str. 170–333.

⁸⁶ Branko Goropevšek: Štajerski Slovenci, kaj hočemo! : slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914. Celje 2005 (dalje Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914), str. 202–213.

⁸⁷ Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 30. O tem gl. še Branko Goropevšek: Nadomestne volitve na Spodnjem Štajerskem. V: Slovenska kronika XX. stoletja : knj. 1 : 1900–1941. Ljubljana 1995, str. 62; isti, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 23; Špindler, Štajerski Slovenci, kaj hočemo!, str. 1.

⁸⁸ O obsojajočih pogledih, ki so jih štajerski liberalci namenili katoliški strani, Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 75, 134, 138, 144, 151.

⁸⁹ Prav tam, str. 143.

⁹⁰ Prav tam, str. 69–73.

⁹¹ Prav tam, 130, 148, 149.

⁹² Prav tam, str. 36–46, 113–114, 118–134, 164–165, 166, 178.

nuarja 1907 zapisala celjska Domovina: »Ločeno marširati, a skupno se boriti /.../, ko to trenutek zahteva.«⁹³

IV

Vprašanje sobivanja je bilo zelo pomembno tudi na socialnem in gospodarskem področju, saj so pogledi na to problematiko opredeljevali družbeni značaj tedanjih slovenskih političnih strank. Liberalci na Kranjskem so se ob ustanovitvi NS sicer zavzeli za izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtnega in delavskega stanu,⁹⁴ kljub temu pa niso oblikovali posebnega socialnega in gospodarskega programa. Tudi pritrjevanje kreditnim in gospodarskim kmečkim zadrugam, ki jih je snoval Krek, se je ob ustanovitvi NS »zapisalo med resolucije samo na potrpežljiv papir«.⁹⁵ Pozneje je NS/NNS odločno obsojala krščansko socialno zadržano delovanje, ki mu ni priznavala družbene legitimnosti in je zaradi gospodarskih interesov svojih pripadnikov ter njihovega dojemanja gospodarskega razvoja v njem videla le grožnjo za svoj politični položaj in vizijo kapitalizma individualnih lastnikov.⁹⁶ Za tedanje slovenske politične elite je namreč štela le višja in še srednja plast družbe, človek je bil vrednoten po hierarhični lestvici, ki je veljala tako v mestnem kot v kmečkem okolju in se ravnala po ugledu in premoženju, kar je bilo povsem v skladu s splošnimi pogledi liberalizma.⁹⁷ To je dobro pokazal Slovenski narod, ko je zapisal, da so se na ustanovnem shodu Narodne stranke zbrali sami »socialno ugledni in uplivni možje« – »odlični po svojem stanu, izobraženosti in imetji«.⁹⁸ NS/NNS, ki se je leta 1901 in nato še 1906 načelno zavzela za sobivanje različnih socialnih stanov in ponovno poudarila potrebo po socialni in gospodarski okrepitvi kmetov, obrtnikov, trgovcev in delavcev,⁹⁹ se socialnemu vprašanju ni dejavno posvetila, čeprav so liberalci deklarativno priznavali njegov pomen¹⁰⁰ in opozarjali, »da takozvani 'klaskampf' ni šala«.¹⁰¹ Stranka je bila v socialnem pogledu predvsem zaposlena z interesi svojega, iz dobrih gmotnih razmer izhajajočega vodilnega sloja ter je najširše ljudske plasti prepustila idejnemu in političnemu vplivu katoliške strani.¹⁰² Uspešna

⁹³ Prav tam, str. 179–180, 6, 46.

⁹⁴ SN, št. 276, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem, št. 275, 30. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

⁹⁵ Prijatelj, 5, str. 338.

⁹⁶ Žarko Lazarevič: Ivan Tavčar in izgubljeni bog : politični boji, literatura in kapitalizem. Iztis referata na Tavčarjevem simpoziju, ki ga je 2. 3. 2011 pripravil Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU v Ljubljani, str. 11. O tem gl. še Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 428–454.

⁹⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem : 1861–1918. Ljubljana 1965, str. 166.

⁹⁸ SN, št. 274, 29. 11. 1894, Shod zaupnih mož; SN, št. 276, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem.

⁹⁹ SN, št. 164, 20. 7. 1901, Naš program; SN, št. 254, 6. 11. 1906, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke.

¹⁰⁰ SN, št. 224, 1. 10. 1894, Socijalnopolitiška vprašanja.

¹⁰¹ SN, št. 58, 12. 3. 1898, S. K.: Kranjskemu plemstvu v preudarek, II.

¹⁰² O pogledih kranjskega liberalizma na socialno vprašanje gl. še Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 127–134.

ni bila tudi liberalna narodno radikalna mladina, ki se je po svojem voditelju Gregorju Žerjavu leta 1905 zavzemala za uravnoveženje individualnih in splošnih družbenih interesov na poti k socialnemu napredku;¹⁰³ zaradi vse bolj tesne politične in finančne navezanosti ter odvisnosti od liberalne stranke so njeni voditelji leta 1909 tudi formalno vstopili v NNS.¹⁰⁴ Neuspešni so bili tudi drugi poskusi posameznih skupin v liberalnem taboru, da bi presegli socialno-gospodarski, idejni in politični značaj tedanjega slovenskega liberalizma.¹⁰⁵ Tako je lahko katoliška stran svojo pozornost neovirano posvetila socialnemu položaju delovnih slojev slovenskega naroda, to je svoji organizaciji med ljudstvom, ki ga je demokratizem meščanske družbe pritegoval v politično življenje.¹⁰⁶ Na tej podlagi je katoliško gibanje v desetletju 1894–1904 izoblikovalo moderno množično katoliško stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih in drugih organizacij. S tem se je utrdilo in prevladalo v slovenskem družbenem in političnem življenju,¹⁰⁷ liberalci, brez organiziranih tesnejših stikov z ljudstvom, pa so bili socialno in politično zamejeni v ozke okvire meščanstva v mestih ter pomeščanjenih krogov na podeželju.¹⁰⁸

Podobno kot na Kranjskem je bilo tudi na Goriškem. Kljub načelnem stališču o enakopravnem sobivanju vseh stanov je bila NNSG »zbirališče sredstev višjih slojev«, medtem ko je med širše množice na podeželju globlje prodrla katoliška stran, ki se je tudi prva konkretnije lotila reševanja delavskega vprašanja.¹⁰⁹ NNSG je prav tako kot kranjska NS/NNS iz političnih in gospodarskih razlogov nasprotovala katoliški zadružni organizaciji.¹¹⁰ Največ razumevanja za napredek obrtniškega, trgovskega, kmečkega, delavskega in drugih stanov ter na ta način utemeljeno socialno ter gospodarsko sobivanje je pokazala NSS, čeprav npr. zadružne organizacije štajerskih liberalcev niso imele socialnega značaja.¹¹¹ Svojih socialno-gospodarskih zamisli pa NSS zaradi številčno omejene baze¹¹² in s tem premoči katoliškega gibanja ni uspela uresničiti.

¹⁰³ Gregor Žerjav: *Evolucija, delo, samopomoč*. V: *Iz naroda za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva 5.–8. kimovca v Trstu*. Ljubljana 1905, str. 28.

¹⁰⁴ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 139–140.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 140–153. O narodnih radikalcih glej str. 135–140.

¹⁰⁶ Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 6–10; Pleterski, *Študije*, str. 46.

¹⁰⁷ Pleterski, *Študije*, str. 46, 47.

¹⁰⁸ Prijatelj, 5, str. 343; Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 5. Kot opozarja V. Melik, je liberalni tabor štel na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16% volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače. (Vasilij Melik: *Slovinci 1848–1918 : razprave in članki*. Maribor 2002 [i. e. 2003], str. 640).

¹⁰⁹ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 372, 160; isti, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*, str. 142, 146.

¹¹⁰ Soča, št. 32, 17. 3. 1900, *Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem*.

¹¹¹ Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 11–20; Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 137, 205–209; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 39–40.

¹¹² Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 119.

V

Véliká vojna v letih 1914–1918, ki je za daljši čas zaustavila utečeno politično življenje v Avstriji in na Slovenskem, je ponudila možnost premisleka v vprašanju sobivanja in s tem tudi skupnega nastopanja v slovenski politiki. Do tega je prišlo ob pripravah in kasnejši ustanovitvi Jugoslovanskega kluba (JK) v dunajskem državnem zboru, 29. maja 1917. V klubu sta poleg poslancev Vseslovenske ljudske stranke (VLS – vanjo so se leta 1909 povezale vse dotedanje slovenske deželne katoliške politične stranke in organizacije) ter hrvaških in srbskih poslancev sodelovala tudi slovenska liberalna poslanca – dr. Vladimir Ravnihar in dr. Otokar Rybař. Predsednik JK, pripadnik VLS dr. Anton Korořec je dan po njegovi ustanovitvi, 30. maja 1917, v državnem zboru prebral znamenito Majniřko deklaracijo, ki je pokazala na usklajenost obeh največjih slovenskih političnih strank v prelomnih trenutkih narodove zgodovine. »Dejstvo, da so se vse slovenske meřčanske politične sile združile ne le s hrvařkimi in srbskimi v avstrijski državni polovici, ampak tudi med seboj in da so se povzpele na raven političnega odločanja v imenu naroda kot celote, je bilo velikega pomena in izjemen doseřek glede na dotedanje drobtinčarske tradicije.«¹¹³ Vladimir Ravnihar je o tem kasneje zapisal: »So pa tudi trenotki, ko zahtevajo viřji narodni ali državni – interesi, da išče stranka političnih zvez s strankami, ki so diametralno različnega političnega ali svetovnega naziranja.«¹¹⁴ Dejavno sobivanje katoliške in liberalne strani se je ob bistvenih vprašanjih narodne politike nadaljevalo tudi pozneje – ob podpisu Ljubljanske izjave 15. septembra 1917, v okviru deklaracijskega gibanja, ob skupni izjavi vseh slovenskih političnih strank 27. maja 1918, ki je še zaostrila tedanje slovenske narodnoemancipacijske zahteve, ter ustanovitvi Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro, 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani (Narodni svet), ki ga je vodil Korořec.¹¹⁵ Tedaj so vse slovenske politične stranke in drugi politični subjekti ustanovili skupno nadstrankarsko organizacijo »politične iniciative /.../ z namenom, da izrazi voljo slovenskega ljudstva v pogledih na narodno samoodločbo in ustanovitev neodvisne jugoslovanske države«.¹¹⁶ Ni pa prodrla zamisel predsednika Narodne stranke za Štajersko dr. Vekoslava Kukovca, ki je konec leta 1917 predlagal, naj bi Slovenci ustanovili enotno vseslovensko politično stranko, utemeljeno na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Liberalci na Kranjskem so jo ob

¹¹³ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971, str. 118–119.

¹¹⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond Ravnihar Vladimir (AS 1220), škatla 4. Okrajno sodišče v Ljubljani, opr. št. U VI 723/24, Dokazni predlog Vladimirja Ravniharja, odvetnika v Ljubljani, proti Franu Brozoviču, odgovornemu uredniku »Jutra«, z dne 6. 2. 1925, str. 2–3.

¹¹⁵ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918), str. 13–19.

¹¹⁶ Josip Jerič: Narodni svet. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 155.

poudarku, da so idejne razlike v družbi neizogibne, zavrnilo, pa tudi kranjska SLS v idejnem pogledu ni bila pripravljena na premirje z drugače mislečimi. Kukovčeva zamisel je uspela le v toliko, da so se na njeni podlagi liberalci v začetku leta 1918 odločili ustanoviti enotno vseslovensko liberalno politično organizacijo.¹¹⁷ Njeno oblikovanje so na Štajerskem zagovarjali že leta 1909.¹¹⁸

Ustanovni shod enotne vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), v katero so se združile NNS, NNSG in NSS, je bil 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. V strankinem programu, ki ga je sprejel shod, so bila predstavljena vsa načelna stališča in usmeritve takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v drugih temeljnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov in posebej še žensk, vključno z njihovo volilno pravico. Zagovarjal je tudi načelo, da nima nihče – bodisi posameznik, bodisi stan ali institucija nikakršnih predpravil, in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši. Glede socialne problematike je družbeno enakopravno sobivanje državljanov zagovarjal v zahtevi po splošnem bolniškem, nezgodnem in starostnem zavarovanju, brezplačni zdravniški pomoči za siromašne ter splošni delavski socialni zakonodaji. V zvezi z delavskim vprašanjem je zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je podpiral zahteve po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po 8-urnem delavniku. V narodnem vprašanju je JDS zagovarjala načelo absolutnega nacionalnega sožitja z drugimi jugoslovanskimi narodi, to je stališče, da Slovenci, Hrvati in Srbi ne predstavljajo ločenih nacionalnih entitet, pač pa enoten jugoslovanski narod, katerega deli (»plemena«) so.¹¹⁹

Posamezne idejne, socialne in politične prvine strankinega programa je neposredno po ustanovitvi JDS posebej poudaril še prvi strankin načelnik Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da želi slovensko liberalno meščanstvo zmanjšati vpliv Katoliške cerkve na slovensko družbeno in politično življenje ter ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč pred tistimi, ki je nimajo. Že uveljavljeno socialno-gospodarsko razmerje moči v slovenski družbi naj bi ostalo nespremenjeno, saj bi le-to bilo porok za solidne družbene razmere in demokratično politično življenje.¹²⁰ Tavčar se je pri tem opiral na misel, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo.«¹²¹ Ob poudarku, da

¹¹⁷ Perovšek, Na poti v moderno, str. 193–201.

¹¹⁸ Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 213.

¹¹⁹ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Programi političnih strank), 23–28.

¹²⁰ SN, št. 152, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²¹ SN, št. 144, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratični stranki!

JDS priznava enakost vseh družbenih slojev, je zavračal kakršno koli nadvlado aristokracije, kmečkega, trgovskega ali uradniškega stanu nad drugimi stanovi. Posebej odločno je zavračal politično nadvlado duhovščine ter nasprotoval možnosti, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi«. Temeljni družbenopolitični koncept liberalizma je bila po njegovih besedah harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In *ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju*,« je poudaril Tavčar, »*mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*«¹²²

S tako, po eni strani moderno in demokratično, po drugi strani pa socialno ekskluzivistično meščansko politično mislijo, ki ni pristajala na emancipacijo in enakopravno sobivanje posameznikov ter vseh družbenih stanov, je slovenski liberalni tabor pričakal razpad avstro-ogrske monarhije in nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) 29. oktobra 1918. Njen razpad na Slovenskem je bil spočet »v usodnih dneh osvobodilnega boja in zorenja slovenske narodnostne biti (ko) se je na pobudo in pod vodstvom SLS mobiliziral in zbral ves slovenski politični potencial.«¹²³ V tem času je JDS politično sobivala z VLS in JSDS v okviru Narodnega sveta v Ljubljani in Narodnega Vijeća SHS v Zagrebu (Narodno Vijeće). Narodno Vijeće, ustanovljeno 5. in 6. oktobra 1918, je bilo vrhovno politično predstavniško telo habsburških Jugoslovanov, ki je razglasilo in prevzelo vodenje boja jugoslovanskih narodov v Avstro-Ogrski za njihovo popolno narodno in politično osvoboditev ter državno osamosvojitvev. Njegov predsednik je postal tedanji vodilni slovenski politik Anton Korošec.

Pred ustanovitvijo Narodnega sveta in Narodnega Vijeća je prišlo tudi do tesnega sodelovanja med predsednikom Jugoslovanskega kluba in od decembra 1917 načelnikom VLS Antonom Koroščem in liberalcem Gregorjem Žerjavom, ki je postal tajnik kluba. Žerjav je Korošča spremljal tudi na poti v Švico, kjer se je le-ta kot predsednik zagrebškega Narodnega Vijeća novembra 1918 udeležil ženevske konference o jugoslovanski združitvi. Najbolj polno medsebojno sobivanje v tedanji slovenski politiki pa je živelo v okviru Narodne vlade SHS v Ljubljani (Narodna vlada), oblikovani po nastanku Države SHS konec oktobra 1918. Kljub razhajanjem v pogledih na nekatera pomembna politična vprašanja (vprašanje oblikovanja slovenskega parlamenta ter načina in oblike združitve Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno državo) so člani Narodne vlade, ki so jo sestavljali predstavniki vseh treh slovenskih političnih strank, združeno in brez medsebojnih nasprotovanj vodili vse tedanje slovensko državnoupravno, družbeno, politično, gospodarsko, vojaško

¹²² SN, št. 152, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²³ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977 (dalje Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje), str. 395.

in kulturno življenje.¹²⁴ Med njimi je »vladalo vzorno prijateljstvo in vsi sklepi so bili storjeni soglasno. Delalo je vse in iz srca delalo, vsak na svojem mestu.«¹²⁵

VI

S koncem prve svetovne vojne in nastankom novih držav v srednjeevropskem prostoru leta 1918 se je začelo novo obdobje v novejši zgodovini slovenskega naroda. Slovenci so se morali ob splošnih zgodovinskih spremembah soočiti še s posebnostmi svojega spremenjenega bivanjskega okvira, kar je od njih terjalo kompleksno vrednotenje in opredeljevanje v ključnih vprašanjih tedanjega časa. Večina Slovencev je to izkušnjo, ki jo je odločilno zaznamovalo še nadaljevanje merjenja slovenskih političnih sil, živela v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo. Jugoslovanska država je bila tudi najugodnejši okvir za nadaljnji razvoj slovenskega političnega življenja, saj se je le-to v drugih državnih skupnostih, med katere so bili po prvi svetovni vojni razdeljeni Slovenci, soočalo z raznarodovalnim pritiskom in političnimi omejitvami oziroma je bilo zadušeno. Liberalna politika se je do leta 1928 razvijala le v Kraljevini Italiji, kjer je zagovarjala enotnost vseh Slovencev za skupne koristi, brez razlikovanja nazorske usmeritve, brez strankarstva, brez stanovskih ali drugih partikularnih interesov, enotno fronto za dosego edinega cilja, ki je ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu.¹²⁶

Politično zatišje med strankami, ki je označevalo slovenske razmere v času boja za samoodločbo, med jugoslovansko državno združitvijo in neposredno po njej, je začelo izginjati kmalu po oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918.¹²⁷ V odnosih med katoliško in liberalno stranjo se je to najprej poudarjeno pokazalo v pogledih na notranjo ureditev jugoslovanske države. VLS/SLS (leta 1920 se je vrnila k svojemu prejšnjemu strankarskemu imenu) je razvijala slovenski avtonomistični nacionalni program, JDS pa je skladno s svojim integralističnim jugoslovanskim nacionalnim stališčem zagovarjala centralistično urejeno jugoslovansko državo.¹²⁸ Na tej podlagi je njen predstavnik v Deželni vladi za Slovenijo (DVS; delovala je v letih 1919–1921), Gregor Žerjav, sistematično rušil prizadevanja nje-

¹²⁴ Perovšek, *Slovenska osamosvojitev 1918*, str. 77–174. O delovanju Narodne vlade gl. še Bojan Balkovec: *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana 1992 (dalje Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*), str. 33 in sl.

¹²⁵ Fran Erjavec: *Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*. Ljubljana 1923, str. 68.

¹²⁶ *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 530.

¹²⁷ Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 212, 241.

¹²⁸ Prav tam, str. 212–352. O avtonomistično-centralističnih razhajanjih VLS in JDS o notranji ureditvi bodoče jugoslovanske države v času pred razpadom Avstro-Ogrske gl. Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*), str. 45–65.

nega predsednika, pripadnika SLS dr. Janka Brejca, da bi nasproti osrednji vladi v Beogradu Slovenija ohranila kolikor toliko samostojnosti, ki ji je še ostalo po vstopu Države SHS v Kraljevino SHS. Sobivanje liberalne s katoliško stranjo v slovenski oblastno-upravni strukturi se je s tem končalo. Žerjav je nato, ko je od novembra 1919 do konca februarja 1920 vodil DVS, odpravil še tisto malo avtonomnosti, ki je imela Deželna vlada, in jo povsem podredil beograjskim oblastem. Pozneje je Brejc, ki je za Žerjavom ponovno postal predsednik DVS, uspel zadržati napade na avtonomijo Deželne vlade do decembra leta 1920, januarja 1921 pa je vodenje vlade znova prišlo v roke liberalcem. Nova vlada je nato vse tekoče zadeve opravljala v znamenju vdanosti in poslušnosti osrednji vladi v Beogradu. Največji politični spopad med SLS in JDS do sprejema unitaristične in centralistične vidovdanske ustave leta 1921 se je pod Žerjavovim vodstvom končal z zmago slovenske liberalne unitarnocentralistične politike, ki je Slovenijo politično povsem podredila jugoslovanskemu državnemu centralizmu.¹²⁹ V ta okvir je sodilo tudi nasprotovanje JDS, da bi v Sloveniji oblikovali deželni zbor, predstavniško in zakonodajno telo, ki bi mu DVS odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. JDS mu je nasprotovala kljub temu, da so januarja 1919 vse slovenske stranke sprejele skupno zahtevo o sklicu slovenskega deželnega zbora. Beograjska vlada je to slovensko avtonomistično zahtevo, pri kateri sta vztrajali JDS in SLS, marca 1919 zadušila.¹³⁰

Razhod med SLS in JDS v času delovanja Deželne vlade za Slovenijo je bil sestavni del zgodovinskega nasprotja med slovenskim političnim katolicizmom in liberalizmom, saj so bili Slovenci v tem pogledu tudi v jugoslovanski državi zazrti v nadaljnji ideološki boj.¹³¹ Liberalci so sicer tako kot v avstrijski dobi tudi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji spoštovali vero kot naraven dejavnik v človekovemu čustvovanju, kar so poudarile vse liberalne politične stranke, ki so se po letu 1919 oblikovale oziroma delovale v slovenskem prostoru: JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), Samostojna kmetijska stranka (SKS), Narodno socialistična stranka (NSS), Prekmurska kmetijska stranka, Domača verstvena (gospodarska) stranka, Združena prekmurska stranka, obnovljena Narodno napredna stranka in Jugoslovanska radikalna kmetska demokracija (JRKD; od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka – JNS). Obenem pa so zahtevali, da se vera ne sme izrabljati v politične namene.¹³² Najbolj izraziti nasprotniki političnega katolicizma

¹²⁹ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 138–140; Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 221–223, 269–270, 285–286, 288; Balkovec, Prva slovenska vlada 1918–1921, str. 45–50; Rahten, Pozabljeni slovenski premier, str. 230–235.

¹³⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 135–137.

¹³¹ Anka Vidovič - Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994 (dalje Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom), str. 46.

¹³² Perovšek, Programi političnih strank, str. 25, 30, 35, 37, 39, 47, 57; SNZ, str. 333.

z liberalne strani so bili pripadniki JDS/SDS, JRKD/JNS in SKS,¹³³ trdo stališče proti njemu pa so zavzeli tudi pripadniki bojne in teroristične organizacije JDS/SDS Orjuna ter liberalno usmerjene telesnovzgojne organizacije Sokol.¹³⁴ Sicer pa so bili katoličani za liberalne kroge »vsí po vrsti 'klerikalci'«. ¹³⁵ Med mlajšimi liberalnimi intelektualci in kulturnimi delavci je živel tudi vzvišen in prezirljiv odnos do vere in svojih vernih sonarodnjakov, ki ga je v svojih spominskih zapisih izpovedal vodilni slovenski svobodomislec med vojnama, Josip Vidmar.¹³⁶ Vidmar se je v tem razlikoval od starejših liberalcev, ki so, kljub ostremu odklanjanju političnega katolicizma – doživljali so ga kot »brezvestno izrabljanje prav zlorabljanje verskega čustva narodovega, vere in cerkve v čisto posvetne strankarske namene« –, vero razumeli kot nesporen del narodove kulture. Zagovarjali so stališče, da je treba zlasti preprostemu slovenskemu človeku pustiti »njegovo vero, pa naj bo taka ali taka, dokler si po svoji volji ne izbere druge, ali nadomestila zanjo. Vera mu je uteha in tolažba, vera ga vzdržuje na gotovi moralni ravni. To pa je tudi v korist celote.«¹³⁷

Liberalno nasprotovanje političnemu katolicizmu oziroma katoliški strani in obratno je bilo eno od najpomembnejših dejavnikov, ki so v prvi Jugoslaviji onemogočali idejno in politično sobivanje na Slovenskem. Najvidnejši politični nasprotnik katoliške strani je v novi državi postal mladoliberalni prvak Gregor Žerjav, medtem ko je dotedanji vodilni liberalni protikatoliški borec Ivan Tavčar, po letu 1918 v ospredje svojega idejnega in političnega napa postavil odklanjanje bolj-

¹³³ Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, »V zaželjeni deželi«), str. 188–190; isti, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi. V: Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa), str. 105–118.

¹³⁴ Perovšek, Programi političnih strank, str. 50; isti, Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej: Pričevanja in spomini : o sokolstvu, osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Ljubljana 1989 (dalje Perovšek, Oris življenja in dela Josipa Rusa), str. 10.

¹³⁵ Mira Mihelič: Ure mojih dni : spomini. Murska Sobota 1985 (dalje Mihelič, Ure mojih dni), str. 69.

¹³⁶ Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1979, str. 162–168; Kos, Duhovna zgodovina Slovencev, str. 155–157. Ateistično razpoloženje je bilo prisotno tudi med nekaterimi najvidnejšimi liberalnimi politikami v prvi Jugoslaviji. Kot v svojih spominih pravi Mira Mihelič, nečakinja vodilnega slovenskega liberalnega politika v tridesetih letih, dr. Alberta Kramerja, je njen vedno bolehní stric v zadnjih dneh svojega življenja (1943) enemu od znamenitih patrov Tomincev vljudno in obzirno dal razumeti, da podelitev poslednjega zakramenta kristjana »ne pride v poštev. /.../ Ostal je nepoboljšljiv liberallec in ateist do konca svojih bridkih dni.« (Mihelič, Ure mojih dni, str. 108).

¹³⁷ Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997 (dalje Ravnihar, Mojega življenja pot), str. 268, 269. Podobna stališča je v času med svetovnima vojnama poudaril tudi tedanji vodilni liberalni politični list Jutro. Leta 1924 je zapisal, da je »duhovna obnova /.../ v znamenju krščanstva tudi za Slovence potrebna in od vsakega nacionalno čutečega zaželjena!«, leta 1935 pa dodal, da so Slovenci »s sprejetjem krščanstva tako rekoč šele stopili v zgodovino«. In »dejstvo, da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. /.../ Nobena 'sodobna' ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu«. (Jutro, št. 215, 12. 9. 1924, uvodnik z dne 11. septembra; Jutro, št. 147, 28. 6. 1935, V znamenju križa).

ševizma in komunistov.¹³⁸ V Žerjavovi misli in delu, ki sta označila liberalno politiko dvajsetih let, se je zrcalila vsa resnica tedanjega in poznejšega odnosa slovenskih liberalcev do katoliškega gibanja, Cerkve, duhovščine in katoliške politične stranke. V slovensko politično življenje po letu 1918 ga je priklical dotedanji liberalni boj proti mogočni katoliški organiziranosti na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja,¹³⁹ boj, kot je zapisal Vladimir Ravnihar, Davida proti Goljatu, v katerem je Žerjav – tako kot drugi liberalci – postal »neučakan /.../ oskosrčen anti-klerikalni fanatik, ki mu niso bila nobena sredstva preslaba, da bi rušil sovražno trdnjavo«. Namesto »dolgotrajnejšega sistematičnega dela na gospodarskem, socialnem in prosvetnem polju, torej spet evolucija« naj bi Beograd pomagal onemogočiti politični katolicizem, a Žerjav ni pomislil, »da je s tem pri našem ljudstvu zasovražil sam Beograd in dosegel prav nasprotni učinek«.¹⁴⁰ Slovenski liberalizem je tako postal ujetnik svojega kulturnobojnega prepričanja, ki ga je Žerjav že leta 1920 poudaril takole: »Želja klerikalizma«, ki ga vodi »šef v italijanskem Rimu«, je v kulturnem pogledu zagospodovati Slovincem, zato ga bodo demokrati »preganjali, dokler ga ne preženemo iz Jugoslavije«.¹⁴¹ Pozneje, leta 1925, je še poudaril, da je klerikalizem državno vprašanje številka ena, zato bodo šele z njegovim uničenjem Slovenci tudi na znotraj svobodni.¹⁴²

V prizadevanjih za uresničitev enega od svojih temeljnih političnih ciljev v jugoslovanski državi je slovenski liberalizem dosegel več političnih zmag. Tako je bil na pobudo SKS in ob poudarjeni podpori JDS v vidovdansko ustavo vključen kancelparagraf (njegova načela so se v pravnem redu na Slovenskem ohranila do leta 2007), medtem ko je liberalna NSS v njegovem sprejetju videla le politično kratkovidnost svobodomiselnih strank.¹⁴³ JDS je tudi uspelo, da je bila, kljub njenemu programskemu stališču o enakopravnem političnem sobivanju moških in žensk, leta 1921 odpravljena splošna ženska volilna pravica za občinske volitve v Sloveniji, ki jo je leto pred tem pod vodstvom SLS uvedla Deželna vlada za Slovenijo. Ker je podeželje obvladovala katoliška stran, sta namreč JDS pa tudi SKS menili, da bi ženski del kmečkega prebivalstva pomenil potencialno glasovalno množico za SLS, s tem pa resno nevarnost za njune politične interese. Na liberalni strani je žensko volilno pravico podprla le NSS, celotna slovenska liberalna politika pa ponovno šele konec leta 1939.¹⁴⁴ Po dobrem desetletju volilnih zmag, ki jih je SLS na različnih

¹³⁸ Perovšek, Na poti v moderno, str. 125.

¹³⁹ Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 153.

¹⁴⁰ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 193, 194. 141.

¹⁴¹ Jutro, št. 84, 27. 11. 1920, Apel mlajšim volilcem, št. 53, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

¹⁴² Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovincem v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji), str. 303.

¹⁴³ Perovšek, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa, str. 105–117.

¹⁴⁴ Jurij Perovšek: Liberalci, demokracija in volilni sistem 1918–1941. V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941 : zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana 2007, str. 119–135.

ravnih dosegla le na podlagi moške volilne pravice, so lahko liberalci volitve izkoristili v svoj prid leta 1933. Takrat so kot edini slovenski predstavniki sodelovali v sistemu političnega monizma, ki ga je v prvi polovici tridesetih let v okviru diktature kralja Aleksandra Karađorđevića izvajala vsedržavna JRKD/JNS. To jim je omogočilo monopolni položaj na Slovenskem, saj so v Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) v svojih rokah imeli najvišjo politično in občo upravno oblast.¹⁴⁵ Slovenskega dela JRKD/JNS v takih razmerah politično sobivanje s katoliško stranjo ni zanimalo. To so na občinskih volitvah 15. oktobra 1933 pokazali politični teror, brezbrežne nezakonitosti in številne nepravilnosti, ki so v liberalni režimski režiji spremljale volitve in zaradi katerih je SLS podala številne pritožbe na upravno sodišče (in v njih deloma tudi uspela), a osvojila skromno četrtno glasov. Opozoriti pa je treba, da je tudi SLS v predvolilni kampanji uporabila politično ustrahovanje; podobna nestrpnost z obeh strani se je na Slovenskem pokazala tudi pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 8. novembra 1931, čeprav je SLS volitve abstinirala.¹⁴⁶ Povsem drugače pa so se liberalci ravnali po 20. juniju 1935, ko je JNS sestopila z oblasti. Tedaj je »nastala komična situacija«.¹⁴⁷ Velika večina slovenskih poslancev, ki so vsi pripadali liberalnemu taboru in bili poldrugi mesec pred tem na vladni listi Bogoljuba Jevtića izvoljeni v Narodno skupščino, je začela odobravati novi režim, v katerem je kot edini slovenski politični dejavnik sodelovala SLS. Enako so ravnali tudi njihovi volivci.¹⁴⁸ »Slava JNS je bila v zatonu«,¹⁴⁹ sobivanje z vladajočo politiko za liberalno stran ni bilo vprašljivo. »Prizor,« kot je takrat ogorčeno zapisal liberalni intelektualec, zgodovinar dr. Fran Zwitter, »ki je brez primere v naši politični zgodovini.«¹⁵⁰ Vendar to liberalcem ni posebej pomagalo. SLS je v drugi polovici tridesetih let mimo njih na Slovenskem vzpostavila svoj popoln oblastni in politični monopol. Obenem je ob nemočnem in vedno bolj tonečem liberalizmu že leta 1936 pravilno napovedala prihodnjo ključno slovensko politično dilemo: »Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska (liberalna – op. J. P.) gotovo ne bo.«¹⁵¹

Vprašanje komunizma in njegovega družbenega in političnega programa je vse od njegovega pojava na Slovenskem zaposlovalo tudi liberalno stran. Na sobivanje z

¹⁴⁵ Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006 (dalje Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935), str. 62, 114–115.

¹⁴⁶ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 181–210, 125–136.

¹⁴⁷ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁴⁸ Observator [Fran Zwitter]: Bankrot slovenskega liberalizma. V: Sodobnost, 1935, št. 7–8 (dalje Zwitter, Bankrot slovenskega liberalizma), str. 303. Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁴⁹ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁵⁰ Zwitter, Bankrot slovenskega liberalizma, str. 303.

¹⁵¹ Slovenec, št. 169a, 26. 7. 1936, Kje je sovražnik?

njim ni pristajala, kar je že leta 1919 najbolj neposredno pokazal Gregor Žerjav, ko je na seji Deželne vlade za Slovenijo 27. oktobra 1919 zahteval, da je treba odločno nastopiti proti širjenju komunističnih idej in onemogočiti izbruh morebitnih stavk. »Ne ustrašimo (se) nobenih posledic, da nastopimo proti /.../ komunistom, če treba z intervencijo vojaštva, če se kaj zgodi naj se razglasi preki sod,« je dejal.¹⁵² Sicer pa je na idejnem področju protikomunistično razpoloženje v liberalnem taboru naslednje leto z vso silo razpihoval Ivan Tavčar.¹⁵³ JDS/SDS, ki jo je vodil do pomladi 1919, je bila na liberalni strani tudi najodločnejša nasprotnica komunizma. Ob železničarski in splošni stavki leta 1920 se je postavila na stran oblasti, podprla je Obznano (1920) in Zakon o zaščiti države (1921) ter leta 1924, po znanem trboveljskem spopadu pripadnikov Orjune s komunisti le-te ostro obsodila.¹⁵⁴ V svojih načelnih stališčih je poudarjala, da komunizem pomeni uničenje vseh kulturnih in civilizacijskih dosežkov meščanstva, diktaturo manjšine nad večino, ki jo je treba zatreti, četudi s silo. V komunizmu je videla judovski vpliv in v zavračanju komunističnega gibanja ponovno pokazala protisemitsko naravnost slovenskega liberalizma.¹⁵⁵ Verjetno najbolj brezčutno liberalno obsodbo komunizma pa je že leta 1920 podal Ivan Tavčar, ko je po ustanovitvi komunistične organizacije na Slovenskem zapisal: »Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko morite po hišah – vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je zlom Madžarske sovjetske republike 1. avgusta 1919 – op. J. P.), kjer je celi komunizem poginil na vislicah!«¹⁵⁶ Poleg komunizma so liberalci zavračali tudi drugi dve totalitaristični ideji in sistema moderne – italijanski fašizem in nemški nacizem. Zanje sta predstavljala nesprejemljivo idejno in politično izbiro, pri čemer so opozarjali še na grobo fašistično protislovensko politiko; zaradi spretnih nacističnih političnih potez pa sprva niso jasno videli nevarnosti nacifikacije nemštva na Slovenskem in so proti njemu nastopali le na narodnostni podlagi. Sicer pa so poudarjali, da fašizem in nacizem pomenita trajno grožnjo za evropski mir, in bili prepričani, da ju čaka zgodovinski potop.¹⁵⁷

¹⁵² Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 2 del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67–133). Ljubljana 1999, str. 400. O protikomunistični usmeritvi SKS in NSS gl. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 115, 117.

¹⁵³ Perovšek, Na poti v moderno, str. 125–130.

¹⁵⁴ Prav tam, str. 129; Jutro, št. 2, 2. 1. 1921, uvodnik z dne 1. januarja; Jutro, št. 181, 3. 8. 1921, uvodnik z dne 2. avgusta; Jutro, št. 131, 3. 6. 1924, uvodnik z dne 2. junija.

¹⁵⁵ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 185–186. Slovenski liberalci so na svojo protisemitsko naravnost spomnili že kmalu po nastanku jugoslovanske države. Na zboru zaupnikov JDS, 6. 7. 1919 v Ljubljani, so sprejeli posebno resolucijo proti Judom, v kateri so od jugoslovanske vlade zahtevali, naj posveti naraščajočemu priseljevanju Judov največjo pozornost ter ga z vsemi dopustnimi sredstvi omejuje. (Perovšek, Programi političnih strank, str. 32.)

¹⁵⁶ SN, št. 88, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar: Komunizem?

¹⁵⁷ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 191–193; Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 441; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana 1966 (dalje Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji), str. 109, 110.

Liberalci so vprašanje sobivanja na Slovenskem obravnavali tudi z njegovega socialnega in gospodarskega vidika. Najbolj relevantne poglede o tem vprašanju je v dvajsetih letih oblikovala JDS/SDS, v tridesetih pa JRKD/JNS, ki je bila v tem času enotna politična organizacija slovenskega liberalizma. V dvajsetih letih so omenjeno problematiko obravnavale tudi druge liberalne stranke, vendar so bodisi delovale le kratek čas (liberalne stranke v Prekmurju, ki so se načelno zavzemale za splošno blaginjo vseh stanov) bodisi so na tem področju zagovarjale enaka stališča, kot jih je poudaril program JDS (slabo leto in pol delujoča obnovljena NNS).¹⁵⁸ Nekatere pa so se posvetile predvsem problemom enega (kmečkega) stanu, kot npr. SKS, ki je obenem zagovarjala tudi vse utemeljene socialne zahteve drugih stanov,¹⁵⁹ oziroma so se zavzele predvsem za vzajemno sobivanje vseh pripadnikov delovnega ljudstva (NSS); ti naj bi skupaj nastopili proti kapitalističnemu razredu in po evlucijski poti ustvarili socialistično družbo socialno in politično enakopravnih državljanov. NSS je kasneje ta program opustila. Sredi dvajsetih let se je začela približevati SDS in se nato v njej utopila.¹⁶⁰

Vprašanje socialno-gospodarskega sobivanja na Slovenskem je v JDS po oblikovanju Kraljevine SHS obravnaval Gregor Žerjav. Zavzel se je za omilitev razrednih in stanovskih bojov, ki naj bi jo dosegli z združevanjem duševnih in ročnih delavcev po stanovskih interesih. Ti naj bi nato prek svojih zbornic volili drugi parlamentarni dom, namenjen obravnavi gospodarskih vprašanj. Obenem je odločno zagovarjal pravico do zasebne lastnine. Omejili bi jo lahko le s posebnimi zakoni, ko bi to zahtevali močni in po drugi poti nedosegljivi javni interesi. Žerjav je obravnaval tudi vprašanje pravice do dela, ki je pravica vseh, z vsemi iz nje izhajajočimi zagotovili ob boleznih, starosti in nezgodi. V zvezi s socialno-gospodarsko problematiko se je ustavil še pri vprašanju vrednotenja dela. Poudaril je, da »ne moremo dovolj odločno odkloniti zahteve komunistov, *naj se vse delo brez ozira na izobrazbo, na izvežbanost, na riziko, na sposobnost delavca enako plačuje*. Tako načelo bi uničilo vse veselje do napredka.« Skladno s tem je tudi ponovno nastopil proti revolucionarnemu komunističnemu razrednemu stališču.¹⁶¹

Takšne socialno-gospodarske poglede, zlasti stanovsko utemeljeno načelo socialnega sobivanja, je slovenski liberalizem v tridesetih letih, ko se je težišče sodobnega političnega delovanja preneslo na gospodarska in socialna vprašanja, vsebinsko še razširil.¹⁶² To je bil čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, to

¹⁵⁸ Slovenska novejša zgodovina, str. 230; Perovšek, Programi političnih strank, str. 57–58.

¹⁵⁹ Perovšek, Programi političnih strank, str. 30. Enake poglede je zagovarjala tudi Slovenska kmetijska stranka, v katero sta se leta 1926 združili SKS in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD). Prav tam, str. 169–174.

¹⁶⁰ Perovšek, Programi političnih strank, str. 33; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 215–218.

¹⁶¹ Jutro, št. 53, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

¹⁶² Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XI.

je novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.¹⁶³ Liberalci so nasproti revolucionarnemu načelu razrednega boja poudarjali t. i. socialno solidarnost, potrebo posega države proti kapitalističnemu načelu s ciljem zaščititi socialne interese večine.¹⁶⁴ Hkrati so se v okviru t. i. nacionalnega solidarizma zavzemali za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote. Obenem so zavračali vsak totalitarizem, bodisi z leve bodisi z desne.¹⁶⁵ Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje dirigiranega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen nadaljnji gospodarski razvoj so v tridesetih letih v liberalno socialno-gospodarsko doktrino vpeli tudi koncept stanovske oziroma korporativne ureditve države. Ta koncept se je v tem času – na takšnih ali drugačnih idejnih temeljih – preizkušal v različnih državah, tako tudi v Jugoslaviji oziroma v Sloveniji.¹⁶⁶

Liberalci so svoj stanovsko-korporativni koncept, ki je presenetljivo spominjal na Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroj organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju, utemeljevali na vztrajnem delu za omilitev tedanje gospodarske krize in za splošno izboljšanje življenjskih razmer.¹⁶⁷ Na tem področju sta si liberalni ban Dravske banovine dr. Drago Marušič in njegov posvetovalni organ, banski svet, ki so ga sestavljali le privrženci JRKD/JNS, v prvi polovici tridesetih let prizadevala omiliti gospodarsko-socialno krizo v Sloveniji. V oteženem gospodarsko-finančnem položaju sta pripomogla k nadaljnjemu razvoju številnih gospodarskih panog in kulturno-prosvetnih dejavnosti, opazen je bil tudi prispevek k izboljšanju razmer na področju zdravstva in socialnega skrbstva ter k izvajanju javnih del, s katerimi je banovina blažila zaostren položaj socialno ogroženih plasti prebivalstva.¹⁶⁸ Drugače pa je liberalizem v svoji socialno-gospodarski misli zagovarjal »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru«. ¹⁶⁹ Ko je Jutro pojasnjevalo tako socialno-gospodarsko usmeritev JNS, je poudarilo, da je »s tem svojim programskim stališčem /.../ JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gos-

¹⁶³ Prav tam, str. XVI in 243.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 244; Anka Vidovič - Miklavčič: Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929–1940. V: Zgodovinski časopis, 1990, št. 2 (dalje Vidovič - Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo), str. 224.

¹⁶⁵ Vidovič - Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo, str. 224–225; ista, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 244.

¹⁶⁶ Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XVII.

¹⁶⁷ Jutro : ponedeljska izdaja, št. 45a, 9. 11. 1931, Triumf narodne in državne misli.

¹⁶⁸ Stiplovshek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935, str. 255–260. Kljub svojemu značilnemu socialnemu ekskluzivizmu so bili med liberalci tudi taki, ki so malim ljudem osebno pomagali, da so lažje preživeli znotraj svojih ozkih gmotnih razmer. Tako Mira Mihelič piše, da so pred pisarno Alberta Kramerja v stavbi, kjer je imel svoje prostore časopis Jutro, »vsakega prvega v mesecu stale njegove 'tobakarice', kronske upokojenke, za katere se je zaman trudil, da bi jim zvišali pokojnino, pa jim je dodajal iz svojega žepa«. (Mihelič, Ure mojih dni, str. 64)

¹⁶⁹ SN, št. 164, 21. 7. 1933, Načela in smernice Jugoslovenske nacionalne stranke.

podarskih in socialnih problemih.«¹⁷⁰ »Liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana,« je leta 1935 zagotavljal pisec v reviji slovenskih liberalno-unitarističnih kulturnih in znanstvenih delavcev Misel in delo. »Če je pa temu tako, bi s te strani ne smelo biti nobenega ugovora proti korporativizmu.«¹⁷¹ Ob oblikovanju svojih socialno-gospodarskih rešitev pa je konkretno delo liberalizma v socialnem vprašanju, razen v prizadevanju liberalne banske uprave v prvi polovici tridesetih let, »docela odreklo, ker ga je prehiteval (katoliški – op. J. P.) nasprotnik ne glede na to, da se je to delo močno križalo s po sili razmer kapitalistično usmerjenim delom na gospodarskem področju.«¹⁷²

Zagotovo najbolj svojevrstne poglede pa so liberalci zagovarjali v vprašanju narodnega sobivanja. Tu so ravnali na dvojen način. Iz razumljivih zgodovinskih vzrokov so bili sestavni del splošnega narodnega nastopa proti Nemcem in nemštvu na Slovenskem po prvi svetovni vojni (izrinjanje Nemcev iz državne uprave in šolstva, razpuščanje in zaplemba lastnine številnih nemških kulturnih in drugih društev, oviranje politične organiziranosti Nemcev neposredno po vojni), v drugi polovici tridesetih let pa so podpirali vsesplošni odpor slovenske javnosti proti nemštvu in nacističnim izzivanjem.¹⁷³ Povsem drugačen odnos pa so oblikovali do jugoslovanskih narodov. Kot smo že opozorili, so se v narodnem vprašanju, ki je eno od najpomembnejših, občutljivih in zapletenih problemov novejšje zgodovine in sedanjega časa, postavili na stališče jugoslovanskega nacionalnega integralizma in z njim povezanega državnega centralizma. Sobivanje z drugimi jugoslovanskimi narodi so razumeli kot narodno, jezikovno, kulturno, politično in socialno-gospodarsko spojitve Slovencev z njimi, kar je bilo vsekakor presenetljivo glede na liberalni boj za slovensko narodno individualnost in njeno uveljavitev v avstrijski dobi.

Vzrok, zakaj je prišlo do omenjenega preobrata v narodnopolitičnih pogledih slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, je bil v tedanjem liberalnem prepričanju, da je z njenim nastankom nastopil čas velike jugoslovanske sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični sklep do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij. Le-te naj bi v centralistični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celostno narodnostno uresničitev. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki vsaki med njimi šele osmišlja njen celotni dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati pa ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično

¹⁷⁰ Jutro, št. 170, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS.

¹⁷¹ M. G. V.: Korporacijska država v Italiji. V: Misel in delo, 1935, št. 5, str. 123.

¹⁷² Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 194.

¹⁷³ Ervin Dolenc: Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996, str. 23–62, isti, Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnjima vojnama. Ljubljana 2010, str. 21–37; SNZ, str. 398; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 147–148, 166.

svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski življenjski razmah.¹⁷⁴ Gregor Žerjav je to izrekel takole: »Slovenski del naroda prevesti v jugoslovenstvo, /.../ združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«¹⁷⁵

Po drugi strani pa je slovenske unitaristično-centralistične liberalne politične sile k jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu navedel tudi konkreten ideološki, politični in gospodarski premislek. Ideja jugoslovanstva, ki jo je učinkovito izrabljala velikosrbski narodno in politično nadvladovalni program, jim je namreč služila tudi kot nadvse prikladno sredstvo za politično sodelovanje z Beogradom. Obenem pa jim je omogočila, da so v svojem trajnem spopadu s katoliško stranjo v unitaristično in centralistično utemeljeni jugoslovanski državi nadgradili boj z avtonomistično usmerjeno SLS. Jugoslovanstvo je celo postalo nova oblika liberalnega kulturnega boja proti slovenskemu katoliškemu gibanju. Liberalizem se ji je tako močno zavezal, da je Jutro sredi dvajsetih let zapisalo naslednje bojno opozorilo: »Klerikalci so danes v srečnem položaju, da jim ni treba preišljevat, kako bi z nasiljem zatrl meščansko vojno v avtonomni Sloveniji.«¹⁷⁶ Poleg tega so liberalni unitarizem in centralizem utemeljevali tudi gospodarski razlogi. Enoten jugoslovanski prostor je namreč v primerjavi z manjšim slovenskim zagotavljal bistveno večje možnosti za dejavnost na gospodarskem področju, to pa je omogočalo širše kroženje liberalnega trgovskega in bančnega kapitala.¹⁷⁷

Liberalci so svojo najpomembnejšo politično zmago v prvi jugoslovanski državi dosegli kot zagovorniki jugoslovanskega unitarizma. S pomočjo glasov SKS in JDS je bila izglasovana unitaristična in centralistična vidovdanska ustava, ki je potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena pač pa tudi formalno veljavna narodnopolitična pot. V zagovarjanju te poti sta dosledno vztrajali JDS/SDS in JRKD/JNS ter s tem opredelili temeljni značaj slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Tega ni spremenil niti slovenski avtonomizem liberalne smeri, ki ga je v prvi polovici dvajsetih letih utemeljila NSS, v drugi polovici pa nekdanji kmetijci, povezani v Slovenski kmetijski stranki.¹⁷⁸ Liberalni unitarizem in centralizem pa v svoji nacionalni politiki med Slovenci ni uspel. Med slovenskimi ljudmi so namreč imele podporo le tiste politične sile – na čelu s SLS –, ki so se bojevale za slovensko narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Jurij Perovšek: Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 14.

¹⁷⁵ Jutro, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu : veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani.

¹⁷⁶ Jutro, št. 18, 23. 1. 1926, uvodnik z dne 21. januarja.

¹⁷⁷ O vzrokih liberalnega jugoslovanskega unitarizma in centralizma v prvi jugoslovanski državi gl. podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 28–109.

¹⁷⁸ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112–276.

¹⁷⁹ Jurij Perovšek: Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918–1929. V: Sodobnost, 1990, št. 8–9, str. 857.

VII

Liberalizem je tudi v času med svetovnjima vojnama živel mimo večine slovenskih ljudi. Zaradi svojih idejnih, socialno-gospodarskih in narodnopolitičnih stališč se tako kot v avstrijski dobi ni uspel zblížati s slovenskim, večinoma katoliško, krščanskosocialno in avtonomistično usmerjenim ljudstvom in tudi ni bil pripravljen – enako je veljalo tudi obratno – sobivati z drugimi idejnopolitičnimi usmeritvami na Slovenskem. Če je do tega v maloštevilnih primerih prišlo, je bila to posledica trenutnih političnih razmer oziroma razporeditve moči v Sloveniji in jugoslovanski državi. Kratek oris takega sobivanja nam pokaže, da je liberalna stran na Slovenskem leta 1919 sodelovala z JSDS v okviru Deželne vlade za Slovenijo, medtem ko je bila v njej s SLS, razen v temeljih narodovih vprašanjih, bolj ali manj v spopadu. V drugi polovici dvajsetih let je sobivala tudi v politično koristni povezavi nekdanjih samostojnih kmetijcev s SRSKD v Slovenski kmetijski stranki. V jugoslovanskem okviru je v letih 1918–1921 sobivala s SLS in JSDS v beograjski vladi, konec dvajsetih let so bili slovenski liberalci povezani s federalistično usmerjeno Hrvaško kmečko stranko in črnogorskimi federalisti v Kmečko demokratični koaliciji, leta 1938 pa so se za volitve v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije povezali z enim od blokov Mačkove opozicijske liste. Slovenski unitaristični liberalizem je med letoma 1931–1935 sobival še z režimom kraljeve diktature, potem ko je sobivanje z njim prekinila SLS. Ves čas Kraljevine SHS/Jugoslavije je sobival še z liberalnimi in demokratičnimi, občasno pa tudi z drugimi jugoslovanskimi unitarističnimi silami. Mimo vodilnih liberalnih političnih krogov je z liberalne strani v drugi polovici tridesetih let prišlo še do sobivanja demokratično preobrazenega slovenskega sokolstva z drugimi demokratičnimi, narodnoemancipacijskimi, narodnoobrambnimi in protifašističnimi skupinami v ljudskofrontnem gibanju. Demokratično sokolstvo se je januarja 1941 začelo zblíževati tudi s Komunistično partijo Slovenije in na tej podlagi vstopilo v Društvo prijateljev Sovjetske zveze. V okviru JNS pa so njeni mlajši člani (Mladina JNS) v istem času, to je, kot so poudarjali, »na prelomu med dvema dobama«, v prizadevanju za obnovo demokratičnih načel sprožili akcijo po združevanju tedaj na množico različnih strank in skupin razcepljenih slovenskih liberalnih sil, h kateremu so povabili tudi predstavnike socialistične stranke.¹⁸⁰

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi od začetka njegovega samostojnega političnega organiziranja do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je (bil) omenjeni problemski kompleks najtrši oreh v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Zrasel je iz medsebojnega slovenskega idejnega in političnega zanikanja

¹⁸⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 258–268; isti, Oris življenja in dela Josipa Rusa, str. 13–15; Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 83–114, 263–265; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 272–290; Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 227–233; Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2, str. 23.

ter izključevanja, ki se je prek različnih nosilcev in v različnih zgodovinskih položajih marsikdaj izrazilo v zlem sovraštvu med temeljnimi zgodovinskimi političnimi tabori na Slovenskem. Liberalci v tem niso bili ne izjema in ne pravilo, čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran. Njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki je bilo najostrejše na (nekdanjem) Kranjskem, se je »vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah«. ¹⁸¹ Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanjo ozko in obremenjujočo idejno in politično ter v precejšnji meri tudi stanovsko samozadostno oziroma hierarhično totalitetno socialno držo Slovencev. Ta v sebi ni imela dovolj prostora za uravnovešeno dožemanje *drugega*.» V nazorsko diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalna gesla in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika. ¹⁸² To je bila zagotovo slaba zgodovinska popotnica, ki so si jo Slovenci pripravili v času do druge svetovne vojne in ki se je neusmiljeno polastilo nakopičeno medsebojno slovensko sovraštvo med njo.

Jurij Perovšek

THE QUESTION OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL AND NATIONAL
CO-HABITATION IN THE LIBERAL POLITICAL THOUGHT AND PRACTICE
BETWEEN 1891–1941

S u m m a r y

The question of co-habitation in its ideological, political, social and national dimensions between the last decade of the 1890s until the beginning of World War II in Slovenia shows that in this period the Slovenian liberals acknowledged, as far as the question of the ideological guidelines for the Slovenian national-political development was concerned, that everyone had the right to the optional profession of their religion. However, this should remain at the personal level and should not have any effect on the social or political actions of the individuals. In line with this principled standpoint the liberals led a fierce cultural struggle against the Catholic political camp in the Austrian period, which was most evident in Carniola. Ideologically and politically they also strongly opposed the Marxist social-democratic workers' movement. These ideological-political standpoints were in line with the socio-economic viewpoints of the Slovenian liberalism, which emphasised the bourgeois social exclusivism. The liberals never accepted either social democracy or Christian socialism, and they opposed the Catholic socio-economic activities even more. Throughout the Austrian period they kept arguing for social distinction, even if at the declarative level they emphasised the principle of equality of all social strata. They acknowledged one of the basic conditions for the democratic and common management of public affairs and political life – the universal and equal right to vote – as late as in 1908. Until 1918 the Slovenian liberal policy also consistently strengthened the principle of total

¹⁸¹ Janez Markeš: Točka nacionalnega nesporazuma. Ljubljana 2001, str. 252; Kos, Duhovna zgodovina Slovencev, str. 117, 120.

¹⁸² Tominšek Perovšek, Francišek Lampe – Zmerno, z ljubeznijo, str. 176.

denial of each other, also in their attitude towards the Jews. Namely, anti-Semitism as the inseparable aspect of the ideological character of the Slovenian liberal camp kept appearing and was preserved since the beginnings of the liberal camp's organisation in the 1860s until its decline in the period between both World Wars. The same was also characteristic of the Catholic and Marxist camps. As far as the attitude towards the Germans and Italians was concerned, the liberals argued for the equal national co-habitation of Slovenians and these nations.

Between the World Wars, when the Slovenian politics had the best conditions for its development in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (since 1929 in the Kingdom of Yugoslavia), the liberals kept opposing any abuse of religion by the parties, similar as in the Austrian period. In the social context they supported the balanced social development of all social strata, especially the socially weak, emphasising that a one-sided social predominance of the economically weaker strata was non-democratic. Thus they only acknowledged the ideological co-habitation with the Catholic camp in principle, but in reality they kept maintaining the unappeasable political standpoint related to the cultural struggle. Equally they acknowledged the social co-habitation in principle, while in reality they argued for the bourgeois social exclusivism with regard to social issues. This exclusivism was relaxed in the 1930s by placing an emphasis on the principle of harmony and solidarity between all social strata. However, as the liberals acknowledged private property as the basic condition for successful economic development, they supported the concept of planned economy, corporatist state and the so-called authoritative democracy. Between the World Wars the liberals, on the basis of their liberal-democratic maxims, rejected the totalitarian systems of the modernity (communism, fascism and Nazism), either refusing to share the social and political space with them (communism) or drawing attention to their anti-democratic and nationalistic character, which was a threat to world peace (fascism, Nazism). For the liberals, communism, fascism and Nazism were inadmissible ideological and political choices. Similarly they did not support the equal social and political position of women during most of the period between the World Wars, since between 1920 and 1939 they opposed the women's suffrage due to the threat it supposedly represented as the tool of the political Catholicism. However, about a year before the beginning of World War II in Slovenia they consented to a constructive measuring of the political forces, based on the political will of men as well as women. In the First Yugoslavia the liberals saw the question of the ideological, political, confessional and social co-habitation selectively. It was based on their ideological, political and social viewpoints, revealing their static outlook on the Slovenian society and ideological incompatibility stemming from the cultural struggle. This severely limited the will of the liberal camp for the assertion of the principle of co-habitation in Slovenia. Its limitation only had democratic contents in relation to the Italian fascism and German Nazism, while in light of the principled rejection of the totalitarian basis of communism the liberals supported even the most radical ways of fighting the activities of the revolutionary Slovenian or Yugoslav People's Party.

As far as the national question was concerned, in the 1920s the majority of the liberal politics argued for the absolute national co-habitation with the other Yugoslav nations, that is, for the opinion that Slovenians, Croats and Serbs do not represent separate national entities at all; that they form a single Yugoslav nation, whose parts (»tribes«) they are. In the 1930s this opinion was supported by the whole liberal politics. Immediately after World War I the liberals joined the general national opposition against the Germans, due to understandable historical reasons, while in the second half of the 1930s they supported the general resistance of the Slovenian public against the Germans and the Nazi provocations.

The question of the ideological, political, social and national co-habitation in the liberal political thought and practice since the beginning of the independent political organisation of the Slovenian liberalism in 1891 and until World War II in Slovenia indicates that this complex problem has been the hardest issue to address in the life of the Slovenian society and nation in the recent past. It stemmed from the Slovenian mutual ideological and political denial and exclusion, manifesting itself in various forms and different historical situations, frequently in severe hatred between the basic historical political camps in Slovenia. The liberals were no exception and also no rule as far as this was concerned, even though the ideological struggle in Slovenia was initiated by the Catholic side. The

liberals' opposition to the political Catholicism was less and less often based on modernity and its underlying values, and increasingly frequently on the cultural struggle and anti-Catholic ideologies. Thus with its example liberalism – which also held true of its attitude to the socialist and communist movement – only confirmed the restrictive and aggravating ideological, political, largely also corporatist–self-sufficient or hierarchic–total social attitude of Slovenians at that time. This attitude did not contain enough room for a balanced perception of the others. This surely resulted in heavy historical baggage, which Slovenians had gathered in the time up to the World War II and which had been added to abundantly by the mounting mutual hatred among them during World War II.

1.01
Prejeto 17. 6. 2011

UDK 321.7: 340.128(497.4)"1941/1945"

Vida Deželak Barič*

Vprašanja idejnega, političnega, socialnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Prispevek obravnava opredelitve in neposredno dejavnost v okviru marksističnega idejnopolitičnega tabora od sredine devetdesetih let 19. stoletja, ko je bila ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ter v obdobju prve Jugoslavije, ko so marksisti delovali razdeljeni na reformno in revolucionarno smer. Razčlenjuje njihov družbeno ekonomski koncept, ki je bil utemeljen predvsem na interesih delavskega razreda in posledično na pojmovanju in udejanjanju demokracije. Dalje razbira njihove poglede in praktično dejavnost v odnosu do katoliškega in liberalnega ter tudi znotraj raznoterega marksističnega tabora, pojasnjuje poglede na interese naroda kot celote ter na koncepte kulturnega razvoja v soočenju z ostalimi idejnopolitičnimi usmeritvami na Slovenskem.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija Slovenija, demokracija, revolucija

ABSTRACT

THE QUESTIONS OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL, NATIONAL, AND CULTURAL CO-HABITATION IN THE THOUGHT AND PRACTICE OF THE SLOVENIAN MARXISTS SINCE THE END OF THE 19TH CENTURY UNTIL THE BEGINNING OF WORLD WAR II

The following contribution focuses on the definitions and direct activities in the context of the Marxist ideological-political camp since the middle of the 1890s, when the Yugoslav Social-Democratic Party was established, and in the period of the First Yugoslavia, when the Marxists were divided between the reform and revolutionary ideas. The article looks at their envisioned socio-economic concept, based primarily on the interests of the working class, and consequently on the conception and realisation of democracy. Furthermore the article analyses the Marxist attitude and practical reactions towards the Catholic, liberal, as well as the internally diverse

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: vida.dezelak-baric@inz.si

Marxist camp. It also clears up the interests of the nation as a whole, as well as the concepts of the cultural development in view of the other ideological–political orientations in Slovenia.

Key words: Slovenia, Yugoslav Social–Democratic Party, Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, democracy, revolution

I

V zadnji tretjini 19. stoletja je v družbeni prostor na Slovenskem vse bolj opazno vstopal nov idejnopolitični dejavnik, in sicer socialistično opredeljujoče se delavstvo. To je bilo sprva organizirano v delavskih izobraževalnih društvih in vključeno v splošno avstrijsko socialistično gibanje, leta 1896 pa je ustanovilo lastno politično stranko – Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS).¹

V idejnopolitičnih opredelitvah delavstva so se že zgodaj pokazale razlike v ocenjevanju družbenih razmer in iskanju poti za njihovo predrugačenje. Oblikovali so se zmerni in radikalni pogledi, kar je bila sicer značilnost v marksističnem taboru še zlasti v poznejših desetletjih. Vendar so nekateri radikalni pogledi v delavskem gibanju že kmalu pošteno pretresli takratni meščanski svet. Omeniti velja radikalno skupino Franca Železnikarja, ki je npr. ob proslavljanju 600-letnice vladavine Habsburžanov leta 1883 odrekla slovenskemu meščanstvu pravico, da v imenu ljudstva časti vladarsko hišo, ter predstavila poglede in program, v katerem je nastopila proti bogastvu vladarjev in poudarila: »Mi ne simpatiziramo za nobenega kralja in cesarja, ker le-ti niso bili ljudstvu še nikoli v prid, temveč zmeraj v škodo.« Kralje in cesarje je označila za nasprotnike vsakega napredka, poleg njih pa je kot krivce za revščino ljudstva štela še ministre, generale, duhovnike (»katerih zabuhli obrazi in velikanski vampje spričevalo dajejo, da je nih bog nih trehuh«), lastnike tovarn in rudnikov, veleposestnike, žitne prekupčevalce, bankirje, advokate, novinarje, ki slave obstoječi kapitalistični red, ter še ovaduhe, biriče in sodnike, ki ovajajo, lovijo in zapirajo tiste, ki so si upali opozarjati na krivice časa. Pozivali so k medsebojni slogi revežev ne glede na narodnost in napovedovali čas »socialne revolucije«. Geslu sovražnikov oziroma oderuhov »bajone na kanone«, ki da se pojavi takoj, ko si proletariat upa terjati kruha, je treba zoperstaviti geslo »dinamit in petrolium«, v katerem je mogoče prepoznati odmev pariške komune. Ob vzklikih »Živi socialni punt! Živi socialna republika!« so pozivali k organiziranju in slogi

¹ Obširneje Dušan Kermavner: Začetki slovenske socialne demokracije : 1884–1894. Ljubljana 1963; Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Ljubljana 1984 (dalje Fischer, Čas vesolniga socialnega punta), zlasti str. 105–182.

delavstva, da bi »iz zedinjeno močjo udarili in ob pravem času požgali in pobili naše pijavke«. ²

S »krvavškim« procesom leta 1884 proti Železnikarjevi skupini in z drugimi oblastnimi nastopi proti delavstvu je bilo radikalno socialistično in sploh delavsko gibanje na Slovenskem začasno močno prizadeto. S svojo pojavnostjo pa si je v delu meščanstva že v začetni fazi prislužilo oceno o gibanju brez pravih idealov, ki mu je smoter političnega boja le materializem, ki zavrača potrebo narodnostnega boja in zanikuje legitimizem. ³

Ko se je v monarhiji začel proces povezovanja radikalne in zmerne struje v socialdemokratskem gibanju, kar je na prehodu iz leta 1888 v leto 1889 v Hainfeldu privedlo do ustanovitve avstrijske socialnodemokratske stranke na reformni podlagi, je tudi v slovenskem delavskem gibanju začela prevladovati zmerna socialnodemokratska miselnost. Delavstvo je začelo presegati ozke okvire delavskih izobraževalnih društev in vstopati v širši javni prostor, kar se je najbolj vidno izražalo v praznovanju delavskega praznika, organiziranju stavk in izdajanju delavskega tiska. Avstrijska socialnodemokratska stranka si je prizadevala predvsem množično organizacijsko zajeti delavstvo v strokovnih, političnih, prosvetnih in drugih organizacijah, ga vključevati v politično delo in ga vzgajati za čas propada kapitalističnega sistema. Hkrati z notranjim utrjevanjem delavskih organizacij se je začela odločno zavzemati za demokratizacijo države, za uvedbo splošne in enake volilne pravice, za spremembe na socialnem področju in v tem okviru za izboljšanje položaja delavstva. ⁴ Z ustanovitvijo JSDS se je tudi slovensko marksistično delavstvo vključilo v moderno politično življenje, pri čemer je bilo za JSDS kot nacionalno socialno demokratsko stranko v okviru avstrijske socialnodemokratske stranke in Druge internacionale ves čas obstoja monarhije značilno vključevanje in povezovanje z avstrijskim delavskim gibanjem in odpiranje v širši avstrijski ter evropski prostor. ⁵ Na predlog Etbina Kristana, vodilne osebnosti socialnodemokratskega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, naj bi JSDS ustanovili za vse južnoslovenske dežele monarhije, vendar se ta zamisel ni uresničila. Kljub imenu je ostala organizacijsko omejena na slovenske dežele, pozneje pa je obsegala še Istro in Dalmacijo. Glede na razprostranjenost pa je dejansko bila prva in do leta 1909 tudi edina vseslovenska stranka in je tudi s tega vidika izražala svoje načelno zavračanje sistema kronovin, ki so delile slovenski narod. ⁶

² Fischer, Čas vesolniga socialnega punta, str. 233–235.

³ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966 (dalje Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina), str. 216–219.

⁴ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 219–220; Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije : socialistično gibanje v Sloveniji : 1869–1920 : tom V. Beograd 1951 (dalje ZA KPJ, V), str. 5–10.

⁵ Fischer, Čas vesolniga socialnega punta, str. 292.

⁶ Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 58, 59.

Temeljne strankine opredelitve so bile zajete v hainfeldskem programu, ki ga je JSDS prevzela za svojega. V njem je rečeno, da hoče stranka »vse ljudstvo ne glede na narodnost, pleme in spol rešiti iz okov ekonomske odvisnosti, odstraniti hoče politično brezpravnost in skrbeti za povzdigo duševne omike«. Vzrok obstoječemu »sramotnemu stanju« je stranka videla v kapitalističnem sistemu, v katerem je delavski stan »suženj onih, ki posedujejo delavska sredstva«, zaradi česar se uboštvo ljudskih slojev čedalje bolj razširja. Rešitev je videla v uvedbi skupne posesti vsega ljudstva nad proizvodnimi sredstvi, nosilec teh sprememb pa je lahko le razredno zaveden in v politični stranki organiziran proletarijat. Stranka je poudarjala svojo mednarodnost in nujno mednarodnega boja proti izkoriščanju, ker je takšna tudi narava izkoriščanja, obsojala je vse predprave, ki izhajajo iz pripadnosti določenemu narodu, rodu, spolu ali iz premoženja. Socialistične nazore je nameravala širiti javno in tozadevno zahtevala, da se odstranijo vse ovire pri svobodnem izražanju mnenj (izjemni zakoni o časopisju, društvih in zborovanju). Vsako omejevanje svobodnega izražanja in monopoliziranja političnih pravic je sramotno za vladajoči sloj in škodljivo naravnemu razvoju. Čeprav je imela pridržke glede pomena parlamentarizma, ki ga je štela za obliko modernega strankarskega gospodstva, je napovedovala, da si bo prizadevala za uveljavitev splošne, enake in neposredne volilne pravice za oba spola. Dalje je zahtevala uveljavitev poštene delavske zakonodaje, ki bo med drugim preprečila telesno propadanje delavca, ki se izraža v veliki umrljivosti otrok, v kratkem življenju in zgodnji umrljivosti delavcev, in skladno s tem zahtevala prepoved otroškega dela. Zahtevala je uveljavitev polne svobode delavskega strokovnega organiziranja in zagotavljala, da bo vedno zastopala koristi proletariata. Zahtevala je obvezen, brezplačen in nekonfesionalen pouk v ljudskih in izobraževalnih šolah kakor tudi brezplačen pristop k višjim učnim zavodom; takšna načela so bila v interesu še zlasti delavskega stanu. Zahtevala je ločitev Cerkve od države in je smatrala vero za zasebno zadevo. Stalno vojsko, ki je veliko breme za ljudstvo in vzrok stalne vojne nevarnosti, je nameravala nadomestiti s splošno oborožitvijo ljudstva. Nasprotovala je posrednim davkom na osnovne potrebščine, saj so ti najbolj prizadeli proletarijat, in zahtevala uvedbo neposrednega progresivnega davka. Program je še poudarjal, da je svetovnozgodovinska naloga proletariata spremeniti obstoječi gospodarski red, da je pogoj za to spremembo razredni boj, ki pa bo potekal tem bolj hitro, mirno in brez žrtev, kolikor bosta obe strani spoznavali in sprejemali pogoje in cilje prihodnjega ekonomskega razvoja.⁷

Že na ustanovnem zboru JSDS je bilo jasno povedano, da je glavni nasprotnik socialnim demokratom katoliški tabor, ki so ga socialni demokrati dosledno označevali za klerikalnega in tudi »najhujšega sovražnika naroda in vsake svobode« in »ne mine nedelja, da ne bi ta ali oni župnik ali kaplan s prižnice napadal 'prokleti socializem' s starimi in obrabljenimi lažmi«. Katoliški strani so pripisovali brez značajnost, ki da se je skrivala tudi pod plaščem »krščansko socialne stranke«, za-

⁷ ZA KPJ, V, str. 6–10.

tekanje celo k fizičnemu nasilju pri razbijanju delavskih shodov pa naj bi potrjevalo, da ji njeni »jezuitski, lažnivi in zviti argumenti« več ne zadoščajo.⁸ V razpravi so pomembno precizirali pomen parlamentarizma v izogib njegovega zanikovanja ali povelečevanja in pri tem ugotovili, da bo parlamentarizem potreben tudi v proletarski državi, torej njegov pomen ni le v funkciji bojnega sredstva delavske stranke v obstoječem meščanskem redu.⁹ Dalje je zbor ugotavljal, da je boj, ki ga vodijo meščanski sloji v narodnem pogledu in v smeri narodne supremacije, samo v materialnem interesu tistih, ki boj izzivajo. Jugoslovanski »delavski narod nima povoda potezati se za narodni prepir meščanov. Delavski narod potrebujeboljšanja svojega žalostnega položaja, ker je po vseh jugoslovanskih deželah enaka beda.« Izhod iz obstoječega bednega stanja je mogoč na podlagi skupnega boja vseh jugoslovanskih siromakov. Proti prepiru meščanskih slojev v jugoslovanskih deželah pa postavlja jugoslovanski proletariat »ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov«. Stranka je izrekla odločen protest proti zatrevanju nasprotnikov, češ da socialna demokracija izdaja svojo narodnost, in tozadevno zagotovila »jedenkrat za vselej, da socialna demokracija ni breznarodna ali protinarodna, temveč mejnarodna. /.../ Mi ljubimo svoj narod, ki z nami dela in trpi, in vemo, da se more narod razvijati samo, ako ni tlačен.«¹⁰ O kmetu je stranka v tem času še računala, da ga bo lahko pridobila zase, vendar glede agrarnega vprašanja v njej ni bilo enotnosti. Obstajala so stališča, da bo stranka zmagala šele takrat, ko bodo v njenih vrstah tudi »kmečki bataljoni«, in da se ne more in ne sme delavska stranka zanimati za kmeta šele tedaj, ko se ta proletarizira, da mu je torej treba že sedaj pomagati, obstajala pa so tudi stališča, da kmeta ni mogoče ločiti od delavca in delati zanj posebne programe, saj bo z ukinitvijo zasebne lastnine tudi kmet »rešen«.¹¹ Na zboru so razpravljali tudi o potrebi, da začne stranka z izdajanjem »leposlovnega lista, koji bi prinašal v slovenskem, hrvatskem, srbskem in bolgarskem jeziku znanstvene in leposlovne članke«, kajti obstoječa tovrstna literatura se nahaja »v rokah buržoazije, katera je pri nas kaj malo napredna«, stranka pa mora članstvu zagotavljati ustrezno »znanstveno hrano«.¹²

Razrednobojni idejni koncept socialnih demokratov je na načelni ravni že v temelju oteževal oziroma izključeval skladno sobivanje z drugimi političnimi strankami, političnimi nosilkami kapitalističnega družbenega reda, ki so ga socialni demokrati nameravali spremeniti oziroma razrušiti. Toda to zavračanje sedaj ni bilo radikalno, saj je bila stranka zagovornica sprememb po čim bolj mirni poti. Pojav delavskega gibanja in zatem delavske stranke pa za obstoječe družbeno okolje ni bil samo neprijeten, moteč ali celo nezaslišan pojav, ampak je le-to v tem prepoznalo tudi grožnjo obstoječemu redu. JSDS sta politično ves čas habsburške monarhije

⁸ Prav tam, str. 27.

⁹ Prav tam, str. 31.

¹⁰ Prav tam, str. 32.

¹¹ Prav tam, str. 33–36.

¹² Prav tam, str. 37.

omejevala katoliški in liberalni tabor, družbeno pa se je osamila tudi sama.¹³ Kakor je ugotavljal Ivan Cankar v znamenitem predavanju Očiščenje in pomlajenje v Trstu leta 1918, je slovenska socialna demokracija v začetnih obdobjih namreč bila »zveza strokovnih organizacij in v idejnih načelih nekakšna verska sekta. Stranka ni videla naroda, narod ni videl stranke. Na čisto osamljenih, daleč ločenih krajih slovenske domovine so se v svoje organizacije zbirali industrijski delavci, ki so se brigali za svojo pravično krušno stvar in se niso zanimali za prav nič drugega.«¹⁴ Tako je bila JSDS kot politična predstavnica tretjega slovenskega idejnopolitičnega tabora na obrobju tedanjega političnega dogajanja in na nobenih volitvah v obdobju habsburške monarhije ni uspela priti v deželni zbor in seveda tudi ne v dunajski parlament.¹⁵ Ozko proletarsko razredno stališče je JSDS zaprlo pot do možnega zaveznika, to je kmeta, ki ga je idejno in politično uspela zajeti katoliška stranka s svojo velikopotezno usmeritvijo k reševanju problemov proletariziranega prebivalstva.¹⁶

Katoliški tabor je bil sploh glavna ovira širitvi socialdemokratskega vplivnega območja. Iz tega izhodišča je JSDS gledala tudi na krščansko socialno gibanje in katoliško zadružno organizacijo predvsem kot na ideološki pripomoček političnega katolicizma, odklanjala pa ju je tudi zaradi Krekove široke socialnogospodarske dejavnosti, ki je socialnim demokratom bistveno zožila manevrski prostor in odvzela velik del nižjih slojev, ki bi verjetno v precejšnji meri postali njihovi somišljeniki, volivci ali celo strankini člani.¹⁷ Ne glede na omenjeno obrobno pa so iz njenih vrst prihajale pomembne demokratične pobude.

Socialni demokrati so bili vsa leta odločanja o najpomembnejšem političnem vprašanju na začetku 20. stoletja – volilni reformi – v kranjskem deželnem zboru »navzoči le na galeriji, med občinstvom«.¹⁸ Ker v deželnem zboru niso imeli nobenega predstavnika, so svojo politično voljo za uvedbo splošne in enake volilne pravice za oba spola v njem izrazili tako, da so 25. oktobra 1905 vložili peticijo za volilno reformo. Peticiji so priložili več kot 6000 podpisov.¹⁹ Sicer pa je Jugoslovanska socialnodemokratska stranka svoje poglede glede volilne reforme izražala

¹³ Jurij Perovšek: Politicne in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Sto let zavoda sv. Stanislava. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Politicne in narodnostne razmere na Kranjskem), str. 10–11.

¹⁴ Ivan Cankar: Zbrano delo : knjiga 25. Ljubljana 1976, str. 244.

¹⁵ Franc Rozman: Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja : primer socialne demokracije. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana 2004, str. 68.

¹⁶ Jasna Fischer, Franc Rozman: Socialna demokracija in kmetstvo 1870–1914 na Slovenskem. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 15; Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986 (dalje Zgodovina ZKJ), str. 36–37.

¹⁷ Franc Rozman: Odnos slovenske socialne demokracije do Kreka. V: Krekov simpozij v Rimu, Celje 1992, str. 182.

¹⁸ Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 170.

¹⁹ Prav tam, str. 167, 174–175. O predložitvi peticije JSDS za deželno volilno reformo glej tudi ZA KPJ, V, str. 138.

na političnih shodih in v strankarskem tisku. Poleti 1903 in jeseni 1905 je pripravila več dobro obiskanih shodov, na katerih je zahtevala splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico, kar je ponovila tudi pred deželnozborskimi volitvami februarja 1908.²⁰ JSDS je poudarjala, da je politika stvar »vseh«, zato ima splošna in enaka volilna pravica »enostavno nalogo, ustvariti zastopstvo tiste množice, ki je«.²¹

JSDS je v prvih letih 20. stoletja večkrat zelo ostro ocenila katoliški in liberalni tabor. Katoliškemu taboru je očitala klerikalizem in je poudarjala, da je ime »katoliško« na Slovenskem samo sinonim za »klerikalno«.²² Klerikalizem je opredelila kot smer, »ki hoče cerkvi in duhovništvu priboriti in zagotoviti merodajni upliv ne samo na cerkvenem, temveč na vsakem področju: V državi, v socialnem življenju, v šoli. Klerikalizem je tendenca, podložiti vse življenje cerkvi in njenim organom.«²³ Socialna demokracija je večkrat poudarila, da ni sovražnica vere, temveč jo spoštuje, a razume kot zasebno zadevo vsakega posameznika, ki se ne sme izrabljati v politične namene.²⁴ Socialni demokrati so, enako kot liberalci, proti katoliškemu gibanju uprli kulturnobojno ost, saj so poudarili, da »nikjer ni boj proti antikulturnemu klerikalizmu tako krvavo potreben, kakor pri nas«.²⁵ V tem smislu je Etbin Kristan na V. zboru JSDS leta 1904 napovedal: »Kadar bode proletariat organiziran, pride čas, da se razbijejo klerikalne buče.«²⁶ Do tedaj pa je stranka pozivala vse Slovence, »kar vas ni klerikalnih, mislite na to, da je vaša politična dolžnost, zavezati ošabno in brezobzirno prodirajoči klerikalni naval«.²⁷ JSDS, ki se je sicer videla na prvem mestu v boju proti političnemu katolicizmu,²⁸ je bila pripravljena sodelovati tudi z drugimi političnimi silami (liberalci) v boju proti političnemu katolicizmu. To je pokazala skupna manifestacija z liberalno Narodno napredno stranko proti III. katoliškemu shodu leta 1906 v Ljubljani.²⁹

Medtem ko je socialna demokracija imela katoliški tabor oziroma SLS za nevarnega nasprotnika, o liberalcih ni imela takega mnenja. O liberalizmu je menila, da je že brez prave življenjske moči, in mu očitala nizko kulturno raven v boju proti katoliškemu nasprotnikom. Kritična je bila tudi do večkrat poudarjane liberalne svobodomiselnosti, saj je opozarjala, da je liberalizem zaradi kapitalistične proiz-

²⁰ ZA KPJ, V, str. 119, 138; Rdeči prapor (dalje RP), št. 30, 24. 7. 1903, V boj za splošno volilno pravico!, št. 31, 31. 7. 1903, Dopisi in shodi. Ljubljana. Idrija; št. 13, 15. 2. 1908, Volilci kmečkih občin za deželni zbor!, št. 14, 19. 2. 1908, Deželnozborski volilci!

²¹ RP, št. 27, 6. 7. 1906, Volilna reforma.

²² RP, št. 32, 10. 8. 1906, Slovenci!

²³ RP, št. 36, 7. 9. 1906, Klerikalizem. RP, št. 21, 20. 5. 1904; št. 33, 17. 8. 1906, Katoliški shod; št. 9. 1. 3. 1907, Volilci!; ZA KPJ, V, str. 126–127.

²⁴ RP, št. 21, 20. 5. 1904, Duhovščina in delavstvo!; št. 36, 7. 9. 1906, Klerikalizem; št. 9. 1. 3. 1907, Volilci!

²⁵ Prav tam.

²⁶ ZA KPJ, V, str. 127.

²⁷ RP, št. 32, 10. 8. 1906, Slovenci!

²⁸ RP, št. 49, 2. 12. 1904, Klerikalizem; št. 9, 1. 3. 1907; št. 62, 5. 8. 1908, Klerikalizem.

²⁹ Slovenski narod, št. 195, 27. 8. 1906, Sijajni ljudski shod v »Narodnem domu«.

vodnje, ki jo je ustvaril, le navidezno svobodomiselni, v resnici pa tiranski. Nasprotno pa naj bi bil socializem, ki je videti kot tiranski, najbolj svoboden, kajti socialisti hočejo, da delavci izvedejo socialno revolucijo, to je svojo osvoboditev iz okovov kapitalizma.³⁰

Kljub temu da JSDS liberalizma ni resneje upoštevala, pa mu je v svojih političnih analizah namenila opazno pozornost. Poudarjala je, da so liberalci zaradi svoje ošabnosti in lenobe največja ovira svobodomiselnemu duhu na Slovenskem. Po njeni oceni se je stranka političnega katolicizma lahko za svoj politični uspeh bolj zahvalila liberalni lenobi in nesposobnosti kot pa svojemu delu.³¹ Kot je na VI. zboru JSDS od 2. do 4. februarja 1907 v Trstu dejal Etbin Kristan, je namreč slovenski liberalizem »sedel na prestolu in je čakal, kdaj pride ljudstvo. Brez jasne programatične podlage se je liberalna stranka neprenehoma metamorfizirala; kako je izpreminjala svoje mnenje v tako važni stvari, kakor je volilna pravica, je še v živem spominu. Ni torej čudež, da je izgubila zaupanje skoraj povsod. Danes je slika ta: Na eni strani klerikalna masa, ki pojde za svojim vodstvom čez drn in strn; na drugi strani socialno demokratično delavstvo organizirano in zanesljivo.«³² Kljub temu pa večjega vpliva ni imelo. Socialna demokracija je pred prvo svetovno vojno sicer naraščala v industrijskih predelih – npr. v jeseniški dolini, kjer je od leta 1900 dalje dosegala vedno boljše volilne rezultate –, vendar je bilo za velike politične oziroma volilne uspehe delavsko gibanje na Slovenskem še prešibko. Omejeno je bilo na nekaj močnih industrijskih središč in se je počasi širilo zunaj njih.³³ V vprašanju sobivanja z drugimi idejnimi, političnimi in socialnimi subjekti pa je bila eden od dejavnikov tedanjega medsebojnega slovenskega izključevanja, ki je odločilno oblikovalo slovenske politične razmere v moderni dobi.³⁴

Z začetkom vojne in uvedbo vojnega absolutizma je bilo politično življenje zatrto, prepovedana pa je bila tudi vsakršna dejavnost delavskih organizacij. Z obnovo političnega življenja leta 1917 in oblikovanjem majniške deklaracije in deklaracijskega gibanja je v politični prostor ponovno stopila tudi JSDS. Za razliko od katoliške in liberalne stranke deklaracije ni podpisala že zaradi dejstva, ker ni bila parlamentarna stranka. Vendar se deklaracijskemu gibanju ni pridružila, pa tudi septembrske ljubljanske izjave ni podpisala. Toda ob deklaracijskem gibanju se je stranka soočila z dilemo, ali sme delavska stranka sodelovati z buržoazijo v primeru, ko gre za narodno vprašanje. Glede tega sta se v stranki oblikovali dve struji, pri čemer je ena zagovarjala stališče ohranitve monarhije in bila proti sodelovanju z buržoazijo, druga, t. i. omladinska, pa je zahtevala aktivno udeležbo v jugoslovanskem gibanju za samostojno državo Jugoslovanov.³⁵

³⁰ Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 12–13, 31–32.

³¹ RP, št. 42, 20. 10. 1905, Naprej za splošno in enako volilno pravico!

³² ZA KPJ, V, str. 140.

³³ Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 299.

³⁴ Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 36.

³⁵ Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 328–334.

Z radikalizacijo narodnega vzdušja se je maja 1918 JSDS zblížala s katoliško in liberalno stranko glede reševanja nacionalnega vprašanja. Na vseslovenskem delavskem dnevu, ki ga je JSDS organizirala konec julija 1918, je prišla do izraza zahteva »po skorajšnjem splošnem miru brez aneksij in kontribucij na podlagi samoodločbe narodov«. Stranka je razglasila »v smislu svojih, žal ob indiferenci meščanskih strank pred desetletjem podanih tozadevnih izjav ponovno svojo trdno voljo po združitvi našega troimenega naroda v lastno demokratično državo« in izjavila, »da bo v dosego tega cilja zastavila vse svoje sile«. Poudarila je še, da je jugoslovansko socialistično delavstvo »v načelu in praksi za samostojni nastop vseh političnih strank«, ker je v boju za skupni cilj samostojni nastop učinkovitejši, saj nikomur ne veže rok. »Ker pa ne more izključevati v tej izvanredni zgodovinski dobi eventuelne potrebe skupnega nastopa z vsemi drugimi strankami v narodu,« mora o tem odločati vodstvo stranke ali strankin zbor. Glede vprašanja ureditve mej Jugoslavije se je zavzemala za sporazumen dogovor s prizadetimi narodi na temelju samoodločbe in plebiscita.³⁶ Sredi avgusta 1918 se je udeležila ustanovitve Narodnega sveta, vendar socialni demokrati vanj niso stopili, čeprav je strankino vodstvo izjavilo, da ne zavrača sodelovanja in da si s tem pridržuje proste roke.³⁷

II

V novo državno skupnost, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), je JSDS stopila z modernimi in v veliki meri demokratičnimi programskimi opredelitvami ter zahtevami, oblikovanimi že v predhodnih obdobjih. V njenem dojemanju je imela demokracija še naprej izrazito politično in socialno vsebino oziroma dimenzijo, ki sta se medsebojno tesno prepletali. Vendar je po končani prvi svetovni vojni, kakor drugje po Evropi, tudi na Slovenskem, v vzdušju družbene radikalizacije v delavski stranki prišlo do diferenciacije in nato leta 1920 do razcepa na reformno – socialnodemokrasko ter revolucionarno – komunistično smer. Usmeritev nove politične stranke, Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), katere integralni del so bili tudi komunisti na Slovenskem, je bila določena s smernicami Kominterne. Ta pa je neposredno po končani vojni kakor tudi pozneje vzpodbujala revolucionarne prevzeme oblasti, kakor je bilo med drugim določeno tudi v znamenitih »21 pogojih za sprejem v Kominterno«, ki so usodno posegli v diferenciacijo svetovnega delavskega gibanja.³⁸

Enako kot socialnodemokraska je bila tudi komunistična stranka na Slovenskem utemeljena na programu široke družbene in politične preobrazbe, izhajajoč iz kritike oziroma zavračanja obstoječega kapitalističnega sistema. Njune neposredne

³⁶ ZA KPJ, V, str. 354, 355.

³⁷ Prav tam, str. 355.

³⁸ Avgust Lešnik: Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923). Koper/Capodistria 1994, str. 230–239; Komunistička internacionala : stenogrami i dokumenti kongresa : drugi kongres Komunističke internacionale : knjiga 2. Gornji Milanovac 1981, str. 392–396.

zahteve in cilji so bili v marsičem isti. Bistveno pa sta se stranki razločevali v vprašanju poti, ki vodi k udejanjenju socialno-političnega programa. Omenjena razlika je pomembno določila njune poglede na vprašanje demokracije in jima odredila različna položaja v družbenopolitičnem prostoru, saj je bila pripravljenost na sobivanje pri eni ali drugi stranki temeljno različna. Socialni demokrati so še naprej vztrajali na reformni poti družbenih sprememb na parlamentarni osnovi v okviru pluralne meščanske demokracije. Do jeseni 1919 so z meščanskimi strankami tudi sodelovali v različnih vladah. S katoliško in liberalno stranko v Narodni oziroma Deželni vladi Slovenije, v katerih sta sodelovala Anton Kristan in Albin Prepeluh; oba sta pokrivala resor za socialno politiko, Kristan pa nekaj časa tudi resor za narodno gospodarstvo.³⁹ Anton Kristan je bil minister za gozdove in rudnike tudi v centralni vladi. Sodelovanje v meščanskih vladah, t. i. ministerializem, so socialni demokrati sprva utemeljevali s težkimi razmerami neposredno po končani vojni, ki da so zahtevale čim širšo koncentracijo narodnih sil, kar pa je z uveljavljanjem radikalnejših pogledov znotraj stranke kmalu postalo eden izmed virov notranjih nasprotij, ki so nato pripeljala do razcepa stranke.⁴⁰ Komunisti pa so, nasprotno, zagovarjali program revolucionarnih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, to je diktaturi proletariata oziroma političnooblastnem monizmu. Poudarjali so, da socializma ni mogoče uveljaviti v okviru meščanske demokracije in parlamentarnih ustanov, marveč le s pomočjo delavskih svetov, kajti le sovjetska oblast lahko zavaruje »resnično proletarsko demokracijo« in vodilno vlogo industrijskega proletariata, ki mu pripada vloga vladajočega razreda. Kljub temu pa so do končne osvojitve oblasti nameravali izkoriščati politične pravice v buržoazni državi in na ta način izražati svoje zahteve po pravni in politični enakosti. Opozarjali pa so, da je KPJ »načelni nasprotnik parlamentarizma kot sredstva razredne vladavine« ter da potem, ko proletariati prevzame oblast, parlamentarizem ne bo mogoč.⁴¹ Poleg omenjenega odnosa do parlamentarizma se je pojmovanje demokracije v obeh delavskih strankah izražalo še v načelnih in vsakodnevnih razmerjih do številnih drugih institucij ter v pristopih k reševanju družbenih vprašanj, npr. v odnosu do Cerkve in religije, vojske in vojne, narodnega vprašanja, drugih političnih subjektov, enakosti spolov, človekovih pravic, instituta lastnine itd. Vse to je pri eni in drugi stranki izoblikovalo zaokrožen sistem norm ali vrednot. Njuno umevanje socializma in demokracije je mogoče med drugim razbirati v programskih dokumentih in drugih usmeritvah, v začetnem obdobju pa izrazito tudi v ustavni razpravi v prvi polovici leta 1921 v ustavodajni skupščini Kraljevine SHS.

³⁹ Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, str. 184, 185; Jurij Petrovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 81.

⁴⁰ France Klopčič: Velika razmejitev : študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920. Ljubljana 1969, str. 39, 40.

⁴¹ Prav tam.

Obe smeri marksističnega delavskega gibanja sta govorili o socializmu, vendar sta ga pojmovali različno. Za komunistično gibanje je bilo značilno fundamentalistično razumevanje socializma kot nepluralnega, totalitarnega sistema, utemeljenega na diktaturi ene socialne in politične smeri, kar je že v osnovi izključevalo parlamentarizem in možnost sobivanja sploh. Nasprotno pa socialnodemokrasko pojmovanje socializma ni zavračalo modernih družbenih institucij in pridobitev, kot so parlamentarizem in večstrankarstvo, človekove pravice in svoboščine, tržna ekonomija, pravna država ipd. Vse te podmene moderne družbe so razumeli ne samo kot pomembne, temveč tudi kot nepogrešljive v socialnodemokraskih predstavah o socialno pravični državi.

Med pogledi posameznih vidnih osebnosti socialnodemokratične usmeritve pa je mogoče prepoznati večje ali manjše razlike in specifične poudarke. Izvirno politično misel o vprašanju demokracije je v okviru JSDS npr. razvil Albin Prepeluh - Abditus, ki je že v zgodnejših spisih poudarjal, da ima demokracija dve temeljni razsežnosti, tj. socialno in narodno. Ti dve ideji bistveno prežemata njegovo presojo politike in družbe sploh in sta medsebojno najtesneje povezani, za kar pa ni dobil neposrednih zgledov v marksizmu.⁴² Ob tem pa je pri Prepeluhu v ospredju tudi etična razsežnost demokracije, ko je poudarjal, da demokracija ni samo »snovni zakon, temveč predvsem kulturno čustvo, je npravna zapoved duševnega življenja sodobnega človeka. /.../ Zato je demokratično čustvo pomembnejše kot zgolj snovno zamišljen socialistični nauk.«⁴³

Prepeluh je bil zagovornik reformne in etične opcije družbene ureditve. Leta 1920 je v enem najpomembnejših spisov *Demokracija ali diktatura* podal teoretični okvir svojega razumevanja demokracije in z njo povezane demokratičnosti države. V svojih razčlembah stvarno ugotavlja, da vsak sloj, ki pride do politične moči, »uporablja demokracijo v svoj prid, v svoje socialne namene«. Tako ima vsaka demokratična vladavina sicer svojo socialno vsebino, toda ta vsebina dobi v demokratični politiki, v kateri sodelujejo vsi socialni sloji, potrditev na demokratičnih volitvah, kjer odloča večina. Zato je narava demokracije lahko meščansko demokratična, kmečko demokratična ali pa proletarsko (socialistično) demokratična. Skladno z njegovo interpretacijo je mogoče o demokraciji govoriti samo takrat, ko obstaja skladnost med družbeno in upravno oziroma državno močjo. Demokratična država se mora naslanjati izključno le na obstoječe socialne sile in vsaka nasilna razporeditev državne oblasti, npr. s pomočjo vojske, je izključena oziroma nesprejemljiva. Skladno s tem se mora v demokratičnih državah vojska uporabljati samo v zaščito zakonov, ki so nastali po volji socialnih dejavnikov v državi, torej na demokratični podlagi. V vseh drugih državah služi armada drugim ciljem, po navadi samo vladajočemu sloju, in to ne glede na to, ali ta sloj predstavlja večino ali manjšino prebivalstva. Predvsem v monarhičnih državah (torej tudi v Kraljevini SHS!) pa je armada lahko orodje tudi posameznih vladarskih rodbin. Če so v

⁴² Milan Zver: *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana 2002, str. 104–106.

⁴³ Albin Prepeluh: *Pismo socialni demokraciji*. V: *Demokracija*, 1918, št. 3–4, str. 46.

omenjenem razmerju med državo in družbo očitna nasprotja, je mogoče govoriti samo o diktaturi. Prepeluh je poudarjal, da se je marksistični socializem vedno opiral na demokracijo in da je le po demokratični poti hotel doseči oblast v državi. Zato so se socialistične stranke prizadevale za splošno in enako volilno pravico in pripisovale tolikšen pomen volitvam v zakonodajne in upravne korporacije. Govoril je o »diktaturi demokracije«, po kateri so in še vedno stremijo socialistične stranke, ter poudarjal, da se ta diktatura močno razlikuje od boljševiške diktature, »ki se sicer imenuje tudi diktatura proletariata, toda to dejansko ni«. Tedanji ruski sistem je označil za »despotični socializem«, ki ni nastal iz poloma Rusije v svetovni vojni in ne iz naravnega razvoja družbe oziroma dozorelosti kapitalizma; zanj je značilno, da se naslanja na močno armado in da mu manjkajo ekonomski predpogoji, zaradi česar je v deželi zavladata velika gmotna beda.

Poseben pristop k razčlembi in utemeljevanju demokratičnih načel je razvila Alojzija Štebi, ki je leta 1919 zaradi sporov med levico in desnico sicer izstopila iz JSDS. Vztrajno si je prizadevala, da bi ženske dobile veljavo polnovrednih državljanek v kulturno tako raznoliki Jugoslaviji, kar je impliciralo precej neugodna tla za razvoj ženskega gibanja. Tega je razumela kot del splošnega socialnega vprašanja in ga doživljala »kot obliko političnega, družbenega in kulturnega dela za doseganje idealov socializma in humanizma«. ⁴⁴ Ob koncu vojne je objavila brošuro *Demokratizem in ženstvo*, v kateri je načrtala program ženskega gibanja, ki takrat na Slovenskem še ni bilo organizirano. Menila je, da so časi preresni, da bi ženske še nadalje ostajale prepuščene same sebi, da jih je treba prebuditi iz apatičnosti in animirati za uveljavljanje politične enakopravnosti moških in ženskih kot ene izmed zahtev demokratične dobe ter preseči pojmovanje, da so tovrstne zahteve žensk »zelo problematične vrednosti«. Pa vendarle je gledala na žensko v političnem prostoru drugače kot na moškega. Opozarjala je namreč, da si morajo biti ženske na jasnem, iz kakšnih nagibov bodo zahtevale politično enakopravnost, kako se bodo udeleževale in kako bodo izrabile svoje pravice, saj ni soglašala s tistimi, ki so menili, da je torišče delovanja moškega in ženske v javnem življenju enako. Po njenem prepričanju mora ženska izbrati tisto polje za svoje delovanje, »ki najbolj odgovarja njenemu najnaravnejšemu poklicu, materinstvu«. In čas po vojni naj bi žensko delovanje usmerjal predvsem na socialno polje. Tu je nasprotovala dobrodelnosti, ki da je ponižujoča za one, ki so je deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava socialna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti, »ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo tudi vsi socialne dolžnosti, iz socialne vesti, iz socialne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost«. Razen socialnih nalog v demokratični družbi bodo ženske opravljale še druge naloge, ki jih bodo izvrševale ravno zaradi svojega materinskega čustva uspešno, tj. pri oblikovanju javnega življenja, pri zakonodaji in upravi v državi in občini, s ciljem krepiti nravnost in plemeniti življenje celotne skupnosti. Štebijeve je verjela, da bodo ženske z državljanskimi

⁴⁴ Suzana Tratnik: Alojzija Štebi. V: Pozabljena polovica. Ljubljana 2007, str. 194, 195.

pravnicami sposobne odstraniti iz razmerja med narodi načelo sile, ki da je še dediščina iz barbarskih dob, in da se to nadomesti s trdnimi pravnimi normami. Poslanstvo ženske v demokratični družbi je po Štebijevi materinstvo v individualnem in širšem socialnem pomenu. Iz poglobljenega pojmovanja materinstva naj bi izšel naraščaj, ki bo znal pravilno uporabljati pravico svobode in ki se tudi ne bo branil dolžnosti svobode.⁴⁵

Ob že omenjeni ustavni razpravi, v kateri so razločno prihajali do izraza različni pogledi na demokracijo, je med slovenskimi socialističnimi prvaki in poslanci s svojimi razpravami izstopal zlasti Etbin Kristan. Izpostaviti velja njegovo obširno razpravo v odboru za pripravo ustave februarja 1921, ko je socialistična poslanska skupina nasproti vladnemu predlogu predstavila svoj načrt ustave, pri čemer je Kristan poudaril, da socialistična skupina ni pripravila t. i. socialistične ustave, ki glede na politično razmerje sil ne bi imela možnosti za sprejem. Zato naj bi načrt ustave vseboval le predloge, ki bi bili širše sprejemljivi v vseh skupinah s poslušom za socialna vprašanja, saj se ta morajo reševati sistemsko in ne po poti miloščine.⁴⁶ Izrecno je poudaril osebno prepričanje, da bo slej ko prej obstoječemu kapitalističnemu sistemu sledil nov družbeni red; vendar socialisti v konkretnih razmerah upoštevajo realne razmere, v katerih nimajo večine za uveljavitev svojih idej, nasilnega uveljavljanja pa ne sprejemajo. Dejal je, da bo delavski razred zmagovit šele takrat, ko bo številčen in si bo s tem zagotovil večino, to večino pa bo dosegel le, če bo znotraj samega delavskega razreda vladala strpnost. Slednje je bilo seveda usmerjeno na komuniste in je zadevalo različnost metod delovanja, ki so razcepile delavstvo. Kljub razlikam pa je izrazil upanje, da bo vendarle mogoče vzpostaviti medsebojno sodelovanje, posebno v nastopih proti t. i. reakciji, ki da je enako nevarna vsakemu družbenemu napredku.

Socialistični načrt ustave se je zavzemal za uveljavitev postopnega prehoda (»glatko i bez prevelikih trzavica«) meščanske družbe v socialistično – kar so komunistični poslanci ostro napadali, ker je bil tak načrt po njihovem prepričanju v interesu buržoazije – in ustavno reševanje vprašanj, ki zadevajo najbolj zastopljene sloje.⁴⁷ Socialisti so poudarjali, da njihov ustavni načrt temelji na stališču, da oblast izhaja iz ljudstva, kar implicira republikansko obliko vladavine, kjer bodo na oblasti participirale tudi meščanske stranke in torej še ne bo socialistična. Izjavljali so, da mora imeti ljudstvo pravice »ne samo na papirju, temveč tudi v realnem življenju«, da mora biti ljudstvo glavni dejavnik pri odločanju o vseh pomembnih vprašanjih. Proti monarhiji so bili iz načelnih razlogov in ne iz konkretnega nasprotovanja dinastiji Karađorđevićev. Kristan je poudarjal, da je lahko le republikanska oblika vladavine temelj vsaki demokratični državi v 20. stoletju in da mora biti država suverena v vseh pogledih. Po mnenju socialistov pa država ni suverena, če mora npr. deliti oblast z organizacijo, »ki ni od tega sveta«, to je s

⁴⁵ Alojzija Štebi: *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana 1918, str. 1, 2.

⁴⁶ Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd : sine anno, 11. sednica, 15. 2. 1921, str. 140.

⁴⁷ Prav tam, str. 141–142.

Cerkvijo, in to še posebej, če v državi obstoji več veroizpovedi. Socialisti so zagovarjali ločitev države od vseh Cerkva v vseh pogledih in se v tem okviru zavzemali za svobodo veroizpovedi in prepričanja. Ločitev naj bi zadevala tudi šole, saj država ne more imeti interesa vzgajati pravoslavce, katolike, muslimane itd., temveč mora biti njen interes vzgajati svobodne državljane, mora pa dopuščati vse vere. Zavračali so udejstvovanje Cerkva na političnem, gospodarskem in socialnem področju.⁴⁸

Socialisti so ob omenjenih zahtevah posebej opozorili, da je najpomembnejši del ustave tisti, ki zadeva urejanje ekonomskega in socialnega področja, in poudarjali, da mora biti država organizacija celotnega ljudstva in ne zaščitnica enega ali drugega razreda. Prizadevanja bi morala potekati v smeri zmanjševanja razrednih nasprotij na podlagi postopnega zagotavljanja enakih pravic na ekonomskem in socialnem področju, tj. takšne organiziranosti družbe, v kateri bodo interesi ljudstva vedno na prvem mestu in se bo npr. spremenil položaj delavca, ki je v položaju »slepega sužnja«. Kristan je poudarjal, da je politična demokracija najtesneje povezana z demokracijo na ekonomskem področju, se zavzemal za raznovrstne oblike lastnine in zagotavljal, da v socializmu privatna lastnina nikakor ne bo ogrožena. Vsa našeta vprašanja je bilo po mnenju socialistov mogoče začeti reševati takoj, že v obstoječi ureditvi, s ciljem izogniti se preostrim spopadom in velikim žrtvam ter prepričati delavstvo, da bo svoje cilje doseglo po legalni poti.⁴⁹ Kristan se je tudi pozneje angažiral v ustavni razpravi glede vprašanja ločitve države in Cerkve ter tozadevnega položaja šol. Opozarjal pa je tudi na konkretne primere oblastne kršitve pravice do stavke in omejevanja svobode tiska.⁵⁰

Slovenski socialni demokrati so v ustavodajni skupščini opazno poudarjali politično vlogo parlamenta. Skladno z njihovimi pogledi bi morala biti skupščina zrcalo vseh ljudskih skupin, torej predstavnica vseh slojev in razredov v državi. Vendar lahko odigra takšno vlogo samo ob ustreznem volilnem redu, ki obsega najširše plasti ljudstva ne glede na spol. Zavračali so argument, po katerem ženskam ni mogoče dati volilne pravice, ker da bi bili v primeru njihove volilne udeležbe rezultati volitev bolj »reakcionarni« kot sicer, saj naj bi ženske volile samo duhovnike. Poslanec Josip Kopač je menil, da je žensko pač treba uvesti v politiko in jo pripraviti, da bo sčasoma volila »napredno«, njeno pravico do tozadevne enakopravnosti pa je utemeljeval tudi na požrtvovalnosti, ki so jo ženske izkazale med vojno. Zato je očitke naslovil na vse tiste, ki so med vojno povzdigovali to njihovo vlogo, po vojni pa so jim odrekli volilno pravico. Kakor že večkrat so socialni demokrati tudi ob vprašanju ženske volilne pravice ugotavljali, da kot parlamentarna manjšina nimajo možnosti vplivati na sprejem zakonodaje, bili pa so tudi razočarani, ker so bili v glavnem vsi njihovi predlogi zavrjeni.⁵¹

⁴⁸ Prav tam, str. 143.

⁴⁹ Prav tam, str. 144–145.

⁵⁰ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, Beograd 1921 (dalje SB US K SHS, I), 35. redovni sastanak, 21. 5. 1921, str. 6.

⁵¹ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II, Beograd 1921, 50. redovni sastanak, 13. 6. 1921, str. 27, 28.

Med slovenskimi komunističnimi poslanci je bil v ustavni razpravi opazen predvsem Vladislav Fabjančič. Njegovi nastopi so bili vidno usmerjeni v kritiko aktualne oblasti in razmer v državi. V svojih nastopih je povsem neposredno izpovedal komunistične revolucionarne cilje in poslancem vladnih strank sporočal: »Prišel bo dan, ko se bo tudi Vaša sila zrušila. Takrat pa bo prišla pravica. Do takrat pa bomo proti Vam v opoziciji in v razrednem boju, ker ste Vi samo zastopniki kapitalističnega razreda. Potem bo prišla sovjetska republika Jugoslavija kot del svetovne sovjetske republike. /.../ Vaša politika proti kmetškemu in delavskemu proletariatu ruši temelje državnega in narodnega edinstva, ruši to, o čemer vi trdite, da vam je najsvetejše. Nam pa je v prvi vrsti za rešitev proletarijata, celega naroda in celokupnega človeštva. Mislim, da bomo to rešitev dosegli po drugi poti: s socialno revolucijo in ustanovitvijo federativne sovjetske republike celega sveta.«⁵²

Vse večji vpliv komunistov, ki ga je nedvoumno potrdil izid volitev v ustavodajno skupščino novembra 1920, ko so postali tretja najmočnejša stranka, ter vzdrževanje revolucionarnih razmer sta obstoječo družbeno ureditev v temeljih zamajala oziroma ogrozila. Zato je vlada sprejela ukrepe, s katerimi je želela onemogočiti politično dejavnost predvsem komunistov. Z Obznano, izdano 30. decembra 1920, je za obdobje zasedanja ustavodajne skupščine do sprejetja ustave prepovedala komunistično dejavnost (razen komunističnim poslancem) ter želela preprečiti splošen nered, boljševidem in krvavo revolucijo, kakor je bilo zapisano v tej uredbi.⁵³ Pripomniti pa je treba, da so komunisti kljub prepovedi delovanja spomladi 1921 sodelovali pri občinskih volitvah in jim oblast ni povzročala posebnih težav. V predvolilni dejavnosti so pogosto v prikitem jeziku propagirali komunistični program; poudarjali so nujnost boja za »končno in popolno zmago proletariata«; zatrjevali, da »niti v parlamentu niti v občinah ne more iskati delavsko in kmečko ljudstvo svoje rešitve«; odkrito so govorili, da se udeležujejo volitev občinskih odborov le zato, da proletarijat »tudi tja zanese razredni boj, ki naj oslabi in razkroji te instrumente suženjstva«.⁵⁴ Ko so sredi leta 1921 nekateri komunisti začeli posegati po metodah individualnega terorja, so s tem izzvali oblast, da je stranko z Zakonom o zaščiti države 2. avgusta 1921 prepovedala.⁵⁵ Komunistična stranka je posledje dve desetletji delovala v ilegali in po pomenu bolj ali manj na družbenem obrobju. Močno sta jo prizadeli tudi uvedba diktature kralja Aleksandra, 6. januarja 1929, in vzpostavitev političnih razmer na njeni podlagi.

Izločitev komunistične partije iz javnega življenja pa posledično ni povzročila okrepitve JSDS. Ta je namreč v dvajsetih letih bila v precej kontroverznem položaju. Svojo moč in vlogo je nameravala okrepiti z vključitvijo v vsejugoslovansko

⁵² SB US K SHS, I, 27. redovni sestanek, 10. 5. 1921, str. 11–16.

⁵³ Triša Kaclerović: Obznana (29. december 1920). Beograd 1952.

⁵⁴ Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921. Ljubljana 1980, str. 242–245.

⁵⁵ Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 95, 11. 8. 1921, Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi.

delavsko stranko, kar je storila konec leta 1921 z vstopom v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ), s čimer je postala Pokrajinska organizacija SSJ za Slovenijo, na drugi strani pa se je v Sloveniji v letih 1922 in 1923 razbila na več frakcij, kar je slabilo njen vpliv. Če so socialni demokrati na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1920 dobili sedem poslanskih mandatov, so volitve v narodno skupščino marca 1923 dočakali razdeljeni v štiri skupine in pričakovano ostali brez mandata.⁵⁶

Programsko se nova stranka ni razlikovala od programskih izhodišč, ki so že bila oblikovana v okviru JSDS, saj je tudi SSJ zahtevala uveljavitev socializma in s tem brezrazredne družbe po mirni poti. Poudarila pa je spoznanje, da se bo socialistična ideja polno uveljavila le, če bo široko prodrla med industrijsko delavstvo, med obrtniški in kmečki stan, za socializem pa bo treba pridobiti tudi izobraženstvo in tehnično inteligenco. Samo tako bo socializmu zagotovljen trajen obstanek oziroma bo postal »želja ogromne večine delavnega naroda«.⁵⁷

Čeprav so med komunisti in socialisti ostajale velike idejnopolične razlike, nasprotja in zamere, pa so bili zmožni tudi skupnih in celo širših nastopov. Tako je na pobudo komunistov prišlo na ljubljanskih občinskih volitvah decembra 1922 do odmevnega skupnega nastopa komunistov, krščanskih socialistov in socialističnih zarjanov v okviru Zveze delovnega ljudstva (ZDL) s ciljem preprečiti zmago liberalcem. ZDL je v predvolilnih nastopih zahtevala uveljavitev najširše samouprave občin, odpravo Zakona o zaščiti države, svobodo združevanja, zagotovitev dostojnega življenja občanov itd. Delavska lista je ob velikem zgražanju liberalcev nad »nemoralno« povezavo v Ljubljani zmagala z občutno večino. V začetku leta 1923 so komunisti in omenjeni zarjani ustanovili celo posebno Socialistično stranko delovnega ljudstva, ki je potem marca istega leta sicer neuspešno nastopila na volitvah v narodno skupščino.⁵⁸ Pokrajinska organizacija SSJ in komunisti so dosegli določene uspehe na področju povezovanja socialističnih in komunističnih sindikalnih organizacij, sodelovali so na volitvah v oblastne skupščine leta 1927, medtem ko je na volitvah v narodno skupščino istega leta SSJ nastopila samostojno in zagotovila zmago Josipu Petejanu kot edinemu predstavniku marksističnih strank na Slovenskem v narodni skupščini v dvajsetih letih v obdobju po sprejetju vidovdanske ustave.⁵⁹

⁵⁶ Toma Milenković: *Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929*, str. 31–35, 73–83; Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*), str. 217, 227–230, 251.

⁵⁷ Jurij Perovšek: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Ljubljana 1998, dok. 28, str. 112–115.

⁵⁸ Janko Prunk: *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972*, št. 1–2, str. 202–204, 213–215.

⁵⁹ Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 323–327, 344–348, 360–365; Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, str. 244–248, 279–280, 318–320, 331–332, 364–365.

III

Uvedbo kraljeve diktature je SSJ pospremila z izjavo, v kateri je poudarila, da je za nastalo politično krizo kriva buržoazija, ki se je celo desetletje v okviru strankarske politike brezobzirno bojevala za prevlado enih ali drugih skupin. Načelstvo stranke je ob tem poudarilo, da »razredno zavednega delavstva ne zadene odgovornost« za nastali položaj v državi, temveč ta odgovornost zadene »vse naše plemensko opredeljene buržoazne stranke«, ki so privedle do »katastrofe ustavnosti«. Hkrati je načelstvo opozarjalo svoje organizacije, naj ukrepejo vse potrebno skladno z novimi zakoni, da jih ne zadane pritisk »novega političnega kurza v državi«. ⁶⁰

Prilagodljivost strankinih funkcionarjev je bila opazna že v novem Živkovičevem režimu, ko so bili pripravljeni sodelovati v občinskih svetih. Vodstvo je zagotavljalo, da gre njihova stranka »po svoji začrtani poti, ker je prava«, na kar so se komunisti odzvali z vprašanjem, katera pot je prava. Zaradi prepovedi političnega delovanja stranke je vodstvo pozivalo svoje privrženca, naj sprejmejo nove razmere v državi z mislijo, da se bo pravi demokratizem še vrnil in da naj bolj kot doslej posvečajo pozornost samoizobraževanju in krepitvi delavske zavesti in miselnosti. ⁶¹

Povsem drugače so se na uvedbo diktature odzvali komunisti, ki so diktaturo pod vplivom Kominterne dosledno označevali kot vojaško-fašistično diktaturo, inspirirano s strani francosko-angleškega imperializma. KPJ se je kot edina stranka odzvala s pozivom na oboroženo vstajo. Napovedala je državljansko vojno delavcev, kmetov in narodov, ki jih je zatirala velikosrbska hegemonija. Nerealno je računala, da ji bo socialno in nacionalno zapostavljene sloje uspelo pritegniti v enotno fronto »od spodaj« in v odločno akcijo proti režimu diktature z gesli: »Zemljo delovnemu kmetu!«, »Proti vojni!«, »Za zvezo s Sovjetsko Rusijo!«, »Za diktaturo delavcev in kmetov!«, »Za svobodno zvezo delavsko-kmečkih republik na Balkanu!«. ⁶² Ob uvedbi režima diktature je dobila potrditev lastnega stališča o neučinkovitosti meščanskih demokratičnih institucij, ob prepričanju, da bo diktatura le še poglobila pereča socialna in nacionalna vprašanja, pa je videla tudi možnost za revolucionarno rešitev družbenih problemov, se pravi zamenjavo vojno-fašistične diktature z diktaturo delavcev in kmetov. ⁶³

Usmeritev v oborožen upor in zrušenje monarhije kot imperialistične tvorbe pa je ostala na ravni revolucionarne retorike oziroma želje. Komunisti so jo ponavljali še leta 1933, vendar do oboroženih spopadov, razen redkih izjem v primerih samoobrambe, sploh ni prišlo. Sektaška usmeritev že tako ali tako šibke in nepomembne stranke je komuniste še bolj osamila in jih izpostavila hudemu nasilju, s

⁶⁰ Delavska politika, 9. 1. 1929, št. 3, Vsem somišljenikom!

⁶¹ Anka Vidovič-Miklavčič: Socialna demokracija (socialisti) na Slovenskem v prvem letu diktature 1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 22, 23.

⁶² Proleter, št. 1, marec 1929, Vojno fašistička diktatura i naši zadatci.

⁶³ Prav tam, Dva meseca otvorene apsolutističke diktature.

katerim je režim nastopil proti njim. Komunistični odpor je potekal predvsem na propagandni ravni v obliki trosenja letakov; samo v Ljubljani je policija leta 1929 zasledila 17 večjih takšnih akcij.⁶⁴

Drugače kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so bile partijske organizacije razkrite in razbite že kmalu po uvedbi diktature, je uspelo slovenskim komunistom ohraniti organizacijsko in akcijsko kontinuiteto vse do spomladi 1930, ko je tudi slovenski del KPJ zajel množičnejši val aretacij. Zlasti aretacije vodilnih komunistov (Jakob Žorga, Ivan Zver, Dragutin Gustinčič, Dušan Kermavner, Maks Strmečki itd.) oziroma njihov umik v tujino (France Klopčič, Lovro Kuhar, Viktor Koleča) so stranko za leto dni povsem ohromili. Ostale so le nekatere celice in nekompromitirani posamezniki, ki so bodisi delovali naprej samoiniciativno ali pa prenehali z delom.⁶⁵

Z začetkom leta 1932 se je razbita partijska organizacija začela postopno obnavljati. V procesu obnove je imela pomembno mesto generacija mladih komunistov (Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Boris Zihel), ki je prevzela vodenje organizacije, s čimer je prišlo v vodstveni strukturi do diskontinuitete glede na dvajseta leta. Delo komunistov v tem obdobju je bilo izrazito usmerjeno v notranje partijske naloge, se pravi v vzpostavljanje organizacijske mreže partijskih organizacij, navzven pa je bilo še vedno omejeno le v propagandno delo. Daljša prekinitvev zvez z osrednjim vodstvom, ki je delovalo na Dunaju, in njegovo nerazumevanje za posebne potrebe stranke na Slovenskem (npr. izdajanje literature v slovenskem jeziku) pa je pri nekaterih komunistih vzpodbudilo separatistične težnje, to je izločitev iz KPJ in neposredno vezanje na Kominterno.⁶⁶

Opaznejšo zarezo v metodah partijskega delovanja predstavlja leto 1933, ko se partija, čeprav počasi, začne usmerjati k množičnemu delu v okviru legalnih možnosti in opuščati sektaški okvir idejnopolitičnega delovanja. Premik k novi usmeritvi se je odrazil v opuščanju direktive o ustanavljanju ilegalnih partijskih sindikatov in preusmeritvi k delovanju v obstoječih legalnih sindikatih prek organizacije Revolucionarne sindikalne opozicije, opuščanju nepomirljivega stališča do socialdemokratskega delavstva (ne pa do njegovega vodstva) oziroma uveljavljanja taktike enotne fronte z delavci ne glede na njihovo politično pripadnost, iskanju zavezništva med kmeti in pri srednjem sloju meščanstva s pomočjo organizacije Slovenskih narodnih revolucionarjev. Komunisti so prek te organizacije opozarjali na nerešeno nacionalno vprašanje in socialno neenakopravnost, ni pa jim uspelo, da bi organizacija prerasla v širše gibanje. Komunisti so želeli svojo družbeno izoliranost preseči z javnim razglašanjem bojkota občinskih volitev leta 1933, s sodelovanjem na volitvah v delavsko zbornico in na volitvah delavskih zaupnikov istega leta in z

⁶⁴ Lilijana Trampuž: KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934 : magistrsko delo. Ljubljana 1992, str. 4.

⁶⁵ Prav tam, str. 11–23.

⁶⁶ Prav tam, str. 25–32.

organiziranjem stavkovnega gibanja sredi tridesetih let.⁶⁷ KPJ je tudi podprla kandidate združene opozicije in si prizadevala, da bi še istega leta ustanovili Enotno delavsko stranko. V okviru ljudskofrontnega gibanja v drugi polovici tridesetih let so komunisti postavljali zahteve po demokratizaciji politične ureditve in izboljšanju socialnoekonomskega položaja delavcev, malih kmetov in drugih šibkejših pridobitnih slojev, s poudarjanjem protifašizma pa so se obračali na najširšo javnost in v tem okviru pridobili tudi del izobraženstva. S takšno politično preusmeritvijo ob sklicevanju na demokratizem, ob hkratni veliki zavzetosti, tako značilni za komuniste, in izkoriščajoč najrazličnejše legalne in pol legalne metode delovanja, je KPJ začela občutneje prodirati v javno politično življenje.⁶⁸

Za širitev javnega vpliva pa je bila pomembna opredelitev nacionalnega vprašanja kot kompleksnega politično-ekonomskega problema, ki je v svojem jedru socialni problem, za katerega reševanje so skupno zainteresirani tako proletariat s komunistično stranko na čelu, kmetje in del meščanstva. Takšno stališče, povezano s federativnim nacionalnim programom, ki se je v KPJ uveljavil že leta 1923,⁶⁹ se je v partijskih vrstah začelo utrjevati po pokrajinski konferenci v Goričanih septembra 1934. S tem je stranka skušala pridobiti predvsem kmeta kot zaveznika revolucije. Zavrnila je stališče, da njo kot internacionalistično delavsko stranko reševanje nacionalnega vprašanja ne zadeva, ter je le-tega začela pojmovati kot pomembno mobilizacijsko in taktično sredstvo.⁷⁰ S slovenskim nacionalnim vprašanjem pa so se sočasno kot slovenski komunisti ukvarjali tudi v CK KPJ na Dunaju in v krogih Kominterne v Moskvi. Rezultat je bila izjava komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije aprila 1934 o pravici slovenskega naroda do samoodločbe, vključno s pravico odcepitve od imperialističnih držav, in njegove združitve. Pomembnost upoštevanja nacionalnega vprašanja za uspešno vodenje revolucionarnega boja komunistov pa se je odrazila tudi v sklepu Kominterne, da se v okviru KPJ ustanovita KP Slovenije in KP Hrvaške. Cilj te reorganizacije je bil zagotoviti učinkovitejše politično nastopanje komunističnih strank zatiranih narodov kot narodnih strank v smislu protiuteži drugim nacionalnim strankam. Ob tem pa je bilo izrecno poudarjeno, da se notranja organizacijska struktura enotne KPJ v ničemer ne spreminja in da le-ta še naprej ostaja centralistična. Sklep o ustanovitvi Komunistične partije Slovenije je bil nato sprejet na četrti državni konferenci KPJ decembra 1934 v Ljubljani, realiziran pa šele čez dobri dve leti.⁷¹

⁶⁷ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939 : 2. knjiga. Ljubljana 1981, str. 105, 108, 110, 112, 125, 132, 150–151.

⁶⁸ Zgodovina ZKJ, str. 120–124.

⁶⁹ Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Ljubljana 1990; Slovenska novejša zgodovina 1848–1992 : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Ljubljana 2005, str. 271–273; Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 177–212.

⁷⁰ Edvard Kardelj: Zbrana dela : prva knjiga. Ljubljana 1989, str. 289–313.

⁷¹ Istorijški arhiv Komunističke partije Jugoslavije : kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937 : tom II. Beograd 1950, str. 230, 231.

Politični program Komunistične partije Slovenije (KPS), ki so ga sprejeli na njenem ustanovnem kongresu aprila 1937 na Čebinah nad Zagorjem, je bil zaobjet v posebnem manifestu.⁷² Manifest je bil odsev ljudskofrontne politike komunističnega gibanja in rastoče fašistične nevarnosti. Analiza notranjega in zunanje-političnega položaja slovenskega naroda je v njem poudarjala, da je zaradi osvajalnih teženj Mussolinijeve Italije in Hitlerjeve Nemčije »slovenski narod med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika najbolj ogroža«. Slovenski narod je popolnoma nezavarovan pred zunanjo in notranjo fašistično nevarnostjo, ker Stojadinović-Koroščeva vlada paktira s Hitlerjem in Mussolinijem, v državi pa dopušča delo profašističnih organizacij. Manifest označuje politiko nekdanje SLS s Korošcem na čelu za nasprotno interesom slovenskega naroda, kot politiko »jezička na tehtnici nasprotja med srbskimi in hrvaškimi strankami«, s čimer spodkopava enotnost zatiranih narodov Jugoslavije v boju proti velikosrbski nadvladi, centralizmu in terorju, slovenski narod pa izpostavlja nevarnosti, »da bo ostal popolnoma osamljen v svojem boju za narodni obstoj«. Da bi presegli takšno stanje, manifest zahteva uvedbo demokratičnih svoboščin, odpravo zakonov šestojanuarskega sistema, prenehanje gospodarskega izkoriščanja slovenskega naroda, kot to počne velikosrbski centralizem, sklic demokratično izvoljene konstituante in slovenskega parlamenta kot predstavnika suverenosti slovenskega naroda. Zahteva Zedinjeno in svobodno Slovenijo v enakopravni skupnosti z jugoslovanskimi narodi v okviru zvezne države. Širina ljudskofrontne usmeritve je poudarjena zlasti v zahtevi po nujnosti »združitve vseh demokratičnih političnih sil, ki jim je pri srcu usoda slovenskega naroda«, pri tem pa priznava, da ljudskofrontno gibanje še ni uspelo zajeti širokih katoliških množic, ki so še v okviru »reakcionarne« JRZ, a so v svojih hotenjih demokratične. Prav tem množicam je bilo namenjeno zagotovilo komunistov o spoštovanju njihovega verskega prepričanja. Kot najbolj odgovornega za uresničitev vsenarodnih interesov manifest razglša delavski razred, ki da je »najbolj zavedni, najbolj napredni in najbolj organizirani« del naroda, hkrati pa zagotavlja, da ustanovni kongres KPS »manifestira trdno voljo slovenskih komunistov, dati na razpolago svojemu ljudstvu vse svoje sile, ter izraža njihovo neomajno zvestobo slovenskemu narodu«.

Načela ljudskofrontne usmeritve je KPS razglšala do sklenitve pakta Hitler-Stalin 23. avgusta 1939, ko sta nedvoumno prišli do izraza Stalinovo podrejanje Kominterne njegovim osebnim oziroma državnim interesom Sovjetske zveze ter nesamostojnost sekcij Kominterne. Takrat je Kominterna opustila protifašistično ljudskofrontno usmeritev in od komunističnih strank zahtevala, da delujejo v duhu pakta. To zahtevo je sprejela tudi KPJ oziroma KPS, zato je prenehala sodelovati z ljudskofrontnimi zavezniki. Obnovili so se spori med komunističnim in socialdemokratskim gibanjem, ki so se z udejanjanjem imperialistične politike Sovjetske

⁷² Faksimile manifesta ustanovnega kongresa KPS je objavljen v Izročilo Čebini : posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Ljubljana 1987, str. 2–11. Janko Prunk: Mesto ustanovnega manifesta KPS med slovenskimi narodnimi programi, prav tam, str. 196–204.

zveze še poglobljali. Komunisti so vojno označevali kot imperialistično, saj naj bi jo zakrivali angleško-francoski imperialisti in »izdajalska« Druga internacionala.⁷³ Ocena o imperialističnem značaju vojne ter upravičenosti zavezništva med Nemčijo in Sovjetsko zvezo se je polno izrazila na tretji konferenci KPS konec junija 1940 na Vinjah. Socialdemokrate in druge demokratične stranke oziroma skupine (Lončarjeva skupina, krščanski socialisti, še posebej Svetkovo »levo« krilo socialdemokratov) je uvrstila med »agente« in »hlapce« zahodnega imperializma ter »vojne hujskače«, ki da so tudi sabotirali enotnost proletariata in delovnega ljudstva že takrat, ko je bila »borba proti fašizmu še glavna naloga«. Očitali so jim tudi »ogabno« propagando proti Sovjetski zvezi. Konferenca je izrekla nezaupanje vsem meščanskim in malomeščanskim strankam, zahtevala dosledno naslonitev na Sovjetsko zvezo in izrazila prepričanje o naglem revolucionarnem poletu. Hkrati je z boljševisko ostrino napovedala odločen boj proti oportunističnim in drugim težnjam v partijskih vrstah, ki bi hotele razvodeneti njeno usmeritev in omajati avtoriteto vodstva.⁷⁴ Tako je vloga KPS v drugi polovici tridesetih let izrazito ambivalentna, saj je partija v odnosu do drugih političnih subjektov delovala združevalno in hkrati tudi ločevalno.

Kljub takšnemu političnemu obratu pa je KPS v mesecih pred začetkom vojne svoj vpliv še okrepila. To se je izražalo v njenem vzpodbujanju stavkovnega vala v drugi polovici leta 1940 in protidraginjskih demonstracij, v zbiranju podpisov za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, ustanavljanju odborov delavske enotnosti po razpustu Ursovih sindikatov itd. Kmalu zatem je opustila tudi nekatera sektaška stališča z vinske konference in sklenila akcijski dogovor s krščanskimi socialisti in levim krilom Sokola, s čimer je bil ustvarjen temelj za ustanovitev Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte slovenskega naroda aprila 1941.⁷⁵

Pred začetkom vojne je KPS dosegla tudi opazno številčno okrepitev in je število njenih članov v drugi polovici leta 1940 znašalo okoli 900. Postopoma je začela spreminjati tudi oceno o značaju druge svetovne vojne v smeri bolj enakovrednega poudarjanja nevarnosti obeh imperializmov, to je fašističnega in t. i. zahodnodemokratičnega, kar je prišlo do izraza že na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu. Ponovno je začela poudarjati potrebo po protivojnih akcijah in opuščati pacifistično stališče, ki je bilo v veljavi po sklenitvi pakta Hitler-Stalin.⁷⁶ Kardelj pa je na omenjeni konferenci pojasnil, da bodo komunisti branili domovino, če bo to v interesu revolucije in Sovjetske zveze, kar je pomenilo, da bodo komunisti branili neodvisnost države ob predpostavki rušenja obstoječe vlade.⁷⁷

⁷³ Zgodovina ZKJ, str. 144, 145.

⁷⁴ Peta zemaljska konferenca KPJ : 19–23. oktober 1940. Beograd 1980, Resolucija 1. (pravilno: 3.) konference KPS julija 1940, str. 274–283.

⁷⁵ France Filipič: Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, str. 55–65.

⁷⁶ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 221–226, 235–236.

⁷⁷ Prav tam, str. 204.

Socialisti so po sklenitvi pakta Hitler-Stalin sporočali, da je s tem začrtana ostraločnica med socialisti in komunisti in da je politika ljudskih front politika preteklosti.⁷⁸ V razmerah vse večje ogroženosti slovenskega naroda so pozivali k narodni koncentraciji. Opozarjali so, da je treba splošnonarodna vprašanja reševati ob sodelovanju vseh stanov, še zlasti delavcev, kmetov in inteligence.⁷⁹ Tik pred napadom na Jugoslavijo so izrecno poudarili, da jim ni vseeno, kako se v teh nevarnih časih razvija notranja in zunanja politika, zato so npr. pozdravili poziv dr. Kulovca k strankarski pomiritvi, ker niso pristaši politike »čim slabše, tem bolje«, s čimer so gotovo mislili na komuniste. Zagotavljali so, da bodo v primeru pomiritev strankarskih strasti tudi oni enako kakor v letih 1917–1919 sodelovali pri konsolidaciji razmer v prid naroda in države, vendar na podlagi popolne enakopravnosti »vseh ustvarjajočih pri odločanju v vseh političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanjih, ki se tičejo vseh državljanov, predvsem pa delovnega ljudstva«. ⁸⁰ Zavzemali so se za t. i. zrelo demokracijo, v kateri ne bi odločala samo vladajoča stranka, temveč bi v usodnih časih k odločanju in odgovornosti pripustila tudi opozicijo.⁸¹

Razčlemba delovanja in usmeritev marksističnega tabora v vprašanju demokracije ter idejnega, političnega, družbenega in narodnega sobivanja v času od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je JSDS v avstrijski dobi, podobno kot druge socialnodemokratske stranke v evropskem prostoru, združene v Drugi internacionali, zastopala predvsem interese delavstva in imela za cilj uveljavitev socialnih pravic in zaščito delavstva pred brezobzirnim izkoriščanjem. Zavzemala se je za demokratizacijo političnega sistema in politično sobivanje vseh državljanov, utemeljeno v splošni volilni pravici. Ob tem je poudarjala, da lahko delavsko gibanje svoje cilje doseže na razvojen način, s postopnimi reformami in legalnimi ter parlamentarnimi sredstvi boja za oblast v okviru meščanske demokracije. Take poglede je slovenska socialna demokracija zagovarjala tudi v prvi jugoslovanski državi. Komunisti, ki so se na Slovenskem politično organizirali leta 1920, pa so zagovarjali program radikalnih političnih in posledično družbeno-gospodarskih sprememb. Komunistična stranka se je tako vzpostavila kot stranka, ki je, z izjemo v nacionalnem vprašanju, zanimala načelo idejnega, političnega in družbenega sobivanja. Za cilj si je postavila osvojiti politično oblast, vzpostaviti oblastni monopol, izvesti revolucionarne družbene spremembe po poti nenehnega razrednega boja in odstraniti obstoječo kapitalistično družbeno ureditev ter jo nadomesti z novo po vzgledu sovjetske.

⁷⁸ Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 520.

⁷⁹ Delavec, 25. 3. 1939, št. 3, Narodna koncentracija.

⁸⁰ Delavska politika, 8. 2. 1941, št. 15, Premirje in enakopravnost.

⁸¹ Delavska politika, 22. 2. 1941, št. 21, Da si bomo na jasnem.

THE QUESTIONS OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL, NATIONAL,
AND CULTURAL CO-HABITATION IN THE THOUGHT AND PRACTICE
OF THE SLOVENIAN MARXISTS SINCE THE END OF THE 19TH CENTURY UNTIL
THE BEGINNING OF WORLD WAR II

S u m m a r y

In the time of the Habsburg Monarchy – since its political representation (the Yugoslav Social–Democratic Party, hereinafter JSDS) was established in 1896 – the Marxist ideological–political camp lagged behind the Catholic and liberal camp with regard to the social–political power and influence of the Slovenian ideological–political groups. Its social basis mostly consisted of industrial proletarians. However, the restrictive class–oriented viewpoint prevented the Marxists from gaining possible allies, especially among the peasant population. The basic goal of JSDS was to abolish the capitalist system on the basis of the class struggle and to enact a general ownership of the means of production as the basis for social equality, economic security, and freedom of individuals. JSDS intended to realise its goals through the parliament, arguing resolutely for the right to universal, equal, direct and anonymous vote for both genders. It did not adhere to the nationalist policies of the bourgeois parties, but it emphasised frequently that it was not non–national or even anti–national: instead, it presented itself as international. JSDS argued for the right of the nations to self–determination, supporting the co–habitation of the Yugoslav nations. In the field of culture and education it argued for the obligatory and secular education in the people's educational institutions, the establishment of the Slovenian University as well as free higher vocational education. Due to their negative attitude to religion, which should, in their opinion, be a private decision of individuals, the Social Democrats resolutely opposed the Catholic movement and reproached it with clericalism, in line with their demands for the separation of the Church and the state as well as because of their condemnation of the political activities of the clergy. For JSDS the Catholic social and political camp was the main obstacle in its path towards the realisation of its socio–political programme. As far as liberalism was concerned, JSDS believed that it had already been exhausted socially and that it would sooner or later become a thing of the past. JSDS reproached liberalism with a low cultural level as far as the struggle against the Catholic opponents was concerned, and it also made an issue out of the so–called liberal free–mindedness, supposedly tyrannical according to the opinion of the Social Democrats. Among other things the Social Democrats blamed the liberal camp for refusing the universal and equal right to vote as the basis for the freedom of expression.

In the context of the wider social radicalisation in Europe after World War I and the establishment of the Yugoslav state community, the Marxist camp in Slovenia had also polarised. In 1920 it split into the Social–Democrat and communist orientation. The Social–Democratic Party as well as the Communist Party of Slovenia were still based on the programme of a profound social and political transformation, stemming from the criticism or rejection of the capitalist system. The goals and immediate demands of these parties were identical in many an aspect. However, they distinguished themselves with regard to the path towards the realisation of their programmes, which significantly influenced their outlooks on the issue of democracy. Social Democrats adhered to the social reform in accordance with parliamentarism in the context of plural bourgeois democracy, while the Communists argued for a programme of radical changes, based on the monopoly of the working class, the so–called proletarian dictatorship. Both parties initially belonged to the unitarian–centralist bloc, abandoned by the Communists after an extensive discussion of the national question in 1923 and the realisation that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was a multi–national state. The Marxists' different outlooks on the national question also partially resulted in various interpretations of concrete issues.

After the war the Communist Party became a serious threat to the bourgeois order in light of a wider social response. Due to its terrorist activities it was outlawed as early as in 1921, subsequently operating illegally for the whole period of the First Yugoslavia. On some occasions it concealed its

revolutionary goals in accordance with the guidelines of the Comintern, while at other times it professed these goals explicitly. Thus the Communist Party responded to the introduction of the January 6th Dictatorship by calling for a revolution, while the Socialists responded by criticising the bourgeois parties that caused such a development. Quite the opposite, in the second half of the 1930s the communists, in their orientation and actions, began to strive for the public–front openness with the simultaneous adherence to democratic demands, demands for the national sovereignty, and endeavoured to establish the Communist Party as a national–political subject. However, this orientation was annulled by the Hitler–Stalin Pact.

Both of these orientations within the Marxist camp were critical, even hostile towards the Catholic camp. On the other hand, the Marxists were less critical of the liberal camp, which is also evident from the election coalitions of the Social Democrats or the Socialists with the liberals during the Habsburg period as well as later on. The relations within the Marxist camp after the break–up ranged from mutual co–operation (especially in the field of trade unions as well as culture and education with the aim of encouraging the so–called proletarian arts, awareness and mentality) to the resolute rejection or exclusion of Socialists by the Communists.

1.01
Prejeto 3. 5. 2011

UDK 352.075(450)(=163.6)"193"

Boris Mlakar*

Primorski Slovenci in delovanje fašističnih občinskih uprav v tridesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

Avtor obravnava vlogo primorskih Slovencev v delovanju občinskih uprav v obdobju po letu 1928, ko je fašistični režim dokončno ukinil občinsko samoupravo in s tem tudi volitve županov in občinskih svetov. Na čelu primorskih občin, katerih število se je tedaj bistveno zmanjšalo, so odlejšali stali t. i. podestaji, ki so jih imenovali pokrajinski prefekti in ki so morali biti potrjeni s strani notranjega ministrstva v Rimu. V pomoč so podestaji ob sebi imeli občinske sosvete, katerih člane je prav tako imenoval prefekt. Tudi na občinski ravni so tedaj vse vodilne funkcije zasedali Italijani, ki so morali biti obvezno člani fašistične stranke. Le v nekaj izjemnih primerih so bile to osebe slovenskega rodu.

Ključne besede: Italija, Slovenija, Primorska, fašizem, lokalna uprava, občine, demokracija

THE SLOVENIANS FROM PRIMORSKA (LITTORAL) AND THE FUNCTIONING OF THE LOCAL FASCIST LOCAL ADMINISTRATIONS IN THE 1930S

ABSTRACT

The author focuses on the role of the Primorska Slovenians in the functioning of the municipal administrations in the period after 1928, when the fascist regime ultimately abolished the municipal self-management and thus also the mayoral and municipal council elections. Since then the so-called »Podestà« headed the Slovenian Littoral municipalities, whose number decreased considerably at that time. The Podestà were appointed by the provincial prefects and had to be confirmed by the Ministry of the Interior in Rome. The Podestà had advisory committees at their disposal, whose members were also appointed by the prefect. All leading functions at the municipal level at that time were held by Italians, who also had to be members of the Fascist Party. Only in a few extraordinary cases these officials were of Slovenian descent.

Key words: Italy, Slovenia, Primorska (Slovenian Littoral), fascism, local administration, municipalities, democracy

* **Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: boris.mlakar@inz.si**

Ozemlje zahodnega dela Slovenije, ki so ga v skladu z določili t. i. Londonskega pakta ob propadu avstro-ogrske monarhije zasedle italijanske sile, je bilo januarja 1921 po sklenitvi Rapalske mirovne pogodbe priključeno h Kraljevini Italiji. Na podlagi italijanskega skupnega poimenovanja Venezia Giulia se je nato tudi v slovenskem jeziku za to ozemlje (skupaj s hrvaškim delom Istre, nekaj otoki in pozneje še Reko) poleg imena Primorska uveljavil naziv Julijska krajina. V upravnem pogledu je sprva to območje predstavljalo enotno pokrajino, nato pa so vse do leta 1928 sledile še številne upravno-politične spremembe in preureditve na deželni, pokrajinski, občinski in celo krajevni ravni. Bistveni del tega procesa je bilo po eni strani izenačevanje uprave novih območij z italijansko, kar se je zgodilo januarja 1923, ko je bil tu dokončno uveljavljen italijanski občinski in deželni zakon, kar je hkrati pomenilo tudi odpravo precejšnjega dela avtonomnosti nekdanjih avstrijskih teritorialnih enot oziroma upravnih teles vseh stopenj. Posledično je tedaj kraljevi odlok Julijsko krajino razdelil na Tržaško, Puljsko in Videmsko (Furlansko) pokrajino, pri čemer je bila slednji priključena tudi večina občin nekdanje Goriško-Gradiščanske; pokrajine so se tedaj še delile na posamezna okrožja. Prav priključitev Goriške k Furlaniji je izkazovala drugi namen tedaj že fašističnih italijanskih oblasti, namreč, da vsaj v obdobju, ko je še do neke mere deloval parlamentarni oziroma predstavniški sistem, preprečijo, da bi v kaki pokrajini Slovenci imeli večino. Čez nekaj let, ko je bil fašizem že trdno v sedlu in ko je ukinil tudi vsakršno samoupravo ali avtonomijo lokalnih skupnosti in ko je tudi »afirmacija neitalijanskih narodnih skupnosti« postala nemogoča, je to postalo nepomembno in tako je januarja 1927 Goriška spet postala posebna pokrajina, ločena od Videmske.¹ Po avanturi Gabriela D'Annunzia, po kasnejših zapletih in končno po Rimski pogodbi med Italijo in Jugoslavijo konec januarja 1924 je bila k Italiji priključena tudi Reka. Ustanovljena je bila tako še Reška pokrajina, h kateri so pripojili skrajni severovzhodni del hrvaške Istre ter slovenske občine ilirskobistriškega in podgrajskega okraja, do tedaj v sklopu Tržaške pokrajine.

Na deželni in pokrajinski ravni so bili vse od italijanske zasedbe Slovenci tako rekoč odrinjeni od uprave, z majhno začetno izjemo na Goriškem. Po že omenjenem zakonu iz leta 1923 je bila avtonomija pokrajin odpravljena in njihova ureditev načeloma izenačena z italijansko, kljub temu pa bi morale biti do leta 1925 izvedene volitve pokrajinskih svetnikov in pokrajinskih predsednikov, pri čemer pa si je oblast že do tedaj večkrat »pomagala« z imenovanjem vladnih komisarjev na vseh, tudi občinskih ravneh. Toda leta 1926 je izšel nov fašistični zakon o pokrajinah, po katerem volitve pokrajinskih svetnikov in predsednika sploh niso bile več predvidene, temveč jih je imenovala vlada na predlog notranjega ministrstva; nekaj časa je bil notranji minister sicer sam Mussolini. Natančneje je pristojnosti prefektov, kot so se predstojniki pokrajin imenovali, Mussolini določil v

¹ Tone Ferenc, Milica Kacin - Wohinz, Tone Zorn: Slovenci v zamejstvu : pregled zgodovine 1918–1945. Ljubljana 1974 (dalje Ferenc, Kacin, Zorn, Slovenci v zamejstvu), str. 35–37; Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnoma. Ljubljana 1965 (dalje Čermelj, Slovenci in Hrvatje), str. 38–42.

svoji znani okrožnici 15. januarja 1927, označeni kot »temeljni kamen režima«. Centralizacija fašistične uprave je s tem dosegla višek in se ta sistem ni več bistveno spreminjal vse do padca fašizma poleti 1943.

Na čelu pokrajin so odtlej stali iz Rima imenovani in Rimu odgovorni prefekti. Po Mussolinijevi definiciji so prefekti predstavljali avtoriteto države v provincah oziroma so bili neposredni predstavniki izvršne oblasti. Na poslopijih prefektur je kraljeval napis »Vladna palača« (Palazzo del Governo), prefekt je v provinci tako postal neposredna odslikava vloge, ki jo je imel duce v Rimu. Prefekti so tako pridobili navzdol popolno oblast odločanja, tako na upravnem, gospodarskem, kulturnem in celo političnem področju, saj se je – podobno kot na nacionalni ravni, ko se je Mussolini odločil za prioriteto države pred fašistično partijo – tudi na lokalni ravni kazala premoč prefektov nad fašističnimi federali.² Fašistična stranka, ki je tedaj že postala edina dovoljena, je po poetični definiciji njenega sekretarja Augusta Turatija predstavljala predvsem »vedno prižgan plamen oziroma zmeraj žarečo peč, v kateri revolucionarni fašistični duh nenehno kuje revolucionarne zakone za bodočnost« oziroma bolj suhoparno, »stranka in njene hierarhije so po dovršeni revoluciji samo še zavestni instrument volje države, tako v središču kot na periferiji države«.³ Prav v Julijski krajini pa so si fašistični federali zelo prizadevali, da bi s stalnim opozarjanjem na slovansko nevarnost (notranjo in zunanjo) na »ogroženi vzhodni meji« pridobili večjo, tudi formalno avtoriteto; rezultat teh prizadevanj je bil negotov, tudi zaradi pogostih notranjih nasprotij med samimi fašističnimi veljaki, nadalje tudi zaradi nasprotij med domačini in prišleki, zaradi raznih malverzacij ipd. Seveda pa so morali biti tudi prefekti trdi Italijani ter zvesti in preverjeni člani Partije, tj. Nacionalne fašistične stranke (Partito Nazionale Fascista, PNF).⁴ Po izvoru po navadi niso bili domačini, temveč visoki upravni uradniki iz starih italijanskih pokrajin. Primerjalno gledano je bilo med fašističnimi federali več domačinov, pač tudi po zaslugi predhodnega avtohtonega delovanja t. i. »obmejnega fašizma«. Je pa bilo med njimi moč celo zaslediti nekatere s priimki, ki so nakazovali njihovo slovensko (slovansko) poreklo.

Na splošno tako velja, da že od italijanske zasedbe, v polni meri pa od fašističnega prevzema oblasti, primorski Slovenci niso igrali oziroma niso mogli igrati nobene, kaj šele kake odločilne vloge v okviru delovanja (državne) oblasti na pokrajinski ravni. Nekoliko drugačna je bila slika na področju občinskih uprav, kjer je v prvih letih še delovala poprej uveljavljena občinska samouprava in so bili na čelu slovenskih občin seveda slovenski župani. Toda to je držalo le do določene mere, saj so že v obdobju pred priključitvijo v številnih občinah oblasti upravo zaupale tujim gerentom oziroma komisarjem. No, leto dni po priključitvi so bile vendarle izvedene tudi občinske volitve in vsaj na Goriškem je rezultat, to je število izvolje-

² Fašistična stranka je bila po pokrajinah organizirana v obliki t. i. federacij, zato so se njeni pokrajinski tajniki poenostavljeno imenovali *federali*.

³ Loreto Di Nucci: *Lo Stato-partito del fascismo: Genesi, evoluzione e crisi 1919–1943*, Bologna 2009 (dalje Di Nucci, *Lo Stato-partito del fascismo*), str. 300–301.

⁴ Prav tam, str. 488–492.

nih občinskih svetovalcev in županov, približno ustrezal narodnostni podobi pokrajine. Slabše je bilo na Tržaškem, medtem ko so v Istri ob volitvah volivce strahovale mobilne fašistične skupine in so le malo kje volitve potekale v redu, seveda na škodo slovenskih in hrvaških kandidatov. Toda tudi novonastalo stanje ni dolgo trajalo, saj so oblasti kmalu začele odstavljati slovenske župane in zamenjevati izvoljene občinske svetovalce ter jih nadomeščati z Italijani. Tako je npr. zadnji slovenski župan v Idriji Karel Treven predal županske posle italijanskemu komisarju 5. julija 1924.⁵ Ob tem so še nastavljale italijanske občinske tajnike in drugo osebje, kar je vse bilo v funkciji izrinjanja Slovencev in slovenskega jezika iz občinskih uprav. Po podatkih Lava Čermelja so tako do konca leta 1925 oblasti razpustile več kot 30 izvoljenih občinskih svetov, pri čemer novih volitev, kljub zakonski obveznosti, niso razpisale in so občine še naprej vodili komisarji.⁶

Dotedanja občinska (samo)uprava je bila precej okrnjena že leta 1923 s samo raztegnitvijo italijanskega deželnega in občinskega zakona na območje Julijske krajine. Toda dokončni udarec občinski avtonomiji je sledil čez tri leta. Najprej je kraljevi zakon 4. februarja 1926 določil, da odtlej na čelu občin z manj kot 5000 prebivalci stojijo podestaji (podestà), ki so imenovani s kraljevim dekretom na predlog prefektov. Ime novih občinskih poglavarjev, ki so zamenjali izvoljene župane (sindaci), je ta fašistični zakon povzel po italijanskih srednjeveških podestajih. Z novim zakonom je podestà dobil pristojnosti, ki sta jih po do tedaj veljavnem deželnem in občinskem zakonu imela župan in občinski svet. Ob podestaju je sedaj sicer stal občinski sosvet (consulta municipale), vendar le v primeru, da je prefekt to štel za potrebno. Praksa je pozneje sicer pokazala, da so bili sosveti imenovani skoraj povsod. Število (so)svetnikov, ki jih je imenoval prefekt, je bilo odvisno od posamezne občine, predvsem od njene velikosti, vendar ni smelo biti manjše od šest. Prefekt je tudi določal gospodarska združenja, sindikate in lokalna združenja, ki so nato predlagali po tri kandidate, t. i. terne, izmed katerih je prefekt izbral po enega člana sosveta. Tretjino članov pa je izbral neposredno po svoji presoji. Sosvet je sicer imel samo posvetovalno funkcijo, mnenje pa je dajal le v primeru, če se je to zdelo potrebno podestaju. V tem primeru je bilo vsaj v finančnih in podobnih zadevah njegovo mnenje obvezno. Funkcija podestaja in sosvetnikov je bila brezplačna, njihov mandat pa je sprva trajal pet let. Omenjeni zakon je vlada spomladi in poleti leta 1926 še dopolnila z dodatnimi dekreti in zakoni, pri čemer je kraljevi dekret 3. septembra 1926 določila izhodiščnega zakona razširil še na občine z več kot 5000 prebivalci s tem, da je določeval ustrezno število članov občinskih sosvetov, pri zelo velikih občinah pa je predvidel še institucijo enega ali dveh vicepodestajev. Jasno pa je, da je slednje na Primorskem prišlo v poštev samo v primeru pokrajinskih središč, kjer Slovenci kot taki niti slučajno niso več mogli imeti nobene vloge oziroma funkcije.⁷

⁵ Mira Hodnik: Idrija v letih 1918–1922 – obdobje treh držav. V: Kronika, 2009, št. 1, str. 71.

⁶ Čermelj, Slovenci in Hrvatje, str. 43–44.

⁷ Alberto Aquarone: L'organizzazione dello Stato totalitario. Torino 1965, str. 412–415; Lavo Čermelj: Politično-upravna razdelitev Julijske krajine v razvojnem pregledu do 31. maja 1927. V: Luč, 1927, št. 1, str. 33–37.

Vodilni fašisti so v uvedbi institucije podestajev videli velik korak naprej v uveljavljanju totalitarne države. Linija totalitarne državne oblasti je bila tako popolna, segala je od Rima oziroma duceja prek prefektov do podestajev. Predvsem pa so s tem dosegli dokončno odstranitev, tudi na lokalni ravni, »osovraženega sufražističnega (volilnega) načela«. S tem zakonom naj bi bil tudi uveljavljen »kult boljšega« na račun neproduktivnega »kulta večine«. Funkcija podestajev (in prefektov) naj bi tako nič več ne slonela na ideji mandata suverenega ljudstva, temveč na mandatu sposobnosti, kajti volitve slej ko prej v ospredje postavijo strankarstvo. To je bilo (in je) morda res, toda v primeru fašistične strukture oblasti, ki smo jo na kratko predstavili zgoraj, so bili omenjeni »boljši« zmeraj izbrani izmed fašistov, kar pa je v bistvu preprečevalo, da bi bil npr. podestà zares »javni funkcionar, ki je nad strankarskimi strastmi«. Imeli smo opravka s fašističnimi prefekti in podestaji, ki so načelno, če ne celo izključno, predstavljali fašiste, s čimer pa so posledično sami po sebi udeleženi diskriminacijo v odnosu do nefašistov oziroma protifašistov.⁸

Že kmalu po priključitvi Julijske krajine oziroma Primorske h Kraljevini Italiji so nove oblasti začele z obsežnimi teritorialno-političnimi preureditvami. Teritorialno podobo sodne veje oblasti puščamo tokrat ob strani, spremembe na upravno-pokrajinski ravni pa smo delno že prikazali. Preostane nam torej še prikaz zadevnega dogajanja na ravni občin, ki so tudi naša glavna tema. Iz razumljivih razlogov je bilo na tem področju tudi največ sprememb, ki jih je v tem okviru tako rekoč nemogoče in tudi nesmiselno naštevati, zato naj podčrtamo samo nekaj bistvenih značilnosti tega procesa. Sprva so tako prevladovale manjše spremembe, ko so določene kraje iz ene občine priključevali sosednjim, pogosto pa so, posebej v primerih, ko so se spreminjale meje med dotedanjimi pokrajinami, nastajale drugače zaokrožene ali celo povsem nove občine. Večina sprememb pa se je zaradi nove fašistične lokalne zakonodaje zgodila v letih 1927 in 1928. Bistveni zadevni trend je šel v smeri povečevanja velikosti občin, ko se je združevalo več manjših sosednjih občin ali pa so se deli dotedanjih občin pridruževali več sosednjim občinam. V primeru ko se je zelo majhna združila s sosednjo veliko občino, je šlo v bistvu za njeno priključitev. Na severu sta bila taka primera priključitev občine Šebrelje k občini Cerčno ter občine Volče k občini Tolmin, na južnem Primorskem pa na primer primer (Ilirske) Bistrice in Trnovega, pri čemer je bila slednja veliko večja od Bistrice, čeprav se je vsaj med Slovenci za novo občino uveljavilo ime prve, medtem ko so italijanske oblasti zanjo uvedle novo poimenovanje Villa del Nevoso.

Čeprav je v danih razmerah predvsem zaradi gospodarskih učinkov proces združevanja včasih zelo majhnih občin imel pozitivne posledice, pa je v nekaterih primerih za tem stal tudi politični interes fašističnih oblasti, ki so poskušale doseči, kjer je bilo mogoče, da bi čim več občin dobilo italijansko večino, pač iz »narodno-asimilacijskih« namenov. Več takih primerov je bilo v etnično zelo premešani hrvaški Istri, medtem ko je bila v Slovenskem primorju narodnostna razmejitev nasproti Italijanom oziroma Furlanom bolj jasna in je zato v tem pogledu prihajalo

⁸ Di Nucci, *Lo Stato-partito del fascismo*, str. 301–303.

do drugačnih primerov. Tako so npr. k večinsko italijanski Gorici sprva priključili nekaj bližnjih slovenskih krajev, oktobra 1928 pa še celotno slovensko občino Vrtojba. Res pa je, da po uvedbi dosledne centralizacije in institucije podestajev etnična sestava prebivalstva tudi na občinski ravni za oblasti ni bila več tako pomembna, čeprav je bil njihov končni cilj jasen: etnična »bonifikacija«, italijanska »penetracija« in končna italijanizacija (in seveda fašizacija) celotnega prebivalstva na priključenem slovenskem ozemlju. Za preprečevanje vseh omenjenih procesov tedaj ni bilo več nobenih legalnih ovir.

Ob priključitvi k Italiji je bilo na zadevnem ozemlju 249 občin, še z občino Reka nekaj let pozneje 250. Ob koncu leta 1928 pa je bila slika naslednja, ob tem, da ne upoštevamo 11 občin, ki so pripadle Videmski pokrajini: v Goriški pokrajini je bilo 42 občin, v Tržaški 30, v Reški 15 in v Puljski 40, skupaj 127, prišteti pa gre še dve »zadrski« občini. Skupaj je to pomenilo 129 občin ali skoraj polovico manj kot ob priključitvi, pri čemer je samo Goriška pokrajina na začetku štela 121 občin, kar pomeni, da je bil proces združevanja občin najbolj intenziven prav v tej pokrajini. Med 42 goriškimi občinami je bilo devet takih z italijansko oziroma furlansko večino, med 30 tržaškimi občinami pa je bilo takih deset, saj so k tej pokrajini priključili kar nekaj ozemlja spodnje Furlanije. Od 40 občin v Puljski pokrajini je bilo, gledano z današnjega vidika, sedem slovenskih. Poleg Kopra, Izole in Pirana so to bile še občine Dekani, Hrpelje-Kozina, Marezige in Šmarje. Kar zadeva Reško pokrajino gre med 15 občinami za slovenske šteti Jablanico, Jelšane, Knežak, Materijo, Podgrad, Prem in Trnovo-Ilirsko Bistrico.⁹

Politično življenje v smislu ohranjanja temeljnih standardov parlamentarne demokracije, to je svobodne in pluralne volitve v lokalna in vsedržavna zastopstva, svoboda zborovanja, govora, tiska ipd., je bilo enako kot za vse druge državljane Italije tudi za primorske Slovence grobo prekinjeno maja leta 1928, ko je kot posledica uvedbe korporativne ureditve celotna država predstavljala le še eno samo volilno okrožje, ki je izbiralo 400 poslancev. Predložena pa je bila lahko ena sama kandidatna lista, ki pa jo je sestavil Veliki fašistični svet. Razumljivo je, da Slovenci tako niso imeli več nobene možnosti izvolitve svojih poslancev, kajti druge liste ni bilo mogoče predlagati, lahko se jo je samo odobrilo ali zavrnilo. Tako so se volitve odslej dejansko spreminjale v plebiscit za fašistični režim in oblasti so seveda poskrbele, da je bil rezultat zanje vedno več kot prepričljiv. To je veljalo tudi za naslednje volitve, ko so kandidate sicer predlagale fašistične sindikalne konfederacije, ki so bile ena bistvenih strukturnih značilnosti novega korporativnega reda.¹⁰

Primorski Slovenci (in Hrvati) so bili zaradi svoje nacionalnosti še posebej na udaru, kajti v fašistični Italiji je lahko živel le italijanski narod, drugi, zlasti »neznatne« manjšine, pa so se morali prilagoditi in asimilirati, skratka izginiti. In tako so izgini slovenski javni napisi, slovenski jezik iz javne uprave, kot posledica Gentilijeve

⁹ Čermelj, Slovenci in Hrvatje, str. 45–46; Lavo Čermelj: Politično-upravni in sodni pregled Julijske krajine ob koncu l. 1928. V: Luč, 1929, št. IV, str. 15–23; Ferenc, Kacin, Zorn, Slovenci v zamejstvu, str. 37.

¹⁰ Čermelj, Slovenci in Hrvatje, str. 35–37.

šolske reforme leta 1923 je v nekaj letih slovenščina izginila iz šol ali drugače, ukinjeno je bilo slovensko šolstvo, ki je postajalo kovačnica mladih fašistov in stroj za italijanizacijo slovenskih otrok.¹¹ Imena krajev so bila odtlej dovoljena samo v italijanski obliki, načrtovana je bila obsežna akcija spreminjanja slovenskih imen in priimkov v italijansko »izvirno« obliko, slovenščina naj bi izginila celo kot pogovorni jezik.¹² Slovenski uradniki, učitelji, železničarji in sploh državni uslužbenci so bili premeščeni v pokrajine stare Italije. Mnogo Slovencev, pripadnikov teh in drugih intelektualnih poklicev, je zato izbralo pot emigracije v Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Približno v istem času so oblasti prepovedale tudi slovenski tisk in tako je poleg neznatnega verskega tiska v slovenščini lahko izhajalo le še nekaj knjig, ki sta jih izdajali založbi Goriška matica in Goriška Mohorjeva družba. To so bile knjige znanih avtorjev, kot so bili France Bevk, Damir Feigel, Rado Bednařik itd., ki so vztrajali v Italiji. Kar zadeva periodiko, je kratkotrajno izjemo predstavljalo (ob dveh drugih manj pomembnih) le izhajanje časnika *Novi list* v letih 1929 in 1930, kar je dosegel bivši rimski poslanec Engelbert Besednjak na podlagi osebnega znanstva z Mussolinijem.¹³

Na udaru so bila seveda tudi vsa slovenska društva. Na podlagi nove zakonodaje o javni varnosti iz novembra leta 1926 so prefekti začeli z ukinjanjem slovenskih gospodarskih ustanov ter predvsem prosvetnih društev, češ da imajo protiitalijanski značaj. Odločilno za dokončno usodo slovenskega društvenega življenja pa je bilo zborovanje sekretarjev vseh fašističnih federacij Julijske krajine 11. junija 1927, na katerem so sklenili, da je treba razpustiti vse slovenske organizacije, ki so tedaj še obstajale. S tem sta se seveda strinjala tudi Mussolini in Turati in tako je 19. julija 1927 notranje ministrstvo poslalo vsem primorskim prefektom strogo zaupno pismo z nalogom, da 1. oktobra ne sme biti več nobenega slovanskega združenja. Prefekti so se vrgli na delo in so nato v enem letu razpustili več kot 400 slovenskih in hrvaških društev ter jim hkrati zaplenili premoženje.¹⁴ To je bil tako rekoč popravek po tekočem traku, saj so imeli prefekti prav za ta namen posebne natisnjene obrazce, v katere so samo vpisali naziv in kraj društva, nato pa je bila le še dolžnost krajevnih orožniških poveljstev, da so te odločbe praktično izvedli, pri čemer jo je moral na koncu podpisati še tajnik ali predsednik prizadetega društva. Toda ponekod se vodstva društev niso kar tako prepustila usodi in so podajala ugovore, češ da ne gre za politična, temveč društva s strogo omejenim kulturnim delovanjem. Ta upravni postopek se je

¹¹ Gianluca Gabrielli, Davide Montino: *La scuola fascista: Istituzioni, parole d'ordine e luoghi dell'immaginario*. Verona 2009.

¹² Paolo Parovel: *L'identità cancellata*. Trieste 1985; Miro Tasso: *Un onomasticidio di Stato*. Trieste 2010.

¹³ Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella: *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana 2008, str. 362.

¹⁴ Luciano Patat: *Il Duce ha sempre ragione: Il fascismo in provincia di Gorizia e nella Bassa friulana*. Gradisca d'Isonzo 2009 (dalje Patat, *Il Duce ha sempre ragione*), str. 42–43. Več o odnosu fašističnega režima do primorskih Slovencev Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella: *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana 2008; Gorazd Bajc: *Zločini fašističnega režima na Slovenskem*. V: *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana 2010, str. 127–141.

seveda vedno končal z uveljavitvijo prefektove volje oziroma kako leto pozneje, glede na dosledno centralistično ureditvijo države, z odločitvijo »Capo del Governo«, da je pač delovanje društva nasprotno državnim ureditvi.¹⁵ Toda ob tem se je v zadevnih dosjeh na notranjem ministrstvu nabralo kar nekaj, tudi originalnega, gradiva o teh družtvih, npr. statuti in podrobni opisi delovanja, kar je z današnjega vidika nadaljnjih raziskav pravzaprav dobrodošlo dejstvo. Ob tem so fašistične oblasti v mnogih primerih dosegle propad slovenskih finančnih zavodov in zadrug ali pa nadzor nad njimi, kar je slovensko prebivalstvo ob krizi še dodatno prizadelo. Mnogo kmetij je bilo prodanih, ljudje so se izseljevali v Zahodno Evropo in v Argentino, na primorskih tleh pa so oblasti začele naseljevati italijanske koloniste. Vseposod, posebej pa v uradni rabi in v javnosti, je bila slovenščina prepovedana, primorska dežela je vsaj na zunaj dobila italijanski videz ... Tako je z nasiljem in prirejenimi zakonodajno fašistični režim konec dvajsetih let potisnil primorske Slovence v tako rekoč brezizhoden položaj, ko so morali zatajevati svojo narodnostno identiteto. To je bil položaj, ki je trajal vse do kapitulacije Italije septembra 1943, ko so se razmere že začele spreminjati.

Zunaj tega je bilo sprva povsem cerkveno in versko življenje, toda po Lateranskem sporazumu leta 1929 ter z umestitvijo novih italijanskih škofov se je tudi znotraj cerkvene hierarhije v Julijski krajini počasi povečeval pritisk v smeri t. i. romanizacije in italijanizacije. Ker je velika večina slovenskih podeželskih duhovnikov vztrajala pri uporabi slovenščine, je to pri fašističnih funkcionarjih vzbujalo veliko gneva. Le redki duhovniki so popustili v toliko, da so imeli vsaj eno mašo s pridigo v italijanščini ali pa so pripustili v cerkev tudi italijanskega duhovnika, posebno v večjih krajih, kjer je bilo več italijanskih priseljencev ali pa so tam delovali tudi italijanski vojaški kaplani.¹⁶

Občinske uprave so na celotnem ozemlju Kraljevine Italije delovale po povsem enotnem vzorcu oziroma po enakem predpisanem delokrogu, pri čemer seveda nekatera področja javne uprave oziroma gospodarske dejavnosti za manjše občine sploh niso prihajali v poštev. To je npr. veljalo za univerzitetni študij in pogosto tudi srednje šole na eni ter za železniški in pomorski promet na drugi strani, saj mnoge manjše slovenske občine v Julijski krajini pač niso premogle niti višjih šol in niti železniške proge, da o pristaniščih ne govorimo. Na podlagi upravne registrature občine Tolmin, katere gradivo se je v veliki meri ohranilo, lahko tako ugotovimo najširši možni delokrog fašistične občinske uprave v tridesetih in v začetku štiridesetih let. Občinska administracija se je tako delila na 14 kategorij, pri čemer je prvo kategorijo predstavljala administracija v ožjem pomenu besede. Sledile so kategorije so-

¹⁵ Archivio Centrale dello Stato, Roma [Osrednji državni arhiv, Rim, dalje ACS], Ministero dell'Interno, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, G 1, Associazioni, šk. 94, 95, 96.

¹⁶ Rudolf Klinec: Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica 1979; Luigi Tavano: La diocesi di Gorizia: 1750–1947. Gorizia 2008; Egon Pelikan: Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana 2002; Lavo Čermelj: Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria. Ljubljana 1953; Boris Mlakar: Italijanska oblast v Tolminu ob začetku druge svetovne vojne (dalje Mlakar, Italijanska oblast). V: Tolminski zbornik, 1997, str. 228.

cialna pomoč in dobrotelnost, lokalna policija, zdravstvo in higiena, sodstvo in verstva, nabor in vojska, javno šolstvo, komunikacije in javna dela, nacionalno gospodarstvo, demografija, zamejstvo in potni listi, javna varnost, tekoče poslovanje, razne zadeve. Pri tem se je vsaka kategorija navznoter delila še na več razredov, z izjemo zadnje omenjene postavke (*oggetti diversi*), ki je predstavljala eno samo, enotno kategorijo. Prva kategorija se je tako delila na 12 razredov, deseta (javna dela in komunikacije) in petnajsta (javna varnost) pa na 11 razredov, druge pač na manj. V ilustracijo naj navedemo šest administrativnih razredov, ki so sestavljali deveto kategorijo, tj. javno šolstvo. To so bili: 1. šolske oblasti in osebje osnovnih šol, 2. otroški vrtci, osnovne šole, šolska obveznost, urniki, šolska poslopja in oprema, 3. dopolnilne šolske dejavnosti, pomoč, zavarovanje, šolska dobrotelnost, telesna in moralna vzgoja, 4. poklicne šole, srednje šole in kulturni zavodi, akademije, kolegiji in vzgojni zavodi, večerne šole, 5. glasba, likovna umetnost in muzeji, 6. univerze in višje šole.¹⁷

Občinska uprava na čelu s podestajem je načelno vsekakor imela velike pristojnosti. Podestà sam je imel poleg izvršilne tako tudi odločilno funkcijo, o čemer več v nadaljevanju. Tudi na podlagi zgoraj predstavljene strukture delovanja občinskih uprav bi lahko sklepali, da so imele občine oziroma podestaji zelo velike pristojnosti in predvsem veliko dela. Toda to je držalo samo deloma. Poudarili smo že, da je bil podestaja imenoval prefekt, bil je torej vsaj posredno uslužbenec vlade, pri čemer je njegovo imenovanje moralo odobriti notranje ministrstvo, kar je do neke mere omejevalo njegovo svobodo odločanja. Po drugi strani je bilo povedno dejstvo, da to ni bila poklicna oziroma redno plačana funkcija. Za podestaje so prefekti zato iskali kandidate med upokojenci, na drugi strani pa med osebami, ki so že imele svojo osnovno zaposlitev, bodisi v državnem ali privatnem sektorju, skratka osebe s svojimi rednimi dohodki in tako njihova podestatska funkcija ni šla na stroške države. Tako smo po primorskih krajih imeli občinske predstojnike, ki so bili po poklicu šefi železniških postaj, učitelji ali ravnatelji, trgovci, upokojeni častniki ipd. Ker je bilo posebej v majhnih občinah vsaj po merilih višjih fašističnih oblasti težko najti primerne kandidate za podestaje – namreč primernih Italijanov ni bilo, Slovencev pa niso marali –, se je v mnogih primerih dogajalo, da je bila na to funkcijo imenovana oseba, ki ni živela oziroma stanovala na ozemlju »svoje« občine, ter je tak podestà dobival povrnjene vsaj potne stroške. Zaradi tega je po navadi svojo župansko funkcijo opravljal le po nekaj dni na teden. Še bolj je kakovost podestajevega dela trpela v primerih, ko je zaradi pomanjkanja ustreznih ljudi prefekt imenoval enega skupnega podestaja v dveh, sicer res po navadi majhnih občinah. Tak je bil, recimo, primer občin Bovec in Soča, še več pa je bilo takih primerov v Tržaški pokrajini kot npr. Dekani in Hrpelje-Kozina.

Prefekti so se pri navedenem nastavljanju podestajev večkrat kar dobro ušteli. Naj navedemo tak primer za občino Cerkno. Jeseni 1931 je omenjeno občino vodil prefekturni komisar ing. Luigi Caldana, uslužbenec rudnika živega srebra v Idriji, sicer po rodu iz Manzana v Furlaniji. Goriški prefekt je tedaj predlagal notranjemu

¹⁷ Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 62, Občina Tolmin, t.e. 1040-1052.

ministrstvu, da bi ga imenovali za podestaja, in navedel vrsto njegovih pozitivnih lastnosti, med drugim tudi članstvo v PNF od septembra 1922. Tudi ministrstvo za korporacije je odobrilo njegovo imenovanje na to funkcijo v Cerknem, kjer po prefektovih merilih ni bilo nobene druge primerne osebe. Caldana bi funkcijo seveda opravljal brezplačno in bi se v ta namen trikrat tedensko vozil iz Idrije. Junija 1932, ko je bil omenjeni inženir že na podestatskem položaju v Cerknem, je prefekt pisal na ministrstvu, da se novi podesta sicer loteva dolžnosti z veliko prizadevnostjo, a da ima nemajhne stroške zaradi večkratne vožnje v Cerkno, zato naproša ministrstvo, da mu odobri po 15 lir za dnevnice. No, spomladi 1936, ko se je Caldani iztekel štiriletni mandat in je nastopilo vprašanje, ali mu ga podaljšati, je bil prefekt že drugačnega mnenja. V pismu notranjemu ministrstvu je potožil, da je inženir slabega značaja in ni skrbno opravljal občinskih zadev, predvsem pa se je obnašal zelo negospodarno, kar je ugotovila že inšpekcija leto pred tem. Za vožnjo v Cerkno je v Idriji najemal avtomobil in je mesečno občinski proračun samo zaradi prevoza obremenil za 500 lir, pa tudi sicer je gospodarstvo občine vodil slabo. Zato je prefekt predlagal, da se Caldane ponovno ne imenuje. Za novega cerkljanskega podestaja je predlagal dr. Giuseppeja Musumecija, notarja iz Idrije, ki da je znan tudi ljudem v Cerknem in bi po njegovem mnenju to naredilo dober vtis. Toda tudi on bi se moral voziti iz Idrije, a njegovi potni stroški bodo gotovo minimalni v primerjavi s tistimi, ki jih je povzročil Caldana ...¹⁸

Tako kot prefekti so tudi podestaji bili v zelo veliki večini Italijani, doma iz starih italijanskih pokrajin, torej priseljenci, kar je seveda veljalo tudi za ne tako maloštevilne podestaje, po rodu iz sosednje Furlanije in hrvaške Istre. Sprva so bili po večini imenovani za dobo pet let, z dokončno uveljavitvijo novega občinskega zakona pa je po letu 1934 njihov mandat trajal štiri leta. Če se je podestà nato v pretečenem štiriletju po mnenju prefekta izkazal, ga je predlagal notranjemu ministrstvu za ponovno imenovanje, kar je nato po ugodnem odgovoru storil prav prefekt. Izdal je ustrezno odredbo ter novega podestaja na sedežu občine po opravljeni predpisani prisegi tudi umestil. Ta »ritem« pa se je spremenil, če je bil podestà sredi mandata zaradi zahtev svojega osnovnega poklica prestavljen v drug kraj oziroma v drugo pokrajino. Lahko je tudi umrl ali iz drugih vzrokov ni bil več sposoben opravljati te funkcije; prihajalo je tudi do ostavk iz t. i. osebnih razlogov. V takih primerih je prefekt začasno, po navadi za dobo šestih mesecev, imenoval občinskega komisarja. Doba pol leta je nato po navadi zadostovala, da je spet našel primerne kandidata za redno podestatsko funkcijo. Tako pri predlogih za nove podestaje in enako tudi za komisarje je prefekt zmeraj moral pridobiti tudi vsakokratno (pozitivno) mnenje fašističnega federala. Podestà je tako moral biti preverjen fašist.¹⁹ Ker so tako vsi podestaji in komisarji morali biti člani partije, je prefekt ob predlogu za njihovo imenovanje obvezno navajal tudi datume njihovega vstopa v PNF, nadalje tudi morebitne vojaške in partijske funkcije ter nagrade. Kot primer

¹⁸ ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Gorizia, šk. 166.

¹⁹ Patat, *Il Duce ha sempre ragione*, str. 52.

naj navedemo podestaja občine Marezige Egidia Parovela, za katerega je puljski prefekt ob predlogu, da se ga ponovno imenuje, izpostavil, da je prej kot sekretar občinskega fašija vedno znal izvajati aktivno propagando med drugorodnim prebivalstvom, povrh pa je leta 1929 pripomogel k odkritju protidržavnega združenja in so bili nekateri njegovi člani obsojeni pred posebnim sodiščem.²⁰ Nadalje je ob vsakem predlogu navedel zakonski stan, otroke in veroizpoved kandidata. Posebej je bilo pomembno, da je imel kandidat družino, pač glede na pomembnost, ki ga jo fašistični režim pripisoval demografskemu razvoju države oziroma italijanskega naroda. V enem primeru je prefekt kot olajševalno okoliščino navedel, da se bo kandidat v kratkem poročil, prišlo pa je tudi do primera, da je podestà odstopil iz preprostega razloga, ker ni bil poročen; vprašanje je, če ni bil k temu prisiljen.

Med podestaji je bilo res tudi nekaj Slovencev, ki so bili to vsaj po rodu, vendar so morali biti, kot smo že poudarili, člani fašistične stranke in tudi sicer niso mogli nastopati kot Slovenci, tudi če bi hoteli. Svoje slovenstvo so lahko izkazovali samo v zasebnih stikih in predvsem v pozitivnem odnosu do avtohtonega prebivalstva. Tak je bil npr. podestà v Senožečah.²¹ Po priimkih bi ocenili, da so bili leta 1942, kar zadeva Tržaško pokrajino, podestaji slovenskega rodu še v občinah Lokev, Repentabor in Štjak. Leta 1938 pa je prefekt za podestaja v občini Hrenovica predlagal viteza Viktorja De Garzarollija, ki ga je predstavil kot bivšega avstrijskega častnika, ki pa dobro pozna italijanski jezik.²² Slovenec je bil tudi podestà v Dutovljah, to je bil Teodor Kompare iz bližnjih Krepelj, ki je po padcu fašizma leta 1943 sicer doživel žalosten konec.²³ Od prefekturnih komisarjev slovenskega rodu omenimo le primer Franca Dekleve, ki je bil leta 1937 komisar v občini Slavina.²⁴ Je pa vsaj v Sežani treba omeniti človeka, ki je nekaj časa opravljal tamkajšnjo vodilno administrativno funkcijo in ki je bil daleč od tega, da bi bil Slovenec, je pa kasneje resno posegel v dogajanje v osrednji Sloveniji. To je bil Emilio Grazioli, ki je bil leta 1929 komisar občine Sežana, sicer pa je bil tedaj tudi poveljnik ene izmed kohort tamkajšnje 59. fašistične legije. Sredi istega leta ga je prefekt imenoval za sežanskega podestaja, vendar se je Grazioli temu nato odpovedal, ker je raje izbral napredovanje in poklicno udejstvovanje pri fašistični milici. Je pa ob slovesu od komisarske funkcije napisal obširno poročilo z veliko samohvale, kaj vse je naredil za sežansko občino.²⁵

Podestà je uradoval v poslopju županstva, ki se je takrat imenovalo municipio; oblast je tedaj v mnogih občinskih središčih v ta namen zgradila nova poslopja. Glede na svoje formalne obsežne pristojnosti je moral podpisovati ogromno število aktov in odredb, a seveda glede na vse zgoraj omenjene omejitve sam niti ni zmožgel pripraviti teh dokumentov. Za to pa je imel predvsem svojega občinskega tajnika, ki

²⁰ ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Pola, šk. 234.

²¹ Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnim vojnama. Ljubljana 2010, str. 205–219.

²² ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Trieste, šk. 292.

²³ V Dutovljah so imeli »Municipio«. V: Primorski dnevnik, št. 48, 26. 2. 2010, str. 2.

²⁴ ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Trieste, šk. 293.

²⁵ Prav tam.

je bil v tem obdobju zmeraj italijanske narodnosti. Poleg tega je občinska uprava zaposlovala še druge kvalificirane in nekvalificirane uslužbence, pač odvisno od velikosti občine. V občini Tolmin je tako štela okrog 20 rednih uslužbencev. Vodstvene funkcije so zasedali Italijani, druga manj pomembna pisarniška, vzdrževalna, stražniška, čuvajska ipd. delovna mesta pa so pokrivali slovenski domačini, kar je pomenilo, da so kljub vsemu predstavljali večino osebja, zaposlenega na občini. Najpomembnejše delovno mesto, ki ga je na občini po navadi lahko zasedal slovenski domačin, je bil namestnik občinskega tajnika. Pomembni so bili tudi posli mestnih stražnikov in poljskih čuvajev.²⁶ Vodenje matičnih knjig je pod fašizmom prevzela tudi država in tako je na občini deloval tudi matiçar. V več primerih je te knjige in register prebivalstva vodil kar sam podestà. Poznan pa je primer v občini Kobarid, kjer je bil matiçar slovenski domačin.²⁷ Za reševanje posameznih nujnih, a kompleksnih vprašanj je podestà lahko ustanavljal tudi začasne komisije, ki so jih sestavljali najpomembnejši posamezniki v občini kot tudi predstavniki zainteresiranih stanov oziroma korporativnih sindikatov. Tako je npr. občinski komisiji za preskrbo in nadzor nad cenami, kar je v razmerah vojne postal velik problem, v Tolminu leta 1941 kot predsednik in kot zastopnik ministrstva predsedoval sam podestà, člani pa so bili sekretar in sekretarka lokalnih fašijev, komisar javne varnosti, občinski tajnik ter predstavniki delodajalcev in delojemalcev iz sindikatov kmetijstva, trgovine in industrije.²⁸ Tudi sicer je lahko podestà na zelo konkreten način vplival na življenje prebivalcev svoje občine. On je bil tisti, ki je nadrejenim oblastem potrjeval določena stanja oziroma okoliščine, ki so jih ljudje uveljavljali za doseganje raznih pravic. Tako je npr. podestà v Komnu poleti 1929 »za administrativne potrebe« enemu učitelju izdal potrdilo o »vzornem moralnem, civilnem in političnem ponašanju«. ²⁹ Izdajal je tudi potrdila o družinskem stanju in o novih rojstvih, kar je bilo npr. pomembno za družine z velikim številom otrok, ki so zanje dobivale državne nagrade. Prav tako so bila za posameznike pomembna občinska potrdila o revnem stanu oziroma siromaštvu, kjer je bila spet v igri državna podpora, brezplačen sprejem v bolnišnico ipd. Taki ljudje so dobivali t. i. draginjski dodatek, njihovo število pa je v posameznih občinah šlo v stotine. Tako je bilo na seznamu ubogih v občini Kobarid leta 1930 263 oseb, čez dve leti pa 220 oseb.³⁰ Tudi dovoljenje za košnjo trave na pobočjih Porezna, torej v neposredni bližini državne meje, ki ga je za tamkajšnje kmete od obmejne straže zahteval župan v Cerknem, je bilo za prizadete seveda življenjskega pomena.³¹ Poleg tega gre omeniti, da je podestà izvajal tudi vlogo neke vrste sodnika za prekrške. Na prijavo mestnih stražnikov, čuvajev ali orožnikov je v najkrajšem roku ob pričevanju

²⁶ Mlakar, Italijanska oblast, str. 220–221.

²⁷ Vanja Alič: V prvo bitko se je podal pri rosinih štirinajstih. V: Svobodna misel, št. 1, 8. 1. 2010, str. 22.

²⁸ Mlakar, Italijanska oblast, str. 222.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Milizia Volontaria Sicurezza Nazionale (AS 2044), Gorica, mapa 4.

³⁰ Branko Morenčič: Propad lekarn na severnem Primorskem v gospodarski krizi 1929–1933. V: Kronika, 2007, št. 2, str. 316.

³¹ ARS, Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica (AS 1829), t.e. 62, fasc. 1035/I.

prej omenjenih kar v dodatku zapisnika o prekršku prestopnika obsodil na plačilo primerne denarne globe.³² Večji kraji so za kaznive prestopke imeli seveda svoja okrajna sodišča, medtem ko je bil v vsaki občini za reševanje manjših civilnih sporov tudi t. i. mirovni sodnik (giudice conciliatore). Italijanska država je to institucijo uvedla s 1. julijem 1929, pri čemer so v tedanjem edinem slovenskem časniku, tj. v Novem listu, zanj uvedli poimenovanje »ljudski sodnik«. Tak sodnik je bil pristojen za spore, če njihova »vrednost« ni presegala 400 lir. Hkrati z njihovo uvedbo so bili sredi leta 1929 na Primorskem tudi že imenovani prvi mirovni sodniki in njihovi namestniki. Iz seznama je razvidno, da je bila tedaj med njimi še večina Slovencev, medtem ko so bili v tridesetih letih to praviloma Italijani.³³

Kot smo že omenili, so morali biti podestaji včlanjeni v PNF, pri čemer pa so se kot običajno med seboj razlikovali v pogledu politične »pravovernosti«. Nekateri so bili seveda zelo zavzeti za širitev italijanstva in fašizma. Tako si je vipavski podestà že leta 1928 prizadeval, da bi se v Vipavi in okoliških frakcijah (vaseh) ustanovile večerne šole italijanskega jezika.³⁴ Tudi v sosednjem Št. Vidu (Podnanosu) je bil očitno podestà zelo prizadeven, na kar nas navaja podatek o prošnji nekega Laurenti (očitno Lavrenčiča) Antonia, da se ga izpiše iz vrst fašistične milice in izbriše iz članstva PNF, kamor da se je vpisal »pod pritiskom na občini v Št. Vidu«. ³⁵ Že v vojnem času, to je v začetku marca 1942, ko so italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini načrtovale, da se del prebivalstva začasno internira na Primorskem, se je na to odzval podestà v Tolminu, ko je slišal, da bo internirance »gostila« njegova občina. Pritožil se je goriškemu prefektu, češ da je to zanj zelo neprijetna novica. Po eni strani da slovenski del prebivalstva to pričakuje sicer z določeno naklonjenostjo, medtem ko so pa na drugi strani Italijani zelo zaskrbljeni.³⁶

Omenili smo že, da je po novem občinskem zakonu ob podestaju namesto prejšnjih voljenih občinskih svetov sedaj stal novi organ, t. i. občinski sosvet. Postopek oblikovanja oziroma imenovanja le-tega je bil tako rekoč enak kot tisti za podestaja, redno pa je ta proces stekel z letom 1932, ko so sosveti prvič imenovani za štiri leta. Leta 1936 je prišlo do drugega vala njihovega konstituiranja, medtem ko v tretje, to bi moralo biti leta 1940, do tega ni več prišlo, očitno zaradi že vojnih razmer. Iz ne povsem jasnih razlogov se je cikel imenovanja sosvetov na Tržaškem začel leta 1934 ter ustrezno ponovil leta 1938. Ko je tedaj predhodno določil, koliko naj šteje sosvet občine Dolina, je tržaški prefekt vanj imenoval šest ljudi, ki so bili vsaj po priimkih sodeč vsi slovenskega rodu. Na podlagi že omenjenih »tern«, se pravi trojic kandidatov, ki so jih predlagala zadevna sindikalna združenja, je prefekt izbral sosvetnike, ki so zastopali: eden trgovce, dva kmečke posestnike, eden delavce v trgovini ter dva delavce v kmetijstvu. Kar zadeva narodnostno poreklo, je seveda posebej na Tržaškem tedaj že mnogo priimkov poitalijančenih, tako da ocena, ki smo jo podali, za-

³² Mlakar, Italijanska oblast, str. 226.

³³ Nove postave. Novi list, št. 16, 11. 7. 1929, str. 8, 13, 14.

³⁴ ARS, AS 1829, t.e. 38, fasc. 1032a.

³⁵ ARS, AS 2044, Gorica, mapa 6.

³⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Italijanska okupatorska vojska, šk. 906, 23/6.

radi možne pomote ni nujno stoddostno točna. Sosvetniki so nato prisegli prefektu, na podestaju pa je nato bilo, da je sosvet začel s svojim konkretnim delom.³⁷ Je pa prav za občino Dolina prefekt leta 1935 poudaril, da je ena najbolj odpornih proti asimilaciji in da zato potrebuje zelo energičnega podestaja, ki bo deloval v nacionalnem duhu.³⁸ Od večjih krajev gre v Tržaški pokrajini omeniti Postojno, kjer je bilo kmalu veliko italijanskih priseljencev in tako ni bilo nenavadno, da je imel tamkajšnji občinski sosvet leta 1934 le dva slovenska člana, čez štiri leta pa vsaj na podlagi ocene izvora priimkov le še enega. Je pa »sindikata« industrialcev tu zastopala zanimiva oseba, namreč knez dr. Hugo Windischgrätz. Poleg tega je postojnski sosvet leta 1940 doletela smola, da so bili trije njegovi člani vpoklicani v vojsko, dva pa sta zbolela. Podestà si je pač moral pomagati brez njihovih nasvetov.³⁹

Tako v svojih splošnih poročilih v Rim kot ob aktualnih imenovanjih podestajev oziroma sosvetov se prefekti s Primorske po navadi niso izognili neke vrste tarnanju, namreč kako težak je pri njih položaj, in pri tem kot vzrok poleg slabih gospodarskih razmer navajali predvsem dejstvo, da je prebivalstvo »drugorodno« in pretežno sovražno nastrojeno do režima. Zato je bilo vprašanje tega prebivalstva stalno v ospredju, kar se je videlo npr. tudi v poročilu goriškega prefekta Carla Tienga, ko je v začetku marca 1932 poročal notranjemu ministrstvu o potekajočem konstituiranju občinskih sosvetov. Poročal je, da je med 42 občinami kar 38 takih s slovenskim prebivalstvom in da bodo tudi sosveti narodnostno mešani, in ob tem poudaril, da prav sodelovanje drugorodcev v teh organih predstavlja zanikanje trditve, ki se pojavljajo posebej na drugi strani državne meje, da so slovenski domačini izolirani oziroma odtrgani od lokalnega javnega življenja.⁴⁰ Pri tem je dodal, da je bila njegova želja, da bi bili vsi sosvetniki člani partije, toda predvsem v majhnih občinah da je težko najti primerne ljudi, ki bi imeli vse pogoje, vključno s partijsko knjižico. Zagotavlja pa, da so vsi predani režimu in da so to že dokazali. Je pa nakazal, da se tu v prihodnosti obeta izboljšanje, predvsem po zaslugi novih vstopov v partijo, upanje pa dajejo tudi mladi fašisti, ki vse bolj številčni zorijo in bodo zapolnili omenjeno vrzel.⁴¹ Nič drugače seveda ni bilo tudi v drugih pokrajinah Julijske pokrajine, le da se včasih pojavljajo glasovi, ki so skušali nadrejenim poročati bolj optimistično. Tako je tedaj fašistični podsekretar za Tržaško pokrajino poročal v Rim generalnemu sekretarju Achillu Staraceju, da je prefekt umestil sosvete v 19 kraških občinah in tedaj da je prišlo do dveh veličastnih zborovanj v Sežani in Postojni. Ob tej priložnosti naj bi fašistične organizacije skupaj s prebivalstvom ustvarile izjemno slavnostno ozračje; ob sodelovanju oblasti in klera naj bi tako Kras dokazal, da fašizem napreduje in da poslušna le ducejev glas ...⁴²

³⁷ ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Trieste, šk. 292.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'Interno, Podestà e Consulte municipali, Gorizia, šk. 166.

⁴¹ Prav tam.

⁴² ACS, Partito Nazionale Fascista, Situazione politica ed economica delle provincie, Trieste, šk. 27.

Poleg sosveta so si podestaji lahko pomagali tudi s posamezniki, zastopniki vasi oziroma frakcij, kajti v vsaki izmed teh so imeli svojega delegata (delegato podestarile), tj. človeka, ki je vas zastopal pred podestajem. Ti zastopniki so za svojo funkcijo dobivali majhno denarno nagrado, pri čemer je bila njihova glavna naloga prenašanje in razlaganje ukrepov in navodil občinske uprave med ljudi. Morebiti še bolj pomembna pa je bila njihova dejavnost v »nasprotni« smeri, tj., da so poročali podestaju o položaju in razpoloženju ljudi. To je lahko pomenilo, da so postajali neke vrste podestajevi zaupniki, če ne celo ovaduhi, zato so bili pač imenovani iz vrst za tedanje oblast zanesljivih ljudi. Seveda pa so bili to v slovenskih občinah ljudje slovenskega rodu. Na to kaže primer delegatov 21 tolminskih vasi, ki so leta 1941 kljub poitalijančenju še imeli prepoznavne slovenske priimke, z le eno izjemo, namreč Andrej Kavčič, delegat vasi Ljubinj, se pojavlja kot Andrea Stagno.⁴³ Očitno je bil res zelo blizu fašistični oblasti, saj je leta 1942 doživel žalosten konec. Zgovoren je tudi primer Štefana Pipana iz vasi Kobjeglava na Krasu, član PNF je bil od 1930, zaradi »resnosti« mu je namreč lokalno poveljstvo fašistične milice v Štanjelu celo poverilo naloge »političnega poročanja«, kar je verjetno pomenilo sporočanje oblastem, kaj govori in kako razmišlja o režimu slovensko prebivalstvo.⁴⁴ Žalostno usodo je doživel tudi podestajev delegat iz cerkljanske vasi Bukovo Anton Čelik, ki je, že v času vojne, poročal županstvu o »obiskih« in dejavnosti tamkajšnjih partizanov.⁴⁵

Verjetno ni potrebno posebej poudarjati, da med župani oziroma podestaji v obravnavanem obdobju ni bilo niti ene ženske. Še več, nobene predstavnice ženskega spola ni bilo tudi v občinskih sosvetih in tudi ni bilo nobene med vaškimi delegati. V vsaki občini je sicer deloval ženski fašijo, predvsem pa organizacija t. i. kmečkih gospodinj (*massaie rurali*). Ženske fašistke, med katerimi je bilo, primerjalno gledano, verjetno precej manj Slovenk kot na drugi strani njihovih moških sonarodnjakov, so se lahko ukvarjale predvsem z dobrodelno dejavnostjo, organizirale so poletne in zimske kolonije za šolsko mladino, organizacija kmečkih gospodinj pa je bila zadolžena za čim bolj uspešno kmetovanje. Iz tega so izhajali tudi razni izpopolnjevalni tečaji, na katere so pošiljali izbrane gospodinje, tudi Slovenke kot tudi razne nagrade, ki so jih te kmečke gospodinje dobivale za uspehe pri gojenju pridelkov in reji domačih živali. Seveda so bile ženske najbolj »zaslužne« za družine z veliko otroki, ki jih je režim v skrbi za demografsko ekspanzijo tudi nagrajeval. Na splošno gledano pa so bile za časa fašističnega režima tudi na Primorskem poleg Slovencev v celoti na stranski tir potisnjene tudi vse ženske, seveda še posebej Slovenke. Fašistični svet je bil predvsem moški svet.

⁴³ Mlakar, Italijanska oblast, str. 223.

⁴⁴ ARS, AS 2044, MVSNS, Gorica, mapa 1.

⁴⁵ ARS, AS 1829, t.e. 62, fasc. 1035/I,

Boris Mlakar

THE SLOVENIANS FROM PRIMORSKA (LITTORAL) AND THE FUNCTIONING
OF THE LOCAL FASCIST ADMINISTRATIONS IN THE 1930S

S u m m a r y

Soon after the annexation of the Primorska region (Slovenian Littoral) to the Kingdom of Italy, the new fascist regime, in accordance with its nationalist and totalitarian nature, undertook a deliberate anti-Slovenian policy in this part of the Slovenian national territory. Even though the Italian parliamentary system remained in force for a few years, Slovenians were almost completely pushed out of the administration at the regional or provincial level. The Goriška region represented a slight initial exception. That became especially obvious after 1923, when the Italian municipal and provincial legislation also entered into force in the new provinces. Thus the provincial council elections no longer existed, while at the level of the municipalities the elections were only carried out one more time, already in 1922. At least in the Slovenian ethnic territory the result at that time (the number of the elected Slovenian municipal advisors and mayors) partly coincided with the ethnic makeup of the region. The municipal self-government was still partly functional, but the fascist authorities kept restricting it by appointing numerous municipal commissioners. However, with the new legislation and the King's decrees of 1929 the last traces of self-management were also abolished at the municipal level, following the model of the provincial regime with a system of prefects. The elections were also abolished. Since then, instead of the elected mayors the municipalities were headed by the so-called Podestà, appointed by the prefect following the preliminary consent of the Ministry of the Interior. The Podestà had to be members of the Fascist Party, since the prefect had to ensure the consent of the provincial fascist secretary for each candidate before submitting the relevant proposals to the Ministry.

Thus the elected municipal councils were also abolished and replaced with the municipal advisory committees (*consulta municipale*), appointed in the same way. The terms of office of the Podestà and the advisory committees initially lasted five and later four years. In so far as they suited the interests of their superiors, the prefects then proposed and appointed them for the next term. Otherwise and in case no suitable candidates were found, municipal commissioners were appointed for the duration of six months. The number of municipalities led by the provisional commissioners kept increasing, since especially in the Slovenian rural areas it was, in the opinion of the fascist authorities, very hard to find people suitable for the post of the Podestà. Namely, the authorities refused to appoint Slovenians for these posts, while Italians with suitable qualifications were hard to find in these areas. The selection was made even harder by the legislative provision that the Podestà had to carry out their function without being paid, which meant that the prefects mostly looked for pensioners or people who had other permanent jobs. This also meant that the Podestà carried out their duties poorly, especially if they did not live in »their« municipality and only visited its seat a few times a week. Consequently Slovenians (those who were more subservient to the regime) were rare among the Podestà. As far as the municipal advisory committees were concerned, their members were selected and appointed by the prefect on the basis of lists provided by the associations of individual fascist unions. Two of the usual six advisory committee members were appointed by the prefects according to their own judgement. In the Slovenian rural areas the majority of advisory committee members were of Slovenian descent. The authorities also wanted them to be members of the fascist party, but this was not completely feasible. In the context of the municipal administrations Slovenians could only hold less important administrative, professional, security and assistant positions. From 1928 until as late as 1943 the Italian language was used exclusively in administration. Every municipality was divided into villages – fractions, according to the Italian terminology at that time. The Podestà had their delegates or confidants (*delegato podestarile*) in every of these fractions. The Podestà as well as the advisory committee members were exclusively male.

1.01
Prejeto 28. 3. 2011

UDK 323(497.4)"1941/1945"

Bojan Godeša*

Oblikovanje vojne strategije med političnimi dejavniki po okupaciji Slovenije in njihova (ne)pripravljenost za skupen nastop

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava oblikovanje medvojne strategije med političnimi dejavniki po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja ter njihovo nepripravljenost za skupen nastop. Po 22. juniju 1941 so bile vse slovenske politične skupine postavljene pred nove izzive in prisiljene k (pre)oblikovanju svoje strategije. Prišlo je do novega vzpostavljanja političnih razmerij, pri čemer sta se postopoma izoblikovala dva pogleda, od katerih je eden zagovarjal pasivnost (vodstva predvojnih legalnih strank), medtem ko je drugi vzpodbujal k aktivni drži (različne heterogene opozicijske skupine) ter je menil, da se mora predvojna strankarska elita umakniti iz političnega življenja. V razmerah po okupaciji so se najbolj znašli slovenski komunisti s svojo strategijo, ki je temeljila na oboroženem odporu proti okupatorju, ter postali zmagovalci začetnega pozicioniranja sil. Začetni preskok iz maloštevilne ilegalne stranke v množično odporniško gibanje organizirano v Osvobodilni fronti, je predstavljal pomemben korak k povojnemu prevzemu oblasti, čeprav se je njegova strategija izoblikovala postopoma.

Ključne besede: okupacija, Komunistična partija Slovenije, politične stranke, demokracija, ideologija

THE FORMATION OF THE WARTIME STRATEGY AMONG THE POLITICAL ACTORS AFTER THE OCCUPATION OF SLOVENIA AND THEIR (UN)READINESS FOR JOINT ACTION

ABSTRACT

In the following contribution the author focuses on the formation of the wartime strategy among the political actors after the occupation and division of the Slovenian territory as well as their reluctance to agree on a joint action. After 22 June 1941 all Slovenian political groups had to face new challenges and were forced to (re)form their strategies. New political relations were established, and two views gradually formed. One of these argued for passivity (the leaderships of the pre-war legal parties), while the other encouraged an active attitude (various heterogeneous opposition groups), believing that the pre-war party elite should retreat from the political life. In the situation arising after the occupation, the Slovenian communists were the most resourceful

* **Dr., docent, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: bojan.godesa@inz.si**

group. Their strategy was based on the armed resistance against the occupiers, so they became the victors of the initial positioning of forces. The initial transformation from a small illegal party into a mass resistance movement organised within the Liberation Front represented an important step towards the post-war takeover of power, even though the strategy was formed gradually.

Key words: Slovenia, World War II, occupation, Communist Party of Slovenia, political parties, democracy, ideology

I

Napad nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 je bil eden od odločilnih dogodkov v drugi svetovni vojni, ki je usodno zaznamoval nadaljnji potek vojne in omogočil oblikovanje novih zavezništev v mednarodnih odnosih. V tem okviru je napad predstavljal tudi pomembno prelomnico za celotno slovensko družbo in njeno dožemanje okupacije. Za tedanje razpoloženje v slovenski javnosti je značilna izjava, ki si jo je v svoj dnevnik zabeležil Lojze Ude, ko je srečal znanega katoliškega in komunizmu nenaklonjenega jezikoslovca Antona Breznika. Ta mu je 22. junija 1941, torej na dan napada Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo, z veselimi in žarečimi očmi stisnil roko in dejal: »No, Rusi, jim bodo pa že dali.«¹ Prepričanje o nepremagljivosti Rdeče armade, ki je prišlo do izraza po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, je po začetnem omahovanju glede končnega izida druge svetovne vojne med prebivalci v Sloveniji, in to ne glede na njihovo politično opredeljenost, ustvarilo mnenje, da nacistična Nemčija, vojskujoča se na dveh frontah, vojne ne more dobiti. Med vsemi slovenskimi političnimi dejavniki je prevladalo prepričanje o zmagi zavezniškega orožja in tako pričakovanje je bilo po 22. juniju 1941 stalnica v njihovih političnih opredelitvah. Položaj, nastal po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, je postavil slovensko družbo pred povsem novo perspektivo, ki je omogočala bistveno bolj optimističen pogled na prihodnost. To pa je pomenilo, da so bile vse slovenske politične skupine pred novimi političnimi izzivi in prisiljene k (pre)oblikovanju svoje strategije v okupacijskih razmerah. Prišlo je do oblikovanja novega razmerja med političnimi silami v Sloveniji. Na slovenskem političnem prizorišču sta se kot odgovor na nastale razmere po 22. juniju 1941 postopoma oblikovala dva pogleda, ki sta izhajala iz različnih pričakovanj in izhodišč.

Čeprav je bilo spoznanje o nezmožnosti obnovitve predvojnih razmer navzoče pri vseh političnih dejavnikih, pa so med posamezniki vendarle obstajale pomembne razlike v oceni, kako globoke naj bodo spremembe in kdo naj bo njihov nosilec. Na eni strani je šlo za vodstva predvojnih legalnih političnih strank, ki so svojo medvojno dejavnost usmerila predvsem v obrambo predvojnih vodilnih položajev in so si v tem pogledu prizadevala za status quo. Pri tem velja izpostaviti predvsem predvojnega bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena s svojim krogom privržencev v vrstah Slovenske ljudske stranke ter na drugi strani vodilnega predstavnika

¹ Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 7.

sicer heterogenega liberalnega tabora dr. Alberta Kramerja. Na drugi strani pa imamo opraviti s skupinami iz različnih politično-nazorskih taborov (Komunistična partija Slovenije in skupine v nastajajoči Osvobodilni fronti slovenskega naroda, Gosarjeva in Šolarjeva skupina »Združeni Slovenci«, Nova Jugoslavija (Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke), deloma tudi Ehrlichovi »stražarji«),² ki so zahtevale aktivnejšo protiokupatorsko politiko, pa tudi korenitejše posege tako glede družbenopolitičnih usmeritev, kot tudi glede političnih nosilcev prihodnjega razvoja, ker so ocenili, da so s propadom predvojne jugoslovanske družbe in z okupacijo nastale povsem nove razmere. S takim gledanjem je bilo pri večini teh skupin pogojeno nezadovoljstvo s predvojnimi političnimi voditelji, za katere so menili, da se morajo umakniti iz aktivne politike in napraviti prostor novim političnim obrazom. Kljub idejni in politični heterogenosti in različnim motivom in ciljem je te skupine družilo prepričanje, da so se stare elite pokazale kot nesposobne in preveč kompromitirane, tako zaradi soodgovornosti za hiter vojaški poraz Jugoslavije kot tudi zaradi sodelovanja z okupacijskimi oblastmi v prvih mesecih okupacije (zunanj izraz je bila konzulta). V slovenskem političnem prostoru je bilo od poletja 1941 precej razširjeno mnenje, da je nastopil čas za uveljavitev novih političnih kadrov in nove politike.

Takšno ocenjevanje razmer, pogojeno z različnimi izhodišči, je tudi narekovalo pri načrtovanju medvojne dejavnosti različno dinamiko. Za vodstva predvojnih legalnih strank je bilo po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo značilno postopno oblikovanje nove strategije, ki je predstavljala korenito redefinicijo dotedanje politike.

Delovanje katoliškega tabora v prvih mesecih okupacije je bilo povezano z odločitvijo voditeljev Slovenske ljudske stranke in članov tedanje jugoslovanske vlade pod predsedstvom Dušana Simovića, Frana Kulovca in Mihe Kreka, ki sta skušala 5. aprila 1941, torej dan pred napadom na Jugoslavijo, prek slovaškega posredništva v Beogradu pri nemških oblasteh doseči, da bi bila ustanovljena skupna slovensko-hrvaška država ali pa samostojna slovenska država pod nemško zaščito.³ Razlog za tako stališče je bilo razkritje nemških načrtov v zvezi z Jugoslavijo, ki so predvidevali ustanovitev hrvaške države. Pri Kulovcu in njegovih somišljenikih v katoliškem taboru pa je bil navzoč tudi močan dvom, da bo Jugoslavijo še kdaj mogoče obnoviti. Hkrati pa je takšna umestitev izvirala iz prepričanja o dolgotrajni prevladi sil osi v mednarodnih okvirih. V novih razmerah se je najboljši položaj obetal Hrvatom (predvidena ustanovitev samostojne države), zato se je celotna pobuda usmerila k podobni rešitvi tudi za Slovence, tako da je za tedanji vrh katoliške politike hrvaški primer predstavljal vzor. To je bila nato strateška usmeritev Slovenske ljudske stranke, ki so jo njeni voditelji skušali v prvih mesecih

² France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 99–109.

³ Akten zur deutschen auswärtigen politik 1918–1945. Die Kriegsjahre. 5. Tom (prvi poltom – Februar–April 1941). Göttingen 1969, str. 383; Slovenski zbornik 2007 : narodnoosvobodilni boj v Slovenskem narodovem spominu. Ljubljana, maj 2007, str. 348–349.

okupacije uresničiti predvsem v domovini, saj v emigraciji to tedaj ni bilo več izvedljivo in glede na razmere tudi ne aktualno. V skladu s to usmeritvijo je skušal v Ljubljani ban Dravske banovine Marko Natlačen prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je bil v svojih poskusih neuspešen, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. Kasnejše Natlačenovo delovanje (naslonitev na Italijane in poskus vzpostavitve vlade pod Mussolinijevo zaščito, ustanovitev konzulte in njen obisk v Rimu pri papežu in Mussoliniju, ponoven poskus navezave stikov s Hitlerjem) je pomenilo nadaljevanje Kulovčeve in Krekove pobude, ki je izvirala iz prepričanja o dolgotrajnosti prevlade sil osi ter prepričanja, da v takih razmerah obnovitev Jugoslavije ni verjetna. To je pomenilo dejansko priznavanje debelacije Jugoslavije, kar je bilo v nasprotju s stališčem mednarodne zavezniške skupnosti in s tem tudi jugoslovanske vlade v emigraciji, ki je kljub okupaciji in razkosanju še vedno priznavala mednarodnopravni obstoj jugoslovanske države. S poskusi pridobiti si podporo na strani sil osi je Natlačen prenehal šele po obisku v Rimu junija 1941, in še to ne zato, ker bi menil, da je ta politika zgrešena, temveč ker na drugi strani ni bilo nobenega pozitivnega odgovora. Usoda Slovenije je bila zapečatenata že pred napadom na Jugoslavijo, ko je Hitler v pripravah na njeno okupacijo posebej poudaril, da Slovenci (in Srbi) nikoli niso bili nemški prijatelji, in nato v smernicah 3. in 12. aprila 1941 določil razdelitev jugoslovanskega ozemlja, tako da je bilo Kulovčevo in Natlačenovo delovanje že vnaprej obsojeno na neuspeh.

Sporno delovanje predvojne politične elite, ki je bilo tudi v nasprotju s tedanjo usmeritvijo jugoslovanske vlade in njene pokroviteljice Velike Britanije, zato odpira celo vrsto (moralno-etičnih, formalnopravnih, političnih itd.) vprašanj, ki jih lahko strnemo v ugotovitev, da je šlo za politično zgrešeno strateško usmeritev, ki je bila v nasprotju z dolgoročnimi slovenskimi in zavezniškimi interesi in jo je kot tako ocenila večina političnih dejavnikov. Kasneje pa so se tega delovanja sramovali tudi akterji sami in ga v težnji po političnem preživetju skušali prikriti oziroma retrospektivno interpretirati v spremenjeni podobi, ki se je bistveno razlikovala od tedanjega dejanskega delovanja. Najbolj značilen primer takšnega ponarejanja predstavlja Natlačenovo poročilo, ki ga je kot opravičilo svojega delovanja v prvih mesecih okupacije poslal emigrantskim politikom po tajnih kanalih v tujino.⁴ Takšno delovanje slovenske politične elite v prvih mesecih tudi ni imelo širšega soglasja in podpore med prebivalstvom. Glavno breme zgrešene politične usmeritve Slovenske ljudske stranke v kritičnih aprilskih dneh, katere pobudnik je bil Kulovec, je tako po spletu okoliščin padlo na Natlačena, kateremu je, čeprav je bil močno kompromitiran, uspelo v domačih razmerah zadržati vodilni položaj v stranki, a je bil v očeh Britancev moralno-politično povsem diskreditiran in zanje, kot je razvidno iz Kuharjevega pisma 8. marca 1943 in britanskih reakcij ob njegovi smrti, kot politik ni bil več verodostojen.

⁴ Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117–147.

Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, ko je postalo prepričanje o zmagi zavezniških sil vsesplošno, se je postopoma spremenila tudi politika nasprotnikov partizanstva.

Slovenska ljudska stranka je vse od kapitulacije Francije poleti 1940 stavila svoje karte na proosno politiko. Iskanje rešitve slovenskega vprašanja pri silah osi se je izkazalo za popolno katastrofo – edini »dosežek« je bila ustanovitev Ljubljanske pokrajine. Ta je imela s statutom zagotovljen avtonomni položaj in bila v nasprotju z mednarodnim pravom, ki ne dovoljuje priključitve ozemlja pred koncem vojne, anektirana s strani Kraljevine Italije 3. maja 1941. Vse te akte je predvojna politična elita, v kateri je imel osrednjo vlogo katoliški tabor na čelu s predvojnimi banom Dravske banovine in predsednikom 6. aprila ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo dr. Markom Natlačenom, lojalno sprejela in pozdravila. Slednji je vstopil skupaj z drugimi člani »iz vrst produktivnih stanov družbe« tudi v s statutom predvideno konzulto, ki je imela samo posvetovalno vlogo. Še najbolj odmeven je bil obisk »poklonitvene deputacije« sosveta v Rimu pri Mussoliniju in pri papežu, kjer so izkazali priznavanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. S spremembo političnega ozračja, nastalega po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, je bil v vrstah predvojne politične elite potreben tudi nov razmislek o nadaljnjem političnem delovanju, pri čemer je bilo jasno, da gre podporo za rešitev slovenskega vprašanja poslej iskati med nasprotniki sil osi, to je med zavezniškimi državami, kjer se je postopoma izoblikovala protihitlerjevska koalicija, katere trije glavni stebri so bili Sovjetska zveza, Velika Britanija in Združene države Amerike. Takšno spoznanje je bilo odtlej stalnica v delovanju nasprotnikov partizanstva, kljub temu pa je preteklo kar nekaj mesecev, da je postopoma dozorelo spoznanje o potrebi po aktivnejši politiki, na podlagi katere se je nato izoblikoval narodni program.

Temeljna dilema v katoliškem taboru po spremembi strategije poleti 1941 je bila, ali se povezovati kot samostojna država v Srednjo Evropo ali pa znotraj obnovljene jugoslovanske države na Balkan. Značilen odsev tedanjega razpoloženja v katoliškem taboru je bila pobuda patra Kazimirja Zakrajška, ki se je v Združenih državah Amerike, kamor je odšel po navodilih bivšega bana Natlačena in ljubljanskega škofa Rožmana, pri ameriških oblasteh zavzemal za samostojno slovensko državo.⁵ Tedanji vodilni človek katoliškega tabora v domovini Natlačen se je tako sprva celo bolj nagibal k samostojni slovenski državi, a se ni povsem jasno opredelil do septembra 1941, ko se je odločil za Jugoslavijo, katere federalni del naj bo Zedinjena Slovenija. Takrat je prišlo do pogovorov in do oblikovanja narodnopolitičnega programa v osebni dogovoru med Natlačenom, nastopajočim v imenu Slovenske ljudske stranke v domovini, in Kramarjem, voditeljem slovenskih liberalcev, ki je predvideval: *1) Obnovljeno in razširjeno Kraljevino Jugoslavijo 2) Samostojen in ravnopraven sestavni del Jugoslavije bodi svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarskim in prometno zaokroženim*

⁵ Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006, str. 245–267.

ozemljem 3) *Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti na federativni podlagi.*⁶ Pri Natlačenu je šlo glede poudarjanja federativnega načela za nadaljevanje predvojnne politike, čeprav je Kramerju popustil v toliko, da je bila na prvem mestu omenjena Jugoslavija, medtem ko je sprejetje federativnega načela za liberalce predstavljalo veliko prelomnico, posebej če se ozremo na njihova predvojna stališča glede nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve (unitarizem in centralizem). S takim kompromisom mnogi v katoliškem taboru niso bili zadovoljni in je do soglasja prišlo šele po posegu emigrantskih politikov spomladi 1942 in smrti Lamberta Ehrlicha. Sicer pa je postal narodnopolitični program nasprotnikov partizanstva odtlej stalnica in ga zasledimo v vseh nadaljnjih političnih izjavah. Tako je ta program 23. novembra 1941 na londonskem radiu (od tu poimenovanje »londonske točke«) predstavil Alojzij Kuhar. Enako stališče je razvidno spomladi 1942 v programu Slovenske zaveze in nato v narodni izjavi iz jeseni 1944, ki jo je izdal Narodni odbor za Slovenijo. Končno pa se pojavlja še v zadnjem domačem ilegalnem dejanju slovenske protirevolucije, to je na »zgodovinski seji prvega slovenskega parlamenta« na Taboru 3. maja 1945.⁷

Rezultat preobrata od neuspešnega iskanja rešitve pri silah osi v prvih mesecih okupacije k zavezniški projugoslovanski politiki je bilo torej septembrsko (1941) sprejetje narodnega programa v dogovoru med Natlačenom in Kramerjem, ki je predstavljal temelj za nadaljnje narodnopolitične opredelitve. Skupni dogovor, ki naj bi poleg načelne opredelitve »vojnih« ciljev predvsem spravil z dnevnega reda za oba voditelja neprijetne teme, je tako v veliki meri nastal kot odgovor na zahteve po spremembah in aktivnejši politiki s strani opozicijskih skupin v lastnih vrstah. S tem aktom naj bi nevtralizirali njihove zahteve o potrebi zamenjav v vodstvih strank in po aktivnejši in bolj jasno opredeljeni politiki do okupatorja ter tako nasprotnikom vzeli veter iz jader. Voditelji predvojnih strank so se namreč počutili ogrožene (zlasti Natlačen, pa tudi Kramer), zato so, kljub načelnemu sprejetju narodnega programa in še prej formalni ustanovitvi vojaških legij (Slovenska, Sokolska in Narodna), še naprej vztrajali v pasivni drži (čakanje, ni še čas za akcijo) in se tako v negotovem ter zanje neugodnem položaju skušali izogniti razmeram, ki bi lahko privedle do nenadzorovanih sprememb v slovenski družbi. Konflikt glede oblikovanja vojne strategije in vprašanja njenih nosilcev v tradicionalnih taborih, ki je bil v začetku v ospredju, pa je kmalu zasenčil nenaden pojav Osvobodilne fronte kot pomembnega političnega dejavnika na slovenskem političnem prizorišču. Mnogi odziv prebivalstva na poziv odporniškega gibanja pod vodstvom slovenskih komunistov k takojšnjemu oboroženemu odporu proti okupatorju je namreč zahteval nove opredelitve in odpiral nova vprašanja. Spremenjene razmere so prvotno delitev na pasivno pozicijo, ki brani predvojne položaje, in aktivno opozicijo, ki je

⁶ Jera Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 140.

⁷ Bojan Godeša: Slovenci in jugoslovanska skupnost v letih 1941 in 1945. V: Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana-Skopje 1999, str. 71–83; Boris Mlakar: Slovenska protirevolucija s posebnim ozirom na konec vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1–2, str. 107–119.

zahtevala spremembe, v tradicionalnih taborih kmalu zasenčile in preoblikovale po novih merilih, pri čemer je v ospredje vse bolj sililo vprašanje odnosa do odpor- niškega gibanja ter zlasti do njenega voditelja Komunistične partije Slovenije in nje- gove dejavnosti.

II

V notranje heterogen tabor, tako po metodah delovanja, ideološki pripadnosti, in ciljih, ki sta ga družila nezadovoljstvo s politiko vodstev predvojnih strank in želja po uveljavitvi v slovenski družbi, so sodili tudi slovenski komunisti. Med vse- mi skupinami so imeli slovenski komunisti najbolj izoblikovana stališča in so bili svoje smele osvobodilne načrte, ki so v končni posledici segali po povojnem pre- vzetju oblasti in boljševidaciji slovenske družbe, tudi pripravljene najbolj odločno in radikalno uresničiti. Te namere, h katerim so sicer programsko težile vse komu- nistične partije, so bile v vodstvu slovenskih komunistov vseskozi navzoče, a dejan- ska pot do njihove uresničitve je bila bistveno manj jasna in posejana z mnogimi dilemami, pa tudi napačnimi pričakovanji. Strategija, ki je omogočila slovenskim komunistom prihod na oblast v okviru protifašističnega boja, se je tako dejansko izoblikovala šele postopoma.

Podobno kot je za vse slovenske politične dejavnike napad nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo predstavljal prelomnico, je to veljalo tudi za dejavnost sloven- skih in jugoslovanskih komunistov. Pri oblikovanju odporiške organizacije je šlo predvsem za vnos drugačne dinamike v strategijo, medtem ko je bila njena temeljna rdeča nit v odnosu do fašizma in sil osi nespremenjena vse od sklepov pete državne konference Komunistične partije Jugoslavije oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu.⁸ Član najožjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja in glavni strateg osvobodilnega boja v Sloveniji Edvarda Kardelj je v svojem predavanju v partijski šoli na Kočevskem rogu konec februarja in v začetku marca 1944 z naslovom »Strategija in taktika osvobodilnega boja« razmere, nastale z napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, opisal z besedami: »Popolnoma nova situacija je nastopila z napadom Hitlerja na Sovjetsko zvezo. S tem napadom je predvsem nastopila sprememba v razpoloženju širokih ljudskih množic. Pred napadom je veljal Hitler za nepremagljivega. Z napadom na Sovjetsko zvezo pa se je dvignila v množicah vera v zlom Hitlerjeve vojaške sile. /.../ Nova situacija v mednarodnem vojaškem razvoju je zahtevala razširitev množične osnove osvobodilne borbe. Odlo- čilno pri tem je bilo dejstvo, da se je karakter angleško-nemške vojne spremenil. To je jasno proglasil centralni komite komunistične partije Slovenije, ko je poudaril, da je vojna Sovjetske zveze proti Nemčiji osvobodilna in dalje, da je postala vojna med Anglijo in Nemčijo v svetovnem obsegu pravična. To dejstvo je narekovalo zdru-

⁸ Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? : delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. V: Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991 (dalje Godeša, Priprave na revolucijo ali NOB), str. 69–85.

žitev vseh svobodoljubnih sil in zato je izdala partija poziv anglofilskim silam na priključitev. Po celotnem razvoju situacije je bilo jasno, da se bo vojna Sovjetske zveze in Anglije zlila v enotno vojno proti Nemčiji. Posledica tega je bila potreba po maksimalni širini. Razmerje sil je jasno kazalo, da bo prevzela vodilno vlogo v protifašističnem bloku Sovjetska zveza. Zato je sam razvoj vojne potiskal v ospredje Komunistično partijo in skupine, ki so bile z njo povezane, ker so v svojem načrtu gradile na vodilno silo, to je na Sovjetsko zvezo.⁹

Na vest o napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo so se slovenski komunisti nemudoma odzvali. Namesto na predvideno proslavo poroke med Mico Šlandrovo in Mihom Marinkom je zbrano vodstvo slovenskih komunistov sklicalo sejo razširjenega biroja centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in ustanovilo Vrhovno poveljstvo, ki se je kasneje preimenovalo v Glavno poveljstvo ter pozvalo k takojšnjem odporu proti okupatorju.¹⁰ Sunkovit odziv slovenskih komunistov je sicer pomenil s pozivom na oboroženi odpor proti okupatorju in opustitvijo protiimperializma kot izhodišča delovanja pomembno spremembo v delovanju, po drugi strani pa je šlo glede protifašistične usmeritve v tem pogledu, kot rečeno, tudi za kontinuiteto vse od jeseni 1940.

V sklepih, sprejetih na peti državni konferenci Komunistične partije Jugoslavije, lahko namreč iščemo začetke procesa nastajanja osvobodilne organizacije, ki se je zaokrožil s sprejetjem programa Osvobodilne fronte slovenskega naroda, t. j. temeljnih točk novembra in decembra 1941.

Po Kominterninem brzdanju revolucionarne vneme so se jugoslovanski komunisti na državni konferenci v Dubravi odmaknili od prvotnih ocen in v svoje delovanje jeseni 1940 posredno vključili tudi protifašistično stališče, ki je bilo zaradi veljavnosti sovjetsko-nemškega pakta sicer še zavito v bolj nedoločen izraz »nevarnost totalitarnih držav«. Kljub tej previdnosti so tako stališče KPJ v nemškem veleposlaništvu v Beogradu že razumeli kot »napoved boja proti politiki sil osi«.¹¹

Po spremembi »linije« Komunistične partije Jugoslavije so ugotovili, da morajo naloge ustrezati »fazi zbiranja revolucionarnih sil, kjer je treba biti previden in ne dovoliti, da množice pridejo v situacijo, da zahtevajo orožje«, kar bi pomenilo prehitvanje dogodkov.¹² V tej oceni se je skrival drug pomemben sklep, ki ga je tudi priporočila Kominterna, in sicer, da se naj začnejo komunisti povezovati z opozicijskimi skupinami meščanskih strank, kar je bilo v nasprotju z dotedanjo politiko komunistov, ki so se otepali povezav z drugimi skupinami (npr. sklepi na vinjski konferenci poleti 1940). Na podlagi novih ocen so predstavniki Komunistične par-

⁹ Vida Deželak Barič: Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1–2, str. 156–157.

¹⁰ Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1971, str. 230.

¹¹ Dušan Biber: Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, 1–2, str. 125.

¹² Peta zemaljska konferencija KPJ (19.–23. oktober 1940). V: Izvori za istoriju SKJ. Beograd 1980 (dalje Peta zemaljska konferencija KPJ), str. 204; Bojan Godeša: Predvojno delovanje odborov Delavske enotnosti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1–2, str. 94.

tije Slovenije stopili v stik s člani krščanskosocialističnega sindikata (Jugoslovanska strokovna zveza), konkretno s Tonetom Fajfarjem, ki se je kasneje spominjal, da je to bilo »nekega deževnega jesenskega dne«, ter nato januarja 1941 še z Josipom Rusom kot predstavnikom sokolov, da z njihovo pomočjo pripravijo razmere, ki jim bodo omogočile prevzem oblasti. V teh dveh skupinah so komunisti tedaj videli opozicijske pripadnike dveh tradicionalnih taborov in s tem sredstvo za pridobivanje množic teh dveh taborov ter za sočasno osamitev vodstev tedanjih političnih strank. Te svoje ocene o pomenu in vlogi zaveznikov, kot so jih po zgledu na oktobrsko revolucijo imenovali komunisti, kasneje niso v ničemer spremenili in je bila zapisana tudi v Dolomitski izjavi. S skupinama so komunisti sklenili akcijske sporazume in ju vključili v dejavnost Društva prijateljev Sovjetske zveze. Tako je na podlagi splošnih navodil Kominterne nastalo jedro prihodnje Osvobodilne fronte slovenskega naroda.¹³ Na omenjeni državni konferenci pa je bilo izraženo za nadaljnji razvoj dogodkov zelo pomembno načelno stališče, in sicer, da bodo sodelovali pri obrambi domovine v primeru, če bo ta boj »napreden«, to je v interesu revolucije in Sovjetske zveze. Sočasno pa bodo napadali buržoazijo, ker se ne bori dovolj dosledno.¹⁴

Po napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 je Komunistična partija Slovenije v skladu se tedanjo splošno usmeritvijo pozvala svoje člane k obrambi domovine, vendar zaradi splošne zmede, tako kot tudi večina drugih prostovoljcev, niso mogli bistveno spremeniti toka dogodkov, ki so privedli do kapitulacije jugoslovanske kraljeve vojske in okupacije ter razkosanja slovenskega ozemlja. Ob novici, da se ustanavlja Narodni svet za Slovenijo (6. april 1941), so si v njem skušali zagotoviti mesto tudi komunisti, a so bili zavrtni z obrazložitvijo, da ne sodijo med legalne stranke, čeprav je bil bržkone temeljni razlog za njihovo zavrtnitev njihova tedanja (obrambna) usmerjenost.

Po začetnem šoku ob nagli kapitulaciji so se začeli tudi komunisti pripravljati na okupacijske čase. Tako so se 26. aprila 1941 zbrali na sestanku, ki je bil kasneje razglašen za ustanovnega, predstavniki komunistov (Boris Kidrič, Aleš Bebler in Boris Zihlerl), krščanskosocialističnega sindikata (Tone Fajfar), levega krila sokolov (Josip Rus) in kulturnih delavcev (Josip Vidmar, Ferdo Kozak in Fran Šturm) ter ustanovili osvobodilno fronto slovenskega naroda.

V zvezi s poimenovanjem osvobodilne organizacije – kdaj Osvobodilna fronta in kdaj Protiimperialistična fronta – bi želel opozoriti na nekatere nedoslednosti, ki so se pojavile zlasti po ideoloških sprostivni in padcu komunizma konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja in se globoko zakoreninile v širši javnosti, pa tudi v strokovni literaturi. Prvič se omenja »osvobodilna fronta slovenskega naroda« v letaku centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije konec aprila 1941,¹⁵ torej neposredno po sestanku (26. aprila 1941 – gre za isti dan,

¹³ Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB, str. 77–80.

¹⁴ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 204.

¹⁵ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), knjiga I, Ljubljana 1962, dok. 6; Janko Pleterski: Senca ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993, str. 91–94.

ko je Hitler obiskal Maribor!), ki je bil kasneje razglašen za ustanovnega, in to še na napačen datum. »Protiimperialistična fronta slovenskega naroda« pa se edinkrat v sočasnih virih pojavlja v »Geslih našega osvobodilnega boja«, objavljenih 22. junija 1941 v Slovenskem poročevalcu.¹⁶ V obeh omembah je ime organizacije pisano z malo začetnico, prvič je »Osvobodilna fronta slovenskega naroda« zagotovo pisana z veliko začetnico v Kidričevem članku »K dejanjem« v Slovenskem poročevalcu 11. julija 1941.¹⁷ Dejstvo je, da se »osvobodilna fronta« omenja pred protiimperialistično fronto in da so tudi nekateri udeleženci ustanovnega sestanka (npr. sokol Josip Rus) vedno trdili, da je bil tam govor le o »osvobodilni fronti«, dopušča razlago, da so imeli sprva namen organizacijo imenovati osvobodilna fronta, a so jo po kasnejšem posegu preimenovali v »protiimperialistično fronto«. Glede na to, da tedanjega najpomembnejšega slovenskega komunista Edvarda Kardelja ni bilo na ustanovnem sestanku (bil je namreč v Zagrebu), bi lahko sklepali, da je bil morda ravno on ali pa celo Tito tisti, ki je na podlagi idejno-teoretskih postavk v skladu s tedanjimi ocenami mednarodnega položaja zavzel za spremembo imena v »protiimperialistična fronta«. Konec aprila 1941 sta namreč člana centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Miha Marinko in Tone Tomšič odpotovala v Zagreb, da bi jugoslovansko vodstvo odobrilo sklepe ustanovnega sestanka. V kasnejših, sicer še vedno medvojnih razlagah sta Kardelj in Kidrič omenjala le še ustanovitev protiimperialistične fronte, tako da se je tako nepravilno poimenovanje ustalilo. V kasnejše razlage o ustanovitvi osvobodilne organizacije sta se tako prikradli kar dve napaki, tako glede datuma (26. in ne 27. april 1941) – kar je znano že vse od raziskave Franceta Škerla sredi petdesetih let prejšnjega stoletja¹⁸ – kot tudi glede tega, kako so organizacijo poimenovali na ustanovnem sestanku – pravilno je namreč »osvobodilna fronta slovenskega naroda« in ne »protiimperialistična fronta«. To pa seveda ne spreminja dejstva, da je bil protiimperializem, ki je bil tedaj usmerjen tako proti fašizmu kot tudi zahodnim demokracijam, temeljna usmeritev slovenskih komunistov. Organizacija je po Kardeljevih kasnejših besedah delovala »na tedanji liniji naše Partije, to je proti Nemcem in Angležem, za Sovjetsko zvezo«.¹⁹ Okvir delovanja protiimperialistične fronte je predstavljen v Geslih osvobodilnega boja, sprejetih na prvem zasedanju njenega plenuma 15. junija 1941. V geslih se posebej poudarja pravico do združitve slovenskega naroda in njegovo pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in naslonitev na Sovjetsko zvezo. Osvoboditev slovenskega naroda je mogoča samo na ruševinah imperializma, hkrati pa se zatirani narod ne more osvoboditi brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi.²⁰

¹⁶ DLRS, I dok.10.

¹⁷ DLRS, I dok.13.

¹⁸ France Škerl: Kdaj je bila ustanovljena Osvobodilna fronta? V: Borec, 1957, št. 4, str. 185–186.

¹⁹ DLRS, V dok. 62.

²⁰ DLRS, I dok.10.

Še isti dan, ko je nacistična Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, je centralni komite Komunistične partije Slovenije izdal letak, ki je bil pisan še povsem v smislu pričakovanja revolucionarnega razpleta, kot so ga predvidevale predvojne idejno-teoretične sheme v komunističnem gibanju. Do spremembe v ocenjevanju značaja vojne je prišlo šele po nekaj brzojavkah Kominterne konec junija in v začetku julija 1941.²¹ V njih je bilo izrecno povedano, da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega zasužnjenja in ne za socialistično revolucijo.²² Potem ko se je Stalin 3. julija 1941 sploh prvič po nacističnem napadu javno oglasil in v radijskem govoru vojno označil kot domovinsko, so jugoslovanski komunisti sprejeli 4. julija 1941 sklepe (objavljene 12. julija), v katerih se nič več ne omenja imperialistov, temveč le fašiste in prvič tudi ves kulturni svet: vsi narodi okupiranih dežel, vključno z narodi Anglije in Združenih držav Amerike.²³ Sočasno je bil sprejet sklep o organiziranju oborožene vstaje. Ta je bil predvsem prilagojen trenutnim razmeram v Srbiji, kjer so boji že potekali, medtem ko v drugih okoljih (npr. Hrvaška, Makedonija) med tamkajšnjimi komunisti ni bil vedno sprejet z odobravanjem. Tudi v Sloveniji se z njim sprva nista strinjala, češ da razmere dopuščajo le sabotажne akcije, celo člana slovenskega politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Miha Marinko in Franc Leskošek.²⁴ V navodilih Kominterne 22. junija 1941 je bilo tudi zaukazano, da naj jugoslovanski komunisti organizirajo gibanje na podlagi enotne nacionalne fronte.

V skladu z omenjenimi Kominterninimi navodili glede nadaljnega delovanja jugoslovanskih komunistov se je v Sloveniji za odporniško organizacijo ustalilo ime Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Hkrati se je osvobodilna organizacija razširila z novimi skupinami, ki so jih slovenski komunisti povabili k sodelovanju po napadu na Sovjetsko zvezo. Najpomembnejša pridobitev za organizacijo po 22. juniju 1941 je bil pristop Edvarda Kocbeka, ki so mu komunisti kasneje priznavali osrednjo vlogo med zavezniki v odporniški organizaciji. Kljub razširitvi pa so jedro Osvobodilne fronte slovenskega naroda tvorile skupine, ki so se zbrale pred napadom na Sovjetsko zvezo in so se zato imenovale ustanovne oz. temeljne skupine. V izvršnem odboru Osvobodilne fronte (sprva se je imenoval delovni odbor), izbranim na drugem zasedanju vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte 28. julija 1941, so imele svoje predstavnike le temeljne skupine. Njegovi člani so sprva bili Josip Vidmar za kulturniško skupino, Boris Kidrič in Edvard Kardelj za Komunistično partijo Slovenije, Tone Fajfar in Edvard Kocbek za katoliško skupino v Osvobodilni fronti in Jože Rus ter Franjo Lubej za sokolsko skupino. Kasneje so bili vanj vključeni še Franc Leskošek, Zoran Polič in Marijan Breclj.

Med temeljnimi skupinami, načeloma enakopravnimi, je izstopala Komunistična partija Slovenije s stvarno vodilno vlogo. Že ob začetkih organiziranja Osvo-

²¹ Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB, str. 72–73.

²² Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945). Knjiga I/ dok. 11 (dalje Izvori 1941–1945), str. 63.

²³ Izvori 1941–1945, I dok. 18, str. 72–75.

²⁴ Izvori 1941–1945, I dok. 46, str. 178–183.

bodilne fronte so si namreč slovenski komunisti, kljub sklicevanju na lojalnost med skupinami, zagotovili monopol v partizanski vojski, varnostno-obveščevalni službi in propagandi. Partija je bila tudi pobudnica odporniške organizacije in hkrati edina stranka v njej, zato se Osvobodilna fronta ni nikoli razvila v pravo koalicijo, temveč je do podpisa Dolomitske izjave imela le nekatere koalicijske elemente. Ti so bili najbolj vidni v paritetni zastopanosti predstavnikov temeljnih skupin v odborih Osvobodilne fronte (razen v najnižjih, tj. terenskih odborih).

Katoliška skupina v Osvobodilni fronti je bila po svoji sestavi heterogena. Tvorili so jo trije deli: delavsko krilo iz vrst krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze, ki ga je v izvršnem odboru Osvobodilne fronte predstavljal Tone Fajfar, intelektualni krog Edvarda Kocbeka in njegovih sodelavcev pri reviji *Dejanje* ter nekateri člani študentskega društva *Zarja*. Ti katoliški intelektuali so se osvobodilni organizaciji priključili šele po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Preden so se znašli v skupni organizaciji, so prehodili vsak lastno pot, vendar so jih družili skupno katoliško poreklo, zahteva po suverenosti slovenskega naroda, revolucionarno-razredno stališče in odpor do predvojne politike Slovenske ljudske stranke oziroma Jugoslovanske radikalne zajednice. Edina, ki je že pred vojno imela lastno organizacijsko mrežo, je bila sindikalna (strokovna) organizacija Jugoslovanske strokovna zveza. Ta je bila z okupacijo močno okrnjena. Jugoslovanska strokovna zveza je imela namreč največ privržencev med delavci na nemškem zasedbenem ozemlju (Štajerska, Gorenjska), kjer pa je bilo njihovo delovanje močno ohromljeno. Tako se je šele po okupaciji iz notranje pestre in nejasne skupine izoblikovalo dokaj enotno jedro aktivistov s svojim glasilom *Slovenska revolucija*. Hkrati je vodstvo, ki sta ga v največji meri predstavljala člana izvršnega odbora Osvobodilne fronte Edvard Kocbek in Tone Fajfar, izdajalo tudi skupinske okrožnice. Vse to je pred vodstvo postavljalo vprašanje nadaljnega razvoja katoliške skupine. Čeprav so se pojavljali tudi zagovorniki organiziranja v samostojno politično stranko, je zlasti po aretaciji Aleša Stanovnika prevladal pogled zagovornikov nestranskarskega razvoja skupine.²⁵

Sokolsko skupino v Osvobodilni fronti so sestavljali tisti člani predvojnega Sokola, ki so se uprli usmeritvi državne organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije. Uporniki v sokolskih vrstah so se zavzemali za samobitnost in suverenost slovenskega naroda. Sokolom je bilo najpomembnejše uveljavljanje Osvobodilne fronte kot celote in skupinske posebnosti, čeprav so izdajali glasilo Sokol v borbi za svobodo, se niso pretirano izpostavljali. V primerjavi s katoliško skupino so bili predstavniki sokolov v odporniški organizaciji tudi manj idejno indoktrinirani in niso imeli posebnega lastnega koncepta družbene preobrazbe, temveč so se sčasoma večinoma zadovoljili s tistim, ki ga je zagovarjala Komunistična partija Slovenije. Mnogi med njimi, zlasti mlajši, so zato lažje prestopali (od pomladi 1942) tudi v vrste komunistične partije, kar pa še ni pomenilo, da pri nekaterih sokolska zavest ni bila močna.²⁶

²⁵ Janez Stanovnik: *Aleš Stanovnik in njegov čas*. Ljubljana 2003.

²⁶ Josip Rus - Andrej: *Pričevanja in spomini : o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana 1989.

Pomena kulture v slovenski preteklosti in njene vloge pri oblikovanju slovenskega naroda v moderen evropski narod so se zavedali tudi slovenski komunisti,²⁷ ne nazadnje tudi zato, ker je bil »spritus agens«²⁸ odporniške organizacije Boris Kidrič, sin znamenitega literarnega zgodovinarja dr. Franceta Kidriča. Iz takega razumevanja pomena slovenske kulture je izvirala tudi ideja o kulturni skupini kot eni temeljnih skupin. Kulturniška skupina se ni razlikovala samo od Komunistične partije Slovenije, ki je bila edina stranka v Osvobodilni fronti, temveč tudi od drugih dveh temeljnih skupin. Kulturniška skupina ni imela svojih predstavnikov v odborih Osvobodilne fronte, izjema je bil le Josip Vidmar v izvršnem odboru Osvobodilne fronte. Njena vloga je bila večja v času nastajanja odporniške organizacije, pozneje pa se je manjšala, tako da so se na začetku leta 1942 omenjale le še tri temeljne skupine. Glede na sprva zamišljeno vlogo so jo razmere kmalu prerasle in slovenski komunisti niti niso čutili potrebe, da bi njene predstavnike pritegnili k podpisu Dolomitske izjave.

Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo se je nastajajoči organizaciji pridružilo več kot deset skupin, ki so imele značaj plenumskih skupin in so jih komunisti označevali za periferne oziroma tudi »gosposke«²⁹ skupine. Vse skupine, ki so se zbrale v Osvobodilni fronti, so se načeloma strinjale s takojšnjim oboroženim odporom proti okupatorju. Sicer pa so bile med seboj zelo raznolike, tako po svoji politični preteklosti in nazorski usmeritvi kot tudi velikosti. T. i. ministrska skupina je štela npr. le tri člane – Drago Marušič, Franjo Novak in Dušan Sernec –, medtem ko je Zveza društev kmečkih fantov in deklet imela nekaj tisoč članov.

Edina skupina, ki je bila izključena iz vrst odporniške organizacije, je bila Nagodetova Stara pravda, ker je prišlo do spora po vesteh o spopadu med partizani in Mihajlovičevimi četniki v Srbiji.²⁸ Konec pomladi 1942 se je od delovanja v plenumu Osvobodilne fronte oddaljila tudi voditeljica predvojne Jugoslovanske ženske zveze Angela Vode, sicer predvojna komunistka, izključena ob podpisu pakta Hitler-Stalin, ki je do izгона v koncentracijsko taborišče Ravensbrück februarja 1944 delovala le še na karitativnem in izobraževalnem področju v okviru Ljudske pomoči, ni pa hotela več delovati kot politična aktivistka v Osvobodilni fronti, čeprav jo je vodstvo odporniškega gibanja k temu nagovarjalo. Ženska zveza je sodila med plenumske skupine in je postala pomembna zlasti po odhodu večjega števila ljubljanskih aktivistov v partizane pomladi 1942, ko je breme ilegalnega delovanja v Ljubljani vse bolj prehajalo na ženske. Z namenom, da bi se polastili vodenja ženske zveze, so Vodetovo, ki se marsikdaj že pred tem ni hotela slepo podrežati navodilom vodstva Osvobodilne fronte (glede spora s četniškim vodjem Dražo Mihailovičem, nestrinjanja z atentati itd.), izrinili z vodilnega mesta v ženski zvezi.²⁹

²⁷ Boris Kidrič: Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 10–11.

²⁸ Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992, str. 47–49.

²⁹ Bojan Godeša: Angela Vode in medvojne dileme. V: Usoda demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana 2001, str. 61–74.

Komunisti so se poleti in jeseni 1941 pogovarjali za pristop k Osvobodilni fronti tudi še z nekaterimi drugimi skupinami (različne liberalne skupine npr. Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke oziroma Nova Jugoslavija, Samostojna demokratska stranka in na katoliški strani z Zedinjenim Slovenci – Gosarjev in Šolarjev krog), vendar se niso uspeli dogovoriti. Za zadržan odnos do Osvobodilne fronte so bila najpomembnejša razhajanja glede načina pogajanja s skupinami (komunisti so se pogovarjali le s posameznimi skupinami, ne pa tudi npr. z liberalci kot celoto)³⁰ in njihovih metod dela ter neenakopravnega položaja skupin v Osvobodilni fronti, načina vodenja po njihovem mnenju prezigodnjega upora, zaostrovanja nasprotij znotraj slovenskega naroda ter spoznanja, da slovenskim komunistom ne gre le za nacionalno osvoboditev. Pri liberalcih pa se je ta vidik prepletal tudi s tedanjim odnosom komunistov do jugoslovanskega državnega okvira in nepriznavanjem jugoslovanske emigrantske vlade.

Tako je bila značilnost Osvobodilne fronte, da v njej razen Komunistične partije Slovenije ni bilo nobene predvojne stranke. Komunisti so ravnali podobno kot strankarski prvaki v Narodnem svetu aprila 1941 z njimi, strank sploh niso povabili k sodelovanju v Osvobodilni fronti. Tako je Kardelj že takoj po drugem plenumu Osvobodilne fronte (28. julija 1941), ko še niti niso začeli ustanavljati odbora Osvobodilne fronte po terenu (prvi poziv je bil šele avgusta 1941), pisal, da sta zunaj Osvobodilne organizacije ostali vodstvi Jugoslovenske radikalne zajednice in Jugoslovenske nacionalne stranke, da pa je kljub temu v Osvobodilni fronti večina slovenskega naroda.³¹ Čeprav so bili Kramerjevi liberalci načeloma pripravljene v vojnih razmerah na sodelovanje tudi s komunisti, pa najpomembnejša predvojna stranka, Slovenska ljudska stranka, v tistem času, ko je bila Osvobodilna fronta še v povojih, ni kazala zanimanja za kakršne koli stike s komunisti oziroma je te celo odločno odklanjala, tako da sta oba kasneje nasprotna tabora že na začetku okupacije hodila po različnih poteh.

Razlog za to, da niso povabili predvojnih tradicionalnih strank, ki so jih krivili za aprilsko katastrofo kot posledico njihove 23 letne politike, katere logično nadaljevanje je bilo vdinjanje italijanskemu okupatorju, ki so ga šteli za izdajstvo, je bil tudi v načelno odklonilnem stališču komunistov, ker so sem ji zdele stranke, kot se je izrazil Kidrič jeseni 1941, katastrofa, še večja od same okupacije.³² Tako stališče slovenskih komunistov je izviralo iz prepričanja, naslanjajoč se na svoje idejne predpostavke, da dogodki ustrezajo fazi priprav na narodno revolucijo. Pri tem so bili prepričani, da je prešla vodilna vloga pri izvedbi te – po zahodnoevropskih merilih zakasnele buržoazno-demokratske – revolucije iz rok meščanskih sil na delav-

³⁰ Jerca Vodušek Starič: Liberalni tabor in intransigenca leta 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 59–76.

³¹ Izvori 1941–1945, I/46, str. 178–183.

³² Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995 (dalje Godeša, Kdor ni z nami), str. 125.

ski razred oz. njegovo avantgardo, Komunistično partijo Slovenije.³³ To je bila teoretična opredelitev. V skladu s takim gledanjem se je vrhovni plenum 16. septembra 1941 na svojem tretjem zasedanju konstituiral kot Slovenski narodnoosvobodilni odbor, ki »za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod«. Poleg tega je bilo sklenjeno, da je »vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo«. Slovenski narodnoosvobodilni odbor je tudi sporočil, da stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije.³⁴ Na zasedanju so bili sprejeti tudi štiri odloki (o vključenju slovenskih partizanskih enot v Narodnoosvobodilne partizanske odrede Jugoslavije; o zaščiti slovenskega naroda; o narodnem davku in o posojilu svobode). Pomen njegovih sklepov in odlokov je bil večplasten in protisloven. Zlasti sporen je bil odlok »o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev«, ki je v zelo ohlapni obliki določal, kdo sodi med izdajalce, ki se kaznujejo s smrtjo, in je bil podlaga za poznejše usmrtitve političnih nasprotnikov. Tako so se po eni strani že zelo zgodaj nedvoumno kazale težnje slovenskih komunistov, po drugi plati pa je očitno, da so bili sklepi, glede na tedanjo dejansko moč in vpliv osvobodilnega gibanja izrazito preuranjeni in jih je kot »operetne« označil tudi Kardelj, ki je bil tedaj v Srbiji. Naglo ukrepanje je bilo v precejšnji meri posledica napačnih predvidevanj o hitrem koncu vojne ter s tem povezane bojzani pred pojavom morebitnega tekmeca na področju protiokupatorskega delovanja. Ravno tedaj sta namreč bivši ban Marko Natlačen in Ivan Pucelj izstopila iz konzulte ter so se začeli po nekajmesečnem zatišju pogovori med katoliškim in liberalnim taborom glede uskladitve delovanja v vojnih razmerah. V celoti gledano, lahko rečemo, da so sklepi v določeni meri sicer nakazovali nadaljnji tok dogodkov v Sloveniji, vendar odločilno šele v povezavi z nekaterimi poznejšimi ukrepi, ki so bili plod nadaljnjega razvoja. Glede na tedanje zmožnosti Osvobodilne fronte³⁵ in morda tudi zaradi Kardeljevih kritičnih stališč je sprejetju sklepov in odlokov sledilo le njihovo delno uresničevanje, tako da, čeprav so bili sklepi javno objavljeni v Slovenskem poročevalcu (1. oktober 1941), njihova vsebina tedaj ni povzročila večjega pretresa niti med privrženci niti med nasprotniki partizanskega gibanja, posebej še, ker le-to v odnosu do voditelja četnikov Draže Mihailovića še ni zavzela nikakršnega jasnega stališča.

Na četrtem zasedanju vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte (druga plenarna seja Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora) 1. novembra 1941 je bilo sprejetih sedem temeljnih točk in nato 21. decembra 1941 še dve dodatni točki.³⁶ Programski cilj Osvobodilne fronte je bila takojšnja akcija za izgon okupatorjev (prva

³³ Janko Pleterski: Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. V: Slovenski upor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 215–238.

³⁴ DLRS, I dok. 38, str. 116.

³⁵ France Škerl: Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943). V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1–2, str. 183.

³⁶ DLRS, I dok. 111, str. 255–256.

točka) in Zedinjena Slovenija (druga točka); Osvobodilna fronta naj bi po vojni tudi prevzela oblast kot celota (peta točka) in uvedla »dosledno ljudsko demokracijo« (šesta točka). V deveti točki je bilo zapisano, da »narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite«. Ta točka je bila sprejeta naknadno, po vesteh o sporu med partizani in četniki v Srbiji. Čeprav je bil sklep s podobno vsebino sprejet že 16. septembra 1941, se očitno niti partijskemu vodstvu tedaj ni zdel dovolj verodostojen in prepričljiv, zato so ga ponovno zapisali v temeljnih točkah in dodatno potrdili še v posebnem komunikeju izvršnega odbora Osvobodilne fronte ob vesti o spremembi v londonski begunski vladi, da je bil Draža Mihailović imenovan za vojnega ministra.³⁷

Čeprav naj bi na izrecno zahtevo Nagodetove skupine sploh prišlo do omembe Jugoslavije v tretji točki, je ta točka v delnem protislovju z naknadno dodano osmo točko, ki govori, da bo »o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam«, tako da državni okvir v temeljnih točkah še ni bil povsem jasno opredeljen. Točke so bile objavljene v začetku januarja 1942 in so veljale za program Osvobodilne fronte. S tem je bila končana faza postopnega oblikovanja Osvobodilne fronte, ki je trajala nekaj mesecev. Kljub temu da je Osvobodilna fronta nastala v okviru splošnih navodil Kominterne in tudi ob upoštevanju napotkov osrednjega jugoslovenskega vodstva, pa je dejansko predstavljala specifično slovensko posebnost, ki je ne srečamo nikjer drugod.

Način upiranja, ki ga je posebej Osvobodilna fronta, je bil precej prilagojen tedanjim razmeram (v glavnem je šlo za različne oblike pasivnega odpora) in manj radikalen od gesel, ki jih je oznanjala odporniška organizacija. Lahko bi dejali, da je šlo za nekakšno vmesno obliko, ki pa je jasno izražala protiokupatorsko razpoloženje med prebivalstvom. Zaradi prilagojenosti stvarnim slovenskim razmeram je Osvobodilna fronta lahko sčasoma postala množična. Ključno pri tem je namreč bilo, da ji je uspelo v marsičem spontani moralni naboj med ljudstvom ne le vzbuditi, temveč ga tudi zajeti v organizacijo. Tako je bila najvidnejši izraz upornega duha med Slovenci široko razpredena mreža odborov Osvobodilne fronte. Poleg izvršnega odbora in plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni (sprva rajonski) in kot temeljna oblika še terenski in matični odbori Osvobodilne fronte. Vsi, razen matičnih, ki so bili ljubljanska posebnost,³⁸ so bili teritorialno določeni. Razpoloženje med prebivalstvom je tako pripomoglo k nagli razširitvi vpliva Osvobodilne fronte (zlasti od jeseni 1941).

Presenečenje za slovenske komuniste ni bila le nagla rast Osvobodilne fronte, ki je sprva niso pričakovali, temveč tudi njena socialna struktura, ki ni ustrezala njihovim predvojnimi idejnimi predpostavkam in je bila pogojena s tem, da se je

³⁷ Bojan Godeša: Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. V: *Žrtve vojne in revolucije* (zbornik). Ljubljana 2005, str. 29–34.

³⁸ Lojz Tršan: *Osvobodilna fronta v Ljubljani : organiziranost v času italijanske okupacije 1941–1943*. Ljubljana 1995, str. 112–123.

najprej in najbolj razširila prav v Ljubljani, ne pa tam, kjer so vstajo sprva načrtovali, to je na nemškem zasedbenem ozemlju, kjer je bila večina delavskih središč. V Osvobodilno fronto so bile zajete vse plasti slovenskega prebivalstva, zlasti pa je bil velik delež tistih slojev, ki so jih komunisti označevali za malomeščanske.³⁹ Za Osvobodilno fronto je poleti 1942 Kardelj dejal, da »je v njej vsa naša moč« in šele prek nje je partizanska vojska dobivala množične temelje.⁴⁰ Tudi to je bila slovenska posebnost v razvoju odporništvu, ki je ne zaznamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini, saj je bilo tam ravno obratno, kjer je skoraj izključno prevladoval tradicionalni vojaški vidik, medtem ko je bilo v drugih predelih Jugoslavije vsaj na začetku, vprašanje množičnega političnega organiziranja v ozadju zanimanja osrednjega jugoslovanskega vodstva.

Kljub napačnim predvidevanjem komunistov (npr. o hitrem koncu vojne in ideološko pogojenemu vrednotenju njenega značaja itd.) je bila pobuda vseskozi na njihovi strani. Komunisti so se zavedali, da tedanje okupacijske razmere predstavljajo zanje izjemno priložnost, ko v bistvu nimajo kaj izgubiti, lahko samo dobijo. Čeprav ni mogoče zanikati tudi v marsičem nepredvidljivega spleta ugodnih okoliščin, ki so vplivale na razvoj Osvobodilne fronte, ostaja dejstvo, da je ob odsotnosti predvojnih legalnih političnih strank v aktivnem odporu Osvobodilna fronta znala izrabiti praznino v političnem prostoru po zasedbi in je proti koncu leta 1941 postajala vse bolj upoštevanja vreden politični dejavnik. Tako se je pokazalo, da se je v turbulentnih razmerah po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja najbolj obnesla prav predvojno ilegalna in maloštevilna Komunistična partija Slovenije s svojo strategijo, ki je temeljila na oboroženem odporu proti okupatorju, ki je bil prilagojen stvarnim slovenskim razmeram, ter s tem postala dejanski zmagovalec začetnega političnega uveljavljanja sil na Slovenskem.

V začetnem obdobju so sicer obstajale še mnoge nejasnosti glede nadaljnje delovanja, pa tudi razvoj v Sloveniji je bil drugačen kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, hkrati pa so se pomembno razlikovale tudi razmere na nemškem in italijanskem zasedbenem ozemlju razkosane Slovenije. Kljub omenjenim dejstvom pa je bila odločitev za oboroženi odpor proti okupatorju, ki jo je sprejelo jugoslovansko vodstvo osvobodilnega gibanja, strateška stalnica, ki se od načelne odločitve zanj ni več spreminjala vse do izгона okupatorjev in osvoboditve jugoslovanske države maja 1945. To pa seveda sploh ni pomenilo, da se v praksi delovanja osvobodilnega gibanja niso pojavljale najrazličnejše dileme in vprašanja, hkrati pa tudi ne drži, da bi bila pot, ki je omogočila jugoslovanskim komunistom povojni prevzem oblasti, premočrtna. Dejansko se je strategija prevzema oblasti zaradi različnih razlogov namreč izoblikovala šele postopoma in je dobila povsem specifične značilnosti. Čeprav je povojna oblast pod vodstvom komunistične partije nedvomno na notranjepolitičnem področju začela uvajati spremembe, ki so pretrgale kontinuiteto s predvojno družbo, pa vendar z mednarodnopravnega vidika zavezniške

³⁹ Godeša: Kdor ni z nami, str. 128–135.

⁴⁰ France Škerl: Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji. Beograd 1956, str. 192–196.

protihitlerjevske skupnosti prevzem oblasti s sporazumoma leta 1944 med predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade dr. Ivanom Šubašičem in predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije Josipom Brozom - Titom ni bil izpeljan na revolucionaren način.

Bojan Godeša

THE FORMATION OF THE WARTIME STRATEGY AMONG THE POLITICAL ACTORS AFTER THE OCCUPATION OF SLOVENIA AND THEIR (UN)READINESS FOR JOINT ACTION

S u m m a r y

After 22 June 1941 all Slovenian political groups had to face new challenges and were forced to (re)form their strategies. New political relations were established, and two views gradually formed. One of these argued for passivity (the leaderships of the pre-war legal parties), while the other encouraged an active attitude (various heterogeneous opposition groups), believing that the pre-war party elite should retreat from the political life.

The transition from unsuccessful attempts to find the solution with the Axis powers in the first months of the occupation towards the pro-Yugoslav policy of the Allies resulted in the adoption of the national programme in the agreement between Natlačen and Kramer in September 1941, which represented the foundation for further national political orientations. The joint agreement with the goal of eliminating the topics unpleasant for both leaders (besides defining, in principle, the »military« goals), was thus largely prepared as an answer to the demands for changes and a more active policy by the opposition groups within these leaders' own ranks. With this act their demands for the necessary changes in the leaderships of the parties and for a more active and clearly defined policy towards the occupiers were supposed to be neutralised.

With regard to their methods of operation, ideological adherence and goals, Slovenian communists also belonged among the internally heterogeneous camps, brought together by the dissatisfaction with the policies of the pre-war parties' leaderships and the wish to assert themselves in the Slovenian society. Among all the groups, the Slovenian communists had the best-developed standpoints and bold liberation plans, whose final consequence would be to take over the power after the war and ensure the Bolshevisation of the Slovenian society and which they were prepared to realise most decisively and radically.

In the situation arising after the occupation, the Slovenian communists were the most resourceful group. Their strategy was based on the armed resistance against the occupiers, so they became the victors of the initial positioning of forces. The initial transformation from a small illegal party into a mass resistance movement organised within the Liberation Front represented an important step towards the post-war takeover of power, even though the strategy was formed gradually.

Despite the fact that the post-war authorities under the leadership of the Communist Party undoubtedly started introducing changes in the domestic political field, thus putting an end to the continuity with the pre-war society, from the international legal viewpoint of the Allied anti-Hitler league the takeover of power with the 1944 agreements between the president of the Yugoslav royal government Dr. Ivan Šubašič and the president of the National Committee for the Liberation of Yugoslavia Josip Broz Tito was not carried out in a revolutionary manner.

1.01
Prejeto 1. 4. 2011

UDK 329.71:321.7(497.4)"1941/1945"

Eva Mally*

Demokracija in demokratičnost v Osvobodilni fronti

IZVLEČEK

Osvobodilna fronta slovenskega naroda je zaradi svojega (vsaj na začetku) koalicijskega značaja predstavljala edinstven primer političnega organiziranja odporniškega gibanja v času druge svetovne vojne. Vendar je imela Komunistična partija Slovenije (KPS) kot najpomembnejši organizator odpora že od začetka prevlado v vojaških, političnih in represivnih organih, kar ji je omogočilo, da je med vojno pridobila vse vzvode odločanja. Poleg boja za osvoboditev domovine je bila pri KPS namreč opazna tudi ideja o izvedbi socialistične revolucije, s svojim revolucionarnim značajem pa je v osvobodilno gibanje vnesla elemente nedemokratičnosti. Svojo težnjo, da odvzame vodilni položaj ne samo predvojnemu političnemu vodstvu, temveč da tudi znotraj gibanja obdrži nadzor in že med vojno pripravi izhodišče za revolucionarni prevzem oblasti, je izpolnila z Dolomitsko izjavo, s katero je bila marca 1943 tudi formalno priznana vodilna vloga KPS in odpravljena koalicijska narava OF, saj sta se morali preostali temeljni skupini v OF (krščanskosocialistična in sokolska) na račun enotnosti odpovedati posebni organiziranosti, svojemu aktivističnemu kadru in nameri, da bi kdaj ustanovili svoji stranki. To je KPS omogočilo, da je kasneje vpeljala enopartijski sistem in absolutno partijsko hegemonijo oziroma sovjetsko obliko nedemokratičnega sistema ter začela obračunavati s svojimi političnimi nasprotniki in t. i. narodnimi sovražniki.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, Komunistična partija Slovenije, Dolomitska izjava, ljudska oblast, protirevolucionarni tabor

DEMOCRACY IN THE LIBERATION FRONT

ABSTRACT

Due to its (initial) coalition character, the Liberation Front of the Slovenian Nation represented a unique example of a politically-organised World War II resistance movement. However, from the very beginning the Communist Party of Slovenia (KPS) as the most important co-organiser of the resistance dominated in the military, political and repression bodies, which enabled it to establish the control over the decision-making during the war. Namely, besides fighting for the liberation of the homeland, the Communist Party of Slovenia also strived to carry out the socialist revolution, and with its revolutionary character it introduced non-democratic elements in the resistance movement. Its aspirations to not only deprive the pre-war political

* Univ. dipl. zgodovinarica in sinologinja, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: eva.mally@inz.si

leadership of its previous positions, but also maintain control within the movement and prepare the grounds for the revolutionary takeover of power already during the war, were crowned with the Dolomites Declaration. With this Declaration the leading role of the Communist Party of Slovenia was also formally acknowledged in March 1943 and the coalition nature of the Liberation Front was abolished, since the other founding groups within the Liberation Front (Christian Socialists and the so-called Sokoli – a patriotic gymnastic society) had to give up their own organisation, activist staff and the intention of ever forming their own political parties. That allowed the Communist Party of Slovenia to later introduce a single-party system and absolute Party hegemony, or introduce the Soviet form of a non-democratic system and start retaliating against its political opponents and the so-called enemies of the people.

Key words: Slovenia, World War II, Liberation Front of the Slovenian Nation, Communist Party of Slovenia, Dolomites Declaration, people's power, anti-revolutionary camp

Odnosi med skupinami Osvobodilne fronte in Dolomitska izjava

Potem ko je le enajst dni po napadu sil osi Kraljevina Jugoslavija 17. aprila 1941 podpisala kapitulacijo, so se 26. aprila na pobudo Komunistične partije Slovenije (KPS) v Vidmarjevi hiši v Rožni dolini v Ljubljani zbrali Boris Kidrič, Boris Zihelr in Aleš Bebler v imenu komunistov, Josip Rus v imenu levega krila sokolov, Tone Fajfar v imenu krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) ter Ferdo Kozak, Franc Šturm in Josip Vidmar v imenu slovenskih kulturnih delavcev in ustanovili novo osvobodilno organizacijo.¹

Vendar se udeleženci v tistem trenutku verjetno niso zavedali pomembnosti oziroma zgodovinskega pomena tega sestanka, zato si sklepov takrat ni pisal nihče. Tako ne obstaja primarni vir, dokument ali listina, temveč se moramo zanašati na sekundarne vire, na poznejša poročila, pripovedi in spomine udeležencev sestanka. Zaradi tega pa je prišlo tudi do mnogih nejasnosti v zvezi s tem sestankom, med katerimi je tudi ime, s katerim so sklenili takrat poimenovati osvobodilno organizacijo. Po padcu komunizma so namreč mnogi protikomunistično usmerjeni pisci s samim imenom Protiimperialistična fronta dokazovali, da ni šlo za narodnoosvobodilno organizacijo, temveč za transmisijo komunistične organizacije z razrednimi revolucionarnimi nameni, saj je KPS v skladu s politično smerjo Kominterne (takrat je še veljal pakt med Hitlerjem in Stalinom) sprejela oceno značaja svetovne vojne kot vojne dveh imperializmov in zahodne države razglasila za glavno nevarnost. A čeprav so mnogi ustanovitelji (z izjemo Josipa Rusa) v poznejših spominih zapisali, da so 26. aprila 1941 ustanovili Protiimperialistično fronto, so organizacijo sprva nameravali imenovati osvobodilna fronta in so jo šele po poznejšem

¹ Josip Vidmar: Ustanovitev OF. V: Zgodovinska vloga Osvobodilne fronte, Ljubljana 1981.

posegu – verjetno Kardelja, ki je bil tisti čas v Zagrebu – preimenovali v prot imperialistično fronto.² Ker pa je bila organizacija šele v fazi izgrajevanja in je bilo usklajevanje med skupinami zaradi ilegalnega življenja v Ljubljani oteženo, je bilo ime sprejeto zlasti med komunisti, medtem ko med nekaterimi nekomunisti, še posebej v krogu, ki je sestavljal organizacijo, ni bilo omenjeno.³ Šele ko je nacistična Nemčija 22. junija 1941 napadla Sovjetsko zvezo, so tudi komunisti spremenili taktiko – Protiimperialistična fronta se je brez posebnega akta preimenovala v Osvobodilno fronto slovenskega naroda (OF SN).⁴

Osvobodilna fronta je imela v začetnem obdobju sicer nekaj koalicijskih značilnosti, vendar pa nikoli ni bila koalicija enakovrednih partnerjev, saj je imela KPS od začetka organiziranja odpora dejansko vodilno vlogo in besedo. Da ne bi kdo ogrozil njenega primata, se je partija tudi že na samem začetku zavarovala, tako da si je najvitalnejše sektorje bolj ali manj prisvojila. Tu je šlo predvsem za tehniko, s katero je razpolagala že pred vojno, jo dala med vojno na voljo osvobodilnemu gibanju, si s tem zagotovila agitacijsko-propagandni vodilni položaj, druge skupine pa spravila v položaj odvisnosti, ker te niso vzpostavljale lastnih, od partije neodvisnih zmogljivosti. Dalje je šlo za vojsko, pri organiziranju katere je imela partija odločilno vlogo. Delež komunistov je med partizanskimi borci sicer znašal 40 odstotkov, nesorazmerno večji delež pa je bil delež pri zasedanju vodstvenih položajev. Vodilno vlogo pa si je partija zagotovila tudi z Varnostno-obveščevalno službo (VOS), ki jo je CK KPS ustanovil avgusta 1941 mimo Izvršnega odbora OF (IOOF). Čeprav se je uradno imenovala VOS OF, je bila po politični pripadnosti njenih vodstvenih članov in z vidika razpolagalne pravice večinsko partijska organizacija.⁵

A v začetni fazi je obstajala precej visoka stopnja medsebojnega zaupanja, kljub temu da je prihajalo tudi že do občasnih napetosti, kakor na primer 22. junija 1941, ko je Kardelj kar mimo vodstva OF imenoval glavni štab slovenske vojske, s čimer se je že na samem začetku pokazala praksa t.i. pobudniške vloge oziroma komunističnega prehitevanja ostalih skupin. Vendar so bili tako komunisti kot nekomunisti v OF v tem času odvisni drug od drugega, zato so bili tudi odnosi med njimi mnogo bolj strpni ali vsaj odkriti. V tem času so komunisti zagotavljali drugim skupinam lojalnost in ne obratno, kot se je dogajalo kasneje.⁶

² Bojan Godeša: Dileme glede državnopravnega položaja Slovenije med drugo svetovno vojno. V: *Historični seminar 6*, Ljubljana 2008, str. 142–143.

³ Lado Ambrožič: *Novljanovo stoletje: 1908–2004*. Ljubljana 2006, str. 162.

⁴ Edvard Kocbek: *Pogovor s Pahorjem*. V: *Svoboda in nujnost: pričevanja*. Celje 1989 (dalje Kocbek, *Pogovor s Pahorjem*), str. 304.

⁵ Vida Deželak Barič: *Vloga in značaj Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno*. V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Ljubljana 1999, str. 98–99.

⁶ Vida Deželak Barič: *Vloga in značaj Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 166.

Nova faza v medskupinskih odnosih se je začela spomladi 1942, ko so se z okrepitevijo partizanskih bojev, z rastjo partizanske vojske, z likvidacijami kolaboracionistov in drugih nasprotnikov OF ter z nastankom osvobojenega ozemlja odnosi med temeljnimi skupinami začeli krhati.⁷ Poleg tega je jugoslovansko partijsko vodstvo slovenskemu v tem času priporočalo t. i. drugo etapo revolucije, kar je med drugim pomenilo napotilo za vzpostavitev vodilnega, če ne kar monopolnega položaja partije v osvobodilnem gibanju. Čeprav so si temeljne skupine v peti točki svojega programa obljubile medsebojno lojalnost, je bila druga etapa revolucije dejansko napotilo za »revolucijo« v OF, za osvojitve »oblasti« komunistov v OF v odnosu do drugih skupin. Začel se je »notranji boj« v Osvobodilni fronti, ki je potekal leta 1942, pri čemer so bili že pomladi najbolj na preizkušnji odnosi med partijo in krščanskimi socialisti.⁸

Spomladi 1942 je Kardelj v pismu Titu odnose v OF označil z naslednjimi besedami: »Ugled Partije je tu ogromen in njena vodilna vloga popolna. Zanimivo je, da so se glavni zavezniki (kršč. in sok.) odrekli ustvarjanju svoje stranke, ker priznavajo vodilno vlogo KP, sami pa imajo le »skupine«. Seveda so tudi pri njih drugačne tendence, toda sodelovanje je v glavnem, zelo tesno in iskreno. Mislim, da so to ljudje, ki bodo v glavnem postali naši. Kar se pa tiče množic, je značilno to, da prihajajo množice s svojim pristopom v OF dejansko h KP. Značilno je, da n. pr. zavezniki nimajo množic, še celo kršč. soc. ne. Pričakovali smo, da bodo včerajšnje klerikalne množice prešle k njim, dejansko pa ni niti govora o tem. Klerikalni kmetje so pri nas v ogromni večini odločno za KP. Tako je OF dejansko likvidirala vse buržoazne stranke v Sloveniji.«⁹ S tem, ko je Kardelj zapisal, da »so to ljudje, ki bodo v glavnem postali naši«, pa ni mislil le na soglasje s političnim in socialnim programom partije, temveč na članstvo v partiji, in ker so se krščanski socialisti odločali za ta korak v veliko manjši meri kot sokolski aktivisti, je to pri partiji zbuvalo nezaupanje.¹⁰ Komunisti so si namreč ves čas prizadevali »likvidirati« njihovo skupino oziroma jo vključiti v partijo in Kocbek je v dnevnik zapisal, da so v zvezi s tem kristjanom v Osvobodilni fronti »povzročali vedno nove težave«, saj so v tem, da se je krščanskosocialistična skupina odpovedala stranki ali lastni politični organizaciji, videli »zgolj izraz neogibnega objektivnega razvoja na Slovenskem«, od trenutka, ko so krščanski socialisti vstopili kot ena izmed osnovnih skupin v Osvobodilno fronto, pa so jim večkrat dejali, da so vse njihove zasluge subjektivne

⁷ Janko Prunk: Medskupinsko razmerje v OF v odnosu na strategijo in taktiko. V: Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991 (dalje Prunk, Medskupinsko razmerje v OF v odnosu na strategijo in taktiko), str. 250, 251.

⁸ Zdenko Čepič: Revolucijsko v letu 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovinci in leto 1941) str. 188.

⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1962 (dalje DLRS 1), dok. 151.

¹⁰ France Škerl: Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941–1943). V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972, št. 1–2 (dalje Škerl, Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda), str. 23.

in bodo postale objektivne le, ko bodo vsi stopili v partijo. Pri tem Kocbek dodaja, da so slišali celo stavek: »Dokler niste v partiji, ste nujno zoper njo, pa četudi ste v OF, kajti kdor se ustavi na pol poti, je nujno za vlogo Kerenskega, pa naj se subjektivno še tako odreka takšni vlogi.«¹¹

Ponovno spremembo v politiki KPS je nakazovalo Kardeljevo pismo, poslano 20. junija 1942 iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje. V njem je opozoril, »da se na osvobojenem ozemlju čim prej likvidirajo vsa ultra-leva nagibanja in da se celotno gibanje vzdrži na nacionalno osvobodilni platformi« ter da je na vsak način treba obvarovati širino OF, saj bo le tako »zadržala srednjega kmeta in tiste plasti, ki bi v drugih okoliščinah mogle postati sestaven del meščanskega tabora.«¹² Kardelj je tako sektaštvo, ki je pomenilo dejansko nepravilen odnos do drugih skupin v OF oziroma do njihovih aktivistov na terenu,¹³ ocenil za »pri nas najbolj boleče vprašanje«, ki je imelo zaradi organizacijskega in političnega značaja OF posledice za narodnoosvobodilno gibanje. Po oceni Borisa Kidriča, ki je julija 1942 nastopil proti tem pojavom s člankom »Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije«, so partijci namreč prezgodaj začeli z razredno diferenciacijo, Kardelj pa je v isti številki Dela nastopil proti sektaštvu in od slehernega komunista zahteval, da širi, utrjuje in vzdržuje enotnost OF in ne »prehiteva«.¹⁴

Problem sektašenja pa se je kljub stalnim opozorilom pojavljal do konca vojne. Tako so nekateri »najbolj zagreti komunistični sektaši« likvidirali celo krščanske socialiste in Kardelj je v poročilu z dne 14. julija 1943 Ivu Ribarju zapisal, da imajo težave s sektaši, saj je več primerov, »da so zaprli ali celo postrelili tudi naše zaveznike, da o drugih tovarnarjih in bogataših ne govorim. Preskočili so že na drugo etapo, kar seveda močno škoduje širini naše akcije.«¹⁵

Sektašenje je še podkrepilo nezaupanje, ki so ga gojili komunisti do krščanskih aktivistov, češ da ustvarjajo osnovo za posebno stranko, ki naj bi v OF tekmovala s komunisti za pridobivanje pristašev. Ko se je IOOF v začetku junija 1942 selil iz prvega bivališča na Tisovcu nad Strugami v Kočevski rog, je Kidrič poklical Kocbeka in Fajfarja na stran ter ju opozoril na krščanske aktiviste na terenu, ki naj bi vodili »lastno skupinsko dejavnost«, zbirali »klerikalne ljudi, ki se izogibajo komunistov«, s tem pa naj bi silili v veliko nevarnost razcepljanja Osvobodilne fronte. CK KPS je kmalu zatem poslal svojim organizacijam posebno okrožnico, v kateri je

¹¹ Edvard Kocbek: Zbrano delo, knjiga 7: Listina, Prve objave. Ljubljana 2000, str. 312–313.

¹² Bojan Godeša: Osvobodila fronta v prvi polovici leta 1942. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 637.

¹³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Uredništvo Ljudske pravice (AS 1755), t. e. 5; Položaj Osvobodilne fronte in naloga partije.

¹⁴ Zdenko Čepič: Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1–2 (dalje Čepič, Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte), str. 101–102.

¹⁵ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941–1944. Ljubljana 1994, str. 93, op. 6.

opozarjal na budnost glede delovanja t. i. »zavezniških« aktivistov,¹⁶ kakor so pogosto označili nekomunistične pripadnike OF, čeprav so se zaradi te oznake krščanski socialisti počutili nelagodno, saj so menili, da pomeni nekakšno drugorzrednost, neenakovrednost drugih skupin v razmerju do komunistične partije.¹⁷

Partijsko vodstvo je imelo predvsem do krščanskih socialistov ambivalenten odnos, saj je navzven hvalilo dobro sodelovanje, med sabo pa so menili, da jim ni mogoče zaupati. Takšen odnos je še posebej prišel do izraza na partijski konferenci na Cinku, ki je potekala od 5. do 8. julija 1942. Prvi dan, ko sta bila navzoča tudi Rus in Kocbek, je Kidrič namreč hvalil odlično sodelovanje med temeljnimi skupinami in poudarjal enakopravnost kot temeljni pogoj enotnosti OF, ki naj bi bila temelj uspeha v boju, drugi dan, po Rusovem in Kocbekovem odhodu, pa je poleg omahljivosti glede »odločnega nastopa proti beli gardi« Kidrič kot tendenco (v smislu greha) krščanskih socialistov navedel težnjo po lastni stranki.¹⁸ Da temu ni bilo tako, sicer kaže tudi zavrnitev predloga predstavnikov »stare« SLS, da bi v okviru OF ustanovili skupen organizacijski plenum – krščanski socialisti so jim predlagali, naj vstopijo neposredno v OF¹⁹ –, a kljub temu da so se odpovedali snovanju lastne stranke, je po Kidričevem mnenju ostala težnja po njej. Vendar je istočasno poudaril, da po razvoju osvobodilnega boja v Evropi še ni prišel čas, da bi lahko naredili prehod v socialno revolucijo: »Priti danes v konflikt s krščanskimi socialisti bi pomenilo priti v socialistično revolucijo in preskočiti celo etapo.«²⁰ Zato naj bi jih komunisti poskušali le odvrniti od snovanja lastne stranke, ne bi pa je smeli prepovedati, saj še niso bili v etapi diktature proletariata z edino stranko KP.

Po drugi strani je bilo s sokoli »neprimerno lažje kot s krščanskimi socialisti«, kot je povedal Kidrič na konferenci na Cinku, zlasti zaradi tega, ker pri njih ni bilo strankarskih tendenc.²¹ Kljub temu so jim nekoliko zamerili njihovo težnjo, da naj bi se partija »izenačila z OF«, kar je bilo ravno v nasprotju s komunistično filozofijo, saj bi se v tem primeru zbrisala (znotrajstovetnostna) razlika med njo in OF – in kako bi potem mogla biti partija avantgarda, če bi se »izenačila z OF«. Kidrič je iz tega sicer zaključil, da je ta sokolska »tendencia likvidirati vlogo partije«, namreč avantgardistično vlogo partije,²² vendar ta težnja ni bila nevarna, v poročilu Titu pa je zapisal, da »se jo lahko postopoma v vseh posameznih primerih odstranjuje«.²³

¹⁶ Tone Fajfar: *Odločitev : spomini in partizanski dnevnik*. Ljubljana 1981 (dalje Fajfar, *Odločitev*), str. 189, 190.

¹⁷ Prav tam, str. 189.

¹⁸ DLRS 2, dok. 98.

¹⁹ Lojze Tršan: *OF in Dolomitska izjava, Kaj se je v resnici zgodilo*. V: *Evropa*, št. 40, 9. V. 1991 – št. 44, 6. VI. 1991.

²⁰ Prunk, *Medskupinsko razmerje v OF v odnosu na strategijo in taktiko*, str. 252.

²¹ DLRS 2, dok. 98.

²² Spomenka Hribar: *Dolomitska izjava*. Ljubljana 1991, str. 25.

²³ *Jesen 1942 : Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Ljubljana 1963 (dalje *Jesen 1942*), dok. 208.

Partija si je ves čas prizadevala politično onemogočiti ne le temeljne, temveč tudi druge skupine v Osvobodilni fronti. Tako je npr. Kardelj v poročilu Titu za Kmečko-delavsko stranko zapisal, da je »likvidirana« kot samostojna politična formacija. »Njeni kadri so danes povečini bodisi v partiji ali so simpatizerji, ki brez pridržka sprejemajo odloke partije,« s tem ko je partija vse bolj »likvidirala« skupine zaveznikov kot posebne razredne formacije, pa je tudi vedno bolj postajala edini voditelj celotnega osvobodilnega boja.²⁴

Čeprav je Josip Vidmar v razpravi »Klevete in dejstva« zapisal, da »svojih političnih razborov in predlogov partija nikakor ne vsiljuje in ne vztraja nasilno pri njih, marveč jih daje sodelavcem v osvobodilni fronti v premislek in v popolnoma svobodno odločitev«,²⁵ se je zgodilo, da so bili drugače misleči izključeni. Prvi žrtvi komunističnega poenotenja odporniškega gibanja v Sloveniji sta tako postali Nagodetova Stara pravda ter Vodetova Jugoslovanska ženska zveza, skupini, ki sta bili izključeni iz Osvobodilne fronte zaradi svojih stališč do Mihailoviča, zato ker je Nagode protestiral proti novi točki programa OF, da se nihče ne sme boriti proti okupatorju zunaj Osvobodilne fronte,²⁶ in pa zaradi različnih pogledov na način borbe (ocena nekaterih »sredincev«, da partizansko ozemlje v Sloveniji ni prikladno za partizansko bojevanje, in iz nje izvirajoča zahteva po taktiziranju – čakanju zaveznikov).²⁷ Še pred tem je neodobravanje voditeljev Osvobodilne fronte poželo Nagodetovo nasprotovanje podrejeni vlogi skupin komunistični partiji, zaradi česar je Nagode predlagal reformo, naj se Izvršni odbor, v katerem so bile zastopane samo osnovne skupine, menja vsaka dva meseca, vanj pa naj pošiljajo svoje zastopnike vse v fronti sodelujoče skupine.²⁸

Hegemonijo delavskega razreda, tj. partije, so komunisti poskušali utrditi tudi z ustanovitvijo glavnega odbora Delavske enotnosti 7. novembra 1942, kar nam pove Kidričevo poročilo CK KPJ: »Da bi v zvezi s to linijo širine utrdili hegemonijo delavskega razreda in KP v OF, smo ustanovili – glavni odbor Delavske enotnosti.«²⁹

Odborom Delavske enotnosti, ki so jih začeli organizirati po obratih, in nasploh delavski organizaciji kot celoti, pa se je z Dolomitsko izjavo spremenila vloga. Pripisovanje posebnega pomena Delavski enotnosti je bilo za komuniste namreč smiselno le do podpisa Dolomitske izjave, ko je OF kot celota dobila obliko, ki je komunistom že v tistem trenutku dala tudi formalno vodilno vlogo v celotni osvobodilni organizaciji. Z Dolomitsko izjavo je bil tako prekinjen proces, ki naj bi potekal prek odborov Delavske enotnosti in katerega namen je bil omogočiti ne-

²⁴ Jesen 1942, dok. 207.

²⁵ ARS, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), t.e. 55; Josip Vidmar: Klevete in dejstva.

²⁶ Ljubo Sirc: Boris Furlan – moj profesor in soobsojenec. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, Ljubljana 2001, str. 101.

²⁷ Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992 (dalje Repe, »Liberalizem« v Sloveniji), str. 690.

²⁸ Fajfar, Odločitev, str. 48, 49.

²⁹ Jesen 1942, dok. 207.

moten prehod delavskega razreda v drugo etapo, saj je postal nepotreben, kot je postala za slovenske komuniste odvečna tudi vloga Delavske enotnosti kot jedra za drugo etapo.³⁰

Dolomitska izjava je bila torej – zaradi napačnega ocenjevanja mednarodnih razmer in pričakovanja hitrega konca vojne – sredstvo za izvedbo revolucije oziroma težnja komunistične partije po notranji centralizaciji, to je tako po formalni hegemoniji partije v okviru ustanovnih skupin kot po ukinitvi slovenske specifične oziroma poenotenju na jugoslovanski ravni, a ker so razlogi za ta akt krnili slovensko suverenost, na katero so bili nekomunisti v Osvobodilni fronti zelo občutljivi, so komunisti prave vzroke za njen podpis prikrili in odgovornost prevalili na pleča krščanskih socialistov.³¹ Tako je Kidrič potrebo po izjavi pojasnil s težnjami krščanskosocialistične skupine po lastni stranki, ki naj bi ogrozile enotnost OF,³² v pismu, ki ga je 17. februarja 1943 pisal Miri Svetini - Vlasti, pa je zapisal, da je ves pojav treba »razmotrivati skozi prizmo bližajočega se konca«, saj bo zaradi tega vse več poskusov »opehariti delovno ljudstvo in njegovo avantgardo za sadove ogromnih žrtev v narodno osvobodilni borbi«.³³

11. februarja 1943 je CK KPS predložil IOOF v obravnavo vprašanje enotnosti. V več dni trajajoči razpravi na svojem sedežu v Polhograjskih dolomitih je IOOF nadrobno preučil vprašanja notranjih odnosov v Osvobodilni fronti, pa tudi njenega nadaljnega razvoja in njene politike po končani osvobodilni vojni. Plod teh razprav je bila izjava Komunistične partije Slovenije, slovenskega sokolstva in krščanskosocialistične skupine o krepitvi politične in organizacijske enotnosti Osvobodilne fronte pod vodstvom KPS, katere dokončno obliko so sprejeli 28. februarja 1943.³⁴ S t. i. Dolomitsko izjavo sta se v imenu »enotnosti in učinkovitosti« Osvobodilne fronte krščanskosocialistična in sokolska skupina odpovedali samostojni organizaciji aktivistov oziroma njihovi vzgoji. Le komunistični partiji so zaradi avantgardne vloge priznali pravico in potrebo po lastni organizaciji svojih aktivistov, sicer so vsi drugi pripadali samo Osvobodilni fronti.³⁵

Izjavo so potrdili konec aprila na zboru aktivistov na Pugledu. S tem je bilo dokončno konec pluralne dobe v OF glede organizacije, kar je kasneje omogočilo uvedbo enopartijskega sistema.

³⁰ Bojan Godeša: Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1–2, str. 83–84.

³¹ Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006, str. 361.

³² Boris Kidrič: Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. V: Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 37.

³³ ARS, fond Centralna komisija Varnostne obveščevalne službe (AS 1483), t.e. 3; Pismo Petra (Boris Kidrič) Vlasti (Mira Svetina), 17. 2. 1943.

³⁴ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1976 (dalje Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem), str. 443.

³⁵ Škerl, Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda, str. 24.

Značaj Dolomitske izjave je povzročil že vrsto polemik, saj o njem ne soglašajo niti takrat isto misleči, kaj šele drugi, a Kocbek je Dolomitsko izjavo v znamenitem intervjuju s Pahorjem označil z naslednjimi besedami: »Najhujše je bilo dejstvo, da je partija pri tem opravilu uporabila nasilje. Naša skupina je doživela najusodnejši udarec. V ozračje OF se je vrinilo nekaj tujega in nevarnega, začutili smo nadslovenske in naddemokratske namene. Partija je ukinila osvobodilno enakopravnost in si začela graditi svojo izključno oblast. Začel je delovati tihi teror.«³⁶

Člani KPS, ki so boj proti okupatorju že od vsega začetka povezovali z revolucionarnim prevzemom oblasti, so torej postopoma prevzeli vodilne položaje znotraj OF in tako postopoma onemogočili, da bi Osvobodilna fronta ostala organizacija, ki bi politično različno misleče združila v osvobodilnem boju.

Odnos Osvobodilne fronte do protirevolucionarnega tabora, sredine, vere in duhovnikov

22. junija 1941, ko je Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, je Osvobodilna fronta ljudi pozvala k oboroženi vstaji. Z organiziranjem zgodnjega odpora, ki je temeljil na prepričanju, da bo vojna kratka, in na veri v moč Rdeče armade, pa je vodstvo OF prehitelo tradicionalne politične stranke.

Ob začetni kompromitiranosti predvojne politične elite s kolaboracijo z italijanskim okupatorjem in ob njeni pasivni držbi pri organiziranju odporniške dejavnosti so torej razmere omogočile do takrat marginalni stranki KPS, da je v okviru Osvobodilne fronte uspešno organizirala množično odporniško gibanje. Slovensko ljudstvo se je namreč zaradi svoje protifašistične usmerjenosti množično odzvalo na pozive k odporniškemu gibanju, ki je imelo tudi simbolični pomen, saj so Slovenci z njim jasno pokazali, da hočejo živeti v svobodi in demokraciji. Organizacija se je začela hitro širiti in že jeseni 1941 je v Ljubljanski pokrajini postala »država v državi«, kakor jo je sicer nekoliko pretiranimi besedami označil Boris Kidrič.

S tem pa je OF začela odvezemati moč predvojnemu političnemu vodstvu, ki je nasprotovalo takšnemu odporniškemu gibanju predvsem zato, ker je nasprotovalo vodstvu komunistov v njem.³⁷ Po drugi strani so komunisti za poraz države v aprilski vojni krivili uradno politiko in zavračali sodelovanje s tradicionalnimi meščanskimi strankami.³⁸ Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda je na svojem tretjem zasedanju 16. septembra 1941, sprejel sklep, da se konstituira v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Glavni namen ustanovitve SNOO je bil predvsem omajati legitimnost predvojne politične elite in hkrati predstaviti OF kot novo silo, ki lahko predstavlja prave slovenske interese. V drugem členu

³⁶ Kocbek, Pogovor s Pahorjem, str. 300.

³⁷ Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941–1945. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2, str. 211.

³⁸ Vida Deželak Barič: Osvobodilna fronta in dr. Lambert Ehrlich. V: Ehrlichov simpozij v Rimu, Celje 2002, str. 344.

sklepa je bilo namreč zapisano, da SNOO za časa osvobodilnega boja edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje zunaj okvira OF SN v času tujčeve okupacije pa opredeljuje kot škodljivo boju za narodno svobodo, kar je še zlasti potrdil eden izmed štirih odlokov, ki so jih sprejeli na zasedanju, namreč odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, v katerem so bile določene smrtne kazni za narodno izdajo, denunciantstvo in aktivno podporo okupatorju. S tem se je začelo vse večje obračunavanje s političnimi nasprotniki in ko je jeseni 1941 začel VOS obračunavati z vsemi, ki so jih šteli za narodne izdajalce in nasprotnike OF, so se kmalu usodno poglobila že predvojna razhajanja znotraj slovenske družbe, zaostrovanje razmer pa je doseglo vrh jeseni 1942 z usmrčitvijo nekdanjega bana dr. Marka Natlačena.³⁹

Likvidacija Natlačena je bila bistven izraz izvajanja revolucije, saj je bil usmrčen najvišji predstavnik nekdanje politične oblasti, ki je poleg tega, da je bil spoznan za vodjo in organizatorja politične organizacije »bele garde«, označen tudi za glavnega eksponenta londonske vlade, s katero je imel stike. To je bil za revolucionarno oblast celo večji »greh«, saj je to pomenilo, da je bil predstavnik jugoslovanske kraljeve oblasti v Sloveniji, oblasti, ki sta jo želela komunistična partija oziroma narodnoosvobodilno gibanje zamenjati oziroma so jo zamenjali septembra 1941 z ustanovitvijo SNOO. Z njegovo smrtjo pa je bil dejansko in tudi simbolično odstranjen najvišji predstavnik prejšnje jugoslovanske oblasti v Sloveniji.⁴⁰

Kljub temu je bila zaradi negativnega odmeva v javnosti in povračilnih ukrepov italijanskih okupatorjev, ki so ustrelili 24 talcev, med katerimi so padli tudi nekateri vidni člani OF, to vseeno zadnja v nizu »justifikacij«, ki jih je izvedlo narodnoosvobodilno gibanje v letu 1942.⁴¹

Ko je po t. i. roški ofenzivi OF zopet pridobila na moči, je ponovno postal aktivnejši tudi VOS, dokler ni bilo z odlokom o ukinitvi VOS-a na 1. zasedanju SNOS-a 19. februarja 1944 v Črnomlju delo te organizacije končano. Čeprav je SNOS izrekel celotnemu VOS-u priznanje za njegovo »triletno borbo proti peti koloni in narodnemu izdajstvu«, je ukinitvev odlok utemeljil s prizadevanjem SNOS-a, da »pospešuje in izgradi demokracijo na vseh področjih javnega življenja«.⁴²

A ko so po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 na območju Dolenjske in Notranjske partizanske enote začele odločno ofenzivo proti četnikom in vaškim stražam oz. proti oddelkom Prostovoljne protikomunistične milice (Milizia volontaria anticomunista – MVAC) in so v bojih v Grčaricah, na Turjaku, Zapotoku in

³⁹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1960 (dalje Mikuž, Pregled zgodovine NOB), str. 248, 249.

⁴⁰ Čepič, Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi, str. 103.

⁴¹ ARS, AS 1643, t.e. 68; Tone Fajfar, Osvobodilna fronta slovenskega naroda.

⁴² ARS, fond Zbirka revij, brošur in časopisov (AS 1547), t.e. 71; Slovenski poročevalec, št. 4, 29. 3. 1944, Obvestilo, Preobrazba naše varnostne službe; Odlok o ukinitvi obveščevalne službe.

na Notranjskem zajele veliko število njenih pripadnikov, njihov obračun z ujetniki, ki je temu sledil, ni ustrežal demokratičnim merilom, saj so večino ujetnikov in drugih nasprotnikov OF brez sojenja ali po zelo kratkem sodnem postopku brez obravnave usmrtili. Zato je politično vodstvo protirevolucije, to je bilo predvsem vodstvo SLS, presodilo, da taktični razlogi za protipartizanski boj ostajajo. Tako se je pri delu prebivalstva in javnega mnenja utrdilo prepričanje, da je samoobrambni boj proti komunistični sili potreben še naprej, tokrat ob pomoči novega, nemškega okupatorja. Nastalo je Slovensko domobranstvo, proti kateremu so partizani vodili še ostrejši boj, saj je bilo bolj organizirano in veliko bolj učinkovito kot vaše straže. Obe strani sta pri tem stremeli k totalnemu uničenju nasprotnika, posledica tega pa je bila totalna vojna.⁴³

Pri tem je vodstvo osvobodilnega gibanja grozeče in ostro stališče do domobranstva izmenjavalo s popustljivejšim in tako sta jeseni 1944 ter pozimi 1945 sledili dve veliki propagandni akciji, t. i. amnestijski kampanji, katerih cilj je bil doseči prehod vseh oboroženih domačih nasprotnikov na partizansko stran oziroma vsaj odložitev orožja, čeprav je Kidrič opozoril, da bodo razlikovali pripadnike Osvobodilne fronte od tistih, »ki so bili doslej sovražni, pa tudi od onih, ki so doslej špekulirali in tako bolj ali manj očitno podpirali neposrednega sovražnika, sedaj bi se pa iz istih špekulantskih razlogov radi vrinili v naše vrste.«⁴⁴ Vsem tistim, ki bi se še naprej bojevali proti NOVJ, pa je napovedal, da bodo po tem pozivu izročeni sodišču, ki jim bo sodilo kot narodnim izdajalcem. Vendar je bila večina domobrancev po vojni po zelo kratkem postopku ali celo brez sojenja usmrčena, zato je Kocbek na seji CK KPS 4. oktobra 1946 partijskemu vodstvu predočil dejstvo, da na Slovenskem obstaja nekakšna negotovost, ki je imela po njegovih besedah vzroke v tem, da je pri »čiščenju terena« izgubilo mnogo ljudi ter da ni bila znana usoda vrnjenih domobrancev. Zaradi bojazni se je v ljudeh začel pojavljati dualizem: na zunaj so pritrjevali novi oblasti, na znotraj pa so postali dvomljivci in zanikovalci.⁴⁵

Vse odkar sta se jeseni 1942 oblikovala antagonistična tabora ter so se zaostriili odnosi med njima, pa si je vodstvo osvobodilnega gibanja prizadevalo pridobiti še nepredeljene, ki so tvorili t. i. politično sredino. Težnja po poenotenju je namreč krepila nestrpno ozračje ideološkega izključevanja, ki ni dopuščalo pluralnosti ter različnih možnosti. Tako sta obe strani ne samo izključevali druga drugo in se razglašali za edinega predstavnika slovenskega naroda, temveč sta tudi vodili politiko po načelu »kdor ni z nami, je proti nam«, ki je bilo sicer geslo domobrancev, a so podoben odnos imeli do vseh, ki so ostali zunaj OF, tudi v revolucionarnem taboru.⁴⁶

⁴³ Boris Mlakar: *Oblike in razsežnosti nasilja v delovanju slovenskega protipartizanskega tabora med drugo svetovno vojno*. V: *Kolo nasilja*, Ljubljana 2004, str. 79.

⁴⁴ Boris Kidrič: *Zbrano delo : govori, članki in razprave 1944–1946*, 2. knjiga. Ljubljana 1959, str. 184.

⁴⁵ Repe, »Liberalizem« v Sloveniji, str. 688–689.

⁴⁶ ARS, fond Zbojka dokumentov o nasprotnikih partizanstva (AS 1515), t. e. 3; Slovensko domobranstvo, leto I, št. 1 /3. VIII. 1944, Jasna beseda.

Prav tako je vodstvo OF organiziralo tudi obširno akcijo za pridobivanje katoliških duhovnikov, ki naj bi potrdili vsenarodni značaj OF ter dokazali, da osvobodilno gibanje ni brezversko in da ni usmerjeno proti katoliški veri.⁴⁷ OF kot organizacija in kot gibanje, ki je zajelo velik del slovenskega naroda je bila namreč že zaradi svoje množičnosti organizacija večinsko verujočih ljudi. Katolištvo je bilo tako močno zasidrano v slovenski družbi, da ga je vodstvo OF moralo upoštevati in se do posameznih vprašanj povezanih z njim javno opredeljevati.⁴⁸

Vodstvo OF je zato večkrat poudarilo svoje svetovnonazorsko stališče in takšna naravnost je razvidna tudi v »Izjavi celotne Osvobodilne fronte«, ki jo je objavil Slovenski poročevalec 14. februarja 1942 in se glasi: »Osvobodilna fronta slovenskega naroda se pravno in moralno obvezuje, da bo vedno in povsod spoštovala verska čustva katoličanov in dosledno dopuščala svobodno izpovedovanje krščanskega prepričanja ter praktično izvrševanje verskih in cerkvenih dolžnosti. Zato pa želimo, da se v skladu s potrebami novega življenja naroda katoliška cerkev na Slovenskem nasloni na svoje lastne sile ter svobodno in popolnoma zaživi iz njih. Kristjani in nekristjani OF so prepričani, da bo na ta način najbolje zavarovana svoboda verskega in cerkvenega življenja kakor svoboda izpovedovanja svetovnih nazorov sploh.«⁴⁹

Največje breme pri snubljenju duhovščine sta si razdelila KPS in krščanskosocialistična skupina. Da bi jih lažje pritegnili k sodelovanju z OF, je KPS ponovila načelne izjave o svobodi verskega izražanja, podprte z zagotovili iz sovjetske ustave iz leta 1936.⁵⁰ V razmerah revolucijskega narodnoosvobodilnega boja je bilo namreč na splošno, pa tudi znotraj same OF najpomembnejše, kakšno razmerje bo do verskega vprašanja vzpostavila KPS, zato je CK KPS 1. maja 1942 izdal »Izjavo CK Komunistične Partije Slovenije o svobodi svetovnega nazora in verskega udejstvovanja«. V tej izjavi je rečeno: »Kakor vse temeljne skupine v OF tako je tudi Komunistična Partija Slovenije v sporazumu Osvobodilne fronte slovenskega naroda zajamčila Slovincem v splošnem, slovenskim katoličanom pa še posebej svobodo svetovnega nazora in verskega udejstvovanja za sedanjost in bodočnost.«⁵¹ Želeli so pokazati, da spoštujejo in upoštevajo verske običaje, zato so začeli tudi v

⁴⁷ Bojan Godeša: Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije. V: Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992, Ljubljana 2005 (dalje Godeša, Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije, SNZ), str. 667.

⁴⁸ Vida Deželak Barič: Škof dr. Gregorij Rožman v luči partizanske propagande. V: Ehrlichov simpozij (dalje Deželak Barič, Škof dr. Gregorij Rožman v luči partizanske propagande), str. 355.

⁴⁹ Vida Deželak Barič: Osvobodilna fronta Slovenskega naroda in njen odnos do vere. V: Mikužev zbornik, Ljubljana 1999 (dalje Deželak Barič, Osvobodilna fronta Slovenskega naroda in njen odnos do vere), str. 97–98.

⁵⁰ Godeša, Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije, SNZ str. 667.

⁵¹ ARS, AS 1643, t. e. 20; Izjava CK KPS o svobodi svetovnega nazora in verskega udejstvovanja, maj 1942.

partizanskih enotah praznovati božič, januarja 1943 pa so uvedli položaj verskega referenta pri glavnem poveljstvu Slovenskih partizanskih čet.⁵²

Komunisti so imeli glede odnosa do vere naslednjo taktiko: z ničimer ne izkazovati nestrpnega ali celo sovražnega odnosa do vere ter verujočih in tako z osebnim vzgledom dokazovati, da je komunistom vsakršno bojevito brezbožništvo tuje. Večkrat so poudarjali, da vernost ni prepreka za vstop v partijo, obenem pa so pričakovali, da bodo verni člani v novih in bolj razsvetljenih družbenih razmerah sami, brez prisile, svetovni nazor spremenili, se pravi sprejeli materialistični pogled na svet in se odrekli veri kot nečem nazadnjaškemu ali celo mračnjaškemu.⁵³

Najbolj goreča za razčiščevanje versko-cerkvenih vprašanj pa je bila med frontnimi skupinami skupina krščanskih socialistov, ki je bila obenem tudi najbolj primerna, da se je v imenu OF obračala na krščansko javnost, ji tolmačila splošna frontna in lastna specifična tozadevna stališča in vzdrževala stike s pomembnimi osebnostmi katoliško-cerkvenega življenja.⁵⁴

Medtem ko je skupina slovenskih katoličanov v OF zavračala in obsojala vsakršno sodelovanje z okupacijskimi oblastmi in poudarjala dolžnost slovenskih kristjanov, da se fašizmu uprejo, ker da ta predstavlja ne le narodovo temveč tudi duhovno smrt, saj »fašizem enako ogroža slovenstvo in krščanstvo«,⁵⁵ se je stališče duhovnikov večinoma ujemalo z odlomkom iz okrožnice papeža Pija XI. Divini Redemptoris iz leta 1937: »Komunizem je nekaj bistveno slabega, zato prav v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske kulture«, glede odpora proti okupatorju pa so vedno znova ponavljali načelo, da je vsaka oblast od boga, da je tudi okupatorska oblast zakonita oblast in da se ji torej ni upirati.⁵⁶

Odnosi med OF in Cerkvijo na Slovenskem so tako neizogibno dobivali tudi značaj političnega vprašanja, saj si je OF prizadevala pridobiti čim večje število duhovnikov oziroma vsaj doseči njihovo nevtralnost v razmerah razraščajočega se državljanskega spora,⁵⁷ zato je vodstvo OF 30. novembra 1941 ljubljanskemu škofu Rožmanu poslalo daljšo spomenico, v kateri so opredelili svoje delo in cilje, a škof je odklanjal vsak osebni stik in pismen odgovor, odnosi med njimi pa so se še zaostriili, ko je škof po vosovski likvidaciji Frančka Župca in Jaroslava Kiklja razglasil za »krščanska mučenika«, češ da sta padla kot žrtvi protiverskega terorja, ter imel 20. marca v stolnici pridigo, v kateri je nastopil proti OF.⁵⁸ Nedvoumna ško-

⁵² Godeša, Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije, SNZ, str. 668.

⁵³ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, Ljubljana 1995 (dalje Godeša, Kdor ni z nami), str. 189.

⁵⁴ Deželak Barič, Osvobodilna fronta Slovenskega naroda in njen odnos do vere, str. 98.

⁵⁵ Deželak Barič, Škof dr. Gregorij Rožman v luči partizanske propagande, str. 357.

⁵⁶ ARS, AS 1643, t. e. 17; Referat Lojzeta Udeta na skupnem sestanku belokranjskih duhovnikov in aktivistov OF v sredo 13. 9. 1944 v Črnomlju.

⁵⁷ Deželak Barič, Osvobodilna fronta Slovenskega naroda in njen odnos do vere, str. 103.

⁵⁸ ARS, fond Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda (AS 1670), t. e. 8; Velikonočna poslanica katoličanov v Osvobodilni fronti, 1942.

fova obsodba umorov je bila za OF očitno tako šokantna in zaradi širokega ogorčenja Ljubljancev nad usmrčitvami politično občutljiva, da je šla v širok javen protinapad.⁵⁹ Kljub temu se je januarja 1943 vodstvo OF ponovno obrnilo na škofa s prošnjo, naj skuša duhovščini preprečiti delovanje proti njej, vendar je le-ta obsodil OF kot brezbožno in komunistično organizacijo.⁶⁰

Tako so vsi poskusi pridobivanja duhovnikov ostali več ali manj neuspešni, vendar je vodstvo osvobodilnega gibanja spomladi 1944 zopet namenilo precejšnjo pozornost dokazovanju svojega strpnega odnosa do katoliške vere in duhovščine, saj je bilo prepričano, da je katoliško duhovščino še mogoče odtegniti od neposrednega delovanja proti osvobodilnemu gibanju oziroma nekatere izmed njih celo pritegniti. Kardelj in Kidrič sta tako v Ljudski pravici začrtala načelne smernice v odnosu do katoliške duhovščine in vere, v člankih pa sta zagotavljala, da narodna oblast ne izvaja protiverske propagande ter da v osvobodilnem boju lahko najde svoje mesto vsak duhovnik, kot sta ga že Metod Mikuž in Jože Lampret. Pri predsedstvu SNOS-a pa je bila spomladi 1944 ustanovljena tudi Verska komisija s predsednikom Lojzeto Udetom, ki je začela delovati 16. septembra 1944.⁶¹ Čeprav je bilo v Slovenskem poročevalcu 3. oktobra 1944 zatrjeno, da se z ustanovitvijo Verske komisije ne začneja novo razdobje v razmerju OF in slovenske narodne oblasti do vere in cerkve, temveč se nadaljuje politika, ki jo je vodil IOOF od vsega začetka, pa je kljub temu prišlo do spremembe pri vprašanju ločitve Cerkve od države in aprila 1945 Lojze Ude zapisal: »Predsednik Verske komisije mora priznati, da ni vedel, da je v programu OF že od vsega početka tudi ločitev cerkve od države. Ve sicer, da je to v programu KPS, tudi sam je za ločitev cerkve od države, priznava tudi, da ves naš kulturni in politični razvoj iz preteklosti tendira v to rešitev in jo priporoča, ne da bi bilo seveda treba ločitev izvesti s pretirano sovražnostjo. Ne ve pa, kdaj in kje je Osvobodilna fronta postavila to programatično točko. Upa si celo trditi, da nekatera njena dejanja dokazujejo, da nima v svojem programu neke apriorne programatične točke za uzakonitev ločitve cerkve od države. Prav ustanovitev Verske komisije je glavni dokaz proti temu, da je v programu OF tudi ločitev cerkve od države.«⁶²

Graditev ljudske oblasti

Program in organizacijska struktura osvobodilne organizacije sta se oblikovala postopoma in dozorela šele decembra 1941. Več mesecev trajajoči proces organizacijske izgradnje je potekal tako v vrhu organizacije kot tudi na terenu. Ustanovnim skupinam, torej komunistični, krščanskosocialistični, sokolski in kulturniški, so se postopoma pridruževale številne druge skupine, ki so delegirale svoje pred-

⁵⁹ Deželak Barič, Škof dr. Gregorij Rožman v luči partizanske propagande, str. 357.

⁶⁰ Bojan Godeša, Kdor ni z nami, str. 189.

⁶¹ Godeša, Slovenci in drugo zasedanje Avnoja, SNZ, str. 715.

⁶² ARS, AS 1643, t.e. 6; Verska komisija pri SNOS Predsedstvu SNOS, 17. 4. 1945.

stavnike v Vrhovni plenum Osvobodilne fronte. Ta je začel delovati kot vrhovno vodstvo gibanja, njegov izvršni organ pa je bil Izvršni odbor Osvobodilne fronte (IOOF), v katerem so bile prek svojih predstavnikov zastopane temeljne skupine. Le-te so postale jedro organizacije, medtem ko t. i. plenumske skupine nikoli niso imele ključne vloge v razvoju organizacije, še posebej po odhodu vodstva OF (IOOF) na osvobojeno ozemlje oz. v času prehoda v drugo fazo revolucije v prvi polovici leta 1942.⁶³

Kljub temu se je Vrhovni plenum leta 1941 sestal štirikrat. Na njegovem tretjem zasedanju, 16. septembra 1941, je Boris Kidrič poudaril, da je OF že dobila elemente oblasti, zato je Vrhovni plenum sprejel sklep, da se konstituira v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Tako je isti vodilni dejavnik dobil dvojno funkcijo: Vrhovni plenum je bil politični vrhovni organ OF in pa kot SNOO organ oblasti slovenskega naroda.⁶⁴

Organizacija Osvobodilne fronte se je začela namreč hitro širiti tudi na terenu, saj se je ljudstvo zaradi svoje protifašistične usmerjenosti množično odzvalo na odporiško gibanje. Tako se je narod začel pokoravati navodilom vodstva političnega gibanja, izvajati sabotažna dejanja proti okupatorju in sodelovati v obožnem odporu. Pri tem ni šlo več samo za politično prepričanje, ampak je prišlo tudi že do izvajanja politične ideje v vsakdanjem življenju.⁶⁵ Na ozemlju tako imenovane Ljubljanske pokrajine je nastal položaj, ko je kljub okupatorski oblasti in paralelno z njo, vršila tudi OF svojo oblast. Tako je nastal edinstven primer, ki ga je Kidrič, kot že rečeno, poimenoval »država v državi«.⁶⁶

A takšen razmah je organizacija doživela šele jeseni 1941, hitenje vodstva OF s konstituiranjem v oblastno telo pa je bilo posledica napačnih predvidevanj o hitrem koncu vojne ter predvsem s tem povezane bojzani pred pojavom tekmeča, ki bi nastajajoči OF lahko prekrižal zastavljene načrte. V začetku septembra 1941 so namreč prejeli informacije, da nameravata nekdanji ban Marko Natlačen in Ivan Pucelj izstopiti iz konzulte, to pa je bilo mogoče razumeti kot napoved spremembe v politiki predvojnih legalnih strank.⁶⁷

Na četrtem zasedanju Vrhovnega plenuma, 1. novembra 1941, so formulirali še tretji, dokončni program OF, t. i. »temeljne točke OF«, ki med drugim govorijo o demokratičnih političnih namerah OF, saj je bilo v šesti točki zapisano, da po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast OF slovenskega naroda v celoti ter v sedmi, da bo po narodni osvoboditvi OF uvedla dosledno ljudsko demokracijo, vsa vprašanja, ki bodo presegala okvir narodne osvoboditve, pa se bodo reševala na dosleden ljudskodemokratičen način.⁶⁸ Ko je novembra 1944 na zborovanju

⁶³ Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno, str. 38.

⁶⁴ ARS, AS 1643, t. e. 51; Makso Šnuderl, Graditev slovenske narodne oblasti.

⁶⁵ ARS, AS 1643, t. e. 49; dr. Božo Kobe: izgradnja narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru demokratične federativne Jugoslavije.

⁶⁶ ARS, AS 1643, t. e. 51; Makso Šnuderl, Graditev slovenske narodne oblasti.

⁶⁷ Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno, str. 48–50.

⁶⁸ DLRS, 1, dok. 111.

Slovencev v Beogradu Edvard Kocbek analiziral temeljne točke, je po njegovem mnenju 6. temeljna točka dokazovala, da je nova demokracija, ki jo snujejo, mogoča brez strank, ne da bi pri tem nastala kakršna koli totalitarna oblika političnega življenja, 7. temeljno točko pa naj bi po Kocbekovih besedah Osvobodilna fronta začela izvajati že pred dokončno osvoboditvijo, saj je z nekaterimi izjavami, kot je bila npr. izjava, »da bo novi politični red na Slovenskem čuval svobodo človekove osebe, vere in nazorov«, dopolnjevala in krepila podobo o novi demokraciji.⁶⁹

Sicer pa je pojem demokracije, kakor so ga takrat dojemali voditelji OF, najbolje opredelil Marijan Breclj, ki je leta 1944 v intervjuju dejal: »Ni demokracija to, da sme vsakdo uveljaviti svojo voljo ne glede na splošne koristi, demokracija je to, da se omogoči uveljaviti tisto ljudsko voljo, ki dejansko zasleduje splošne koristi.«⁷⁰ Demokracija je torej pomenila, kakor je tudi kasneje na že omenjeni seji CK KPS 4. oktobra 1946 Kocbek opozoril partijsko vodstvo, da v imenu ljudstva vso oblast nosi in izvaja poseben krog ljudi, ki pa ga ljudstvo ne more nadzorovati.⁷¹

Kljub temu so voditelji Osvobodilne fronte že od vsega začetka porajajočo se oblast označevali kot »novo«, »narodno« ali »ljudsko«. Kidrič je v referatu »O politični vzgoji narodnih množic, o množičnem delu in organizacijskih vprašanjih Osvobodilne fronte« namreč poudaril, da je bilo za predaprilsko Jugoslavijo značilno, da je sicer obstajala vrsta političnih strank (v kolikor so njihovo delovanje dopuščali bolj ali manj diktatorski režimi), kljub temu pa se ljudske množice niso zavedale niti svojih pravic. To naj bi spremenila Osvobodilna fronta s politično vzgojo »osnovnih ljudskih množic«,⁷² saj so bile resnični nosilec demokracije (ki pa po besedah Kidriča ni bila zgolj beseda ali ideja, temveč je imela zgodovinsko opredeljeno politično in socialno vsebino) prav »široke ljudske množice, a ne reakcionarne klike, ki samo frazirajo o demokraciji«.⁷³

Kidrič je tudi poudaril, da je bila politična vzgoja Osvobodilne fronte demokratična, saj je združevala nacionalno politiko z bojem za »demokratične nacionalne in človečanske pravice«, narodne množice pa niso vzgajali samo v boju proti odkritim sovražnikom, proti okupatorjem in njihovim pomočnikom, temveč tudi proti špekulantom. Nadaljnja značilnost politične vzgoje Osvobodilne fronte je bila po besedah Kidriča v tem, da je »nenehno dvigala nove kadre iz ljudskih globin«, saj je samo ob volitvah »zraslo več kot dva tisoč novih kadrov, ki so začeli aktivno sodelovati pri graditvi naše narodne oblasti in se udeleževati našega političnega življenja«. Osvobodilna fronta je bila namreč po njegovih besedah vsenarodna osvo-

⁶⁹ Edvard Kocbek: Osvobodilni spisi II. Ljubljana 1993, str. 122–125.

⁷⁰ ARS, AS 1643, t. e. 56; Dr. Marijan Breclj, O izgradnji slovenske narodne oblasti; Referat na II. zboru aktivistov OF, 5. septembra 1944.

⁷¹ Edvard Kocbek: Govor v CK KP Slovenije 4. oktobra 1946. V: revija 2000, št. 50/51, Ljubljana 1990 (dalje Kocbek: Govor v CK KP Slovenije 4. 10. 1946), str. 217.

⁷² ARS, AS 1643, t. e. 73; Brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne fronte, 4. 9. 1944.

⁷³ ARS, AS 1670, t. e. 8; Zaprta vrata.

bodilna organizacija, zato nikomur ni bil prepovedan vstop oziroma pomoč v narodnoosvobodilnem gibanju,⁷⁴ osnovna naloga vseh aktivistov pa je bila »aktivizacija osnovnih ljudskih množic, poglobitev njihove demokratične zavesti in budnosti, oslanjanje na te množice in na kadre, zrasle iz njih«.⁷⁵

Pred odhodom iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje je IOOF 17. maja 1942 izdal odlok o vzpostavitvi narodne oblasti na osvobojenem ozemlju, razglašenem v Slovenskem poročevalcu 19. maja 1942. Organiziranje mreže odborov Osvobodilne fronte na terenu se je tako prepletalo z vzpostavljanjem oblastne strukture na osvobojenem ozemlju, saj so terenski odbori OF, ki so imeli značaj začasnih organov oblasti, kmalu dobili nalogo, naj na svobodnem ozemlju izvedejo volitve v nove organe ljudske oblasti, v terenske narodnoosvobodilne odbore (NOO). Le-te so volili po načelu splošne, enake in neposredne volilne pravice, ki jo je posameznik pridobil po izpolnjenem 18. letu starosti. V primerjavi s predvojno jugoslovansko zakonodajo je bila starostna meja znižana za tri leta, volilno pravico so prvič dobile tudi ženske. Vendar volitve so bile praviloma javne in manifestativnega značaja, odbori OF pa so bili odgovorni za izvolitev politično ustreznih kandidatov.⁷⁶

Z vzpostavljanjem okrožnih, okrajnih in krajevnih NOO je prišlo do ločitve organov ljudske oblasti od organov političnega gibanja. Kot zaključek graditve nove ljudske oblasti je IOOF 27. junija 1942 izdal odlok o postavitvi Narodnega osvobodilnega sveta (NOS), ki je deloval v dobi prvega osvobojenega ozemlja, le malo časa pred veliko italijansko ofenzivo poleti leta 1942. S tem sta se oblastvena in politična funkcija ločili tudi zgoraj, kot so se osnovni nosilci oblasti že prej ločili na terenu. Narodnoosvobodilni svet je imel poverjeništa in poverjenike za občo upravo (Boris Kidrič), za zvezo z južnoslovanskimi narodi (Edvard Kardelj), za finance (Zoran Polič), za sodstvo (Jože Rus), za prosveto (France Lubej), za propagando (Edvard Kocbek), za kmetijstvo (Ivan Nemeč) in za prehrano (Tone Fajfar). Kot zastopnik NOV je bil v Narodnoosvobodilni svet imenovan njen komandant Franc Leskošek.⁷⁷

V članku »Nova slovenska demokracija« je Kidrič zapisal, da so NOO »najjasnejši dokaz politične volje slovenskega ljudstva« ter da ti odbori, ki »rastejo iz vseh naselij slovenskega svobodnega ozemlja«, predstavljajo »novo demokratično oblast«, medtem ko je bila z odlokom o ustanovitvi NOS na osvobojenem ozemlju ustanovljena vlada s poverjeništvu, s čimer je bila »dana možnost urejanja in načrtnega dela za vse ozemlje«.⁷⁸

⁷⁴ ARS, AS 1643, t. e. 73; Brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne fronte, 4. 10. 1944.

⁷⁵ ARS, AS 1643, t. e. 49; Dr. Božo Kobe, Izgradnja narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru demokratične federativne Jugoslavije.

⁷⁶ Vida Deželak Barič: Plime in oseke v razvoju Osvobodilne fronte. V: Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992, Ljubljana 2005 (dalje Deželak Barič: Plime in oseke v razvoju Osvobodilne fronte, SNZ) str. 643, 644.

⁷⁷ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 302.

⁷⁸ DLRS 3, dok. 21.

Ker pa postavitev NOS ni bila v skladu z bistvenim demokratičnim načelom volilnosti vseh oblastvenih organov, je IOOF načrtoval izvolitev in sklicanje najvišjega oblastvenega organa za svobodno ozemlje, Zbora odposlancev NOO, ki naj bi postal nekakšen prvi slovenski parlament in bi potrdil starega ali izvolil nov Narodnoosvobodilni svet, prvo revolucionarno vlado na prvem slovenskem osvobojenem ozemlju. O njegovi izvolitvi je IOOF izdal tudi odlok, ponekod so volitve že izvedli, sam zbor pa sta preprečila italijanska ofenziva in postopno zmanjševanje partizanskega ozemlja.⁷⁹

Proces graditve ljudske oblasti je ponovno pospešeno stekel po italijanski ofenzivi oziroma po kapitulaciji Italije, ko je bil ponovno osvobojen večji del ozemlja. Že 11. septembra 1943 je IOOF razpisal volitve odposlancev slovenskega naroda, ki so potekale med 20. in 25. septembrom. Na Zboru odposlancev slovenskega naroda, ki je potekal od 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju, je bilo izvoljenih 120 članov za Vrhovni plenum OF oziroma SNOO. Odbor, ki je bil neke vrste konstituanta, je postal vrhovni predstavniški in zakonodajni organ slovenskega naroda, medtem ko je bil IOOF oziroma predsedstvo SNOO njegov izvršni organ.⁸⁰

Volitve v Kočevski zbor in sam Kočevski zbor pa po Kidričevih besedah predstavljala dvojje: »Po eni plati ponovno zatrdilo slovenskih narodnih množic, da ostajajo zveste narodno osvobodilnemu gibanju in da zro v narodni oblasti, zrasli iz narodno osvobodilnega gibanja, svojo resnično, svojo lastno oblast, po drugi strani pa velikanski korak naprej v razvoju našega slovenskega parlamenta, v razvoju iz parlamentarnega zarodka, vzpostavljenega 1941, v resnični parlament, v izvoljeni parlament. Slovenski Narodno Osvobodilni Odbor, vzpostavljen na kočevskem Zboru, ni več sestavljen iz predstavnikov patriotskih skupin, ki so se odločile za narodno osvobodilno borbo, temveč je Zbor odposlancev slovenskega naroda, Zbor z vsemi parlamentarnimi kvalitetami, čeprav ustvarjen v razmerah, ki so vse prej kot pa ugodne za uveljavljanje formalnih zahtev in načel demokracije.«⁸¹

Pravi mejnik v razvoju slovenske državnosti v novi Jugoslaviji, ki so jo začeli graditi v duhu avnojskih sklepov, pa je postavilo zasedanje SNOO 19. in 20. februarja 1944. S sklicanjem v Kočevju izvoljenega SNOO na prvo zasedanje v Črnomelj, na katerem se je preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS), je ta namreč postal najvišji predstavniški organ slovenske državnosti v okviru Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). Črnomaljsko zasedanje je imelo za razliko od kočevskega zbora izrazito konstitutiven značaj, njegovi odloki pa so bili temelj narodne oblasti.⁸²

⁷⁹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 302; ARS, AS 1643, t. e. 70; Postanek, razvoj in struktura OF, NOV in POJ; ARS, fond Predsedstva narodnoosvobodilnega sveta (AS 1476), t. e. 2; Prebivalstvu osvobojenega slovenskega ozemlja, 11. 7. 1942.

⁸⁰ Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, knjiga 2 : Narod si bo pisal sodbo sam. Ljubljana 1985, str. 57–85.

⁸¹ ARS, AS 1643, t. e. 1; Prvo zasedanje Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta; Boris Kidrič, O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije, 1944.

⁸² Mikuž, Pregled zgodovine NOB, knjiga 3, str. 215.

Na zasedanju je bil sprejet tudi prvi ustavni dokument nove slovenske države v okviru federativne demokratične Jugoslavije, Izjava SNOS o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva, ki je med drugim poudarila, da se slovensko narodnoosvobodilno gibanje bori za zakonitost, enakopravnost (ne glede na spol, narodnost in raso), svobodo vesti, besede, tiska, zborovanja in združevanja, da je obramba domovine temeljna dolžnost vsakega državljana ter da je posledica narodnega izdajstva poleg drugih kazni tudi izguba državljanskih pravic.

Pobudniki za sprejetje takšnega dokumenta so bili pravniki v vrstah Vrhovnega plenuma OF: Makso Šnuderl, Lado Vavpetič in Darko Černej, ki so pripravljali večino dokumentov za to zasedanje. Zapletlo pa se je pri naslovu in vsebini izjave. Izjava se je namreč sprva imenovala Izjava SNOS o pravicah državljanov in je torej govorila o individualnih pravicah, vendar je bila spremenjena po Kardeljevem naročilu. Sprememba je izražala Kardeljevo gledanje, ki je prišlo do izraza tudi v njegovem povojnem odnosu do vprašanja človekovih pravic, ko je dajal prednost kolektivnim pravicam pred individualnimi.⁸³

Odloke je izdajalo predsedstvo SNOS-a, le-te pa so pripravljali odseki, ki jih je bilo sprva osem, kasneje pa zaradi političnega in gospodarskega razvoja ter zaradi prilagajanja odsekov poverjeništvom NKOKJ-a petnajst. Slovensko osvobodilno gibanje je obdržalo tako oblikovano sestavo in ni, tako kot so drugod po Jugoslaviji, ustanovilo Nacionalnega komiteja osvoboditve Slovenije (NKOS). Narodno vlado je predsedstvo SNOS-a postavilo šele tik pred osvoboditvijo, 5. maja 1945, v Ajdovščini. Ko se je vlada 10. maja 1945 preselila v Ljubljano, je imel Boris Kidrič ob tej priložnosti govor, v katerem je poudaril, da je Osvobodilna fronta predstavljala osnovno vsebino in obliko združitve in enotnosti ljudskih sil, brez katerih ne bi bilo zmage, zato je njihova glavna naloga varovati enotnost Osvobodilne fronte, varovati njen »ljudski demokratiški značaj«.⁸⁴

Vendar pa je bila slovenska partija že proti koncu vojne vse manj pripravljena odstopati od svoje načrtane poti prevzema oblasti, četudi je iz taktičnih razlogov včasih dajala drugačne izjave, zlasti za mednarodno javnost.⁸⁵ V monopolizaciji oblasti je namreč slovenska KP že med vojno prehitela druge dele države, izgubila pa se je tudi vsaj navidezna pluralnost znotraj OF, tako da je bila poleg prave opozicije šibkejša tudi znotrajfrontovska.⁸⁶

8. julija 1945 so na zboru sokolskih delegatov razpustili sokolsko organizacijo, saj so sokoli že med vojno večinoma postali člani partije, novo narodno vodstvo pa je kot posebno priznanje demokratičnemu krilu sokolske organizacije sklenilo, da ta

⁸³ Bogdan Osolnik: *Z ljubeznijo skozi surovi čas*. Novo mesto 2010, str. 470.

⁸⁴ Govor Borisa Kidriča v Ljubljani dne 10. maja 1945 ob prihodu prve slovenske vlade. V: *Junaška Ljubljana 1941–1945*, knjiga 2, Ljubljana 1985, str. 374.

⁸⁵ Jerca Vodusek Starič: *Vrtinec političnega spora*. V: *Žrtve vojne in revolucije*, Ljubljana 2005, str. 45.

⁸⁶ Aleš Gabrič: *Opozicija v Sloveniji po letu 1945*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005, št. 2, str. 106.

organizacija po osvoboditvi ne izgine brez sledu, temveč se po opravljenem poslanstvu sama prostovoljno in »častno« razide.⁸⁷

Drugače je bilo z Edvardom Kocbekom, ki je 22. septembra 1945 v pogovoru s Kidričem o značaju OF še vedno verjel, da bo mogoče iz OF ustvariti veliko koalicio. Očitno je v letu dni spoznal, kakšno je dejansko stanje, zato je začel opozarjati, da Osvobodilna fronta nevarno izgublja demokratično širino, da postaja »votla, prazna, mrtva organizacija, ki kot reprezentativni plašč pokriva partijo, partiji pomeni torej le nekaj pomožnega, razvojno in taktično potrebnega«.⁸⁸ Svoje misli oziroma nezadovoljstvo je v imenu »raznih ljudi v Osvobodilni fronti, posebno kristjanov« izrazil tudi na že večkrat omenjeni seji CK KPS 4. oktobra 1946. V svojem nastopu je Kocbek opozoril, da kot vsakdanja resnica kroži misel, da je OF le taktična stavba, ki bo obstajala toliko časa, dokler bo prijala partiji. Oblast partije je bila po njegovih besedah torej totalna. Čeprav vodilne vloge partije ni zanimal, temveč je zahteval le minimum pravic za svojo in druge nekdanje skupine v OF, je njegov nastop sprožil nezadovoljstvo med komunisti, vendar pa je partija Kocbeka še potrebovala tako zaradi notranjepolitičnih kot zunanjepolitičnih razmer, zato je do popolnega razkola med njimi prišlo šele v letih 1950–1952.⁸⁹

Sklep

Slovensko ljudstvo se je zaradi svoje protifašistične usmerjenosti množično odzvalo na odporniško gibanje, ki ga je v času okupacije slovenskega ozemlja združevala in vodila Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF SN), ustanovljena 26. aprila 1941 na pobudo Komunistične partije Slovenije (KPS). Odpor proti okupatorju je imel tudi simbolični pomen, saj so Slovenci z njim jasno pokazali, da hočejo živeti v svobodi in demokraciji. Organizacija se je tako začela hitro širiti in že jeseni 1941 je v Ljubljanski pokrajini postala nekakšna »država v državi«. S tem je do takrat marginalna stranka KPS v okviru OF začela odvezovati funkcije predvojnega političnega vodstva, ki je nasprotovalo takšnemu odporniškemu gibanju, predvsem zaradi svoje antikomunistične naravnosti. Po drugi strani tudi komunisti niso želeli sodelovati z tradicionalnimi meščanskimi strankami, v programu OF pa so zapisali, da bo po narodni osvoboditvi OF na slovenskem ozemlju prevzela oblast ter uvedla »dosledno ljudsko demokracijo«. Vrhovni plenum OF je še pred tem na svojem tretjem zasedanju 16. septembra 1941 sprejel sklep, da se konstituira v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), v drugem členu sklepa pa zapisal, da SNOO za časa osvobodilnega boja edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. S tem ni samo omajal legitimnost predvojne politične elite in hkrati predstavil OF kot novo silo, ki lahko

⁸⁷ France Lubej - Drejč: *Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem*, ob 40-letnici procesa na Taboru. Ljubljana 1980, str. 328.

⁸⁸ Andrej Inkret: *In stoletje bo zardelo : Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana 2011, str. 258, 259.

⁸⁹ Repe, »Liberalizem« v Sloveniji, str. 688–689.

predstavlja prave slovenske interese, temveč se je zaradi odloka o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, v katerem so bile določene smrtne kazni za narodno izdajo, denunciantstvo in aktivno podporo okupatorju, začelo vse večje obračunavanje s političnimi nasprotniki in jeseni 1941 je začela Varnostnoobveščevalna služba (VOS) obračunavati z vsemi, ki so jih šteli za narodne izdajalce in nasprotnike OF.

Prav tako je KPS zaradi svojega revolucionarnega značaja vnesla prvine nedemokracije tudi v notranji razvoj OF. Čeprav so se v peti temeljni točki skupine, delujoče v okviru OF, obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih, je komunistična partija, ki si je že od začetka prisvojila idejno in operativno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, dejansko imela vodilno vlogo znotraj Osvobodilne fronte. Edina skupina, liberalna Stara pravda, ki je hotela v OF nekaj besede in elementov koalicije, je bila izključena iz OF že leta 1941, drugi dve temeljni skupini (krščanskosocialistična in sokolska) pa sta 28. februarja 1943 na pritisk KPS podpisali t. i. Dolomitsko izjavo, s katero je bila tudi formalno priznana vodilna vloga KPS in odpravljena koalicijska narava OF. To je omogočilo kasnejšo vpeljavo enopartijskega sistema in absolutne partijske hegemonije.

Eva Mally

DEMOCRACY IN THE LIBERATION FRONT

S u m m a r y

Due to its anti-fascist orientation the Slovenian people responded extensively to the calls for the resistance movement, which was – during the occupation of the Slovenian territory – organised and led by the Liberation Front of the Slovenian Nation, founded on 26 April 1941 at the initiative of the Communist Party of Slovenia. The resistance against the occupiers also had symbolic significance, as Slovenians showed clearly that they wished to live in freedom and democracy. The organisation spread quickly and already in the autumn of 1941 it became a kind of a »state within the state« in the Ljubljana Province. In this way the previously marginal political party, Communist Party of Slovenia, started to deprive the pre-war political leadership of its positions, as the pre-war political leadership opposed such a resistance movement, especially due to its anti-communist orientation. On the other hand the communists did not want to work together with the traditional bourgeois parties, and in the programme of the Liberation Front it was stated that after the national liberation the Liberation Front would take over the power in the Slovenian territory and introduce a »consistent people's democracy«. Even before that, at its third session on 16 September 1941, the Supreme Plenum of the Liberation Front adopted a decision to constitute the Slovenian National Liberation Committee, while Article 2 of the decision stated that during the liberation struggle the Slovenian National Liberation Committee was the only body which could represent, organise and lead the Slovenian nation in all its territory. It did not only endanger the legitimacy of the pre-war political elite and simultaneously present the Liberation Front as a new force which could represent the true Slovenian interests, but also – due to the decree on the protection of the Slovenian nation and its liberation and unification movement, setting out death penalties for national treason, denunciation and active support of the occupiers – an increasingly intensive retaliation against the political opponents began. In the autumn of 1941 the Security Intelligence Service started settling the score with everyone seen as national traitors and opponents of the Liberation Front.

Furthermore, due to its revolutionary character the Communist Party of Slovenia also introduced non-democratic elements into the internal development of the Liberation Front. Even if in the fifth basic point the groups within the Liberation Front set out to remain loyal in their mutual relations, the Communist Party, which had initially taken over the ideological and operational leadership of the national liberation movement, in fact had the leading role within the Liberation Front. The only group which wanted to have some say and ensure the elements of a coalition in the matters of the Liberation Front, the liberal *Stara pravda* («Old Justice»), was excluded from the Liberation Front as early as in 1941. On 28 February 1943 the other two founding groups (Christian Socialists and the so-called *Sokoli* – a patriotic gymnastic society) signed the so-called Dolomites Declaration due to the pressure of the Communist Party of Slovenia, formally acknowledging the leading role of the Communist Party of Slovenia and abolishing the coalition nature of the Liberation Front. Later this allowed for the introduction of the single-party system and the absolute Party hegemony.

1.01
Prejeto 18. 4. 2011

UDK 355.425.4:355.40(497.4)"1941/1945"

Tadeja Tominšek Čehulić*

Vloga varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu: smrt ali usmrnitev¹

IZVLEČEK

Naraščajoče okupatorsko nasilje, odpor proti njemu in notranji spopad slovenskega partizanskega (revolucionarnega) in protipartizanskega (protirevolucionarnega) tabora je okvir članka, ki obravnava delovanje in značaj partizanskega sodstva v času druge svetovne vojne in tudi vpliv Varnostno-obveščevalne službe OF in njenih naslednic nanj. Njihovo delovanje je izrazito določala vloga KPS v partizanskem gibanju, saj je ta VOS in njeno naslednico OZNO uporabljala tudi kot sredstvo za načrtovani prevzem oblasti.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, revolucionarno nasilje, VOS OF, OZNA, partizansko sodstvo, kaznovalna politika

THE ROLE OF SECURITY AND INTELLIGENCE BODIES OF THE PARTISAN MOVEMENT IN THE PARTISAN JUDICIAL ADMINISTRATION: DEATH OR EXECUTION

ABSTRACT

The increasing violence of the occupiers, resistance against it and the internal conflict between the Slovenian partisan (revolutionary) and anti-partisan (anti-revolutionary) camp represents the framework for the following article, which focuses on the functioning and character of the partisan judicial administration during World War II as well as on the influence that the Security Intelligence Service of the Liberation Front and its successors had on it. The functioning of the judiciary was defined by the role of the Communist Party of Slovenia in the partisan movement, since this organisation used the Security Intelligence Service and its successor, Department for the Protection of People, as one of the means for the planned takeover of power.

Key words: Slovenia, World War II, revolutionary violence, Security Intelligence Service of the Liberation Front, Department for the Protection of People, partisan judicial administration, punitive policy

* **Mag., asistentka z magisterijem, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: tominsek-cehulic.tadeja@inz.si**

¹ Prispevek temelji na gradivu Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (1941–1946), ki ga ustvarjajo na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani; podatke o izvršenih smrtnih kaznih po obsodbi pred vojaškimi in drugimi sodišči v Sloveniji sta zbrali Dunja Dobaja in mag. Tadeja Tominšek Čehulić.

Druga svetovna vojna je v slovenski prostor vdrla ne samo po obdobju velike gospodarske depresije, temveč tudi krize liberalne države in njenih institucij v Evropi v tridesetih letih 20. stoletja. Vojna sicer ni pomenila samo padca vrednot dotedanjih liberalnih družb, temveč tudi kapitulacijo moralnih vrednot. Med njimi je bilo tudi zaupanje v pravo in sodni sistem, torej v vladavino zakona ter v dotlej uveljavljene pravice in svoboščine državljanov. Evropska politična desnica, ki je tedaj predstavljala resno grožnjo liberalnim institucijam, je za svoje potrebe izrabila tudi sodstvo, kar je bilo mogoče, saj je slednje konstitutivna veja oblasti. Na drugi strani pa je z vzhoda v Evropo zavel strah pred socialno revolucijo leninističnega oziroma stalinističnega tipa, čeprav Sovjetska zveza tik pred drugo svetovno vojno revolucije ni bila sposobna »izvoziti«. Vendarle je bilo že jasno, da sama izrablja sodstvo v politične namene.²

Vojna je sicer že sama po sebi omejitvev, ki se postavlja po robu sodstvu, saj se v njenih okvirih lahko vzpostavi samo določene sodne oblike. A ne samo to. Vojna je kot način nasilnega reševanja konfliktov prežeta s smrtnimi žrtvami, zato smrtna kazen tedaj ne nosi enake teže kot v miru. Njena pojavnost pred drugo svetovno vojno tudi ni bila tuja slovenskemu prostoru. Poznalo in izvajalo jo je vojaško sodstvo v prvi svetovni vojni, svoje mesto pa je zatem našla tudi v kazenskih zakonikih prve Jugoslavije, pri čemer ji je nasprotovala le peščica, in še te javno tako rekoč ni bilo čutiti.³ Kraljevina Jugoslavija jo je, če se navežemo le na vojne situacije, predvidevala za veleizdajo in vojno izdajstvo z vojaško službo ter za ščuvanje proti državni oblasti.⁴ A tudi v sosednjih državah, Italiji in Avstriji, ki sta smrtno kazen dotlej uspeli izrinuti iz svojih kazenskih zakonikov, sta jo ponovno uzakonila v Italiji fašizem in v Avstriji nacizem.⁵

V obdobju med obema vojnama torej ni bilo ustvarjeno okolje, v katerem bi – vsaj na mednarodni ravni, če že ne doma – zaživele institucije, ki bi budno varovale človekove pravice. V vrtincu politike moči, gospodarskega rivalstva med državami in vse bolj glasnih nacionalizmov v Evropi te niso mogle zaživeti, liberalne ideje in ideje o prostem trgu ter upoštevanju človekovih pravic pa so dobile novo priložnost šele po padcu omenjene politike moči, torej ob koncu druge svetovne vojne.⁶

Druga svetovna vojna je imela s svojo vseobsežnostjo tudi za Slovenijo težke posledice. Vojna je bila totalna in je terjala mnogo življenj (vsaj 83.000⁷) ter tudi dru-

² Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914–1991. Ljubljana 2000, str. 103–106.

³ Peter Vodopivec: Slovenci in smrtna kazen (1848–1941). V: Smrtna kazen, zbornik. Ljubljana 1989 (dalje Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen), str. 218–220, 225.

⁴ Jelka Melik: V imenu Njegovega veličanstva kralja : kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941. Ljubljana 2000 (dalje Melik, V imenu njegovega veličanstva kralja), str. 116.

⁵ Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen, str. 226.

⁶ Micheline R. Ishay: The History of Human Rights. From Ancient Times to the Globalisation Era. Berkely 2008, str. 176–180.

⁷ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997–30. 9. 2010]. Podatkovna zbirka (dalje Smrtne žrtve, INZ).

gače prizadela ljudi; »preorala« je mesta in vasi. A ko so sosednje države, članice sil osi, okupirale tedanjo Slovenijo kot del Kraljevine Jugoslavije, so njeno ozemlje razkosale in (ene prej, druge malo pozneje) začele izvajati nasilne ukrepe proti prebivalstvu (internacije, zapori, streljanja itd.). Ustvarjeni so bili pogoji okupacije, nasilja, nedemokratskih institucij, nesvobode, v kar je Slovenijo potisnil splet nasilnih dogodkov v Evropi in svetu. Vse to je znotraj Slovenije sprožilo specifične zgodovinske procese, ki so se najbolj intenzivno odvijali v Ljubljanski pokrajini. Tam je okupaciji kmalu sledil odpor dela prebivalstva okupatorjem, v katerem so komunisti prevzeli vodstvo in zlasti leta 1942 ponekod razvili revolucionarni teror. Kot odziv na to se je med delom prebivalstva tudi zato razvila (oborožena) kolaboracija, ki je v času zaostrenih vojnih razmer vodila v državljanski spopad.⁸ Za prebivalstvo pa so bile posledice težke. Okupatorsko nasilje je med vojno zahtevalo več deset tisoč življenj, medtem ko jih je medslopevski konflikt povzročil še približno 12.700.⁹

Procesi, ki so v Sloveniji potekali med vojno, so v veliki meri že raziskani, kar pa ne velja povsem za vlogo varnostno-obveščevalnih in drugih organov partizanskega gibanja znotraj nastajajočega partizanskega sodstva med drugo svetovno vojno. Omenjena vloga je namreč omejevala potencial, da bi partizansko gibanje, ki je z razvojem vojne postalo najpomembnejši politični dejavnik, proti domačim nasprotnikom partizanstva uporabilo bolj demokratičen način, ki bi temeljil na zakonski podlagi.

Partizansko gibanje je začelo zlasti zatem, ko se je po kapitulaciji Italije jeseni 1943 bolj razmahnilo, v Sloveniji počasi razvijati lastno vojaško sodstvo. To je bilo med drugim pristojno za civilne osebe in je poznalo tudi smrtno kazen.¹⁰ Sicer je že Odlok Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora o zaščiti slovenskega naroda jeseni 1941 opredelil dejanja, za katera naj partizanska (vojaška) sodišča prisodijo smrtno kazen, pri čemer je šlo za dejanja, uperjena proti partizanskemu gibanju, in za vse osebe, organizirane zunaj OF. Odlok je tudi opredelil, da naj sodišča delujejo po naglem, ustnem in tajnem postopku.¹¹ Vendarle pa tedaj partizansko sodstvo še ni bilo organizirano, do napadov na nasprotnike osvobodilnega gibanja in Osvobodilne fronte pa je prihajalo tako prej kot potem, torej je odlok nekako »prehiteval« dejansko stanje.¹² Njegov pomen je zato zlasti v tem, da je nasprotnike partizanstva postavil zunaj zakona, obenem pa naj bi komunisti s tem nakazali težnjo po monopoliziranju odpora.¹³

⁸ Boris Mlakar: Krog nasilja med Slovenci v vojnih letih od 1941 do 1945. V: Žrtve vojne in revolucije, Ljubljana 2004, str. 22–28.

⁹ Smrtne žrtve, INZ.

¹⁰ Melik, V imenu njegovega veličanstva kralja, str. 116.

¹¹ Odlok Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev. V: Dokumenti VOS, OF, NZ in pravosodja 1941–1945. Ljubljana 1976 (dalje Dokumenti VOS), dok. 10, str. 14–15.

¹² Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006 (dalje Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje), str. 58–59.

¹³ Lovro Šturm: Pravo in nepravo. V: Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2004 (dalje Šturm, Pravo in nepravo), str. 101.

Komunistična partija je kmalu pokazala interes, da zasede pomembno mesto tako v vojski kot v obveščevalni službi. Varnostno-obveščevalno službo OF (VOS OF) je ustanovil Centralni komite KPS (CK KPS) brez vednosti IOOF že avgusta 1941¹⁴ in je odtlej nastopala proti (dejanskim in domnevnim) nasprotnikom partizanskega gibanja. Njene okrožne komisije (OK VOS) so namreč izvajale aretacije, spremljale jetnike, izvrševale usmrtitve tistih, ki so jih določile za usmrtitev idr., poleg tega pa so do nastopa funkcije javnega tožilstva te komisije opravljale tudi to nalogo.¹⁵ Imele pa so tudi obveščevalne naloge. Glede na to, da je bila VOS OF izključno v domeni Komunistične partije,¹⁶ je bila pod njenim nadzorom in je odgovarjala neposredno Centralnemu komiteju KPS, od tam pa dobivala tudi politične usmeritve za svoje ukrepanje.¹⁷

VOS OF, ki je svoje delo zunaj meja Ljubljanske pokrajine razmahnila v glavnem šele po kapitulaciji Italije, ponekod vse do njene ukinitve februarja 1944 ni zaživela (Štajerska, Koroška).¹⁸ Kjer pa dotlej ni imela svojih oddelkov, je partijsko vodstvo zgoraj omenjeno vlogo podelilo tudi partizanskim enotam in oddelkom Narodne zaščite (NZ).¹⁹ Slednji so imeli namreč značaj nekakšne policije partizanskega gibanja, ki je bila podrejena poveljstvu slovenskih partizanskih čet (kasneje štabom) in jo je IOOF ustanovil oktobra 1941.²⁰ Dejansko naj bi na začetku delovala kot nekakšna krajevna »gverila«, ki se je sprva širila zlasti po Ljubljanski pokrajini, medtem ko naj bi večkrat svoje akcije izvajala tudi brez sodelovanja s partizanskimi enotami.²¹ Te formacije pa so bile marsikje organsko, če ne celo kadrovsko povezane.²² Medtem ko dokumenti ne omenjajo, da bi zgoraj navedene

¹⁴ Vida Deželak Barič: Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943. Ljubljana 2007 (dalje Deželak Barič, KPS 1941–1943), str. 70.

¹⁵ Tone Ferenc: Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Ljubljana 2002 (dalje Ferenc Dies irae), str. 427; Deželak Barič, KPS 1941–1943, str. 72–73.

¹⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralna komisija varnostno-obveščevalne službe (AS 1483), šk. 4, dok. 45, Navodila za izgraditev varnostno-obveščevalne službe na terenu in v vojski; Ferenc, Dies irae, str. 426–427.

¹⁷ Deželak Barič, KPS 1941–1943, str. 72–74.

¹⁸ Prav tam, str. 72.

¹⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2. Ljubljana 1964 (dalje DLRS, 2), dok. 15, str. 28–30. Odlomek iz poročila Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z dne 1. 5. 1942 Vrhovnemu štabu Narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije o Narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji. V: Dokumenti VOS, str. 46–48. Odlomek iz navodila Centralnega komiteja KPS z dne 20. 11. 1942 Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko. V: Dokumenti VOS, str. 92.

²⁰ O osnovnih nalogah vaše zaščite. V: Dokumenti VOS, dok. 2, str. 12. Odlok Izvršnega odbora OF in Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z dne 17. 10. 1941 o ustanovitvi Narodne zaščite. V: Dokumenti VOS, str. 16; Naloge Narodne zaščite v Slovenskem narodno-osvobodilnem boju. V: Dokumenti VOS, str. 22.

²¹ Dušan Bravničar: Nastanek in razvoj narodne zaščite v Sloveniji do prehoda v Odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS. V: Zaščita Narodnoosvobodilnega boja. Ljubljana 1976, str. 59–60, 63.

²² Odlomek iz poročila članice Centralne komisije Varnostno-obveščevalne službe Zdenke Kidrič z dne 3. 11. 1942 Edvardu Kardelju. V: Dokumenti VOS, str. 88; DLRS, knjiga V, Ljubljana 1978, dok. 139, str. 393–394.

naloge (aretacije nasprotnikov partizanstva, usmrčitve itd.) podelili tudi terenskim odborom Osvobodilne fronte (OF), kot večkrat pričajo ustni viri.²³

Zgoraj navedena dejstva dajejo vtis, da komunistična partija z nastopom vojne ni želela ničesar prepustiti naključju, medtem ko so tudi z ustanovitvijo VOS in njeno kadrovske sestavo – vedno bolj je bilo namreč zaželeno članstvo v partiji²⁴ – ter podrejenostjo partiji komunisti že nakazali težnjo vsaj po prevzemu vodilne vloge v odporu, če že jim Kominterneta tedaj ni dovolila javno izkazovati težnje po izvedbi socialne revolucije.²⁵

Pred avgustom 1943 je bilo v Sloveniji namreč partizansko (vojaško) sodstvo omejeno le na posamezna območja, ob tem pa je (občasno) izvajalo zelo poenostavljene, nagle postopke.²⁶ Treba se je vprašati, do kakšne mere te postopke sploh lahko obravnavamo kot sodne, saj je manjkal marsikateri postopkovni element. Obveščevalna služba protikomunističnega tabora je za leto 1942 povzela mnenje nekdanjega partizana, da je bila tedaj sodna oblast dejansko v rokah četnega politkomisarja, čigar odločitve so nato nadrejeni vojaški organi le še potrdili. Obdolženci menda večkrat niso poznali obtožbe, zato tudi niso mogli pripraviti lastnega zagovora, kakor se tudi niso mogli soočiti s pričami. Že tedaj pa naj bi bil najhujše kaznovan »politični delikt«,²⁷ kar je imela v domeni prav VOS. Arhivsko gradivo iz tega obdobja, ki pa je pomanjkljivo ohranjeno, priča le o dveh izvršenih smrtnih kaznih nad civilnima osebama, ki sta ju dosodili partizanski sodišči.²⁸ Ta so bila tedaj res v domeni čet in bataljonov, kasneje pa štabov odredov ali grup odredov.²⁹ Statistična analiza seznama žrtev druge svetovne vojne kaže, med drugim tudi zaradi pomanjkanja dokumentov za prvi dve leti vojne, da naj bi dotlej torej šlo večinoma za obračune brez uvedbe kakršnega koli sodnega postopka,³⁰ v ozadju katerih so bili prej omenjeni organi partizanskega gibanja. Lahko predvidevamo, da je na ostrino obračunavanja z (dejanskimi in domnevnimi) nasprotniki partizanskega gibanja vplivalo več procesov. Verjetno so imeli dogodki v Srbiji ob koncu leta 1941, ko je prišlo do spopada med Mihajlovičevimi četniki in partizani, nezamarnljiv vpliv, a tudi Kardeljeva stališča, da je treba ostreje nastopiti proti nasprotnikom partizanskega gibanja in se začeti pripravljati na socialno revolucijo.³¹

²³ Smrtne žrtve, INZ.

²⁴ Deželak Barič, KPS 1941–1943, str. 76.

²⁵ Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje, str. 99, 107.

²⁶ Šturm, Pravo in nepravo str. 101; Damijan Guštin: Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941–1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1 (dalje Guštin, Razvoj vojaškega sodstva), str. 52; Ferenc, Dies irae, str. 405.

²⁷ ARS, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek (AS 1912), Vesti IV, šk. 5, fasc. 110a/I, ae 13, 28. 7. 1942–18. 8. 1942, Originalno poročilo bivšega partizana, str. 1.

²⁸ Smrtne žrtve, INZ.

²⁹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1976, str. 302.

³⁰ Smrtne Smrtne žrtve, INZ; Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 53.

³¹ Bojan Godeša: Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. V: Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2004 (dalje Godeša, Ustanovitev SNOO), str. 33–34.

Morda je v tem obdobju na ostrino obračuna z nasprotniki vplivala prav naravnost slovenskih (jugoslovanskih) komunistov k socialni revoluciji, ki je bila tedaj celo v nasprotju s kominternsko linijo, ki je zaradi sovjetskih mednarodnih interesov tedaj še zadrževala te težnje.³² Konec januarja 1942 je nato slovensko vodstvo partizanskega gibanja zagrozilo s smrtno kaznijo vsakomur, ki se vojaško organizira zunaj OF.³³ Leta 1942 sta sicer politični pragmatizem in taktika partije vplivala na plime in oseke v ostrini obračunavanja z nasprotniki. Najbolj pa leta 1942 izstopa obdobje partizanskega nasilja, ki je izbruhnilo v Ljubljanski pokrajini po pomladanskih in poletnih mesecih partizanskih zmag,³⁴ saj je zahtevalo več kot 500 civilnih žrtev,³⁵ dejanskih ali domnevnih nasprotnikov partizanskega gibanja, od katerih jih je samo VOS na območju svojega delovanja, torej v Ljubljani in okolici, zakrivila 79. Že glede na skupno število pobitih v tem času lahko domnevamo, da večina le ni mogla odigrati vloge italijanskih zaupnikov, torej se za tem že skriva ideološki naboj. Vsekakor lahko prav za akcije VOS trdimo, da je šlo za obračune s političnimi nasprotniki partizanskega gibanja, pri čemer naj bi bile akcije VOS izgrajene na podlagi premisleka o njihovih političnih učinkih.³⁶

Na pojav zgoraj omenjenega partizanskega nasilja se je že poleti 1942 odzvalo vodstvo KPS, ki so ga zaskrbele politične posledice. CK KPS je zato v začetku julija 1942 pozval, naj se ne zaostrojuje odnosa med »partizanskimi četami in civilnim prebivalstvom«,³⁷ sočasno pa se je oglašil tudi Edvard Kardelj in posvaril pred »vrto- glavico zaradi uspehov« in škodo, ki jo lahko ta zada partizanskemu gibanju.³⁸ V primerjavi s predhodnim obdobjem kaže, da je VOS res za nekaj časa »upočasnila« izvajanje usmrtitev nasprotnikov partizanskega gibanja, saj je po julijskem opozorilu leta 1942 do konca tega leta usmrtila 23 oseb.³⁹

Novo zarezo je kmalu pomenilo obdobje velike italijanske ofenzive od sredine julija do začetka novembra 1942, ko so se v pogojih okrepljenega okupatorskega nasilja zaostрила tudi latentna nasprotja med domačima nasprotnima taboroma – partizanskim in protipartizanskim. Tedaj se je namreč oborožil tudi protipartizanski tabor, ki je stopil pod okrilje italijanskega okupatorja in ustanovil oborožene oddelke vaških straž.⁴⁰

³² Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno, str. 43–44.

³³ Godeša, Ustanovitev SNOO, str. 33–34.

³⁴ Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem : 1941–1945. 1. Država v državi. Ljubljana 1987 (dalje Ferenc, Ljudska oblast, 1), str. 352–359.

³⁵ Smrtne žrtve, INZ.

³⁶ ARS, AS 1483, šk. 4, VOS –II- 1/8, dok. 166, Pismo Krivic Vladimirja Zdenki Kidrič, 4. 9. 1942.; dok. 239–246, Korespondenca Zdenke Kidrič Ivanu Krajačiču, 29. 12. 1942, Smrtne žrtve, INZ.

³⁷ DLRS, 2, dok. 149, str. 416.

³⁸ DLRS, 2, dok. 151, str. 420.

³⁹ Smrtne žrtve, INZ.

⁴⁰ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo (1943–1945). Ljubljana 2003 (dalje Mlakar, Domobranstvo), str. 21–35.

Žrtvoslovna slika pokaže tako posledice omenjenega spopada med domačima nasprotnima taboroma, kot tudi da slutiti, da tako spor kot revolucionarno nasilje tedaj nista obmirovala. Samo medsebojni vojaški obračuni oboroženih oddelkov domačih sprtih strani so do konca leta 1942 na obeh straneh skupaj zahtevali 334 življenj, medtem ko je partizansko gibanje samo po julijskem Kardeljevem opozorilu do konca leta 1942 brez sodnega postopka obračunalo z vsaj 643 civilisti (večinoma v Ljubljanski pokrajini), so protipartizanski oddelki v samostojnih ali skupnih akcijah z italijanskimi enotami ubili 82 civilistov, od katerih jih je bila približno polovica aktivistov OF.⁴¹

Italijanska ofenziva leta 1942 in oborožen nastop protirevolucionarnega tabora sta partizansko gibanje jeseni 1942 namreč potisnila v nezavidljiv položaj, kar je vplivalo tudi na stališče slovenskega partijskega vodstva, da je treba zaostri obračun s protirevolucionarnim taborom, da bi partizansko gibanje zopet prevzelo pobudo.⁴² Ofenziva je močno prizadela partizanske enote, saj so izgubile približno 600 borcev;⁴³ menda je dodobra zdesetkala Narodno zaščito, ki so jo morali nato, razen v Ljubljani,⁴⁴ vzpostaviti tako rekoč na novo.⁴⁵ VOS OF pa je ob koncu leta 1942 in na začetku leta 1943 bolj zaznamovala težnja partijskega vodstva po organiziranju »varnostne službe« na Gorenjskem in strateško vedno pomembnejši Primorski.⁴⁶ Tako je je od začetka 1943 leta do kapitulacija Italije zakrivila 13 civilnih žrtev, medtem ko je njena vloga postala zopet bolj opazna prav ob jesenskem obračunu z zajetimi vaškimi stražarji in slovenskimi četniki.⁴⁷

Bližalo se je obdobje, ko so začeli ustanavljati bolj ali manj redna vojaška sodišča, kar zasledimo od poletja 1943 dalje, in to na zahtevo Edvarda Kardelja, ko je sam spoznal položaj na Hrvaškem. Vodstvo slovenskega partizanskega gibanja je vojaškemu sodstvu podelilo vlogo rabsodnika za zadeve vojaškega in »nevojaškega« značaja, medtem ko je tričlanska sestava sodišč odsevala monopolno vlogo partije. Člani sodišč so bili namreč tudi politkomisarji in zastopniki iz vrst partizanov, medtem ko so vlogo poklicnega pravnikar videli v tem, da nadzoruje izvajanje osnovnih pravnih načel.⁴⁸ Tak pristop je zaslediti v postopkovni praksi vojaških

⁴¹ Prav tam.

⁴² DLRS, knjiga 3, Ljubljana 1966, dok. 92, str. 193. Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 207 (dalje Jesen 1942), str. 531–574.

⁴³ Smrtne žrtve, INZ.

⁴⁴ Odlomki iz poročila Edvarda Kardelja z dne 14. 12. 1942 generalnemu sekretarju KP Jugoslavije Josipu Brozu - Titu o položaju v Sloveniji. V: Dokumenti VOS, dok. 49, str. 103–104.

⁴⁵ Odlomek iz pisma člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja iz Dolomitov z dne 5. 1. 1943 članici poverjeništa CK KPS za Ljubljano Lidiji Šentjunc z navodili za delo. V: Dokumenti VOS, dok. 50, str. 109.

⁴⁶ Odlomki iz poročila Edvarda Kardelja z dne 14. 12. 1942 generalnemu sekretarju KP Jugoslavije Josipu Brozu - Titu o položaju v Sloveniji, dok. št. 49. V: Dokumenti VOS, str. 103–104. Jesen 1942, dok. 209, str. 606.

⁴⁷ Smrtne žrtve, INZ.

⁴⁸ Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992 (dalje Vodušek Starič, Prevzem oblasti), str. 18; ARS, fond Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (AS 1851), te 156, ae 2621, Zakon o sudskom uredjenju u SSSR, saveznim in autonomnim

sodišč,⁴⁹ pri čemer naj bi Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije uporabljali bolj kot tehnični pripomoček.⁵⁰ Kaznovalno vlogo je »dopolnila« vzgojno-politična vloga,⁵¹ pri čemer bi sodne oblike pomenile samo eno od oblik boja proti nasprotnikom. Vsekakor je tudi med »partizanskimi pravniki« zaslediti različne poglede na ostrino tega »sodnega obračuna« z nasprotniki, obenem pa je že videti, da se je že med vojno snoval sodni sistem, ki so ga nameravali uporabiti tudi po koncu vojne za vse, ki bi bili obsojeni za medvojna dejanja oziroma prestopke.⁵² Z namenom spraviti revolucijo v zakonske okvire,⁵³ gre verjetno samodejno z roko v roki tudi nujna, da jim po vojni ne bi bilo treba sprejemati zakonov, ki bi jih morali nato uporabljati retroaktivno.

Poleg monopolne vloge partije je to vojaško sodstvo, kot dotlej, še vedno zaznamovalo pomanjkanje sodne oblasti in kadrov ter ne nazadnje po večini tudi pravnega čuta.⁵⁴ Avgustovska odlok in pravilnik o delovanju vojaških sodišč iz leta 1943 sta sicer uvedla institucijo tožilca, čigar vloga je bila še vedno omejena. Poleg tega je bil tožilec iz politkomisarske sestave, a sta med drugim veliko vlogo v preiskavi prepustila prav VOS.⁵⁵ Nekateri pravniki v partizanskem gibanju so že 10.–11. oktobra 1943 na prvem zboru pravnikov na Suhorju opozarjali, da je bila dotlej ogrožena neodvisnost (vojaškega) sodstva in pravni čut ni bil dovolj upoštevan,⁵⁶ a tako strokovno presojo oziroma kritike zasledimo tudi pozneje, tako rekoč do konca vojne.⁵⁷

Prevelika vloga VOS v sodnih postopkih partizanskih vojaških sodišč se je izkazala prav jeseni 1943, ko so ta odigrala pomembno vlogo v obračunu z zajetimi vaškimi stražarji in slovenskimi četniki. CK KPS je bil sicer konec avgusta 1943 prepričan, naj sodstvo ob kapitulaciji Italije odigra nekakšno »amnestijsko vlogo«,

republikama primljen od Vrhovnog Sovjeta SSSR 16. 8. 1938 godine. Gl. ARS, AS 1851, te 156, ae 2621, Pravne študije.

⁴⁹ ARS, AS 1851, fasc. 157, mapa 2, Področno vojaško sodišče za Belo krajino, PVS 33/44, 17. 3. 1944, Na položaju.

⁵⁰ Zoran Polič: Vojaško sodstvo v Narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni fronti. Ljubljana 1985 (dalje Polič, Vojaško sodstvo), str. 35.

⁵¹ ARS, AS 1851, te 156, ae 2621, Zakon o sudskom uredjenju u SSSR, saveznim in autonomnim republikama primljen od Vrhovnog Sovjeta SSSR 16. 8. 1938 godine; ARS, AS 1851, te 155, ae 2622 in te 156, ae 2627; Jernej Stante: Naša sodna praksa, 12. 5. 1944, Poglavlje »Kazen ali vzgojno sredstvo!«. ARS, AS 1851, te 155, a. 2621, dr. Božidar Kobe, Vojaško sodstvo Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih oddelkov Slovenije, str. 3–8.

⁵² ARS, AS 1851, te 155, ae 2621, Pravne študije [prispevek brez naslova], str. 7.

⁵³ Polič, Vojaško sodstvo, str. 37.

⁵⁴ Ferenc, Dies irae, str. 405–410. Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 57.

⁵⁵ Navodilo št. 1 vsem brigadnim in odrednim vojaškim sodiščem. V: Dokumenti VOS, str. 211–212; Zoran Polič: Reorganizacija našega sodstva. V: Dokumenti VOS, str. 210; Ferenc, Dies irae, str. 427; Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 57.

⁵⁶ France Hočevar: Nastajanje novega prava in vloga pravnikov v narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985, str. 20–21.

⁵⁷ ARS, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), Odsek za sodstvo, šk. 49, Višje narodno sodišče za PNOO za Slovensko Primorje, 15. 3. 1945.

ki bi doma sprožila diferenciacijo v protipartizanskih vrstah, a pred svetom izkazala pripravljenost partije k omejevanju državljanske vojne.⁵⁸ Do kakršnega koli odloka na to temo pa ni prišlo, tako da so omenjena sodišča na jesen od več kot tisočglave množice (po ocenah približno 1400⁵⁹) zajetih protipartizanskih borcev obsodila na smrt in usmrtila 244 oseb, vsaj 311 ustreljenih pa niso postavili pred sodišče, medtem ko so sodne postopke izvedli tudi nad nekaterimi civilisti, pri čemer so bile opazne vse zgoraj naštete pomanjkljivosti sodnih postopkov.⁶⁰ V postopkih pred vojaškimi sodišči se je, kot smo že omenili, odražala prevelika vloga VOS OF, in to tako v fazi preiskave, ko je zapore polnila tudi z ljudmi, za katere ni imela trdnih obremenilnih dokazov, kot tudi v primerih ko je po posameznike po lastni presoji celo izvzela iz nadaljnega sodnega postopka ter jih usmrtila, kot je bil primer v Beli krajini.⁶¹ Še bolj problematično pa je bilo dejstvo, da so bili v tem času člani OK VOS tudi tožilci pri področnih vojaških sodiščih,⁶² OK VOS pa so prevzemale tudi upravo nad zapori in prav njihovi oddelki so izvajali usmrtitve na smrt obsojenih.⁶³

Glavni štab NOV in POS je sicer 15. septembra 1943 spremenil dotedanja vojaška sodišča v stalna ali področna sodišča, ki so formalno kot del zaledne oblasti postala v prvi vrsti pristojna za civilno prebivalstvo.⁶⁴ Kjer je bilo možno ta sodišča vzpostaviti, so bila v sodni postopek sicer vgrajena varovala, a tudi izjeme za čas intenzivnih bojov in hitrih premikov.⁶⁵ Tako so še vedno obstajala izredna sodišča, ki so jih jeseni 1943 uporabili tudi za sojenje nekaterim ujetim pripadnikom protipartizanskih enot, nato pa v primerih, ko bi bil onemogočen stik z brigadnim ali odrednim sodiščem.⁶⁶

Vojaški in politični dogodki jeseni 1943, ko je VOS za časa nemškega vdora dobila pristojnosti pri odločanju o življenju in smrti vseh zapornikov, ki so bili pred sodiščem obsojeni na smrt, pa tudi dela tistih, ki so bili dodeljeni v delavske bataljone,⁶⁷ niso edini vzrok za ostrino tedanjega obračuna z (dejanskimi in domnevnimi) nasprotniki, temveč so bili vzroki tudi v dejstvu, da sta se je tedaj začela intenzivno krepiti tako partizansko gibanje kakor tudi VOS OF, ki je tedaj razširila območje svojega delovanja. Poleg tega je velika nemška ofenziva za nekaj mesecev

⁵⁸ Deželak Barič, KPS 1941–1943, str. 326.

⁵⁹ Mlakar, Domobranstvo, str. 37–72; Ferenc, Dies irae, str. 187–208, 307–389.

⁶⁰ Več o tem Ferenc, Dies irae.

⁶¹ Ferenc, Dies irae, str. 613–614, 618; Rudi Vogrič: Boj Belokranjcev. Ljubljana 1973 (dalje Vogrič, Boj Belkranjcev), str. 306.

⁶² Ferenc, Dies irae, str. 546; ARS, AS 1867, Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov (AS 1867), te 8, mapa II: Področno vojaško sodišče v Ribnici, Zapisnik z dne 15. 10. 1943 in z dne 18. 10. 1943 ter Sodba z dne, 23. 10. 1943.

⁶³ Ferenc, Dies irae, str. 508, 521, 541–542.

⁶⁴ Navodilo št. 2 vsem brigadnim, odrednim in področnim sodiščem. V: Dokumenti VOS, str. 217–218. Pravilnik za organizacijo in poslovanje brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 222–227

⁶⁵ Pravilnik za organizacijo in poslovanje brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 226.

⁶⁶ Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 56.

⁶⁷ Deželak Barič, KPS 1941–1943, str. 331.

zaustavila razvoj vojaškega sodstva, zato je do pomladi 1944 na tem področju prihajalo le do manjših »kozmetičnih« popravkov.⁶⁸

Od septembra 1943 do konca tega leta je VOS obračunala z vsaj 77 civilisti in 26 osebami neznanega vojaškega statusa, pri čemer tedaj glavnina žrtev ni bila več iz Ljubljanske pokrajine, temveč iz drugih slovenskih pokrajin, pretežno z Gorenjske.⁶⁹ Na drugi strani pa je bilo v obdobju brigadnega in odrednega sodstva in do konca leta 1943 izvršenih vsaj 17 smrtnih obsodb nad civilisti, dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki partizanskega gibanja, medtem ko za 14 oseb ne vemo, ali so pripadale kaki vojaški formaciji. Če izvzamemo VOS, so druge partizanske formacije od septembra 1943 in do konca tega leta brez sodnega postopka obračunale še s 405 civilisti in 55 osebami neugotovljenega vojaškega statusa.⁷⁰ V tem času je v dokumentih že razbrati, da se je VOS dobro zavedala svoje vloge, saj je večkrat negodovala v primerih, ko so posamezne partizanske enote izvajale samostojne akcije ali usmrtitve, ki so bile praviloma v domeni VOS.⁷¹

Po razširitvi VOS zunaj meja Ljubljanske pokrajine, torej zlasti v obdobju po kapitulaciji Italije, je bila njena vloga predvsem v preprečevanju pojava ali razvoja protirevolucije v drugih slovenskih pokrajinah,⁷² kar se je sčasoma mešalo tudi s strahom partije pred »notranjimi sovražniki« v partizanskih vrstah, ki ga je posebej bojeval proti »gestapovskim vrinjencem«. V tem smislu na Štajerskem izstopajo partijski obračuni z vsaj 52 osebami, pobitimi med septembrom 1943 in aprilom 1944, med katerimi so se znašli tudi partizani (t. i. pohorska afera).⁷³ Podobni dogodki so se odvijali tudi na Primorskem na začetku leta 1944 (t. i. cerkljanska tragedija), ko so po januarskem nemškem napadu na partijsko šolo v Cerknem krivca poiskali v lastnih vrstah, a zatem obračunali s 15 protikomunistično usmerjenimi domačini,⁷⁴ medtem ko na Gorenjskem v tem pogledu izstopa »gestapovska afera«, v kateri je šlo za obračun s strani partije nepriznanim pokrajinskim odborom OF za Gorenjsko, katerega večino članov je povezanost z vodjem gestapa na Go-

⁶⁸ Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 56; Navodila sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 7. 1. 1944 za izenačeno tolmačenje kazni. V: Dokumenti VOS, str. 230–233; Sprememba pravilnika sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 19. 1. 1944 o organizaciji in poslovanju področnih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 233–235; Navodila sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 17. 2. 1944 o izvajanju kazni. V: Dokumenti VOS, str. 236–238.

⁶⁹ Smrtne žrtve, INZ.

⁷⁰ Smrtne žrtve, INZ; Polič, Vojaško sodstvo, str. 39.

⁷¹ Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 329–330; ARS, fond Okrožje Bela krajina (AS 1698), šk. 740, Okrožna komisija VOS Okrožnemu komiteju KPS za Belo krajino, položaj, 6. 12. 1943.

⁷² ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), šk. 647, Okrožje Kranj z okraji, mapa OK VOS Kranj, Priznanje ing. Jurjevčič Milana, 12. 2. 1944, A 453575; Poročilo Okrožne komisije VOS, 1. 3. 1944, A 394763; Zapisnik, A 451370. ARS, AS 1931, Okrožje Kras, 301-51/ZA II, mapa 1, A429375.

⁷³ Več o tem Jurij Štesl: Pohorska afera. Ljubljana 2009.

⁷⁴ Več o tem Boris Mlakar: Tragedija v Cerknem pozimi 1944. Gorica 2000.

renjskem stala življenja.⁷⁵ VOS je v teh »aferah« ob partiji odigrala osrednjo vlogo kot njena podaljšana roka.

Prvi meseci leta 1944 so nato obetali spremembe. Ukinitve VOS kot organa z izrednimi pooblastili (in pod neposrednim vodstvom CK KPS), do katere je prišlo 19. februarja 1944 na prvem zasedanju SNOS v Črnomlju,⁷⁶ marčevsko uvajanje nove oblike policije (Odsek za notranje zadeve) kakor tudi obveščevalnih služb in oboroženih oddelkov VDV,⁷⁷ ki bi nastopali kot nekakšni (civilni) oblastni organi, so šli z roko v roki s pomladnimi odloki na področju sodstva, ko naj bi uvedeni glavni javni tožilec postal nadzornik sodnih odlokov in pomembnejši člen v sodnem postopku preiskave⁷⁸ (formalno naj bi bil celo neodvisen od vojaških in upravnih oblasti),⁷⁹ sodišča pri štabih korpusov pa so dobila vlogo drugostopenjskih sodišč.⁸⁰ Vse to bi obetalo večjo neodvisnost sodstva. Ta proces se je res odvijal v obdobju mednarodnega uveljavljanja jugoslovanskega partizanskega gibanja, ki je po teheranski konferenci umirjalo taktiko in želelo izpostaviti »demokratizacijo«.⁸¹ Vendarle bi te spremembe težko pojmovali kot »izgraditev demokracije«, kot je to prikazalo vodstvo partizanskega gibanja,⁸² saj v pogojih vojne in ne nazadnje zaradi monopolne vloge partije znotraj partizanskega gibanja bistvenih učinkov verjetno ne bi mogli pričakovati.

Vrh jugoslovanskega partizanskega gibanja, ki je od spomladi težil k poenotenju partizanskega gibanja (in tudi partizanskega sodstva), da bi to ob koncu vojne navznoter in navzven, torej pred zavezniki, nastopalo kot enotno, je prej omenjene »demokratizacijske« procese v sodstvu zavrl s svojo novo uredbo o vojaških sodiščih. Namesto javnih tožilcev so namreč ponovno uvedli vojaške preiskovalce, kar je pomenilo korak nazaj.⁸³ Še bolj pa je te poskuse zavrla dejstvo, da je bila 13. maja 1944 na zvezni ravni ustanovljena Ozna, tj. Oddelek za zaščito naroda, ki je od

⁷⁵ Vida Deželak Barič: Samoiniciativni in nepriznani pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2000, št. 2, str. 61–78.

⁷⁶ Odlok SNOS z dne 19. 2. 1944 o ukinitvi VOS. V: Dokumenti VOS, str. 146.

⁷⁷ Odlok predsedstva SNOS z dne 1. 3. 1944 o ustanovitvi Okrožnih izpostav Odseka za notranje zadeve. V: Dokumenti VOS, str. 148. Odlok Predsedstva SNOS z dne 1. 3. 1944 o dodelitvi oborožene sile (VDV) odseku za notranje zadeve. V: Dokumenti VOS, str. 149. Odlok Predsedstva SNOS z dne 1. 3. 1944 o uvedbi in organizaciji Narodne zaščite. V: Dokumenti VOS, str. 150.

⁷⁸ Polič, Vojaško sodstvo, str. 46; Odlok o postavitvi in pristojnosti glavnega javnega tožilca pri predsedstvu SNOS. V: Dokumenti VOS, str. 244–245.

⁷⁹ ARS, AS 1643, šk. 65, Glavni javni tožilec pri predsedstvu SNOS, Navodila št. I, glavni javni tožilec dr. Vito Kraigher, 24. 4. 1944, str. 2.

⁸⁰ Marjan Vivoda: Nastanek in razvoj javnega tožilstva v Sloveniji med narodnoosvobodilno borbo. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi, Ljubljana 1985, str. 64, 67–70; Polič, Vojaško sodstvo, str. 46. Uredba o vojaškem kazenskem sodstvu, GŠ NOV in POS, 20. 4. 1944. V: Dokumenti VOS, str. 248–256.

⁸¹ Bojan Godeša: Mednarodna uveljavitev jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 718.

⁸² Odlok SNOS z dne 19. 2. 1944 o ukinitvi VOS. V: Dokumenti VOS, str. 146.

⁸³ Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 59–61; Polič, Vojaško sodstvo, str. 48–49.

Predsedstva SNOS zopet prejela široka pooblastila, vsaj kar se tiče obravnavanja in odločanja o vojaških in političnih nasprotnikih partizanskega gibanja, postajala pa je tudi samovoljna in oblastna.⁸⁴

Konec avgusta 1944 je GŠ NOV in POS utrdil pomen Ozne tudi v sodnih postopkih, vsaj tistih, ki so obravnavali politične prestopke, saj je vsem vojaškim sodiščem, sodnim senatom in njihovim preiskovalnim organom izdal ukaz, da morajo vse prijave tovrstnih dejanj sodišča prepustiti v prvi vrsti v obravnavo Ozni, ki naj odloči, ali bo zadevo predala sodišču. Okrožnica je sodišča obenem pozvala, naj njihovi preiskovalni organi sprotno obveščajo Ozno o stanju tovrstne preiskave, še zlasti če je šlo za pomilostitev, oprostilno sodbo, ali prekinitvev postopka. Sodišča so predhodno dobila tudi ustni ukaz, ki so ga pisno ponovili jeseni 1944, da morajo Ozno obveščati o nameravanih izpustih obsojencev na prisilno delo, kajti slednja se je bala, da bi se osebe, ki so kazni prestale, takoj po izpustu pridružile domačim nasprotnikom partizanskega gibanja.⁸⁵ V dokumentih je razbrati, da je Ozna vse to dejansko izvajala.⁸⁶

Dejstvo je tudi, da tedaj ni bilo mogoče govoriti ne o kakršni koli neodvisnosti vojaškega sodstva ne o možnosti objektivnega presojanja posamičnih primerov, medtem ko so med posameznimi sodišči nastajale tudi precejšnje razlike pri uporabi smrtne kazni. Posamezni pravniki, ki so sodelovali v partizanskem gibanju, pa so se zavedali tudi ohlapne zakonodaje, ki je vse to omogočala. Višje vojaško sodišče, ki naj bi bdelo nad delovanjem sodišč in težilo k preprečevanju prehitrih obsodb na smrt, pa je bilo zlasti v času intenzivnih bojev in hitrih premikov enot nemočno; še posebej, če je bila smrtna kazen že izvršena.⁸⁷

Podatkovna baza žrtev druge svetovne vojne pa kaže, da so partizanski organi leta 1944, ko so na vojaškem polju protirevoluciji zadali nekaj več kot 800 žrtev, obračunali z vsaj 731 civilisti, 53 pa jih je bilo pred partizanskimi sodišči obsojenih na smrt in usmrčenih. Za primerjavo naj navedemo, da so tedaj partizanske formacije (kot kaže) po večini brez sodnega postopka obračunale tudi s 330 lastnimi soborci in aktivisti OF, saj jih je bilo od teh pred sodišči obsojenih na smrt in usmrčenih 51.⁸⁸ Stanje in narava pregledanega gradiva ne omogočata dovolj relevantne slike, kakšen je bil pri tem delež VDV in Ozne.

Kljub temu lahko ob primerjavi s predhodnimi obdobji rečemo, da je partizansko gibanje v času vzpostavljanja oblastnih organov partizanskega gibanja in lastnega mednarodnega uveljavljanja nekoliko obrzdalo obračunavanje z nasprotniki. Sicer govorimo tudi o času, ko je bilo partizansko gibanje ponekod leta

⁸⁴ Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 30–31.

⁸⁵ ARS, AS 1867, šk. 7, Položaj, dne 17. 11. 1944; A 442571

⁸⁶ ARS, AS 1931, Ozna IX. korpusa, te 301–35, mapa št. 10, dok. A 385713; Smrtne žrtve, INZ.

⁸⁷ ARS, AS 1851, te 155, ae 2622 in te 156, ae 2627; Jernej Stante, *Naša sodna praksa*, 12. 5. 1944, str. 1; ARS, AS 1643, šk. 65, Poročila javnih tožilcev; Javni tožilec za Severno Primorsko okrožje, *Mesečno poročilo* 20. 10. 1944–20. 11. 1944, str. 2–7; ARS, fond Brigade 18. divizije (AS 1844), te 196, Brigadno vojaško sodišče VIII. SNOUB, na položaju, dne 10. 2. 1944.

⁸⁸ Smrtne žrtve, INZ.

1944 večkrat in kar nekaj časa v defenzivi,⁸⁹ kar verjetno tudi ni nepomembno. Domobranske formacije so svojo ost leta 1944 resda še siloviteje uperile proti partizanstvu, kar je opaziti tudi v strukturi žrtev, ki so jih pri tem zadale, saj je od 2362 žrtev njihovih samostojnih akcij 406 civilistov, ko pa so te enote sodelovale z nemškimi, je od 837 žrtev vsaj 82 civilistov.⁹⁰

Ko gledamo celotno sliko, naj še enkrat poudarimo, da smo obravnavali čas druge svetovne vojne, ki se je razvila vojno, ki je zajela in prizadela široke množice prebivalstva, v Sloveniji pa je za posledicami tega že za časa vojne življenje izgubilo skoraj 6% prebivalstva.⁹¹ V pogojih zaostrenega okupatorskega nasilja in odpora temu se je v Sloveniji odvil še notranji spopad dveh nasprotujočih si taborov, partizanskega in protipartizanskega, ki sta za seboj tudi puščala mrtve. Partizansko gibanje pod vodstvom komunistov je z razvojem vojne postalo najpomembnejši vojaški in politični dejavnik, pri čemer nas ta plat zanima v toliko, kolikor so razne formacije tega gibanja slovenskim komunistom pomagale pri prevzemanju političnega vodstva, kar za VOS zagotovo velja vsaj v tem smislu, da je nastala in delovala kot »akcijsko orožje«⁹² partije. Pod njeno taktirko se je v obdobju, ko partizansko gibanje še niti ni vzpostavljalo oblastnih organov, namreč pripravljala pot socialni revoluciji. Ob zavedanju, da govorimo o času vojne, okupatorske zasedbe in nasilja, lahko kljub temu valove revolucionarnega nasilja, ki so bili najbolj očitni prav pred vzpostavitvijo oblastnih organov, razumemo tudi v smislu, da se »oblast na pohodu« zagotovo ni čutila dovolj zasidrana, da pri vzpostavljanju političnega vodstva in prevzemanju oblasti ne bi uporabila tudi nasilnih metod, še posebej, ker sta bila primešana še časovni pritisk in ideološki naboj.⁹³

V nastajajočem partizanskem sodstvu v Sloveniji in njegovih omejitvah je relevantne omejitve njegovemu delovanju med drugim predstavljala vloga obveščevalnih organov in tajne policije partizanskega gibanja. Razvoj sodnih institucij, in to vojaških, je potekal v okviru totalne vojne. To pa je popolnoma »nedemokratsko« okolje, znotraj katerega lahko sicer spremljamo neuspešne poskuse, kako zagotoviti neko raven, ki jo je dotlej izoblikovalo vojaško pravo, kakor tudi (ravno tako neuspešne) poskuse nekaterih slovenskih pravnikov, sodelujočih v partizanskem gibanju, da bi sodstvu zagotovili neodvisnost od Komunistične partije.

Vodilo novih oblasti naj bi sicer bila t. i. ljudska demokracija, ta pa je v prvi vrsti predpostavljala diskreditacijo, če že ne obračun z nosilci predvojnih političnih elit. Že v času vojne pa je nova oblast obračunavala z dejanskimi in domnevnimi

⁸⁹ Guštin Damijan: Bojna operativna dejavnost NOV in POS. V: Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 728–731.

⁹⁰ Smrtne žrtve, INZ.

⁹¹ Smrtne žrtve, INZ.

⁹² ARS, AS 1483, šk. 4, Navodila Centralnega komiteja KPS za izgraditev varnostno-obveščevalne službe na terenu in v vojski, 10. 2. 1943.

⁹³ Semelin, Purify and Destroy : The Political Uses of Massacre and Genocide. London 2007, str. 225.

političnimi nasprotniki med civilnim prebivalstvom, pri čemer njeni vojaško-policijski organi osebe, obtožene političnega delikta, niso bili dolžni predajati partizanskim vojaškim sodiščem. Tako ravnanje z nasprotniki partizanstva in na drugi strani t. i. Dolomitska izjava leta 1943 nakazujeta, da je Komunistična partija v Sloveniji že med vojno uveljavljala obračun s političnimi nasprotniki.

Tadeja Tominšek Čehulić

THE ROLE OF SECURITY AND INTELLIGENCE BODIES OF THE PARTISAN
MOVEMENT IN THE PARTISAN JUDICIAL ADMINISTRATION:
DEATH OR EXECUTION

S u m m a r y

The article explores the development and limitations of the partisan judicial administration in Slovenia during World War II. In light of the total war, the increasing terror of the occupiers and resistance against it as well as the manifestation of the revolutionary terror and the mounting civil strife (civil war), the partisan movement intelligence bodies and the role they played impaired the functioning of the partisan judiciary and its processes. All these processes were increasingly defined by the monopoly of the Communist Party of Slovenia in the partisan movement. The fact that this was a total war also resulted in a completely »non–democratic« environment, within which we can discern some unsuccessful attempts at ensuring a certain level previously established by the military law. Attempts of certain Slovenian lawyers involved in the partisan movement to ensure the judicial administration's independence from the Communist Party were unsuccessful. This article sheds light on the Party's motive to legalise the revolution by already developing the judiciary during the war, while also retaliating against the actual and supposed political opponents of the partisan movement among the civilian population and while its military and police bodies were not obligated to submit the persons accused of political offences to the military courts.

1.01
Prejeto 8. 4. 2011

UDK 34.096:323(497.4)"1947"

Žiga Koncilija*

Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu

IZVLEČEK

Po najostrejšem zunajsodnem obračunu z okupatorjem in njegovimi sodelavci se množični poboji v Sloveniji končajo, na njihovo mesto pa kot glavno orodje represije vstopijo sodišča. Sprva pred vojaškimi sodišči, nato pred Sodiščem narodne časti in od srede septembra 1945 še pred rednimi sodišči so se zvrstili številni sovražniki nove ljudske oblasti. Temeljni namen političnih sodnih procesov je bil v obračunu z narodnimi izdajalci, s politiki nekdanjih režimov, z razrednimi nasprotniki in ideološkimi nasprotniki tako zunaj fronte in partije kot znotraj nje. OZNA je bila, kot pomemben člen novega represivnega aparata izključno pristojna za aretacije in preiskave v primeru suma političnih kaznivih dejanj. Ena izmed njenih funkcij je bila organizacija široke obveščevalne mreže in spremljanje »utripa« javnosti. Z razpredeno mrežo informatorjev, konec leta 1950 je bilo registriranih že 24.000 njihovih sodelavcev, se je oblast zažrla v vse pore družbe, jo s tem nadzirala, in tako usmerjala dinamiko kolektivne mentalitete. Iz poročil je razvidno, da so bili agenti ljudje raznovrstnih profilov, navzoči domala povsod. Od toplih domov, mestnih trgov, vaških gostiln, podjetij, šol, fakultet, kulturnih ustanov do policije, vojske, ministrstev in drugih institucij. Komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu nam ponujajo zanimiv vpogled v miselni svet navadnih ljudi. Iz njih lahko razberemo, kaj je oblast zanimalo in kako so ljudje razmišljali.

Ključne besede: represija, politični sodni procesi, varnostno-obveščevalna služba, UDBA, Nagodetov proces, komentarji javnosti

POLITICAL JUDICIAL PROCESSES AND PUBLIC COMMENTS DURING THE NAGODE TRIAL

ABSTRACT

After the most severe extrajudicial retaliation against the occupiers and their collaborators immediately after World War II, the mass executions in Slovenia were completed. In their stead the courts became the main tools of repression. Many judicial processes took place, initially at the military courts, then at the National Honour Court, and after the middle of September 1945 also at the regular courts. The basic purpose of the political trials was to retaliate against the national traitors (occupiers' collaborators), former politicians, and class or ideological opponents. An important part of the new repression apparatus with an exclusive jurisdiction over the arrests

* Univ. dipl. zgodovinar in politolog, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ziga.koncilija@inz.si

and investigations in case of suspicions of political offences was OZNA (Department for the Protection of People) and later UDB (State Security Administration). One of the tasks of both political police organisations was to establish intricate agent networks and monitor the »pulse« of the public. With a widespread network of informants (in the end of 1950 as many as 24,000 were already registered), the authorities penetrated every segment of the society, controlled it and thus steered the dynamics of the collective mentality. The reports show that people of various profiles were agents and that they were present almost everywhere. The comments made by the public during the trial against the defendant Črtomir Nagode and 14 co-defendants (29 July–18 August 1947), accused of co-operating with foreign intelligence services, establishing a legal opposition against the people's authorities, and associating with hostile emigration, provide us with an interesting insight into the minds of ordinary people. From these comments we can discern what interested the authorities and what people thought.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, political trials, repression, intelligence and security service, State Security Administration, the Nagode trial

»Premalo jih potolčejo,
kaj jih je sploh treba zasliševati
– linčati jih je treba.«
Iz poročila »Pipe Janeza«, 1947

Uvod

Medtem, ko je 9. maja 1945 Radio svobodna Ljubljana slovesno oznanjal konec druge svetovne vojne in ko je ljudstvo po slovenskih mestih s cvetjem obsipavalo zmagovite partizane, so se v novi, iz vojne vihre izhajajoči socialistični družbeno-politični stvarnosti, že napovedovale številne socialne, gospodarske, kulturne, demografske in druge spremembe, ki so bistveno preoblikovale slovensko družbeno tkivo. Povojno obdobje je bilo za večji del prebivalstva zaznamovano z obnovo v želji po lepšem in pravičnejšem življenju z novim socialističnim modelom ureditve, za druge, ki so za oblast predstavljali oviro pri doseganju zastavljenih revolucionarnih ciljev, pa je bilo tudi obdobje povečane represije in državnega terorja. Ker je iz kaosa druge svetovne vojne, prek uspešno izvedenega narodnoosvobodilnega boja (NOB) in spretne politike znotraj Osvobodilne fronte (OF) Komunistična partija Slovenije (KPS) izšla kot najmočnejša politična sila, je le-ta skušala prve povojne trenutke izkoristiti za hiter in temeljit obračun s potencialno najnevarnejšimi nasprotniki in si tako utrditi oblast.¹ To ni bila pretirano težka naloga saj je ob koncu vojne v svojih rokah že držala vse glavne vzvode zakonodajne in izvršne oblasti. Ključen je bil nadzor nad represivnim aparatom, predvsem nad sodstvom, varnostno-obveščevalno službo in vojsko.²

¹ Za obširnejšo analizo prevzemanja oblasti v roke komunistov Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992 (dalje Vodušek Starič, Prevzem oblasti).

² Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955 : znanstveno poročilo. Ljubljana 1995, str. 84.

Prestrukturiranje družbe in sistema je glede na takrat zatečeno stanje neizbežno vodilo v obdobje najintenzivnejše represije. To vsekakor ni bil samo jugoslovanski pojav v povojni Evropi,³ in ga je treba jemati v luči posebnih vzročno-posledičnih odnosov pred- in medvojnih dogodkov. Povojne oblike nasilja oz. t. i. proces epuracije, ki se je odvijal v čustveno nabitem ozračju maščevanja zmagovalcev nad poraženci, moramo umestiti v okvir posebnih značilnosti in razmer v vsaki posamezni državi.⁴ Za Slovenijo to pomeni umestitev v kontekst nemške, madžarske in italijanske okupacije, kolaboracije z okupatorjem, odpora pod neformalnim vodstvom KPS ter posledično državljanske vojne.

Proces epuracije je imel pomembno politično in simbolno vlogo. Predvsem v Zahodni Evropi so nove oblasti s kaznovanjem kolaborantov poskušale pridobiti politično legitimnost, češ, da je obračun moralna dolžnost oblasti v funkciji vzpostavljanja pravnega in pravičnega reda in tudi kot sredstvo za krepitev zaupanja v demokracijo.⁵ V novonastalih socialističnih družbah pa lahko ugotovimo, da je čiščenje služilo tudi, ali predvsem, obračunu z ideološkimi in razrednimi nasprotniki ter je bilo temu primerno ostrejše in dolgotrajnejše. V obdobju najostrejše represije v povojni Sloveniji med letoma 1945 in 1951 je ostrina represije nihala in se prilagajala etapam gradnje socialistične ureditve, bila je v obratnem sorazmerju z močjo partijskega nadzora, torej odvisna tako od notranjih kot zunanjepolitičnih razmer. Značilen zunanjepolitični dejavnik, ki je povzročil povišano stopnjo represije, je bil npr. informbirojevski spor leta 1948 po katerem je bilo v Sloveniji 2275 ljudi sodno in zlasti upravno kaznovanih, ki »*bodisi da so javno izpadali, prikrito izjasnjevali ali kolebali*«. ⁶

Sicer pa je ostrina represije dosegla svoj vrhunec že v prvih povojnih mesecih, ko je v zunajsodnih pobojih med drugimi izgubilo življenje 13.898 pripadnikov domobranskih enot in civilistov, kar je približno 15% vseh slovenskih žrtev druge svetovne vojne.⁷ Represija je imela različne pojavne oblike; od najostrejših zunajsodnih pobojev, sodnih in administrativnih ukrepov, odvzemov državljskih in političnih pravic, zasegov lastnine, do množice drugih posrednejših oblik državnega nasilja na vseh ravneh sistema. Usmerjena je bila proti vsem dejanskim ali namišljenim nasprotnikom, pač odvisno od tega, katera ideološka ali razredna skupina je v določenem obdobju predstavljala oviro. Glavni izvajalci represije so bili

³ O povojnem maščevanju v Evropi gl. Tony Judt: *Postwar : A history of Europe since 1945*. London 2007, str. 41–62.

⁴ Dobra analiza politične, socialno-ekonomske in kulturne represije v Srbiji je v Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd 2006.

⁵ Boris Mlakar: *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1–2, str. 202.

⁶ Aleš Gabrič: *Informbirojevstvo na Slovenskem*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993, št. 1–2, str. 170.

⁷ Večina 11.683 od njih je bila pripadnikov domobranskih enot (Slovenske narodne vojske). – Tadeja Tomiňšek - Rihtar, Mojca Šorn: *Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941–januar 1946)*. V: *Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana 2005, str. 19.

vojska, policija, sodstvo in varnostno-obveščevalna služba z ustrezno novo zakonodajno podlago. Najintenzivnejše obdobje represije zamejujemo z utrditvijo komunistične oblasti in socialističnega družbenega reda na začetku petdesetih let, natančneje s IV. plenumom CK KPJ v začetku junija 1951 v Beogradu, na katerem je bila sprejeta resolucija o krepitvi pravosodja in zakonitosti, ki je med drugim zahtevala ločevanje funkcije pregona od funkcije preiskovanja in spodbudila sprejetje novega zakona o kazenskem postopku.⁸ V materialni kazenski zakonodaji ta premik lepo zrcalijo prvi členi novega popolnega kazenskega zakonika, kjer se na prvo mesto že postavlja osebnost državljana in na drugo mesto državo, njeno neodvisnost, varnost, družbeno ureditev in pravni red.⁹

Politični sodni procesi¹⁰

Po končanih zunajsodnih pobojih kot glavno orodje represije nastopijo sodišča in sodni procesi. Sprva pred vojaškimi sodišči,¹¹ nato pred Sodiščem narodne časti (SNČ)¹² in od srede septembra 1945 še pred rednimi sodišči so se zvrstili številni sovražniki nove ljudske oblasti. Po ocenah naj bi šlo skozi sodne postopke od 20.000¹³ do 25.000 ljudi,¹⁴ od tega naj bi bilo obsojenih okoli 8000 ljudi. Lahko se strinjamo, da so bili »povojni sodni procesi, še posebej politični procesi, pomemben sestavni del novega ideološkega in političnega sistema«. ¹⁵ Še več, postali so institucija političnega sistema, eno izmed poglavitnih sredstev za »doseganje »zmag« v dejanskih socialnopolitičnih spopadih, pa tudi v pričakovanih, domnevnih ali samo namišljenih

⁸ Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo : slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem. Ljubljana 2005 (dalje Režek, Med resničnostjo in iluzijo), str. 65.

⁹ Jelka Melik: Razvoj kazenskega prava na slovenskem od 1848 do danes. V: Gradivo in razprave 25 : Malefične svoboščine Ljubljančanov. Ljubljana, Gradec 2004, str. 192–195.

¹⁰ O povojnih političnih sodnih procesih Božo Repe: Politična represija v socialistični Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1, str. 83–94 (dalje Repe, Politična represija v socialistični Sloveniji); isti: Povojni sodni procesi. V: Povojna zgodovina na Slovenskem : zbornik referatov in razprave s simpozija. Slovenj Gradec 1992, str. 54–63; Jera Vodušek Starič: Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 1–2 (dalje Vodušek Starič, Ozadje sodnih procesov), str. 139–153; Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev – Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana 2001. Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951. Celje 1995 (dalje Mikola, Sodni procesi na Celjskem).

¹¹ Damijan Guštin: Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941–1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1, str. 49–63; Tadeja Tominšek Čehulič: Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno – kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 2, str. 83–95.

¹² Več v Milko Mikola: Sodišče slovenske narodne časti. V: Arhivi, 1993, št. 1–2, str. 15–16; Vodušek Starič, Prevzem oblasti, str. 273–280.

¹³ Omenja se število 20.000 ljudi v sodnih postopkih in 25.000 skupaj sodno ter administrativno obravnavanih. – Repe, Politična represija v socialistični Sloveniji, str. 85.

¹⁴ 25.000 ljudi, obravnavanih v sodnih postopkih. Vasko Simoniti: Permanentna revolucija, totalitarizem, strah. V: Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Ljubljana 1998 (dalje Simoniti, Permanentna revolucija), str. 31.

¹⁵ Repe, Politična represija v socialistični Sloveniji, str. 86.

spopadih«. ¹⁶ Temeljni namen političnih sodnih procesov je bil vobračunu z narodnimi izdajalci, s politiki nekdanjih režimov, z razrednimi nasprotniki (trgovci, industrialci, obrtniki, kulaki, zlasti tuji lastniki kapitala) in ideološkimi nasprotniki tako zunaj fronte in partije (zlasti Cerkev) kot znotraj nje. Politični sodni procesi so potekali na podlagi kolaboracije in razrednih vzgibov, imeli so različne načine izpeljave (javni, tajni), različni so bili vzroki (od osebnih maščevanj do zunanje-političnih vzrokov) in posledice.

Iz analize povojnih političnih procesov lahko izluščimo dve ključni značilnosti, ki sta oblasti omogočala učinkovitejše izvajanje procesa epuracije. Prva je bila v tem, da je oblast priredila nekaj spektakularnih in dobro propagiranih skupinskih procesov, kjer se je različne kategorije obtožencev združevalo, kar je oblasti, če se je pač lahko vse smatralo za nasprotnike ljudstva in ureditve, omogočalo lažje likvidiranje njej nasprotnih skupin oz. posameznikov pa tudi preprostejšo manipulacijo ljudstva. Zlasti očitno je vpletanje Cerkve v različne kategorije sodnih procesov v celotnem obravnavanem obdobju. Druga izrazita značilnost je ohlapno določanje krivde za politična kazniva dejanja, kar je omogočalo oblasti še tako majhen delikt označiti kot dejanje proti novi ljudski oblasti. In če vemo, da je bila vsemogočna OZNA/UDV (Uprava državne varnosti) izključno pristojna za aretacije in preiskave v primeru suma političnih kaznivih dejanj, je to pomenilo ogromen manevrski prostor za različne pritiske in odstranitve nasprotnikov. Podobno ugotavlja Jera Vodušek Starič, ko pravi, da lahko v kategorijo političnih procesov v prvih povojnih letih umestimo večino sodnih procesov, *»ker je bila težnja po tem, da so politične nasprotnike obravnavali kot »ljudske« sovražnike, ker je bilo eno glavnih kaznivih dejanj nasprotovanje novi oblasti, ker je bila podlaga za procese pogosto politična in ne strokovna, ker so za preiskovanje takih zadev ustanovili posebno vojaško obveščevalno (in politično) policijo, ker so zahtevali, da se pravna določila podredijo politični liniji in ker je večina postopkov tekla pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku*«. ¹⁷

Primerjave izrekov najhujših kazni za t. i. politični kriminal in za klasični kriminal potrjujejo tezo političnosti sodnih procesov. Med 42 na smrt obsojenimi leta 1947 jih je bilo 36 obsojenih zaradi političnega kriminala, leta 1948 je bilo od skupaj 52 obsojenih na smrt takšnih 50, leta 1949 pa je bilo vseh 30 obsojenih na smrt zaradi političnih prestopkov. Približno enaka so bila razmerja pri izreku dosmrtnega zapora in zapora nad 10 let. ¹⁸ In drug podatek, ki kaže na povečano stopnjo politične represije povojnega obdobja: letno je bilo med letoma 1947 in 1952 zaradi političnih deliktov obsojenih okoli 1000 oseb, leta 1952 je njihovo število padlo na 207, leta 1953 pa že na 91. ¹⁹

¹⁶ Roman Ferjančič, Lovro Šturm: Brezpravje – slovensko pravosodje po letu 1945. Ljubljana 1998 (dalje Ferjančič, Šturm, Brezpravje), str. 32.

¹⁷ Vodušek Starič, Ozadje sodnih procesov, str. 152.

¹⁸ Aleš Gabrič. Politični sodni procesi. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 863.

¹⁹ Režek, Med resničnostjo in iluzijo, str. 73.

Za to, da je lahko proces epuracije tekel gladko, je poskrbelo novo reformirano sodstvo.²⁰ Njegova funkcija »biča« v rokah delovnega ljudstva je razvidna iz nekaj temeljnih značilnosti. Uveden je bil institut sodnikov laikov, pri čemer je šlo za to, da bi v novih razmerah dajali prednost sodnikom z moralnimi makro-političnimi in ne strokovnimi kvalifikacijami. Star sodniški kader, ki je pogosto nasprotoval novi oblasti, je oblast poskušala prevzgojiti ali »zadušiti« s premeščanjem starejših sodnikov na slabša delovna mesta in z zapolnjevanjem z mlajšimi sodniki. Najočitnejša revolucionarna značilnost sodstva se je odražala v povezavi sodišč z oblastnimi in političnimi institucijami ter močno vlogo javnega tožilstva, nad katerim je dejansko bdela UDV s svojimi samostojnimi pooblastili. UDV je režirala potek procesa, s sredstvi psihičnega in fizičnega pritiska pa je od obtožencev poskušala pridobiti priznanje, ki je po besedah Višinskega²¹ veljalo za »kraljico vseh dokazov«. Vloga tožilstva je bila zožena na nepomembno izdajanje odločb in odredb (npr. o podaljšanju preiskovalnega zapora, podaljšanju preiskave). Ob primerjavi obsodb in obtožb, ki jih najdemo v arhivih, lahko pogosto ugotovljamo, da so se sodišča opirala na javne tožilce do te mere, da so dispozitive sodb nekritično prepisovala iz obtožb in obtožnih predlogov. Vloga zagovornikov je bila v takšnih razmerah majhna, ob ideološko-politično predeterminiranih procesih pa zgolj samo simbolna.

Pri političnih sodnih procesih je treba omeniti še eno značilnost, to je načelo javnosti glavne obravnave, ki je imelo več implikacij. V pretežni meri je šlo predvsem za to, da je javnost, ki je oz. naj bi sledila procesom pod taktirko javnega tožilca, predstavljala sredstvo pritiska na sodnike, obrambo in same obtožence. Jansen je tudi očiten namen oblasti, namreč uporaba čustvenega naboja s »težnjo prenesti ogorčenje, jezo in prizadetost ljudi, ki je zaradi medvojnih zločinov prihajala do izraza na sojenjih vojnih zločincem in sodelavcem okupatorja tudi na druge procese«. ²² Po drugi strani pa sta bila naslovnika represivnega akta, kot je politični sodni proces, vsaj dve skupini ljudi. Poleg tistih, ki so sedeli na zatožnih klopeh, se je s svaričnim učinkom opozarjalo vse potencialne storilce podobnih dejanj.²³

Širša in sistematična analiza povojnih političnih sodnih procesov v slovenski zgodovino pisni stroki še ni bila izvedena, zato bom v nadaljevanju opozoril samo na glavne kategorije nasprotnikov z nekaj značilnimi spektakularnimi procesi. Zaradi omejenega obsega razprave se bom omejil samo na izrazito politične nasprotnike, ne bom pa obravnaval številnih procesov proti razrednim nasprotnikom (kmetom, lastnikom kapitala) in procesov proti Cerkvi.²⁴

²⁰ Ferjančič, Šturm, Brezpravje, str. 17–33.

²¹ Andrej Višinski, sovjetski pravnik in diplomat. Najbolj znan po vlogi v Stalinovih in nürnberških procesih.

²² Repe, Politična represija v Sloveniji, str. 85.

²³ Simoniti, Permanentna revolucija, str. 28.

²⁴ Procesni proti Rimskokatoliški cerkvi so relativno dobro obdelani v Tamara Griesser - Pečar: Cerkev na zatožni klopi. Ljubljana 2005 (dalje Griesser - Pečar, Cerkev na zatožni klopi).

Prvi povojni sodni politični procesi so bili procesi pred Sodiščem narodne časti (SNČ). Tako so na več senatih SNČ med 5. junijem in 25. avgustom 1945 sodili tistim, ki naj bi s kolaboracijo zasramovali »narodno čast«²⁵ na političnem, propagandnem, umetniškem, gospodarskem in upravnem področju. Dejansko pa je bil institut SNČ, zaradi zaplemb obsojenim, uporabljen tudi že za obsežne nacionalizacije.

V kategorijo političnih sodnih procesov proti sodelavcem okupatorja sodita dva večja procesa – t. i. božični²⁶ in Rupnikov proces.²⁷ Namen obeh je bil v obračunu z vplivnimi in ljudski oblasti potencialno nevarnimi nasprotniki in tudi Cerkvijo. Na božičnem procesu je med 19. in 23. decembrom 1945 pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani na zatožno klop sedlo 34 predstavnikov Slovenske, Sokolske, Narodne legije, organizatorjev t. i. plave in bele garde ter domobrantskih enot. Ob spremljajoči intenzivni propagandi so bili obtoženi in obsojeni aktivnega sodelovanja v kolaborantskih vojaških formacijah in tajnih službah, lažne propagande, agitacij, ovajanj, izdajanj, sodelovanj pri aretacijah ter tako neposredno in posredno obtoženi odgovornosti za številna streljanja, mučenja in sojenja zajetih partizanov, pripadnikov OF ter civilistov. S svojimi dejanji naj bi rušili enotnost slovenskega naroda in njegovega osvobodilnega boja. Pet jih je bilo obsojenih na smrt z obeshanjem, enajst na smrt z ustrelitvijo (izvedena le ena), preostali pa na odvzem prostosti za dobo 10 do 20 let. Ves čas se je poudarjala krivda Cerkve v smislu: »Levji delež je doprinesel zopet klerikalni tabor reakcije.«²⁸ Obsojenih je bilo 5 duhovnikov, navezovalo pa se je npr. že na škofa Gregorija Rožmana, ki je bil eden izmed osrednjih obtožencev na Rupnikovem procesu.²⁹

Ta proces, ki sicer sodi v kontekst širše jugoslovanske akcije proti sodelavcem okupatorja in proti Cerkvi,³⁰ je bil eden od najpomembnejših povojnih procesov v Sloveniji. Odvil se je med 21. in 30. avgustom 1946, ko so na zatožno klop sedli domobrantski general Leon Rupnik, njegov pomočnik Milan Vizjak, general SS Erwin Rösener, upravnik politične policije Lovro Hacin ter v odsotnosti škof Gregorij Rožman in Miha Krek.³¹ V enajstih točkah so bili obsojeni izvajanja okupatorjeve politike in sodelovanja z okupatorjem v političnem in vojaškem smislu, s čimer so nosili odgovornost za številna streljanja, zapiranja, mučenja, odgone v taborišča, zaplembe itn. Rupnik je bil zaradi izdaje in kolaboracije, med drugim

²⁵ Ljudska pravica, 8. 6. 1945, O narodni časti. Uvodnik, v katerem je definiran pojem, kaj je narodna čast oz. kako so jo tedaj razumeli.

²⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve RS Slovenije (AS 1931), Božični proces, šk. 531–535.

²⁷ ARS, AS 1931, Rupnikov proces, šk. 540–547.

²⁸ Slovenski poročevalec, 16. 12. 1945.

²⁹ Tamara Griesser – Pečar, France Martin Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996.

³⁰ Vzporedno sta potekala procesa zoper Dražo Mihailovića v Beogradu in zoper kardinala Alojzija Stepinca v Zagrebu.

³¹ Miha Krek (1897–1969), eden vodilnih politikov SLS, v času vojne minister in podpredsednik v jugoslovanskih emigrantskih vladah.

organiziranja bele garde in domobranstva, obsojen na smrt z ustrelitvijo. Rösener pa je bil, kot predstavnik nacistične stranke in vodja uprave policije 18. obrambnega področja, obsojen na smrt z obešenjem z obsodbo, da »je s pomočjo svojega oboroženega in vohunskega aparata nad slovenskim prebivalstvom vršil uničevalni teror«. ³² Enaka usoda je zaradi kolaboracije, jeseni 1943 je npr. organiziral politično policijo, ki je bila vključena v gestapo, doletela Hacina, drugi pa so bili zaradi takšnih ali drugačnih oblik sodelovanja z okupatorjem in dejavnosti usmerjene zoper NOB, obsojeni na visoke zaporne kazni s prisilnim delom. ³³

Za glavni proces zoper vojne zločince oz. nekdanje okupatorje štejemo Rainerjev proces. ³⁴ Na njem so med 10. in 19. julijem 1947 pred vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani sodili 14 (šest avstrijskih in sedem nemških državljanov) visokim nacionalsocialističnim funkcionarjem in vojaškim osebam zaradi zločinov, ki so jih storili med okupacijo Slovenije. Obsojeni so bili zaradi priprav za priključitev dela slovenskega ozemlja k Nemčiji, izvajanja zločinskih ukrepov ponemčevanja, neomejenega odločanja o življenju in smrti slovenskega prebivalstva, ropanja slovenskega premoženja, prisilnih mobilizacij v nemško vojsko, prisilnih preseljevanj, ukazov o poboju ujetih partizanov, streljanj in obešanj vsakogar, ki je na kakršen koli način pomagal osvobodilnemu gibanju, pošiljanja ljudi v taborišča, požiganja vasi itn. Proces proti Rainerju je imel več političnopropagandnih konotacij. Poleg tega, da je šlo za katarzo skozi obračun s kaznovanjem vojnih zločincev, je pomembna še notranjepolitična implikacija z navezavo na škofa Rožmana in kolaboracijo Cerkve, zunanjepolitično pa proces sodi v obdobje pogajanj za rešitev spornega vprašanja meje z Avstrijo.

Po obračunu z okupatorji in njihovimi sodelavci se je ob koncu leta 1946 ost represije začela obračati proti drugim skupinam ali posameznikom, ki naj bi ogrožali ljudsko oblast. Ena izmed takšnih nevarnosti je bilo delovanje 35 oboroženih ilegalnih terorističnih skupin ali »band«, ³⁵ ki se jih je povezovalo s slovensko vojaško in politično emigracijo v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji. Največ ilegalnih organizacij je delovalo na Štajerskem in v Prekmurju (npr. Sernečeva, Škamljičeva, Šajnovičeva in Markojeva skupina). Ilegalne organizacije je Edvard Kardelj označil kot »reakcionarne in odpadniške tolpe«, njihove člane pa za »špijone tujega imperializma, vojne zločince in izdajalce«. ³⁶ S svojim delovanjem naj bi ti kapitalistični, kulaški in imperialistični elementi poskušali zrušiti socialistični družbenopolitični sistem in s tem omogočiti vrnitev kralja Petra II. Iz analize UDV

³² Slovenski poročevalec, 31. 8. 1946.

³³ Dušan Željeznov: Rupnikov proces. Ljubljana 1980, str. 9–10; Ljudska pravica, 31. 8. 1946.

³⁴ ARS, AS 1931, Rainerjev proces, šk. 554–564; Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzi Filipič: Nacistična Avstrija na zatožni klopi : anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji. Celovec, Ljubljana, Dunaj 2002.

³⁵ Mateja Čoh: »Bande« – Teroristične skupine ali provokacija UDBE. V: Totalitarizmi-vprašanja in izzivi : ob dvajsetletnici padca železne zaves v Evropi. Ljubljana 2009 (dalje Čoh, Bande), str. 113–126.

³⁶ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana 1948, str. 321.

iz leta 1950 vidimo, izhaja, da je bilo med leti 1945–1949 ujetih 512 članov ilegalnih skupin od katerih je bilo 398 obsojenih, ostali so bili ubiti v spopadih, ter 1325 podpornikov od teh je bilo 1310 obsojenih.³⁷ Eden večjih procesov je bil zoper Poklačevo bando med 13. in 14. oktobrom 1947 pred okrožnim sodiščem v Celju, kjer so sodili 17 članom omenjene organizacije. Vsi so bili obsojeni na zaporne kazni s prisilnim delom od nekaj mesecev do 15 let.³⁸ Drugivečji proces je bil zoper Miodraga Mihajlovića in dvanajstim soobtoženim pred vojaškim sodiščem IV. armade v Mariboru.³⁹ Na Bitenčevem procesu med 11. in 16. aprilom 1948 pa je šlo za poskus, da bi dokazali, da je z aktivnostjo omenjenih skupin povezana tudi Cerkev.⁴⁰

Po letu 1946, zlasti v drugi polovici leta 1947, je oblast nastopila proti ljudskim sovražnikom znotraj Osvobodilne fronte in partijskega članstva. Za prvi proces zoper opozicijo znotraj OF, ki ga je nekdo označil za enega »izmed najtežjih in najobširnejših, kar se jih je vršilo v Ljubljani«, ⁴¹ je veljal Nagodetov proces.⁴² Na njem se je med 29. julijem in 18. avgustom 1947 pred senatom vrhovnega sodišča LRS v Ljubljani poleg Črtomirja Nagodeta zvrstila naslednja skupina ljudi: Boris Furlan (univerzitetni profesor), Leon Kavčnik (univerzitetni profesor), Zoran Hribar (gimnazijski profesor), Angela Vode (učiteljica), Pavla Hočevnar (učiteljica), Metod Kumlj (strokovni učitelj), Svatopluk Zupan (pravnik), Vid Lajovic (pravnik), Bogdan Stare (geodet), Metod Pirc (kapetan bojne ladje), Elizabeta Hribar (akademska slikarka), Franjo Sirc (vodja plana direkcije za tekstilno industrijo), Ljubo Sirc (njegov sin) in Franc Snoj (predvojni politik in minister v povojni vladi). Pri omenjeni skupini naj bi šlo za nadaljevanje aktivnosti Stare pravde iz časa med vojno, zavzemali so se za večstrankarsko demokracijo in nasprotovali monopolu partije. Obtožnica je Nagodetovo skupino bremenila poskusa ustanavljanja legalne opozicije proti ljudski oblasti, sodelovanja s tujimi obveščevalnimi službami, povezovanja s sovražno emigracijo ter netočnega prikazovanja razmer v Sloveniji in Jugoslaviji v tujem časopisju. Javni tožilec Viktor Avbelj je s spretno izvedbo procesa dokazoval sodelovanje skupine z zahodnimi veleposlaništvami in obveščevalnimi službami z namenom priprave oborožene vstaje in spremembe družbenega reda. 12. avgusta 1947 so bili Nagode, Furlan in Ljubo Sirc obsojeni na smrtno kazen (usmrčen je bil samo Nagode), drugi na daljše zaporne kazni s prisilnim delom.⁴³

³⁷ Čoh, Bande, str. 123.

³⁸ Mikola, Sodni procesi na Celjskem, str. 197.

³⁹ Čoh, Bande, str. 124.

⁴⁰ ARS, AS 1391, Bitenčev proces, šk. 548–553; Griesser-Pečar, Cerkev na zatožni klopi, str. 200–209.

⁴¹ ARS, AS 1931, Nagodetov proces, šk. 587, 3020–2023. Komentarji k procesu – izredno poročilo, 9. 8. 1947.

⁴² ARS, ARS, AS 1931, Nagodetov proces, šk. 568–590.

⁴³ Slovenski poročevalec, 13. 8. 1947.

Svoj vrhunec so politični sodni procesi dosegli s t. i. dachauskimi procesi.⁴⁴ V tej »jugo« varianti stalinističnih procesov⁴⁵ je oblast s skonstruiranimi in izmišljenimi obtožbami obsodila svoje ideološke somišljenike. Med obsojenimi so bili namreč člani partije na visokih oblastnih ali gospodarskih funkcijah. Namen procesa je bil v tem, »da bi vnaprej določena politična hipoteza o »sovražnikih« dobila videz zakonitosti.«⁴⁶ Zvrstilo se je 10 procesov pred vojaškim in okrožnim sodiščem v Ljubljani, začeni s prvim ali »velikim« dachauskim procesom zoper Branka Diehla in soobtožene aprila 1948, končali pa so se s procesom zoper Borisa Fakina, Ludvika Mrzela in Marjana Petraka oktobra 1949. Začetki zgodbe sicer segajo v leto 1946 in domnevno sabotžo v hrastniški steklarni, ko je eden izmed obtoženih delavcev podpisal izjavo o sodelovanju z gestapom v času, ko je bil interniran v koncentracijskem taborišču Dachau. To pa je v letih 1948 in 1949 sprožilo val aretacij nekdanjih taboriščnikov, ki so jih obsodili zaradi sodelovanja z gestapom, pozneje pa zaradi vohunstva za zahodne imperialiste. Obsojenih je bilo 34 nekdanjih taboriščnikov koncentracijskega taborišča Dachau, od tega 15 na smrtno kazen (11 je bilo izvedenih), 3 so umrli v preiskovalnem zaporu, preostali obsojenci pa so morali prestati dolgoletne zaporne kazni, trije so v zaporu umrli.

Komentarji v javnosti ob Nagodetovem procesu

Vrnimo se sedaj k Nagodetovemu procesu in vlogi varnostno-obveščevalne službe. Zgodovina nastanka varnostne službe kot zaščite osvobodilnega in nato revolucionarnega boja sega v leto 1941, ko je bila ustanovljena Varnostno-obveščevalna služba OF (VOS). 19. februarja 1944 se je ta preoblikovala v Odsek za notranje zadeve, 13. maja 1944 v Oddelek za zaščito naroda (OZNA), spomladi 1946 v Upravo državne varnosti (UDV) bolj znano pod okrajšavo srbohrvaškega imena UDBA, leta 1962 pa v Službo državne varnosti (SDV).⁴⁷

Ena izmed funkcij varnostno-obveščevalne službe je bila organizacija široke mreže informatorjev, konec leta 1950 je bilo registriranih že 24.000 njihovih sodelavcev,⁴⁸ in spremljanje »utripa« javnosti. Iz poročil je razvidno, da so bili agenti ljudje raznovrstnih profilov, navzoči domala povsod; od domov, mestnih trgov, vaških gostiln, podjetij, šol, fakultet, kulturnih ustanov do policije, vojske, ministrstev in drugih institucij. Agenti so slišane razprave in mnenja vestno beležili in poročila pošiljali centralam UDV. Namen takšnih aktivnosti je bil dvojen; po eni strani je lahko oblast s spremljanjem in nadzorom družbe prilagajala svojo politiko

⁴⁴ Dachauski procesi : raziskovalno poročilo z dokumenti. Ljubljana 1990.

⁴⁵ Prav tam, str. 86.

⁴⁶ Repe, Politična represija v Sloveniji, str. 88.

⁴⁷ Iz arhivov slovenske politične policije (UDBA, OZNA, VOS). Ljubljana 2002 (dalje Iz arhivov slovenske politične policije), str. 7.

⁴⁸ Prav tam, str. 8.

in stopnjo državne represije, po drugi strani pa so lahko na ta način iskali potencialno nevarne ljudi.⁴⁹

V Arhivu Republike Slovenije, fondu Republiškega sekretariata za notranje zadeve, se v gradivu Nagodetovega procesa nahajata dve mapi zbranih poročil o komentarjih javnosti, ki nam ponujajo zanimiv vpogled v miselni svet navadnih ljudi. Iz njih lahko razberemo, kaj je oblast zanimalo in kako so ljudje razmišljali. Lahko ločimo tiste, ki so brez pomisleka zaupali dobro »naoljenemu« propagandnemu stroju, in tiste, ki so dvomili o upravičenosti uporabe represije. Lahko opazimo razliko med tistimi, ki so premogli višjo stopnjo oporečniške miselnosti, od tistih, ki so sprejeli in ponotranjili temeljne vrednote sistema ter njegova pravila in v njem tudi aktivno sodelovali. S tem lahko začutimo, kakšen vpliv je imela represija na osebno življenje prebivalcev, kaj so v resnici mislili in čutili in ne nazadnje, s takšnim metodološkim pristopom ponudimo običajnim ljudem možnost, da sami spregovorijo o preteklosti.

V prvi skupini dokumentov najdemo 17 poročil, ki se nanašajo na obdobje aretacij ob koncu maja in začetku junija 1947. Oblast je zanimalo zlasti, kakšno je bilo mnenje ljudi o aretacijah, kakšni naj bi bili po mnenju javnosti vzroki zanje, število aretiranih itn. Pretežni del dokumentov potrjuje splošno ugoden odziv na aretacije Nagodetove skupine. Tako npr. neki anonimni agent poroča, »da o aretaciji dr. Nagode-ta in ing. Kavčnika ni posebnih govoric, ker je pač bil Nagode že pred komisijo za čistko, Kavčnik pa malo časa na univerzi, ker je bil industrialec. O dr. Furlanu pa pravijo, da je pač bil anglofil, pa je gotovo še kaj drugega imel z njimi.«⁵⁰ Agent »Jure« je opazoval literarne kroge in poročal, »da se zelo povoljno izražajo o zadnjih aretacijah s komentarjem, da je bil že zadnji čas, da se je nesramno plavogardističnemu elementu stopilo na prste.«⁵¹

Najostrejše odzive zoper aretirane najdemo v skupinskih resolucijah, katerim pa verodostojnost Ljubo Sirc odreka s tem, ko pravi, »da so v resnici po vsej Sloveniji imele različne organizacije sestanke, na katerih so obojence prikazali kot zločinske pošasti in nato sprejeli resolucije, ki so zahtevale hude kazni. Mnogo naših sorodnikov in prijateljev se je znašlo v težkem položaju, ko so morali biti na sestankih, na katerih je govornike žejalo po naši krvi.«⁵² V teh resolucijah, ki so jih pošiljali državnemu tožilstvu, npr. najdemo, da je članstvo sindikalne podružnice pri Upravi cest Mestnega ljudskega odbora Ljubljana na množičnem sestanku »z zgražanjem obsodilo zločine Nagodetove špijonske skupine proti delovnemu ljudstvu in državi. Napram izrodkom, ki so težko preizkušenemu slovenskemu narodu izdajalsko pripravljali novo okupacijo in kapitalistično suženjstvo naj se uporabijo naši zakoni z vso oštrostjo. Želeli so

⁴⁹ ARS, AS 1931, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija. Dopis namestnika načelnika Ozne za IX. korpus J. Sluge, 26. 4. 1945. V: Nevenka Troha, Delovanje OZNE in UDV na območju cone A Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja. Neobjavljena razprava, str. 2.

⁵⁰ ARS, AS 1931, Nagodetov proces, šk. 590, 1, Vesti o aretacijah, 3. 6. 1947.

⁵¹ ARS, AS 1931, šk. 590, 5-7, Poročilo UDB, 31. 5. 1947.

⁵² Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992, str. 346.

svojemu narodu smrt, zato naj jih same doleti.»⁵³ Podobno ostro so nastopili na množičnem sestanku člani sindikalne podružnice Državnega zavoda za socialno zavarovanje – Filiala Ljubljana z resolucijo: »V dobi 5-letnega plana, ko se vsi narodi Jugoslavije z vsemi silami bore za obnovo in gospodarsko osamosvojitve svoje domovine, se nahaja pred sodiščem skupina izdajalcev, plačanih hlapcev domače in tuje reakcije, skupine vohunov in hujskačev na novo vojno. /.../ Nikomur ne bomo dopustili, da bi s podlim rovarjenjem doma in v inozemstvu rušil to, kar je bilo priborjeno s tolikimi žrtvami in plačano s potoki krvi. Zahtevamo najstrožjo kazen za vse one, ki ovirajo naše miroljubno ljudstvo v svojem delu na obnovi in graditvi boljše bodočnosti, za vse one, ki skušajo zanetiti novo bratomorno vojno in prodati svojo domovino tujim imperialistom.«⁵⁴

Le peščica poročil izkazuje odprto in javno neodobranje delovanja oblasti. Tako je neki anonimni agent ob obisku gluhonemnice, kjer je bil zaposlen Kumelj, izvedel, da se »na gluhonemnici precej razburjajo«. In dodal, da sta bila glasna zlasti dva učitelja, ki sta trdila, »da stranke morajo obstajati, da si mora intelektualec-strokovnjak ustvariti svoje stališče«.⁵⁵ Če so se ljudje bali javno kritizirati dogodke, pa lahko negodovanje in nelagodnost zaslutimo iz njihovih odzivov. Anonimni agent poroča, da je bila skupina intelektualcev v gostilni Mrak »zaskrbljena in so sklenili, da se nekaj časa ne bodo več sestajali pri Mraku, ampak na njih privatnih stanovanjih«.⁵⁶ Podobnega mnenja je bil tudi neki odvetnik, ko je dejal, »da nima smisla sedeti po gostilnah in politizirati in da to dokazujejo aretacije po Mirju«. Nekdanji industrialec se je aretacij tako ustrašil, da je »zažgal vse svoje ameriške revije, ki jih je posedoval doma«. Velik preplah je nastal tudi na univerzi zaradi aretacije dr. Furlana, na splošno pa naj bi aretacije vlile ljudem »malo strahu v kosti«.⁵⁷

Da so bile aretacije izvedene brez vnaprejšnjih opozoril in brez širše propagande, izkazujejo nasprotujoča si mnenja o številu aretiranih in vzrokih aretacij. Tako je nekdanji jugoslovanski kapetan v družbi izjavil, »da je bilo do sedaj aretiranih cca. 80 dijakov in profesorjev na ljubljanski univerzi«. Agent, ki je prisluškoval skupini članov kluba »Rotary« v gostilni Banka na Šmartinski cesti, je poročal, »da je zapletenih cca. 80 ljudi v špijonažo, od tega 70 študentov«. V poročilu z dne 31. maja 1947 agent zapiše številko 180,⁵⁸ neki frančiškanski vratar pa je celo povpraševal, »da li je resnica o vesti aretacije 800 ljudi iz ministrstev«.⁵⁹

⁵³ ARS, AS 1931, šk. 590, 23, Zveza delavcev in nameščencev občinskih podjetij in ustanov, Podružnica št. 18, Ljubljana 13. 8. 1947.

⁵⁴ ARS, AS 1931, šk. 590, 22, poslanica Zveze uslužbencev zdravstvenih in socialnih ustanov, Podružnica št. 1, Ljubljana 12. 8. 1947.

⁵⁵ ARS, AS 1931, šk. 590, 1, Vesti o aretacijah, 3. 6. 1947.

⁵⁶ ARS, AS 1931, šk. 590, 5-7, Poročilo UDB, 31. 5. 1947.

⁵⁷ ARS, AS 1931, šk. 590, 10-11, Poročilo z dne 4. 6. 1947. Komentarji na zadnje aretacije.

⁵⁸ ARS, AS 1931, šk. 590, 5-7, Komentarji o aretacijah, 31. 5. 1947.

⁵⁹ ARS, AS 1931, šk. 590, 13, Raport z dne 5. 6. 1947.

Še pestrejšje so bile špekulacije o vzrokih aretacij. Neki odvetnik je npr. menil, da naj bi bil »vzrok vlom pri Stantetu, biv. jav. tožilcu, kjer so bili odnešeni vsi akti nanašajoči se na ljudi, ki jih je obsodil na smrt«. Ženo industrialca Hribarja in osem drugih oseb naj bi aretirali, ker so se »kretali v družbi francoskega konzula. /.../ Vzrok aretacij je sabotaža.«⁶⁰ Neki profesor je domneval nasprotno, »da o špijonaži ni govora, ampak so aretacije le pretveza iznebiti se ljudi, nevarnih kot politična grupa«. Glede Branke Hribar se je domnevalo, »da je po nedolžnem zaprta in le radi tega, ker je Croix zaljubljen vanjo, a se ga otepa. Same aretacije pa naj bi bile v zvezi s predvidenim beograjskim pučem 1. maja.«⁶¹ Še eno poročilo v zvezi z aretacijo Branke Hribar navaja, da skušajo »iz ljubavne storije napraviti špijonažo«. Nekaj poročil se nanaša na Angelo Vode. Upokojenka iz Tobačne tovarne je tako povedala: »Je že hotela na krščanski podlagi kaj kje politično delati,« druga pa je dejala, da je Vodetova ob poskusu organiziranja krščanskega socializma pač »padla notri«. Nek župnik je bil nad aretacijo ing. Nagodeta silno presenečen, saj je po njegovem mnenju le-ta sodeloval pri vprašanjih Primorske in Koroške tako »da je bil absolutno na liniji, posebno še, ker je izobešal »komunistično zastavo.«⁶² Agent »Gorjanc« pa je med debato v pisarni Kompare slišal, »da je popolnoma razumljivo, da se take ljudi kliče na odgovor za taka dejanja, za katera bi jih klicala vsaka država.«⁶³

V drugem sklopu komentarjev javnosti najdemo 32 poročil nanašajočih se na obdobje procesa med 31. julijem in 19. avgustom 1947, ki so vsebinsko bogatejša in podrobnejša ter pokrivajo širši spekter opazovanih posameznikov ali skupin in tem. Glede na to, da je šlo za spektakularen proces z obsežno propagandno dejavnostjo oblasti, so bili agenti precej pozorni na to, kako jih spremlja javnost. Iz analize poročil lahko sklepamo, da je bil proces dobro propagiran in da je oblasti uspelo uspešno mobilizirati zanimanje množic za ta proces. Pogosto se namreč ponavljajo trditve, »da je Nagodetov proces po vsem terenu vzbudil predmet najbolj žive diskusije in zanimanje, kar ga je do sedaj sploh bilo procesu.«⁶⁴ Vedno živahnejše komentiranje opaža na terenu med ljudmi tudi agent, ko navaja, »da so na masovnem sestanku terena Rožna dolina ljudje ostro obsodili obtožence.«⁶⁵ Agent »Pipa Jane« poroča: »Kamorkoli pridem ali v gostilno ali kam drugam povsod ljudje razpravljajo o procesu.«⁶⁶ Drug agent ugotavlja, da je zanimanje za proces razvidno iz tega, »da v knjižnem zavodu, kjer se prodaja dnevno časopisje, pokupijo prebivalci vsakodnevno vse časopise, dočim jih je pred tem veliko ostajalo, sedaj pa jih dnevno primanjkuje.«⁶⁷ Samo v dveh poročilih najdemo pomanjkljivo zanimanje za proces,

⁶⁰ ARS, AS 1931, šk. 590, 5-7, Poročilo UDB, 31. 5. 1947.

⁶¹ ARS, AS 1931, šk. 590, 6, Komentarji o aretacijah, 31. 5. 1947.

⁶² ARS, AS 1931, šk. 590, 10-11, Poročilo, 4. 6. 1947. Komentarji na zadnje aretacije.

⁶³ ARS, AS 1931, šk. 587, 2969.

⁶⁴ ARS, AS 1931, šk. 587, 2981, Izredno poročilo o procesu proti Nagodetu in ostalim ter zadržanje ožjih pristašev Pirc Metoda.

⁶⁵ ARS, AS 1931, šk. 587, 2983, Izredno poročilo o proces, 2. 8. 1947.

⁶⁶ ARS, AS 1931, šk. 587, 3007, Poročilo, 6. 8. 1947.

⁶⁷ ARS, AS 1931, šk. 587, 2997, Izredno poročilo UDB za Slovenijo, 5. 8. 1947.

ko agent zapiše, »da ljudstvo še ni v zadostni meri seznanjeno s procesom Nagode in ostalih. Vzrok temu je, da se po politični liniji ljudstvu ni še ničesar tolmačilo, kakor tudi zato, ker ljudstvo po vaseh ni naročeno na časopisje.«⁶⁸ Podobno potrjuje odgovor na depešo z dne 4. avgusta 1947, kjer sporočajo, »da je zanimanje za proces na terenu v splošnem nezadovoljivo kljub temu, da so se vršile predpriprave za to, od strani CK KPS potom vseh organizacij.«⁶⁹

Večina poročil vsebuje pozitivne odzive na proces. Tako agent poroča, »da je splošno mnenje naših ljudi dobro in z odobravanjem sledijo naši razpravi.«⁷⁰ In zopet v drugem poročilu: »Večina ljudi gleda pozitivno in so nad samim potekom razprave zadovoljni.« Isti agent je med opazovanjem ljudi na trgu poročal, »da se je v splošnem videlo zadovoljstvo in zanimanje.«⁷¹

Najostrejša stališča do obtoženih po pričakovanjih najdemo v delavskih krogih. Delavci Prehrane, ki so obtožence označevali za »bandite«, obtoženi so menili, da so imeli zveze z notranjim in drugimi ministrstvi, da pa je UDV »samo čakala in v pravem času zagrabila«. Nadalje je iz še nekaj opazk in vzklikov »Ozna je naša« moč zaznati povečano podporo oblastnim organom, pa tudi elemente razredne nestrpnosti: »Vidiš, kaj je inteligenca, ti so proti nam. Šele na novo vzgojena inteligenca bo za nas.«⁷² Težke besede so padale v pogovoru pri nekem brivcu: »Volk je samo dlako spremenil, ostal pa je volk. Naša oblast je dala inteligenči dovolj lep položaj, pa se rajši poslužuje ameriških dolarjev in angleških funtov, kot da bi služili narodu. Za to je potrebna ostrejša kazen kot za zapeljane domobrnce.«⁷³ Tudi v delavnici Letov v Dravljah je delavstvo ugotavljalo, »da je pravilno, ker je samo gospoda pred sodiščem.«⁷⁴

Odzivi med inteligenco so bili pestrejši. Od povečanega zanimanja, nelagodnosti, strahu, do pomilovanja obsojenih kakor tudi ostrih obsodb. »Vsekakor se opaža pri ljudeh s širšim obzorjem napeto pričakovanje in zasledovanje poteka razprave.« Agentka »Iva«, ki se je ukvarjala s skupino okrog Metoda Pirca poroča, da je »med vsemi njegovimi pristaši in somišljeniki veliko preplašenje, predvsem in prvič zaradi tega, ker so bili klicani na UDV, drugič pa so v celoti zelo začuden, zakaj obtoženci na procesu toliko govorijo, priznavajo in razkrinkujejo /.../ in da jih je škoda, ker so odkriti in na procesu še toliko bolj, ker je to inteligenca in da so to edini oz. da so postali žrtve v borbi za svobodo.«⁷⁵ Neki inženir jih je ostro obsojal: »Proces jih je

⁶⁸ ARS, AS 1931, šk. 587, 2996, Poročilo o komentarjih na proces, Nagode in ostalih, 5. 8. 1947.

⁶⁹ ARS, AS 1931, šk. 587, 2997, Izredno poročilo UDB za Slovenijo, 5. 8. 1947.

⁷⁰ ARS, AS 1931, šk. 587, 2976, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 2. 8. 1947.

⁷¹ ARS, AS 1931, šk. 587, 2993, Izredno poročilo – Komentar na razpravo Nagodeta in njegove skupine.

⁷² ARS, AS 1931, šk. 587, 2975, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 1. 8. 1947.

⁷³ ARS, AS 1931, šk. 587, 3006-3007, Izredno poročilo o komentarjih procesa UDB za Slovenijo, 7. 8. 1947.

⁷⁴ ARS, AS 1931, šk. 587, 2975, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 1. 8. 1947.

⁷⁵ ARS, AS 1931, šk. 587, 2997, Izredno poročilo UDB za Slovenijo z dne 5. 8. 1947.

osmešil in jih napravil še bolj smešne, kot so bili sami. Le kako se morajo inteligentni ljudje lotiti takih neumnosti.»⁷⁶

Tudi med poročili, ki se nanašajo na inteligenco, najdemo odobravanja o delovanju oblasti: »Precej se govori med inteligenco o sposobnosti organizacije UDV, da izsledi take mreže in se ponekod pojavlja mnenje, da se pred temi ljudmi ne da skriti ničesar ter slično. Dajejo nekaka priznanja dobremu delovanju UDV-eja in da se v notranjosti države v borbi proti obstoječi oblasti brez dobre pomoči iz inozemstva ne more in ni pričakovati uspehov upoštevajoč čuječnost omenjene organizacije.«⁷⁷

Naploh so mnenja o delovanju UDV precej pogosta, kar kaže na razširjenost njene navzočnosti in strahospoštovanje, ki ga je povzročala s svojo dejavnostjo. Tako lahko beremo poročilo, ki o Nagodetovi skupini pravi, *»da so bili ti ljudje neumni, da so se igrali z OZNO, ko vendar ona vse ve o njih, celo njihove privatne medsebojne razgovore in bi bilo bolje, da so pili vsak svojo kavo, kakor pa vtikali nos v visoko politiko. OZNA je bolj sposobna, kakor vsaka druga ustanova (tudi Gestapo).«⁷⁸* V drugem poročilo neka gospa pravi, *»da dobro pozna OZNO, ona pusti ljudi, da se shajajo tudi celo leto, potem pa vse naenkrat zagrabijo«.* Čeprav redkeje, najdemo negativna mnenja o delovanju UDV. Tako je agentka »Zora« opazovala gospo, kako je v baru Nebotičnik zbadala mladega agenta UDV, češ da imajo ta bar odprt samo zato, *»da vodijo kontrolo nad onimi, ki imajo preveč denarja in pa da se ljudje koljejo, ko pijejo to šmarnico,«* ter dodala, *»da so ljudje pri OZNI neinteligentni in moralno pokvarjeni ljudje.«⁷⁹*

Omenili smo, da splošne ocene večinoma odobravajo proces, ko pa opazujemo pogovore med dvema ali v manjših skupinah, pa lahko zanimivo večkrat opazimo povečano neodobravanje do delovanja oblasti. To lahko kaže na dejstvo, da so se nekateri zavedali bistva procesa in okoliščin, niso pa želeli v javnosti o tem govoriti na glas. Tako neki agent navaja mnenje, *»da je ta proces samo »trik OZN-e«, kurir Peter pa naj bi bil agent OZNE«* in *»da je ta proces insceniran samo zato, da ponovno blati cerkev in duhovnike.«⁸⁰* Nekdanji policijski uradnik je menil podobno, *»da so obtoženci že vnaprej obsojeni in je vse to le komedija za občinstvo in nepotrebno mučenje obsojencev pred kaznijo oz. izrekom obsodbe. /.../ Za njega je razprava le propagandnega značaja, da se pokaže ljudstvu, da bo sodba danes res volja ljudstva.«* Podobnega mnenja sta bila v pogovoru tudi dva intelektualca, ki sta se ob tem še spraševala o odmevih v tujem časopisju ter tuji javnosti in sta bila *»prepričana, da to le še bolj očrnjuje delovanje naših ljudskih oblasti in njihovo diskreditiranje v*

⁷⁶ ARS, AS 1931, šk. 587, 3006-3007, Izredno poročilo o komentarjih procesa UDB za Slovenijo, 7. 8. 1947.

⁷⁷ ARS, AS 1931, šk. 587, 2981. Izredno poročilo o procesu proti Nagodetu in ostalim ter zadržanje ožjih pristašev Pirc Metoda.

⁷⁸ ARS, AS 1931, šk. 587, 2991, Dnevni raport, II. odelenje II. odsek.

⁷⁹ ARS, AS 1931, šk. 587, 3032, Izredno poročilo »Zora«, 14. 8. 1947.

⁸⁰ ARS, AS 1931, šk. 587, 3028, Izredno poročilo o Joži Aljančiču.

*inozemstvu, kajti tako se le potrjuje teror, ki vlada pri nas».*⁸¹ Najpogosteje se pojavljajo mnjenja, da je bila Nagodetova skupina politična opozicija, »ki pri volitvah ni mogla priti do izraza».⁸² Nekdo se je razburjal, »da ta proces ne bi smel imeti vohunskega značaja, ker delo Nagodetove skupine sploh ni vohunstvo, ampak nadaljevanje politične borbe za osvoboditev Jugoslavije izpod komunizma-terorja. Pustili naj bi svobodo strank, da bi zavladata resnična demokracija, nikjer ni zapisano, da nam mora vladati komunizem, ta naj ostane v Rusiji, ker za Evropo ni zrel.« Ob vsem tem se je tako razburil, »da je postal že tako divji, da se ničesar ne boji, tudi če bi ga zaprli, bi jim svoje mnjenje povedal v obraz».⁸³ Agentka »Zora« pa je podrobno zapisala mnjenje nekega svojega sorodnika, ki je menil, »da se pod tem svinskim komunizmom ne da živeti, da se nam vsem godi krivica, ki je svet še ni videl in da bomo kmalu vsi pocepali, če bo šlo še tako naprej, slabše kot sedaj nam itak nikoli še ni šlo. Ob vsem tem pa nova buržoazija uganja luksuz, ki ga svet še ni videl.»⁸⁴

Glede mnenj o Nagodetovi skupini o katerih je nameščenec uprave Vina-Sadje dejal, »da so bili ti ljudje že pred vojno pravi »tiči« in anglofilni in torej ni čudno, da so prišli tako daleč da odgovarjajo pred sodiščem»⁸⁵ se največkrat in tudi najostreje obsoja glavnega obtoženca Črtomirja Nagodeta. Skupina intelektualcev je ob igranju taroka ugotavljala, »da je Nagode nekoliko prismojen, kljub temu pa bi ostal na pravi poti, če bi postal minister. Tako pa je kot užaljena veličina zašel na stran pota in potegnil za seboj še toliko drugih nesrečnikov /.../ Nagode je znan kot star prepirljivec in nergač, ki ni nikjer priljubljen.« Nekdo je celo menil, »da je hudoben človek in 'stremuh', skratka človek, ki je kljub nadarjenosti nekoliko omejen«. Družba pri Mraku je razpravljala, »da se čudi za te ljudi, posebno Nagodeta kot uni. prof., kakor tudi ostale, da so se spuščali v to in bili pri tem tako naivni, da so vodili dnevnik in zapiske o tem delu».⁸⁶ Agent »Trošt« je zapisal, da je knjigarnar iz pasaže Nebotičnika menil, »da je bil Nagode vedno zaletel, da se je vedno zaletaval v to ali ono stranko in da je imel stare spore z OF».⁸⁷ Spet drug pa je o Nagodetu ironično dodal: »Kako bo sodeloval z Angleži tisti, ki je ves pohabljen, ko nikdar nikamor ni šel, stanuje v Rožni dolini in ga dobro poznam. Tak naj ima veze z Angleži, beži no, beži.»⁸⁸

Veliko pozornosti so posvečali agenti spremljanju komentarjev o delu sodišča, tožilstva, obrambe in o zagovoru obtožencev. Iz mnenj je moč razbrati, da so se ljudje zavedali dejstva, da je šlo za politično motiviran proces v katerem je imela obramba težko nalogo. O sami obliki obtožnice je agent s psevdonimom »Jože Mli-

81 ARS, AS 1931, šk. 587, 2976, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 2. 8. 1947.

82 ARS, AS 1931, šk. 587, 2971, Izredno poročilo UDV.

83 ARS, AS 1931, šk. 587, 3008-3009, Komentarji k procesu, izredno poročilo, 7. 8. 1947.

84 ARS, AS 1931, šk. 587, 3029-3032, Izredno poročilo »Zora«, 14. 8. 1947.

85 ARS, AS 1931, šk. 587, 3026-3027, Komentarji k procesu, 11. 8. 1947.

86 ARS, AS 1931, šk. 587, 3020-2023, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 9. 8. 1947.

87 ARS, AS 1931, šk. 587, 2982, Izredno poročilo komentarji o procesu, 2. 8. 1947.

88 ARS, AS 1931, šk. 587, 2975, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 1. 8. 1947.

nar« zapisal, kako so se neki pravniki pogovarjali, da se jim »obtožnica ni dopadla s tehnične plati, kot je bilo po navadi v centralno-evropskem sistemu [...] Zdi se, da je premalo koncizna. Torej obrazložitev prekratka, in sicer verjetno radi tega, da se karte branilcem ne pokaže.«⁸⁹ Dr. Leskovic, zagovornik prof. Kavčnika, je glede senata dejal »da ni slab, da so sami dobri juristi. Obtožnica, da je težka.« O delu obrambe je neki odvetnik ugotavljal, da je »ta proces izrazito politični tako, da je vloga zagovornika težka,« in dodal, »pa kaj naj zagovornik, če vzamemo ta proces, tudi pove. Obtoženci priznavajo, obtožba bo zdržala in jo bo težko omajati. Če nič ne poveš v obrambo, si pri klientu in njegovih zanič, če pa kaj preveč poveš, si v nevarnosti ti, zato je najbolje proč od takih razprav.«⁹⁰ Agent »Gorjanc« je v gostilni poslušal debato, »da advokat ne more veliko pomagati, češ, da mu je že vnaprej določeno, kako daleč sme iti advokat v svoji obrambi.«⁹¹ Nekdo drug pa je opozarjal, da »morajo biti advokati zelo previdni, ker so pousod pod nadzorstvom OZNE, bodisi na stanovanju, cesti in celo v stranišču.«⁹²

V zvezi z zagovorom obtožencev je bilo prevladujoče mnenje, da so se slabo zagovarjali, saj v montiranih procesih niti ni moglo biti drugače. Agent »Jože Mlinar« je poročal, »da za obtožence pravijo, da je najbolj resno odgovarjal Kumelj in napravil vtis, da je najbolj resnično govoril. Dočim ostali zapadajo v nekako histerijo.«⁹³ Agent »Janko Černi« je zapisal komentar nekoga, »da obtoženci vse priznavajo, ne taje skoraj nič, jim je pa tudi vse dokazano po dokumentih. Kot izgleda so vse dobili in gre mreža verjetno naprej. Je pač tako, da pride vse na dan.« Dr. Leskovec je dejal, »da ima zelo težko stališče; prvič, ker je Kavčnik priznal in drugič, ker ga obremenjujejo zaslišanja ing. Nagodeta«. Nagodetov zagovornik pa je rekel, »da ne ve kaj bi iznesel v obrambo, ker so pri njem našli material, ki ga obremenjuje in s katerim je obtožnica dokazana.«⁹⁴ Agent »Mlinar Jože« poroča o mnenju neke pravnice, »da stoji stvar za obtožence vsak dan slabše, kar je zelo mučno za branilce. Isti ne bodo mogli najti okoliščnosti, na kar bi lahko oslonili svoj obrambni govor. Obtožilnega materiala je toliko, da ga dotičnik, ki aktov že preje ni do podrobnosti preštudiral, silno težko drži v evidenci. Z vsakim dnem, pa ta material še narašča s priznavanjem obtožencev samih.«⁹⁵ Študent z ekonomske fakultete je v zvezi z zagovorom izjavil, »da ne more razumeti tega, da ti ljudje pri razpravi drug drugega obremenjujejo in izdajajo, ker to vendar ni bila nobena masovna stvar, ampak špijonska celica, kjer se morajo zanesti drug na drugega, obnašajo se pa čisto otročje.«⁹⁶ Pri poslušanju razprave po zvočnikih pred sodiščem pa je agent ob zagovoru Furlana opazil in zapisal, da

⁸⁹ ARS, AS 1931, šk. 587, 2969.

⁹⁰ ARS, AS 1931, šk. 587, 2978-2979, Izredno poročilo o procesu, 2. 8. 1947.

⁹¹ ARS, AS 1931, šk. 587, 3026-3027, Komentarji k procesu, 11. 8. 1947.

⁹² ARS, AS 1931, šk. 587, 2971, Izredno poročilo UDV.

⁹³ ARS, AS 1931, šk. 587, 2969.

⁹⁴ ARS, AS 1931, šk. 587, 2978-2979, Izredno poročilo o procesu, 2. 8. 1947.

⁹⁵ ARS, AS 1931, šk. 587, 2983, Izredno poročilo o procesu, 2. 8. 1947.

⁹⁶ ARS, AS 1931, šk. 587, 29884-1985, raport IV. odseka II. odelenja z dne 4. 8. 1947.

so se ljudje smejali na odgovore, nekdo pa je pripomnil, »*da sedaj jeclja, preje pa ni jecljal, ko je vršil vohunsko službo*«. ⁹⁷

Ljudje so se pogosto spraševali, kakšne kazni bodo doletele obtožence. Skupina pri gostilni Mrak je bila mnenja, »*da jih bo od te skupine kakih 5 obsojenih na smrt*«. ⁹⁸ Dr. Leskovic je glede izida procesa dejal, »*da kot izgleda bode slab za večino obtožencev. Pričakovati je 4-5 smrtnih kazni*«. ⁹⁹ Agent »Bratko Peter« je v družbi članov kluba »Rotary« slišal, »*da obstoja nevarnost, da izgube glavo Nagode, Kavčnik in Hočevarjeva. Sicer pa stvar ne bo težka, ker ni bilo z ozirom na njihovo aktivnost nikakih posledic*«. ¹⁰⁰ Delavci pri podjetju Tkanina so predvidevali, da jih bo najmanj 6 obešenih ali ustreljenih. ¹⁰¹ Janko Dolžan pa je v razgovoru z agentom dejal, da mu je »*sin Branko (sodnik v lj) zaupal, da bosta obsojena na smrt samo dva, in sicer Nagode in Furlan. Vsi ostali pa bodo obsojeni na kazen zapora*«. ¹⁰² Agent »Pipa Janez« v poročilu opisuje, kako je v ponedeljek na trgu pred sodiščem poslušal razpravo, nakar sta mimo prišli dve ženski s cekarji in je ena pribila: »*Premalo jih potolčejo, kaj jih je sploh treba zasliševati – linčati jih je treba*«. Druga pa je dodala: »*Toliko krvi je preteklo, sina sem izgubila v partizanih, sedaj bi pa ti vrage še radi Angleže pripeljali*«. ¹⁰³ Da pa »kri včasih je lahko tudi voda«, dokazuje izjava brata enega izmed obtoženih, ko je dejal, »*da bo brat dobil vrv, saj drugega tudi ne zasluži. Vsi moji bratje so enake propalice. Eden je bil od partizanov kmalu po osvoboditvi likvidiran na Gorenjskem. Drugi je bil po osvoboditvi obsojen na 9 let. Tretji je sedaj pred sodiščem in bo visel. Vsi so sodelovali z Italijani, Nemci in belimi*«. ¹⁰⁴

Na drugi strani imamo mnenja ljudi, ki so ocenjevali, da obsojencev ne bodo doletele hujše kazni. Neki zdravnik z infekcijske klinike je bil mnenja, »*da ne bodo nobenega obsodili na smrt, češ, da nihče ni zakrivil takih zločinov, ampak je to samo otroška špijonaža*«. ¹⁰⁵ Večkrat se pojavljajo mnenja, da se oblast ne bo upala ostreje kaznovati obsojencev zaradi pritiskov iz tujine. Tako agentka »Maruša« poroča, da je neka šivilja izjavila, da »*si hiperinteligenco, ki je sedaj pred sodiščem, ne bomo upali obsoditi na smrt, ker ima na strani Anglijo, Francijo, Italijo in Ameriko. Saj se vidi kako smelo, izzivalno odgovarjajo, češ mi se prav nič ne bojimo*«. Tudi pri nekem uradniku pri železnini naletimo na mnenje, »*da se ne bodo upali naši obsoditi na*

⁹⁷ ARS, AS 1931, šk. 587, str. 2993, Izredno poročilo – Komentar na razpravo Nagodeta in njegove skupine, 5. 8. 1947.

⁹⁸ ARS, AS 1931, šk. 587, 3020-2023, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 9. 8. 1947.

⁹⁹ ARS, AS 1931, šk. 587, 2978-2979, Izredno poročilo o procesu, 2. 8. 1947.

¹⁰⁰ ARS, AS 1931, šk. 587, 2971, Izredno poročilo UDV.

¹⁰¹ ARS, AS 1931, šk. 587, 2975, Komentarji k procesu – izredno poročilo, 1. 8. 1947.

¹⁰² ARS, AS 1931, šk. 587, 2987-2989, Izvlečki iz agenturnih poročil, referat trgovine in finance, Ljubljana 5. 8. 1947.

¹⁰³ ARS, AS 1931, šk. 587, 3006-3007, Izredno poročilo o komentarjih procesa UDB za Slovenijo, 7. 8. 1947.

¹⁰⁴ ARS, AS 1931, šk. 587, 3025, Komentarji k procesu – izr. poročilo, 11. 8. 1947.

¹⁰⁵ ARS, AS 1931, šk. 587, 2993, Izredno poročilo–Komentar na razpravo Nagodeta in njegove skupine.

*smrt omenjene Nagodetovce, ker je lahko takoj vojna, saj so ti delali za Anglo-Američane in so od njih sedaj ščiteni».*¹⁰⁶

Komentarji javnosti na primeru Nagodetovega procesa so eksemplaričen primer tega, kako je demonstracija sile komunistične oblasti prek izvedbe spektakularnega in dobro propagiranega političnega sodnega procesa vplivala na življenje in mišljenje običajnih ljudi. Zlasti splošne ocene in poročila predstavljajo dober vir za oris duha časa, saj agenti po vsej verjetnosti niso imeli pretirane potrebe po potvarjanju dokumentov. Domnevamo lahko, da so morala biti splošna poročila dokaj natančna in resnična, saj se je oblast tudi na njihovi podlagi odločala za nadaljnjo krepitev ali popuščanje represije. Zaradi večje verjetnosti poneverb pri poročilih, ki se nanašajo na posameznike ali manjše skupine, pa je potrebna večja previdnost. Žal so takšna poročila, vsaj po do zdaj opravljenem raziskovalnem delu na fondu Republiškega sekretariata za notranje zadeve v zvezi s političnimi sodnimi procesi, redka in so ohranjena samo v gradivu o Nagodetovem procesu ter deloma v gradivu procesa Šolar-Fabijan.¹⁰⁷

Žiga Koncilija

POLITICAL JUDICIAL PROCESSES AND PUBLIC COMMENTS
DURING THE NAGODE TRIAL

S u m m a r y

For the majority of the population in the Yugoslav state, the period after World War II was characterised with wishes for a better and juster life in the new socialist reality, while for those who opposed the new authorities this period was a time of repression. The Communist Party emerged from the war, during which it played the main role in the organisation and leadership of the national liberation struggle, as the leading political force, and it also strengthened its authority by retaliating against the potentially most dangerous political opponents. To this end it used its repression apparatus, especially the political police (OZNA – Department for the Protection of People, and later UDB – State Security Administration), judiciary and the Army. In the period of greatest repression in the post-war Slovenia, from 1945 to 1951, the severity of the repression oscillated, adapting to the stages of building the socialist system. It was in reverse proportion to the strength of the Party control, depending on internal as well as external political relations. The severity of the repression reached its peak in the first months after the war, when around 14,000 Slovenian soldiers, mostly members of the Slovenian Home Guard, and civilians lost their lives in extrajudicial executions, which makes for approximately a 15% share of all Slovenian victims of World War II. The repression took various forms: from the most severe extrajudicial executions, court and administrative measures, exile, deprivation of civil and political rights, and a range of other more indirect forms of state violence at all levels of the system. It was oriented against all actual or imagined opponents, depending on which ideological or class group represented an obstacle to the authorities in a certain period of time. The repression was mostly carried out by the Army, police, political police and judiciary with a suitable legislative basis. After the most severe extrajudicial retaliation against the occupiers and their associates immediately after World War II, the mass executions in Slovenia were completed. In their stead the courts and judicial processes became the main tools of the repression. Many judicial processes against numerous enemies of the new authorities took place, initially at the military courts, then at the

¹⁰⁶ ARS, AS 1931, šk. 587, 3000-3001, Izredno poročilo v zadevi procesa, 6. 8. 1947.

¹⁰⁷ ARS, AS 1931, proces Šolar-Fabijan, šk. 565, 77–121.

National Honour Court, and after the middle of September 1945 also at the regular courts. Estimates show that between 20,000 and 25,000 people were tried, and of these around 8,000 were convicted. The main purpose of the political trials was to retaliate against the national traitors (collaborators), former politicians, class opponents (owners of the capital: industrialists, merchants, artisans, the so-called kulaks) and ideological opponents. Political trials were carried out in various ways (public, secret), and the reasons for them were different (from personal motives to foreign political reasons), as were the consequences. The arrests and investigations in case of suspicions of political offences were in the exclusive jurisdiction of the Department for the Protection of People/State Security Administration, which provided the authorities with a variety of options in which to exert various pressures and liquidate its opponents. One of the tasks of the political police in the repression apparatus was to establish intricate agent networks and monitor the »pulse« of the public. With a widespread network of informants (in the end of 1950 as many as 24,000 of them were already registered), the authorities penetrated every segment of the society, controlled it and thus steered the dynamics of the collective mentality. The reports show that people of various profiles were agents and that they were present almost everywhere: homes, streets, taverns, companies, schools, faculties, cultural institutions as well as the police, Army and Ministries. The agents diligently noted and reported everything that people said, especially their opinions. We can conclude that the purpose of such activities was, besides finding potentially suspicious people, to keep the authorities informed, so that they could adapt their policies and levels of repression, monitoring and control of the people's mentality. These reports also contain comments made by the public during the trial against the defendant Črtomir Nagode and 14 co-defendants (29 July–18 August 1947), accused of co-operating with foreign intelligence services, establishing a legal opposition against the people's authorities, and associating with hostile emigration. These comments provide an interesting insight into the ideas of the citizens and can be used to discern what the authorities were interested in and what people thought.

1.01
Prejeto 16. 4. 2011

UDK 329.71:329.15(497.4) "1945/1953"

Nevenka Troha*

Sobivanje ali soodvisnost Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte Slovenije (1945–1953)

IZVLEČEK

Avtorica obravnava na temelju arhivskega gradiva odnose med Komunistično partijo Slovenije in Osvobodilno fronto Slovenije v obdobju med letoma 1945 in 1953. Takrat je prišlo do spremembe imena OF v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL). V pogojih enopartijskega sistema ne moremo govoriti o sobivanju posameznih političnih izbir, saj obstaja le ena, ki naj bi bila vseobsežna in splošno veljavna. Velik del naporov političnega in oblastnega vrha, ki je bil med letoma 1945 in 1953 identičen z vodstvom KPS (KPJ), je bil v času, ko je t. i. ljudska revolucija prešla v socialistično, usmerjen v enotnost v vseh segmentih družbenega življenja. Da bi dosegli ta cilj, so kot posrednika med vodstvom in ljudstvom uporabili Osvobodilno fronto Slovenije (Ljudsko fronto Jugoslavije).

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, Osvobodilna fronta, Ljudska fronta Jugoslavije, Komunistična partija Slovenije, Komunistična partija Jugoslavije, ljudska revolucija, socialistična revolucija, ljudska oblast, ljudska demokracija

ABSTRACT

COHABITATION OR CO-DEPENDENCE OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA AND THE LIBERATION FRONT OF SLOVENIA (1945–1953)

On the basis of archive materials the author analyses the relations between the Communist Party of Slovenia and the Liberation Front of Slovenia in the period between 1945 and 1953. In 1953 the name of the Liberation Front was changed to Socialist Alliance of Working People. Under the conditions of the one-party system we cannot refer to the cohabitation of individual political choices, since only one – supposedly all-encompassing and generally valid – choice existed. The majority of efforts of the political and state leadership, which was identical to the leadership of the Communist Party of Slovenia (Communist Party of Yugoslavia) between 1945 and 1953, when the so-called people's revolution transformed into the socialist revolution, was

* **Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: nevenka.troha@inz.si**

aimed at unity in all segments of the social life. The Liberation Front of Slovenia (People's Front of Yugoslavia) was used in the pursuit of this goal as an intermediary between the leadership and the people.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, Liberation Front of Slovenia, People's Front of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, Communist Party of Yugoslavia, people's revolution, socialist revolution, people's authority, people's democracy

Osvobodilna fronta slovenskega naroda je svoj program, strnjen v devetih temeljnih točkah, sprejela na 4. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 1. novembra 1941, zadnji dve pa na seji Izvršilnega odbora 21. decembra 1941. V njih so poleg tega, da je treba biti neizprosni boj proti okupatorju, poudarili združitev vseh Slovencev, obstoj Jugoslavije, povezavo s slovanskimi narodi na čelu z ruskim in boj slovenskih ljudskih množic za svoje narodne in človekove pravice, s čimer so te ustvarjale »nov lik aktivnega slovenstva«. V 6., 7. in 8. točki so zapisali, da bo po narodni osvoboditvi na slovenskem ozemlju prevzela oblast »OF slovenskega naroda kot celota« in uvedla »dosledno ljudsko demokracijo« ter da bo »po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.«¹

Ob koncu vojne je Jugoslovanska armada s slovenskimi partizani osvobodila celotno slovensko narodno ozemlje. V prvi polovici maja 1945 je bila tako dejansko uresničena 2. temeljna točka – združitev vseh Slovencev.² Ta združitev pa je bila kratkotrajna, saj se je morala Jugoslovanska armada iz Koroške in Benečije umakniti že sredi maja, iz zahodnega dela Julijske krajine s Trstom in Gorico pa 12. junija 1945.

Na 1. kongresu OF Slovenije (pojem narod je v imenu nadomestil pojem državnosti), ki je bil 15. in 16. julija 1945 v Ljubljani, so sprejeli razširjene temeljne točke. V njih so zapisali: »Zgodovinska zmaga nove, demokratične in federativne Jugoslavije, ki temelji na ljudski demokraciji, /.../ je uresničila program OF.« Zato je bilo vsestransko utrjevanje Jugoslavije in krepitev njenih obrambnih sposobnosti »najvišja zapoved za slehernega zvestega pripadnika OF, za slehernega Slovenca in Jugoslovana«. Bistveni pogoj za blaginjo jugoslovanske države je bila ljudska demokracija, ki je bila »živo nasprotje protidemokratskega, hegemonističnega, protiljudskega ustroja stare Jugoslavije«, ki je neizogibno privedel do zloma in propada države. »Napredek nove, Titove Jugoslavije je bistveni pogoj za svobodno in srečno prihodnost ljudskih množic, za svobodo, enakopravnost, bratsko enotnost jugoslovanskih narodov.« Poudarjena sta bila tudi »nezdružljivo bratstvo in zaveznštvo

¹ Dokumenti ljudske revolucije Slovenije, knjiga 1. Ljubljana 1962, dok. 111, str. 255–256.

² Temeljne točke Osvobodilne fronte (Razširitev, sprejeta na prvem kongresu, 16. 7. 1945). IO OF, Ljubljana 1945. (dalje Temeljne točke OF, 1945), str. 3.

naših narodov z velikim ruskim narodom in vsemi sovjetskimi narodi« ter boj proti »slehernemu notranjemu vplivu in pojavu med našim narodom, iz katerega lahko v korist in v službi tujega imperializma izvira narodno izdajstvo«. ³

V razširjenem programu OF je bila domovinska ljubezen razumljena kot »mržnja do imperialističnih osvajalcev in neslutena požrtvovalnost za domovino. /.../ Patriotizem novega kova ne razdružuje demokratičnih ljudskih množic svobodoljubnih narodov«, ampak jih druži v naporih »za skupne demokratične in človečanske ideale«. Resnična svoboda je bila »svoboda ljudske večine v narodu«. Tem načelom so najbolj ustrezali narodnoosvobodilni odbori, »ki so zrasli iz narodnoosvobodilnega boja /.../ kot osnova demokratične ljudske oblasti, njene državne zgradbe in njene zakonitosti«. Zemljo naj bi dobili tisti, ki jo obdelujejo in je nimajo dovolj. Vse sile je bilo treba nameniti obnovi, združništvu in utrjevanju in razvijanju državnega sektorja. Vse to naj bi privedlo »množice delovnega ljudstva iz socialnega izkoriščanja v ustvarjanje za novo državo, torej zase«. Na koncu so ugotovili, da je z zmago OF uresničila svoj nacionalni in ljudsko demokratični program, da »ne bi bilo preporoda slovenskega naroda, če se ne bi razvila OF v popolnoma enotno demokratično zvezo slovenskega ljudstva. /.../ OF kot tvorec svobode in enotnosti ima edina moralno pravico predstavljati slovenski narod in njegovo ljudstvo.« ⁴

Sekretar Izvršilnega odbora OF Boris Kidrič je v govoru na kongresu poudaril, da se je OF po končani osvoboditvi znašla pred veliko nalogo, »da svoje organizacije vsepovsod razširi in poglobi« in jim zajamči »nov razmah, ki docela ustreza pogojem svobode«. Delegate je pozval, naj ponesejo s kongresa »jasen načrt, da ne sme biti ne vasi, ne tovarne, ne mestne četrti, ne urada, ne poklica, kjer ne bi bilo organizacije OF«. A hkrati morajo paziti, koga vključijo, saj so se »razni špekulanti, zakrinkani reakcionarji in izdajalci, ki bi se radi skrili pred pravilno narodno sodbo /.../ začeli vsiljevati v odbore OF«. Nasprotoval je temu, da bi bili funkcionarji v odborih OF isti kot v narodnoosvobodilnih odborih, »ker bi se tako OF izrodila v državno stranko«. A to je veljalo le za nižje organe, kajti »ožje funkcionarsko jedro bo /.../ v obojih odborih seveda isto«. ⁵ Edvard Kardelj pa je izjavil, da je iz OF treba »zgraditi nezlomljivo demokratično zvezo naših delovnih množic za obrambo pridobitev NOB«. Njena dejavnost ne sme oslabiti in se oddaljiti od ljudske demokracije. ⁶

V poročilu, ki ga je avgusta 1945 slovensko partijsko vodstvo poslalo jugoslovanskemu, izpostavljajo, da je bil takoj po osvoboditvi dosežen silen množičen polet OF, ki se je pokazal »tudi v veliki pripravljenosti množic za delo in žrtve«. Problematična so bila samo nekatera območja na Dolenjskem in v Suhi krajini,

³ Temeljne točke OF, 1945, str. 3–7.

⁴ Prav tam, 1945, str. 8–12.

⁵ Boris Kidrič: Zbrano delo, knjiga. 2. Ljubljana 1978 (dalje Kidrič, Zbrano delo, 2), str. 351, 352, 355; Poročilo Borisa Kidriča na 1. kongresu OF, 16. 7. 1945.

⁶ Slovenski poročevalec, 16. 7. 1945; Govor Edvarda Kardelja na 1. kongresu OF, 15. 7. 1945.

»kjer so se pojavljali še ostanki belogardističnih, četniških in ustaških tolpt, ki so imele podporo v civilnem prebivalstvu«. Zlasti kongres OF naj bi ponovno izrazil »močno skovano enotnost v vodstvu in v osnovnih množicah«. Zaradi tega množičnega poleta pa so aktivisti OF podcenili nevarnost delovanja reakcije in njeno odstranitev prepustili Ozni, niso pa se proti njej bojevali s političnimi sredstvi. Pojavljalo se je tudi »birokratsko« poslovanje organov oblasti in dušenje ljudske pobe.⁷

Vloga Ljudske fronte Jugoslavije (ustanovljena v začetku avgusta 1945), del kate je bila tudi OF, kot zveze »vseh naprednih demokratičnih in borbenih sil, ki so ustvarile in ki danes urejajo, dvigajo in boljšajo našo državo«, je bila opredeljena tudi v razglasu za volitve v ustavodajno skupščino.⁸ Bila naj bi »enotna zveza ljudskih front vseh naših dežel, najmočnejša politična organizacija Jugoslavije, ena največjih in najpomembnejših tvorb te vrste na svetu«. Prek nje naj bi ljudske množice prvič uresničile svojo ljudsko oblast.⁹ O vlogi Ljudske fronte kot nosilke ene od list na teh volitvah je spregovoril Tito, ki je poudaril, da Ljudska fronta Jugoslavije ni začasna predvolilna koalicija. Ona je »Odigrala zgodovinsko vlogo pri osvoboditvi naše države in je izšla ne samo kot zmagovalka iz te vojne, temveč postala glavni temelj bratstva in enotnosti naših narodov. Tisti, ki tvorijo to Ljudsko fronto – to so delavci, kmetje in poštena inteligenca, /.../¹⁰ so šli v boj proti okupatorju.«¹¹

V tezah za predvolilno zborovanje, ki je bilo septembra 1945 v Ljubljani, je bil v ospredje postavljen tudi Tito kot nosilec zvezne liste Ljudske fronte. Tito in Ljudska fronta naj ne bi predstavljala voditelja med političnimi voditelji in stranke med strankami, pač pa je bil Tito vodja nove Jugoslavije, Ljudska fronta pa so bili jugoslovanski narodi. Volivci naj bi torej izbirali med utrditvijo in nadaljnjim razvojem vseh narodnoosvobodilnih pridobitev in med vrnitvijo na staro. Z opozicijo ni bilo mogoče sobivanje, saj je bila »objektivno nosilec in nadaljevalec vsega, kar je obsodbe vrednega iz naše preteklosti: protidemokratskega gospodstva, protiljudskih klik, nacionalnega zatiranja, udinjanja tujim imperializmom in slabljenja narodne in državne suverenosti, narodnega izdajstva, razbijanja ljudske enotnosti«. Ob tem so jo pozvali, naj le nastopi na volitvah, saj naj bi imela popolno svobodo: »Naše ljudske množice jih bodo tolkle prav tako zmagovito in veličastno, kakor so tolkle svoje notranje in zunanje sovražnike med NOB.«¹²

Ljudska fronta Jugoslavije in Osvobodilna fronta Slovenije sta bili tako formalni nosilki oblasti, kar je bilo potrjeno na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1945. Niti v govorih Kidriča in Kardelja na 1. kongresu OF niti v razglasu ob

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), ae 1256. Poročilo CK KPS CK KPJ, verjetno avgusta 1945.

⁸ Volitve v ustavodajno skupščino DFJ so bile 11. 11. 1945.

⁹ Slovenski poročevalec, 13. 9. 1945; Proglas Ljudske fronte za volitve v ustavodajno skupščino.

¹⁰ Tito je našteval pristaše vseh strank ali delov strank, ki so se vključile v Ljudsko fronto Jugoslavije.

¹¹ Slovenski poročevalec, 14. 9. 1945.

¹² ARS, AS 1589, ae 1610. IO OF; Teze za politično zborovanje 16. 9. 1945.

volitvah in Titovem govoru nista bili z besedo omenjeni Komunistična partija Jugoslavije in Komunistična partija Slovenije. Tito je omenil le komuniste kot eno od strank, ki so vstopile v LFJ.¹³

Ljudska fronta s komunistično partijo na čelu

Sistem naj bi tako temeljil na poštenih ljudskih množicah, na delavskih množicah, delavcih (delavskem razredu), kmetih in napredni inteligenci, ki so bili združeni v OF, saj je bil v skladu z organizacijskimi načeli, sprejetimi na 1. kongresu, lahko član OF vsak državljan, »ki se ni pregrešil zoper narodno čast, ki je pristajal na temeljne točke OF in sodeloval v organizacijah, ki so bile vključene v OF«. ¹⁴ Če je nova oblast hotela uspeti, je bila nujna, tako Kidrič, »aktivizacija ljudskih množic«, zlasti za obnovo države, ali kot je izjavil Kardelj, »vzgoja ljudskih množic za državo. Te množice so temelj nove oblasti.« ¹⁵ Organizacije OF pa so morale postati torišče in žarišče politične ter gospodarske vzgoje teh množic. ¹⁶

Paravan, ki je bil potreben v času pred volitvami novembra 1945, ko so zagotavljali, da je vzdrževanje prijateljskih zvez »z našimi velikimi zavezniki Veliko Britanijo in ZDA, s Francijo« stalna težnja jugoslovanske politike, ¹⁷ po zmagi na volitvah ni bil več potreben. V referatu na 2. kongresu OF aprila 1948 je sekretar IO OF in CK KPS Miha Marinko postavil tole hierarhijo: »Narodi Jugoslavije, ki jih vodi Ljudska fronta s partijo in tovarišem Titom na čelu /.../. Modro Titovo vodstvo« jim je omogočilo »resnično ljudsko demokracijo«, s katero je bila zajamčena oblast v rokah delovnega ljudstva in zagotovljena enakopravnost narodov. ¹⁸

Odgovor na to, kdo je bil dejanski nosilec oblasti, ljudstvo ali predsednik vlade, generalni sekretar partije, vodja Ljudske fronte in maršal, je tudi v pretiranem čaščenju Tita. Tako je IO OF 21. maja 1946 poslal vsem odborom okrožnico z navodili o praznovanju Titovega rojstnega dne 25. maja. Na predvečer naj bi po hribih goreli kresovi in bile razobešene zastave. Naslednji dan naj bi vsi zavodi, podjetja, šole in ustanove dopoldne za pol ure prekinili delo in na skupnem sestanku proslavili »ta naš politični praznik«, množične organizacije pa naj bi na množičnih sestankih z govori, petjem in dramatičnimi nastopi poudarile »delo Tita, predvsem vprašanje Primorske, Istre in Trsta, kjer se je ljudstvo šele s svojo borbo pod vodstvom tovariša Tita resnično približalo svoji osvoboditvi in priključitvi k Jugoslaviji«. Sprejeli naj bi tudi »čestitke tovarišu Titu«. Naslednji dan je bila okrožnica preklicana, saj je CK KPJ 12. maja zahteval, da ne smejo prirejati dru-

¹³ Slovenski poročevalec, 14. 9. 1945.

¹⁴ Temeljne točke OF, 1945, str. 13–15.

¹⁵ Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 (zbrala in uredila Darinka Drnovšek) Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki PB CK KPS/ZKS), dok. 2, str. 29–30; zapisnik seje PB CK KPS 5. 6. 1945.

¹⁶ Kidrič, Zbrano delo, 2, str. 353; Poročilo Borisa Kidriča na 1. kongresu OF, 16. 7. 1945.

¹⁷ Slovenski poročevalec, 13. 9. 1945, Proglas Ljudske fronte za volitve v ustavodajno skupščino.

¹⁸ Slovenski poročevalec, 28. 4. 1948, Govor Mihe Marinka na 2. kongresu OF.

gega, kot pisati o tem v tisku in poslati pozdravne brzojavke, v katerih bi se morala »pokazati velika ljubezen, ki jo ljudske množice gojijo do Tita«. ¹⁹

KPS je do 2. kongresa leta 1948 vodil politbiro CK KPS, ki je po maju 1945 v soglasju z jugoslovanskim dejansko vodil in usmerjal vse dogajanje v Sloveniji. Politični sekretar je bil do decembra 1945 Franc Leskošek, do junija 1946 Boris Kidrič, nato pa vse do leta 1966 Miha Marinko. Organizacijski sekretarji so bili od februarja do julija 1945 Lidija Šentjurg, do decembra Viktor Avbelj, do aprila 1946 Stane Kavčič, do januarja 1952 Lidija Šentjurg, do februarja 1958 Vida Tomšič. ²⁰

Po zmagoviti revoluciji je KPJ, kot je ugotavljal Kardelj leta 1953, kot vodilna sila Ljudske fronte prišla na čelo oblasti delovnega ljudstva: »Njeni člani so prevzeli komandne pozicije v državnem izvršilnem aparatu ter so na čelu delovnih množic začeli trdo delo za obnovo opustošene dežele. /.../ Te naloge so bile tako velike in težavne, da so prav tako zahtevale metode dela, ki so ustrezale revolucionarnim metodam v boju za pripravljanje in uresničitev revolucije.« Od vodstva in od vseh ljudi so zahtevale izjemno disciplino in velike žrtve. ²¹ Čeprav je bilo zelo zahtevno, pa je bilo to prvo obdobje hkrati dokaj preprosto: »Direktive, komanda, ki je bila čisto razumljiva, revolucionarna, demokratična, ko je bilo treba zgraditi aparat.« Kardelj je bil prepričan, da niso imeli druge poti: »Prav tako je bilo razumljivo postavljanje kadrov na ključna mesta, da bi jih utrdili in usposobili v socialističnem smislu. Tretja vrsta ukrepov so bili administrativni ukrepi, pritisk, UDB-a, revolucionarni teror, kadar je bilo potrebno. Tudi to je bilo potrebno in brez tega ne bi mogli napraviti, kar smo napravili.« ²²

Vloga partije v odnosu do OF naj bi izvirala iz teoretične postavke, da je bila partija jedro OF in njen ideološki voditelj, zato je bila zadolžena za okrepitev frontne organizacije, za njeno sistematično širjenje, varovanje njene enotnosti in »čiščenje vseh elementov«, ki so bili vanjo vključeni. OF naj ne bi bila organizacija, ki je bila »podrejena oblasti, ampak organizacija, v kateri bo dobila oblast za izvajanje svojih nalog vso zaslombo«. ²³ Partijske organizacije so bile, tako Kidrič junija 1946, »špica javnega življenja«. Ni bilo mogoče imeti dobre OF brez močne partijske organizacije, ki je zagotavljala, da je šla OF po pravi poti. ²⁴ Decembra 1946 pa je ugotavljal, da se avantgardni značaj KPS odraža zlasti v tem, da se je

¹⁹ ARS, fond Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (AS 537), šk. 13. Okrožnica št. 27: Obletnica rojstnega dne tovariša Tita.

²⁰ Darinka Drnovšek: Organizacija in način delovanja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 1945–1954. V: Zapisniki PB CK KPS/ZKS. str. 14–16.

²¹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, knjiga II : državna in gospodarska graditev, Ljubljana 1955 (dalje Kardelj, PNSG, 2), str. 338; Referat Edvarda Kardelja na 4. kongresu LFJ, 23. 2. 1953: Vloga in naloge SZDLJ v boju za socializem.

²² ARS, AS 1589, ae 7. Zapisnik 8. razširjenega plenarnega zasedanja CK ZKS, 20. in 21. 7. 1953; razprava Edvarda Kardelja.

²³ ARS, AS 537, šk. 134. Poročila IO OF 1947, 7, 8: Naloge fronte v izgradnji, naloge KP v odnosu do OF, naloge državnih organizacij v odnosu do OF.

²⁴ ARS, AS 1589, ae 204. Zapisnik konference okrožnih in okrajnih sekretarjev KPS, 14. 6. 1946.

partija ukvarjala z vsemi vprašanji političnega življenja in usmerjala množične organizacije ter jim dajala usmeritve.²⁵ Tito je v govoru na 2. kongresu LFJ septembra 1947 poudaril, da je po ustanovitvi nove države partija postala voditeljica vsega družbenega razvoja, ki je to vlogo izvajala kot vodilni del Ljudske fronte, vseljudske politične organizacije z jasno postavljenim trajnim programom, ki je bil hkrati program partije.²⁶

Za Kidriča je bila OF zveza med partijo in »poštenimi državljani«. V njej so imeli partijski aktivisti povezane tiste nekomuniste, ki so bili pripravljene analize in usmeritve partije prenašati na ljudske množice in ji pomagati, da je med njimi razširila svoj vpliv.²⁷ Miha Marinko pa je novembra 1946 menil, da »dobiva OF nov višji značaj monolitnosti, ki se bolj zgrinja okrog partije«.²⁸

V vrstah partije in OF so se pomladi 1946, zlasti v Ljubljani, pojavile napake »desno oportunističnega in sektaškega značaja«, zato je bil nujen boj proti ostanikom malomeščanskega nacionalizma v vrstah partije in OF. Hkrati so partijske organizacije začele OF izločevati iz političnega dela v reševanju oblastnih vprašanj, čeprav bi morale prek organizacije OF »izvajati partijsko linijo, da tako vodimo nepartijske množice in jih vzgajamo v duhu partije«. Člani partije bi se morali naučiti delati v OF.²⁹

Medtem ko je imela med vojno OF vsenarodni značaj, pa je po zmagi morala postati »zveza delavcev, kmetov in delovne inteligence s ciljem, da si izbojuje kot celota družbeno gospodarsko ureditev po svojih interesih«. Postati bi morala razredna organizacija, zato je, tako Kidrič, poudarjanje narodnih čustev »plitvilo« nje- no razredno vsebino, postati bi morala središče političnega življenja ljudstva, partija pa njeno čvrsto jedro.³⁰

Če Tito septembra 1945, ko je govoril o vlogi Ljudske fronte Jugoslavije, ni omenjal komunistične partije, pa je bila njena vloga poudarjena v njegovem govoru na 2. kongresu LFJ 27. septembra 1947. V času pred volitvami v konstituantno jeseni 1945 so bile zahodne sile še zavezniki in prijatelji, jeseni 1947 pa so bile »imperialisti«, ki so za dosego svojih ciljev pripravljali obnovo fašizma. Ker je bila stara oblast uničena, je bila, tako Tito, na načelih resnične demokracije ustvarjena nova, ljudska oblast, ki je »izšla iz ljudstva, Ljudska fronta pa je njena politična osnova«. KPJ je v Ljudsko fronto vnesla »velike izkušnje organizatorja in voditelja v boju in ji dala svoje najbolj prekaljene kadre«, zato je imela v njej vodilno vlogo.³¹ Na konferenci okrajnih partijskih komitejev, na kateri so razpravljali o Titovem go-

²⁵ ARS, AS 1589, ae 208. Gradivo za partijsko konferenco, 23. 12. 1946.

²⁶ Josip Broz Tito: Govori i članci, knjiga 3. Zagreb 1959 (dalje Tito, Govori i članci, 3), str. 134–136; Govor Tita na 2. kongresu LFJ, 27. 9. 1947.

²⁷ ARS, AS 1589, ae 204. Zapisnik konference okrožnih in okrajnih sekretarjev KP, 14. 6. 1946. Referat Borisa Kidriča.

²⁸ ARS, AS 1589, ae 206. Sestanek aktiva KPS, 9. 11. 1946.

²⁹ ARS, AS 1589, ae 203. Zapisnik partijske konference OO KPS Ljubljana, 9. 3. 1946.

³⁰ ARS, AS 1589, ae 208. Gradivo za partijsko konferenco, 23. 12. 1946.

³¹ Tito, Govori i članci, 3, str. 116, 125, 134.

voru, je Boris Kraigher, ki je razložil tudi pomen ustanovitve Informbiroja,³² menil, da ima dogajanje v Jugoslaviji tudi velik zunanjepolitični pomen, saj je njeno vodstvo vodilo politiko združevanja demokratičnih sil v boju proti »vojno hujskaškemu imperializmu«.³³

Kljub tem velikim besedam pa so OF in druge množične organizacije postajale operativno tehnična vodstva in prevzemale vlogo operativnih štabov za mobilizacijo delovne sile, zanemarile pa politično delo med množicami. Vida Tomšič je decembra 1949 ocenila: »Obsodbe vreden je bil odnos partije do množičnih organizacij, ki je nanje gledala kot na tehnični aparat političnih forumov, kot na izvrševalca naredb,« ne pa kot na »transmisijo partije do najširših ljudskih množic«.³⁴ Ekipa CK KPJ, ki je konec februarja 1948 obiskala okraje Maribor, Trbovlje, Kamnik, Jesenice in Črnomelj, pa je ugotovila, da partijske organizacije niso pravočasno in pravilno prek OF in drugih množičnih organizacij ljudstvu pojasnjevale ukrepov, ki jih je izvajala oblast, zato je sovražnik lahko vnesel »vznemirjenje med množice«. Sploh je bilo za partijske organizacije značilno, da problemov niso reševale politično, ampak zlasti prek oblastnih organov. V primerjavi s položajem takoj po vojni je bilo delovanje OF slabše, politično delo kampanjsko, ne pa stalno in sistematično. Na nižjih ravneh vodstvo partije v OF ni bilo zagotovljeno, saj so bili tudi odbori OF, v katerih ni bilo komunistov. OF naj bi bila bolj podobna neke vrste državni politični organizaciji, ki je izvajala ukrepe oblasti, kot pa »prostovoljni organizaciji delavnih množic, ki delajo, se politično izobražujejo in se borijo«.³⁵ Decembra 1948 je Boris Kraigher na konferenci z okrajnimi partijskimi sekretarji dejal: »Pokazalo se je, da imamo na posameznih terenih neke vrste firerjev, brez katerih ne more organizacija ničesar. To so večinoma člani partije, ki pa čisto firersko prenašajo naloge na frontni aktiv. Običajno je tako, da skličejo aktiv OF, na katerem izbruhnejo vrsto direktiv, ki jih dobe od rajonskega ali mestnega komiteja, o stvareh se pa ne diskutira.«³⁶

Podrejenost OF partiji je vidna tudi v tem, da je politbiro CK KPS vodil in usmerjal delo Izvršilnega odbora OF in drugih njenih organov. Tako so na seji politbiroja 2. junija 1945 sprejeli sklepe, da je treba oživeti delo IO OF, da je vanj kot tretjega sekretarja treba kooptirati Lidijo Šentjurc, da je treba preveriti delovanje vodstev OF. Pripravili naj bi konferenco aktivistov OF,³⁷ čez mesec dni pa

³² Informbiro je bil ustanovljen na konferenci v Szklarski Porebi na Poljskem, ki je bila od 22. do 26. septembra 1947. Njegove članice so bile sovjetska, francoska, italijanska, bolgarska, madžarska, poljska, romunska, češkoslovaška in do izključitve junija 1948 jugoslovanska komunistična partija.

³³ ARS, AS 1589, ae 213. Zapisnik konference okrajnih in rajonskih komitejev pri CK KPS, 13. 10. 1947.

³⁴ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

³⁵ ARS, AS 1589, ae 1313. Poročilo o obisku ekipe CK KPJ pri nekaterih partijskih organizacijah v Sloveniji konec februarja 1948, 20. 3. 1948.

³⁶ ARS, AS 1589, ae 219. Zapisnik konference sekretarjev okrajnih in rajonskih komitejev KPS, 14. 12. 1948.

³⁷ Konferenca aktivistov OF iz vse Slovenije je bila 5. 6. 1945.

kongres. Organizirali so tudi volitve v organe OF.³⁸ Na seji politbiroja CK KPS 21. junija 1945 pa so ugotovili, da je organizacija OF sicer vzpostavljena, da pa so njeni mitingi enolični in da niso »sredstvo dejanske aktivizacije množic«. Pri izbiri aktivistov OF bi morali izbrati ljudi, ki so »sposobni razvoja« in pri tem paziti na socialno poreklo.³⁹ Politbiro je okrajnim partijskim organizacijam tudi ukazal, naj na svojih konferencah obravnavajo delo z OF in naj ob vpisovanju v OF hkrati ustanovljajo organizacijo OF na terenu, ki naj bi skupaj s sindikatom postala žarišče vsega javnega življenja.⁴⁰

Septembra 1945 je potekalo množično vpisovanje v OF, ki pa ga še vedno ni spremljala zadostna propaganda, zato je Kidrič na seji politbiroja konec avgusta 1945 zahteval, da jo poživijo z letaki, parolami in pravilnim vključevanjem v delo. Naloga OF je bila tudi priprava volilnih imenikov. Politbiro je imenoval tudi nadzorno komisijo pri IO OF, v kateri med 12 člani le en ni bil član KPS, in to duhovnik Jože Lampret.⁴¹

Na seji politbiroja CK KPS so avgusta 1947 tudi sklenili, da se pri IO OF ustanovi organizacijski sekretariat, v katerem so bili podpredsednik vlade LRS Marjan Breclj, notranji minister Boris Kraigher in Albert Jakopič. Določili so tudi njegove organe in vodje, ki so bili vsi komunisti. Člana komisije za tisk in agitacijo, ki je imela nalogo pravičnega usmerjanja tiska OF, registracijo in organizacijo vseh zborovanj, manifestacij itd., njen sekretar je postal Ivan Bratko, pa sta bila med drugimi tudi Edvard Kocbek in Makso Šnuderl.⁴²

Tudi smernice za predkongresne priprave za 2. kongres LFJ so sprejeli na seji politbiroja 2. septembra 1947. Organizirali naj bi široke zборе aktivistov vseh okrajev, ki bi se jih udeležili vodilni ljudje in na katerih bi zlasti izpostavili pravilnost poti Ljudske fronte od prvega do drugega kongresa.⁴³ Na konferenci z okrajnimi partijskimi sekretarji pa je Marinko od njih zahteval, da pripravijo zborovanja aktivistov in plenum OF: »Člane OF je nujno treba idejno, politično in disciplinsko okrepiti, da bomo lažje izvajali vse naloge, kakor doslej, ko je vse delo opravila sama partija.«⁴⁴

Podrejeni odnos OF lahko razberemo tudi iz dejstva, da so na seji politbiroja 19. marca 1948 sklenili, naj se proslava OF poveže z njenim 2. kongresom. Določili so dnevni red kongresa in osrednje referente Miho Marinka, Edvarda Kardelja

³⁸ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 1, str. 27–29; zapisnik seje PB CK KPS, 2. 6. 1945.

³⁹ Zapisniki PB CK KPS/ZKS) dok. 3, str., 30–33; zapisnik seje PB CK KPS, 21. 6. 1945.

⁴⁰ ARS, AS 1589, ae 1256. Poročilo CK KPS CK KPJ, verjetno avgusta 1945.

⁴¹ Zapisnik PB CK KPS/ZKS, dok. 7, str. 39–40, Zapisnik seje PB CK KPS, 31. 8. 1945. Drnovšek, Jože Lampret je bil leta 1950 izobčen iz Rimskokatoliške cerkve, vendar kasneje sprejet nazaj kot duhovnik s pravico maševanja, član GO OF, tajnik verske komisije pri vladi LRS, ustanovitelj Cirilmedodijškega društva katoliških duhovnikov LRS.

⁴² Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 31, str. 90; zapisnik seje PB CK KPS, 25. 8. 1947.

⁴³ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 32, str. 91; zapisnik seje PB CK KPS, 2. 9. 1947.

⁴⁴ ARS, AS 1589, ae 212. Zapisnik partijske konference sekretarjev in organizacijskih sekretarjev okrajnih komitejev KP, 4. 9. 1947.

ter Marjana Breclja, ki je pripravil organizacijsko poročilo.⁴⁵ Decembra 1948 so na konferenci sekretarjev okrajnih in rajonskih komitejev KPS, ki jo je vodil organizacijski sekretar Stane Kavčič, ugotovili, da so od tedaj naprej partijski sekretarji tudi predsedniki OF, s čimer se je, kot je izjavil Boris Kraigher, tudi navzven jasno pokazalo, da je »delo fronte stvar partijskega vodstva«.⁴⁶

Po mnenju Aleksandra Rankovića na plenarni seji CK KPJ januarja 1949 se je vodenje Ljudske fronte in drugih množičnih organizacij večinoma zreduciralo na postavljanje članov partije na vodilne položaje v teh organizacijah, partijska vodstva pa se niso dovolj ukvarjala z vprašanjem dela v njih v celoti in tudi ne z vprašanjem delovanja partije med množicami.⁴⁷ Na seji politbiroja konec septembra 1949 pa so sekretarji oblastnih komitejev ugotavljali, da okrajni odbori OF ne delajo in se vsa vprašanja rešujejo na okrajnem partijskem komiteju, kjer so podcenjevali organizacijo OF in delo v njej.⁴⁸

O odnosu med KPS in OF nam zgovorno pričajo tudi uradna gesla za 3. kongres OF, ki se med drugim glasijo: »OF je dokaz zaupanja delovnih ljudi v Partijo«, »Živel CK KPS s tovarišem Marinkom na čelu«, »Deset let borbe in graditve je dokaz pravilne poti, po kateri nas vodi naša komunistična partija«, »Partija in OF vzgajata naše ljudstvo v svobodoljubnosti, revolucionarnosti, samozavesti in patriotizmu do socialistične domovine«.⁴⁹

Podrejenost OF je razvidna tudi iz sestava njenih vodstvenih organov. Najvišji organ OF je bil kongres delegatov osnovnih organizacij, ki je izvolil Glavni odbor, Izvršilni odbor in sekretariat Izvršilnega odbora. GO OF je reševal načelna politična in organizacijska vprašanja OF in je imel od 120 do 150 članov. IO OF je uresničeval sklepe in smernice kongresa in GO, imel predsedstvo s 5 člani in štel 30 do 50 članov. Tekoče vodstvene posle IO OF je opravljal sekretariat IO OF, ki je štel 5 do 7 članov. Člani vseh odborov v organizacijah OF so bili aktivisti OF, kar naj bi pomenilo posebno čast, pa tudi večje dolžnosti.⁵⁰

Na 1. kongresu OF julija 1945 so bili v Predsedstvo IO OF izvoljeni Josip Vidmar kot predsednik, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Josip Rus ter Edvard Kocbek. Med njimi so bili trije udeleženci ustanovnega sestanka OF 26. aprila 1941: komunist Boris Kidrič, predstavnik Sokolov Josip Rus in Josip Vidmar kot predstavnik kulturnih delavcev. Edvard Kocbek, predstavnik krščanskih socialistov, in Josip Rus nista bila nikoli člana KPS, medtem ko je Vidmar vstopil v partijo po objavi resolucije Informbiroja. Isto predsedstvo je bilo izvoljeno tudi na 2. kongresu

⁴⁵ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 41, str. 104; zapisnik seje PB CK KPS, 19. 3. 1948.

⁴⁶ ARS, AS 1589, ae 219. Zapisnik konference sekretarjev okrajnih in rajonskih komitejev KPS, 14. 12. 1948.

⁴⁷ ARS, AS 1589, ae 263. Referat Aleksandra Rankovića na plenarni seji CK KPJ, 28. – 30. 1. 1949.

⁴⁸ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 72, str. 171–176; zapisnik seje PB CK KPS, 28. 9. 1949, nadaljevanje 4. 10. 1949.

⁴⁹ ARS, AS 537, šk. 4. Parole za 3. kongres OF, 27. 4. 1951.

⁵⁰ Temeljne točke OF, 1945, str. 13–15.

OF, aprila 1948, in na 3., aprila 1951. Sekretar je postal Miha Marinko, ki je po odhodu Kidriča v Beograd junija 1946 postal tudi politični sekretar CK KPS. Med 49 člani Izvršilnega odbora, izvoljenimi na 1. kongresu OF, je bila velika večina komunistov, nekaj pa tudi vidnih medvojnih članov nekomunistov: France Bevk, Stane Kovač, dr. Anton Kržišnik, Makso Šnuderl, Tone Toman in Oton Zupančič.⁵¹

Na 2. kongresu aprila 1948 so razširili sekretariat IO OF. Sekretar je bil še naprej Miha Marinko, člani pa sami komunisti: Marijan Breclj (nekdanj krščanski socialist), Zoran Polič (nekdanj sokol), Boris Kraigher, Stane Kavčič, Janez Hribar in Janez Vipotnik. Med člani IO je bila velika večina komunistov, ob njih pa še France Bevk, Franc Svetek, Makso Šnuderl, Tone Toman in Oton Zupančič.⁵²

Na 3. kongresu aprila 1951 je bil kot sekretar ponovno izvoljen Miha Marinko, za člane sekretariata pa komunisti Marjan Breclj, Janez Hribar, Boris Kraigher, Vlado Krivic, Zoran Polič, Franc Primožič in Lidija Šentjunc. V IO OF so bili poleg teh izvoljeni še nekomunisti France Bevk, Franc Svetek, Makso Šnuderl in Tone Toman. Člani Glavnega odbora so bili tudi župnik v Šmarjah pri Gorici Anton Bajt, župnik iz Zidanega Mosta Franc Šmon in duhovnik Jože Lampret, takrat predsednik Verske komisije pri Predsedstvu vlade LRS.⁵³ Za kongres je bilo izvoljenih 766 delegatov, med njimi 13% žensk. Članov KPS je bilo 474 ali 62%. Iz Okraja Sežana je bilo vseh 15 delegatov članov KPS, prav tako iz Idrije vseh 10, iz Kočevja vseh 13 in iz Tolmina vseh 12, iz Celja mesto je bilo 13 delegatov od 14 članov KPS, iz Ilirske Bistrice 9 od 10, iz Jesenic 7 od 8, iz Krškega 23 od 24, Maribora mesto 32 od 36, Grosuplja 8 od 10, Ljubljane mesto 69 od 74, Trbovelj 18 od 21, Trebnjega 9 od 10. Iz Poljčan pa je bilo med 20 delegati le 8 članov KPS, s Ptuja 11 od 24, iz Celja okolica 10 od 34. Med delegati je bilo 110 delavcev, 88 kmetov, 49 združnikov, 30 obrtnikov, 199 nameščencev, 130 političnih profesionalcev, 103 intelektualci, 16 oficirjev Jugoslovanske armade in 41 drugih.⁵⁴

Trikotnik KPS – OF – sindikati

V skladu z zahtevami po vodilni vlogi delavcev oziroma delavskega razreda so v prvem povojnem obdobju v ospredje stopali sindikati, ki naj bi postali »steber OF«, medtem ko je OF zlasti po zmagi na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1945 izgubljala na pomenu. Konec decembra 1945 je Kidrič zahteval, da se stopnjuje vloga sindikatov, ki morajo postati »v političnem smislu več kot OF«. ⁵⁵ Sindikati bi morali v delavske množice »zanesti duha razredne zavesti, da so oni osnovna organizacija v OF, ki omogoča, da stoji delovni razred na čelu v vsej OF«. ⁵⁶

⁵¹ ARS, AS 537, š.k. 1. IO OF, izvoljen na 1. kongresu OF, 16. 7. 1945.

⁵² ARS, AS 537, š.k. 3. IO OF, izvoljen na 2. kongresu OF, 26.–28. 4. 1948.

⁵³ ARS, AS 537, š.k. 4. IO OF, izvoljen na 3. kongresu OF, 28. 4. 1951.

⁵⁴ ARS, AS 537, š.k. 5. Socialni sestav delegatov za 3. kongres OF, 27. in 28. 4. 1951.

⁵⁵ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 15, str. 58–59; zapisnik seje PB CK KPS, 25. 12. 1945.

⁵⁶ ARS, AS 1589, ae 208. Gradivo za partijsko konferenco, 23. 12. 1946.

V poročilu CK KPS za leto 1946 so zapisali, da so sindikati dosegli dobre rezultate, sindikalne organizacije pa so vključevale 90% delavstva. V Ljubljani naj bi 80% vsega dela partijskih organizacij usmerili v sindikate. In nadaljujejo: »Delavci so najbolj močno navezani na partijo, najmočneje podpirajo in izvajajo našo linijo in politiko.« Toda »politično razpoloženje, ljubezen in vera v partijo, ideološka orientacija in revolucionarnost delavstva« se niso odražali v socialni sestavi in organizacijski strukturi partije.⁵⁷ KPS je tako stala pred velikim problemom. Delavci bi morali biti najbolj zagreti za to, da se vključijo v svojo avantgardo, a v prvih povojnih letih so bile prav v industrijskih središčih partijske organizacije številčno in politično zelo slabe. V Mariboru, kjer je bilo 17.000 industrijskih delavcev, je bilo leta 1946 samo 430 članov KPS. Takšno stanje je bilo tudi posledica medvojnega dogajanja, ko se je le manjše število delavcev vključilo v osvobodilni boj. V poročilu CK KPS za leto 1946 izpostavljajo, da je zato med nekdanjimi aktivisti OF in partizani prevladalo mišljenje, da so ti delavci oportunisti in da ne sodijo v partijo, saj so med vojno delali v tovarnah in se niso pridružili partizanom. Na Štajerskem so bili mnogi mobilizirani v nemško vojsko ali vključeni v druge okupatorjeve organizacije, kar naj bi se kljub njihovi predanosti ljudski oblasti še vedno odražalo v njihovi miselnosti.⁵⁸ Vzrok za to, da v partiji ni bilo industrijskih delavcev, je bil po mnenju Kardelja tudi v tem, da se je partija oddvojila od OF, sindikata in drugih množičnih organizacij.⁵⁹

Diferenciacija ni bila izvedena tudi na vasi. Problematični sta bili Gorenjska in Štajerska, kjer so v osvobodilnem gibanju sodelovali zlasti bogati in srednji kmetje, »medtem ko so bili vaški reveži za okupatorja«. Po vojni je tako prišlo do absurdnega položaja, »da so naši pristaši zdaj tisti, ki so bili med okupacijo pod vplivom nacistov, naši nasprotniki pa so tisti, ki so bili med vojno na naši strani.«⁶⁰

Položaj naj bi se popravil v letu 1947. Tako so v poročilu CK KPS za to leto zapisali, da je velik delovni elan najbolj naprednega dela delavcev za seboj potegnil nove, politično manj ozaveščene delavce. To naj bi veljalo tako za tiste, ki se še niso popolnoma osvobodili socialdemokratskih pogledov, kakor tudi za tiste, ki so prišli iz vasi: »Oni jo imajo za svojo partijo. To je njihova država, njihova oblast in njihova partija.«⁶¹

Kljub tej optimistični oceni pa je organizacijska sekretarka CK KPS Lidija Šentjunc oktobra 1949 ugotavljala, da ima partija vse od konca vojne probleme z »ustreznim« socialnim sestavom. Leta 1948 je bilo med člani 57,77% delavcev, 10,33% kmetov, 26,82% nameščencev in 5,08% drugih, naslednje leto pa se je delež delavcev celo zmanjšal za 1,4%. Podoba je bila še bistveno slabša, saj je bilo med 23.124 člani KPS, ki so bili po socialnem poreklu delavci, dejansko le 7221 fizičnih delavcev, poleg njih pa približno 6000 kandidatov. Članov partije je bilo

⁵⁷ ARS, AS 1589, ae 1257. Poročilo CK KPS CK KPJ za leto 1946, 5. 2. 1947.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 24, str. 79; zapisnik seje PB CK KPS, 13. 1. 1947.

⁶⁰ ARS, AS 1589, ae 1257. Poročilo CK KPS CK KPJ za leto 1946, 5. 2. 1947.

⁶¹ ARS, AS 1589, ae 1258. Poročilo CK KPS CK KPJ za leto 1947, 15. 2. 1948.

tako le 3,1% med 227.264 delavci, na katerih naj bi slonela diktatura proletariata. Med preostalimi 14.000 »delavci« pa so bili večinoma ljudje na vodilnih mestih v državnem aparatu, člani komitejev, direktorji tovarn itd. Vida Tomšič je ocenila, da je KPS, če bi ostala pri takem razmerju, da je med 50.000 člani in kandidati le 13.000 fizičnih delavcev, »birokratsko nameščenska partija, ki pri taki konstrukciji ne more odigrati vloge, ki bi jo morala /.../ v dejansko avantgardo delavskega razreda.«⁶²

Vprašanje enotnosti

Kot so zatrjevali v tezah za politično zborovanje septembra 1945, je bila OF »združitev vsega pozitivnega v slovenskem narodu. Njena popolna enotnost, ki je ne bomo dovolili nikomur več razbiti. OF je slovenski narod sam. Vse to pa pomeni, da je tisti, ki nastopa proti OF, kdor bi samo kakorkoli hotel slabiti in razbijati njeno popolno enotnost, lahko sovražnik slovenskega naroda, sovražnik naših demokratičnih množic.«⁶³ Za partijsko vodstvo je bilo pomembno, da Ljudska fronta (OF) ni bila koalicija, ampak da sta se enotnost množic, ki so bile vključene v OF, in »njihovo strnjevanje okoli skupnega akcijskega programa na vsaki stopnji boja vedno bolj krepila.«⁶⁴ Tito je na 2. kongresu LFJ septembra 1947 zahteval, da se Ljudska fronta razvije »v eno enotno vseljidsko organizacijo s ciljem učinkovitega reševanja vseh problemov v državi«. Doseči je morala enoten program o vseh vprašanih notranjega življenja, saj je bila le na tak način lahko uresničena »demokracija novega tipa«. Postati je morala »enotna vseljidska politična organizacija /.../ v kateri je zbrana ogromna večina ljudstva z enotnimi cilji.«⁶⁵

Za enotnost so bile torej zadolžene demokratične ljudske množice. To enotnost v vodstvu in množicah, ki naj bi se izražala že na kongresu OF julija 1945, pa so ogrožali posamezni pojavi sektaštva.⁶⁶ Ogrožali so jo tudi t. i. ostanki preteklosti, po Kardelju pojavi »dekadence, špekulantstva, partikularizma, karierizma, nacionalizma, šovinizma, lokalizma, ozkosrčnosti, birokratskega centralizma, egoizma, tehnokratizma, nestrpnosti, sektaštva itd. /.../ Dokler so možnosti za kakršnekoli materialne ali politične privilegije, dotelej bodo obstajale tudi težnje, da se te možnosti izkoristijo.«⁶⁷

Enotnost v OF so ogrožali tudi sopotniki KPS v osvobodilnem boju, zlasti krščanski socialisti na čelu z Edvardom Kocbekom, ki naj bi nasedali geslom o prega-

⁶² ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

⁶³ ARS, AS 1589, ae 1610. IO OF. Teze za politično zborovanje, 16. 9. 1945.

⁶⁴ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana 1948 (dalje V. kongres KPJ), str. 536, 537.

⁶⁵ Tito, Govori i članci, 3, str. 118, 119.

⁶⁶ ARS, AS 1589, ae 1256. Poročilo CK KPS CK KPJ, verjetno avgusta 1945.

⁶⁷ Kardelj, PNSG, 2, str. 349; Referat Edvarda Kardelja na 4. kongresu LFJ, 23. 2. 1953: Vloga in naloge SZDLJ v boju za socializem.

njanju vere, za katerimi se je skrivala politična agitacija proti oblasti.⁶⁸ Ogrožale naj bi jo tudi »stare ideološke usedline«. Nič ni bilo narobe, če so bili ljudje verujoči, treba pa je bilo izbojevati zmago, kot je izjavil Kidrič junija 1946, »kadar gre za separatizem, za povezanost znanosti in njene teorije s prakso«. Zato je bilo treba tudi vernike angažirati v boju za enotnost OF. Kidrič je ugotavljal, da so zanemarili delo s krščanskimi socialisti, notranje življenje v OF pa je usahnilo, ker so partijske organizacije »pozabile«, da je avantgardna vloga partije »v napredni zvezi partijcev in nepartijcev«. Vzrok je našel v tem, da je »ogromno malomeščanske konjunktivistične sodrge navalilo v partijo kot včasih v JNS ali JRZ,⁶⁹ /.../ ki vidijo partijo predvsem v raznih privilegijih, ne pa v njenem avantgardnem vplivu na vse mase, ki jih lahko vodimo.« Hkrati je bila vse bolj aktivna t. i. klerikalna reakcija, ki je po nalogu Vatikana pokušala rušiti avtoriteto in ugled novih ljudskih vlad. Znotraj OF tudi še ni bil izveden proces diferenciacije, zato naj bi skušali odtegniti iz OF katoličane, razbiti povezavo med OF in partijo ter slednjo osamiti. Vodstvo partije bi zato moralo verujoče množice mobilizirati »proti reakcionarni duhovščini, ki njihova verska čustva izkorišča /.../ Naši ljudje so se zaprli, smatrajo, da je partija zaključena organizacija in so pozabili, da partija ne more rasti, da se ne more čistiti brez stalnega stika z množicami, da partijska organizacija raste in se čisti samo na čelu množic, samo z revolucionarno politiko znotraj OF.«⁷⁰

Krščanski socialisti so se leta 1946 poskušali v okviru OF ustanoviti kot posebna skupina, »katera bi imela pooblastilo, da deluje proti reakcionarni duhovščini«. S tem pa bi v OF ogrozili enotnost in sprožili proces vračanja v koalicijsko obliko. Poskus je propadel, saj naj bi bili pobudniki dejansko »sredstvo v rokah reakcionarnih klerikalnih elementov, sovražnikov izven OF, ki so od zunaj skušali vnesti razdor v OF«. Enotnost naj bi ogrozili tudi pojavi socialdemokratizma, ki pa naj bi bili bolj ostanek socialdemokratskih navad med delavstvom kot politične ideologije.⁷¹

OF naj bi se tudi v letu 1947 razvijala v smeri še večje politične enotnosti in organizacijske trdnosti. To naj bi takrat ogrozili le posamezniki v IO OF, ki so imeli drugačne poglede na nekatera vprašanja in so bili kritični, ki pa politično niso predstavljali »nič drugega kot nekoliko nezadovoljnih in nesposobnih krščanskih socialistov in starih socialdemokratov«. V prvi polovici leta naj bi v OF vladala prevelika širina, slogaštvo in strpnost, zato so v njej lahko delali »mnogi kulaki, špekulanti, duhovniki, advokati itd.«, člani OF so bili tudi nekateri obsojeni na Nagodetovem procesu.⁷² V drugi polovici leta naj bi se položaj popravil in so kli-

⁶⁸ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 18, str. 65–67; zapisnik seje PB CK KPS, 7. 6. 1946, nadaljevanje seje 8. 6. 1947.

⁶⁹ Jugoslovanska nacionalna stranka; Jugoslovanska radikalna zajednica.

⁷⁰ ARS, AS 1589, ae 204. Zapisnik konference okrožnih in okrajnih sekretarjev KP, 14. 6. 1946. Referat B. Kidriča.

⁷¹ ARS, AS 1589, ae 1257. Poročilo CK KPS poslano CK KPJ za leto 1946, 5. 2. 1947.

⁷² Maja 1947 je UDV aretirala 32 intelektualcev, med njimi tudi nekaj nekdanjih članov KPS. Proti 15 obtoženim se je 29. 7. začelo sojenje, ki se je končalo 12. 8. Tri obtožene, med njimi Črtomirja Nagodeta, so obsodili na smrt z utreltivijo, druge na visoke zaporne kazni, s prisilnim delom in

cali na odgovornost ter izključevali »sovražne elemente«. Tako je bilo v času prisilnih odkupov »razkrinkanih več kulakov in duhovnikov, po Nagodetovem procesu pa nekaj odvetnikov, ki so branili obsojene in nastopali proti OF«. Enotnost je bila še pomembnejša v času priprav na plansko gospodarstvo, zato je bilo treba z oblasti odstraniti »tuje elemente«, iz družbenopolitičnega in gospodarskega življenja »buržoazne ostanke in zahodnjaško politiko ter kulturne usmeritve«. ⁷³

V času med 16. marcem in 13. aprilom 1947 so potekale volitve v odbore OF, ki so bile zelo pomembne za njeno organizacijsko čvrstost. Z njimi naj bi bile vrste OF očiščene kulakov in karieristov, izvoljenih pa je bilo veliko odbornikov iz vrst revnejših slojev. Tudi proslava desete obletnice ustanovitve KPS aprila 1947 naj bi pokazala »ljubezen in spoštovanje najširših ljudskih množic do partije«. Na »zavest in budnost množic« naj bi vplival tudi sodni proces proti Nagodetu in »drugim vohunom«. Naslonitev na Sovjetsko zvezo in zavezništvo z državami »nove demokracije ter odločno stališče do imperialistov in njihovih načrtov« naj bi bila zahteva »najširših ljudskih množic«. Dejansko razpoloženje in razmišljanje ljudskih množic naj bi pokazale tudi volitve v ljudske odbore, na katerih je bila 97,12-% udeležba, kandidati OF pa so dobili 92,03% glasov. ⁷⁴

Leta 1947 je bila ogrožena tudi enotnost partije, saj je bila odkrita »skupina agentov Gestapa, ki je uspela ohraniti dokaj visoke položaje in pomembne funkcije v državnem aparatu in političnem življenju«. Posamezniki med njimi so zaradi »lažnega renomeja iz časa vojne imeli vodilne položaje v partiji in državnem aparatu«. Tudi te aretacije in procesi proti obtoženim naj bi naleteli na popolno podporo med množicami. ⁷⁵ 2. kongres OF se je začel 26. aprila 1948, prav na dan razglasitve sodbe proti 15 obtoženim na prvem dachauskem procesu. V osrednjem referatu je sekretar OF in CK KPS Miha Marinko poudaril, da dajejo težišče delovanja na »politično razkrinkavanje vojnih hujskačev in njihovih slug v naši sredini«, to pa zato, da »ostrimo politično zavest in budnost našega delovnega ljudstva«. To niso bili zunanji sovražniki, ampak so obtoženi uporabili »najbolj rafinirane gestapovske metode notranjega miniranja«. ⁷⁶

Marinkov govor je bil zelo oster; notranji sovražniki, ki so se povezovali z zunanji, naj bi hoteli preprečiti pohod delovnega ljudstva na poti v socializem, »po kateri ga vodi OF s partijo na čelu«. Ocenil je, da bi vračanje v koalicijsko obliko pomenilo nevarnost za izbojevano svobodo in državno neodvisnost. Ljudska demokratična revolucija naj bi vse hitreje prehajala v socialistično, v kateri je veljalo načelo »od vsakega po njegovih sposobnostih, vsakemu po njegovih zaslugah«. V

odvzemom vseh državljanskih pravic. Dva od obsojenih sta naredila samomor. Vrhovno sodišče RS je leta 1991 sodbo razveljavilo z utemeljitvijo, da je slonela na lažnih obtožbah in da je šlo za krivičen proces proti namišljenim zahodnim vohunom.

⁷³ ARS, AS 1589, ae 1258. Poročilo CK KPS poslano CK KPJ za leto 1947, 15. 2. 1948.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Slovenski poročevalec, 28. 4. 1948.

partijo je lahko vstopil vsak član OF, ki je s svojim delom dokazal predanost stvari in nalogam OF, ki so bile »identične s cilji partije. Zato je partija vodilna sila OF, ona se čisti, krepi in utrjuje ob kritičnem odnosu članstva OF do partije.«⁷⁷

Do politične enotnosti, ki naj bi bila temelj vsega delovanja, naj bi v letu 1948 prihajali »s pospešenim tempom«, OF pa naj bi postajala enotna vseljudska organizacija. Kot je poročal IO OF, je bilo to poglobljanje enotnosti brez vsakega bolečega odstranjevanja starih grupacij krščanskih socialistov, sokolov, socialdemokratov, ki so sodelovali pri ustanavljanju OF.⁷⁸ V nasprotju s to optimistično oceno pa je ekipa CK KPJ konec februarja 1948 pri obisku nekaterih okrajev ugotovila, da je imela duhovščina še vedno velik vpliv, dokaj velik vpliv na delavce so še vedno imeli socialdemokrati, močan je bil vpliv »fašističnih ostankov« v okrajih, ki so bili vse od leta 1941 pod nemško okupacijo, diferenciacija na vasi je bila slabo izvedena in da so politični organi zanemarjali delo s kmeti. Obmejni okraji so bili podvrženi tudi propagandi iz tujine. OF je sicer zajela »najširše ljudske množice«, a bolj s formalne strani, v odborih OF pa je bilo še vedno veliko »tujih elementov« in reakcionarjev, ki jih partija še ni uspela odstraniti s položajev.⁷⁹

Na seji politbiroja CK KPS 14. novembra 1950 je Kidrič pred prehodom na dnevni red imel pripombe na sejo IO OF, ki je bila dan prej, zlasti na odziv Edvarda Kocbeka glede Ljudske prosvete, ker »je že stalna težnja organizirati vertikalno čim bolj povezano organizacijo, vzporedno z OF. Očitno gre za pripravljen poskus izkoristiti 'demokracijo', ki jo po svoje tolmačijo in poriniti razvoj v svoje vode.« Kocbekov članek⁸⁰ so nekritično sprejeli celo člani partije. Kidrič je zahteval, da je treba dati več vsebine sejam politbiroja in prečiščene stvari prenesti na sejo IO OF. Poleg Kocbeka so bili Kidriču politično sumljivi tudi Franc Svetek, član Vrhovnega plenuma OF oziroma IOOF 1941–1953, podpredsednik GO ZSS od 1945, Stane Kovač, načelnik gospodarskega oddelka IO OF 1948–1951, Makso Šnuderl, predsednik zakonodajnega odbora Zvezne skupščine 1945–1963 in član VP OF od 1941, ki ne bi smeli izkoriščati avtoritete članov IO OF za svoje politične cilje: »Zlomiti s preostalo skupino krščanskih socialistov, ne dopustiti, da dobijo eno samo pozicijo, če odstopajo, je v redu, sicer bo treba lomiti.«⁸¹

Na seji politbiroja, ki je bila na dan zaključka 3. kongresa OF, 28. aprila 1951, je Kardelj ostro kritiziral zgodovinopisje, ki naj bi ga pisali oblasti sovražni ljudje, in razstavo ob kongresu. Uveljavilo naj bi se gledanje, da OF obstaja brez partije in brez Jugoslavije. »Posledica tega je, da se je prebil malomeščanski element, ki skuša likvidirati partijo, zato jo hočejo zreducirati na OF in nekaj oficirjev.« Kidrič pa je ocenil, da mu IO OF še nikdar ni bil tako tuj. Objektivni vzrok za to je našel v

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ ARS, AS 537, šk. 134. Poročilo IO OF za čas od 1. 1. do 1. 10. 1948.

⁷⁹ ARS, AS 1589, ae 1313. Poročilo o obisku ekipe CK KPJ pri nekaterih partijskih organizacijah v Sloveniji konec februarja 1948, 20. 3. 1948.

⁸⁰ Edvard Kocbek: O ljudski prosveti. Slovenski poročevalec, 28. 10. 1950.

⁸¹ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 100, str. 227; zapisnik seje PB CK KPS, 14. 11. 1950.

tem, da se je Jugoslavija takrat približala Zahodu, zato so ostanki buržoazije dvigali glave. Izraz tega je bil Kocbekov nastop, ki je postavil vprašanje svobode proti partiji, proti socializmu, pljunil na preteklost OF in skušal »na bazi linije partije spraviti skupaj ostanke reakcije«. Za to dogajanje naj bi obstajali tudi subjektivni vzroki – premalo konkretnega dela in pozornosti do ljudi, saj »UDV ne more nadomestiti podatkov političnega dela«. Sklenili so, da je treba v IO OF izvesti razpravo po Kocbekovem nastopu na kongresu, povezati s tem delovanje sovražnika in sprejeti ustrezne sklepe ter jih objaviti v obliki resolucije.⁸²

Število članstva OF

Da bi upravičila svojo vlogo vseljidske organizacije, bi morale biti v OF vključene vse »široke demokratične ljudske množice«. Vodstvo je organiziralo več kampanj za vpis, prvo že pred 1. kongresom julija 1945. Za leto 1945 imamo o številu članstva OF le delne podatke. Oktobra 1945 je bilo v Ljubljani okrog 80% volilnih upravičencev včlanjenih v OF, v okolici več kot 80%, v Kranju 77%, Kamniku 80%.⁸³ Decembra 1946 je bilo na ozemlju takratne Slovenije v OF vključenih 442.223 oseb, aprila 1947 503.534, konec leta 1947 pa 594.331 ali 67,5% volilnih upravičencev. Med njimi je bilo 54,8% žensk. V poročilu CK KPS za leto 1947 tako velik dvig števila članov pripisujejo kampanji v času priprav na volitve v odbore OF v letu 1947, ko je bilo ustanovljenih 1000 novih odborov, z volitvami pa se je povečalo tudi število komunistov v odborih OF. Iz dokumentov ni jasno, ali je to res ali pa je bil ta dvig članstva posledica dejstva, da je bila septembra 1947 uveljavljena mirovna pogodba z Italijo in so se dotedanji člani Slovansko italijanske antifašistične unije na priključenem ozemlju včlanili v OF. Aprila 1948 je bilo v OF 625.319 članov ali 70% volilnih upravičencev. Novembra 1948 je njihovo število nekoliko upadlo, saj je bilo v OF vpisanih 618.780 članov (43,5% moških, 47,7% žensk, 8,8% mladine).⁸⁴ Na ozemlju takratne Slovenije (brez okraja Koper, ki je bil del Cone B Svobodnega tržaškega ozemlja) je po podatkih popisa prebivalstva marca 1948 živelo 1.392.186 oseb, od tega jih je bilo starejših od 19 let 855.518. Med njimi je bilo približno 75% članov OF.⁸⁵ Konec leta 1949 je bilo 657.742 (74,5% volilnih upravičencev) članov OF.⁸⁶ Konec leta 1950 je bilo v OF 676.497 članov, med njimi 31,29% delavcev, 33% kmetov, 3,37% združnikov, 12,92% nameščencev, 2% samostojnih obrtnikov, 18,64% drugih.⁸⁷ Članstvo je do leta 1951 sicer naraslo na 674.301, kar pa je bilo le še 71% volilnih upravi-

⁸² Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 110, str. 266; zapisnik seje PB CK KPS, 28. 4. 1951.

⁸³ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 11, str. 44–50, Zapisnik seje PB CK KPS, 22. 10. 1945.

⁸⁴ ARS, AS 537, šk. 136. Statistična poročila o članstvu; šk. 134. ARS, AS 1589, ae 1258. Poročilo CK KPS CK KPJ za leto 1947, 15. 2. 1948.

⁸⁵ Statistični letopis LR Slovenije 1953. Ljubljana 1953, str. 9, 25.

⁸⁶ ARS, AS 537, šk. 134. Poročilo o delu IO OF za leto 1949.

⁸⁷ Miha Marinko: Izbrana dela, knjiga 2. Ljubljana 1982 (dalje Marinko, Izbrana dela, 2), str. 357–378; Poročilo Mihe Marinka na 3. kongresu OF, 27. 4. 1951.

čencev, nato pa je začelo upadati – leta 1952 645.847 (66,4%), leta 1953 618.016 (63,29%).⁸⁸

Po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, ki sta ji sledila 5. kongres KPJ in 2. plenum CK KPJ, naj bi do oktobra 1949 naraslo število članstva v množičnih organizacijah, v OF za 40.000. Sindikati so takrat imeli 250.000 članov, AFŽ več kot 250.000 članic, Ljudska mladina Slovenije več kot 150.000, kar je bilo 91% mladih, Zveza borcev več kot 120.000.⁸⁹

Konec leta 1946 je bilo v Sloveniji 2425 odborov OF, konec leta 1947 pa 3113.⁹⁰ Samo v Okraju Šoštanj, ki je imel približno 16.500 prebivalcev, je v letu 1950 delovalo 76 osnovnih organizacij OF, 65 organizacij AFŽ, 27 organizacij Zveze borcev, 13 telovadnih in 22 gasilskih društev. V odborih je bilo največ delavcev in nameščencev, manj kmetov.⁹¹

Te številke pričajo o veliki organiziranosti »širokih ljudskih množic«, ki pa je ostajala na papirju. Oktobra 1947 naj bi članarino OF plačevalo le še 40% članov, kar je za partijsko vodstvo bil dokaz, da je OF pasivna. Enak podatek imamo za oktober 1949.⁹² V poročilu CK KPS za leto 1947 pa navajajo, da je to leto članarino plačalo 368.628 oseb ali 62% članov.⁹³

Tako partija kot množične organizacije so imele ogromno število t. i. funkcionarjev. V začetku leta 1949 je AFŽ imela 18.307 odbornic, v sindikatih z 245.213 člani je bilo 21.000 voljenih odbornikov, 135.999 članov LMS je bilo organiziranih v 2980 osnovnih organizacijah, v pionirski organizaciji je bilo 169.257 otrok.⁹⁴

Za delovanje teh organizacij so potrebovali profesionalni aparat, ki pa se je zlasti leta 1950 izjemno povečal. Decembra 1949 je bilo v KPS zaposlenih 774 ljudi, sredi septembra 1950 pa že 1224. V OF je od konca leta 1949 do septembra 1950 število zaposlenih naraslo z 260 oseb na 404, v Ljudski mladini Slovenije s 469 na 620, v Zvezi borcev s 70 na 110, v Zvezi sindikatov s 431 na 681, v AFŽ s 85 na 121, v Ljudski prosveti prej ni bilo zaposlenih, nato 98, v Ljudski tehniki s 138 na 170, v Fizkulturni zvezi s 127 na 198. V letih 1950 in 1951 so izvedli reorganizacijo in v začetku leta 1952 je bilo v KPS le še 380 zaposlenih, v vseh preostalih pa 575.⁹⁵

⁸⁸ ARS, AS 537, šk. 136. Statistična poročila o članstvu.

⁸⁹ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949; referat V. Krivica.

⁹⁰ ARS, AS 1589, ae 1258. Poročilo CK KPS poslano CK KPJ za leto 1947, 15. 2. 1948.

⁹¹ ARS, AS 1589, ae 1454. Dnevne informacije, 31. 3. 1950. Delo frontne organizacije v Okraju Šoštanj.

⁹² Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 35, str. 94–95; zapisnik seje PB CK KPS, 29. 10. 1947. ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949; referat Vladimirja Krivica.

⁹³ ARS, AS 1589, ae 1258. Poročilo CK KPS poslano CK KPJ za leto 1947, 15. 2. 1948.

⁹⁴ ARS, AS 1589, ae 630. Plan dela kadrovske uprave pri CK KPS za leto 1949.

⁹⁵ ARS, AS 1589, ae 611. Aparat partije, množičnih organizacij in društev.

Članstvo KPS

Naj za primerjavo navedem podatke o številu članstva KPS. Vodilna idejna in politična organizacija je tako avgusta 1945 skupaj s Cono B Slovenskega primorja imela le 4978 članov.⁹⁶ Do junija 1946 je njihovo število naraslo na 11.046 članov, od tega 2932 žensk, in 2082 kandidatov. Med njimi je bilo 4605 delavcev, 1223 kmetov, 597 obrtnikov, 3752 nameščencev in 869 intelektualcev.⁹⁷ V začetku junija 1948 je KPS imela že 33.384 članov.⁹⁸ Januarja 1949 je bilo v Sloveniji 38.635 članov in 9019 kandidatov, konec avgusta istega leta pa 41.157 članov in 11.946 kandidatov. V letu 1948, ko so imeli dve predkongresni kampanji, je število naraslo za 14.549 članov in 4240 kandidatov, v prvih osmih mesecih leta 1949 pa samo za 2522 članov in 2927 kandidatov, izključenih pa je bilo 1380 članov.⁹⁹ Januarja 1950 je bilo v KPS 55.215 članov in kandidatov, konec aprila 1950 59.559. Od junija 1948 do maja 1950 je bilo na novo sprejetih 15.876 članov, izključena ali umrla pa sta bila 3102 člana. Med njimi jih je bilo 0,3% brez šole, 57,4% z osnovno šolo, 17,7% s trgovsko ali obrtno šolo, 9,2% z nižjim tečajnim izpitom, do osem razredov srednje šole jih je imelo 6,8%, s končano srednjo šolo 4,2%, študentov 2,2% in s fakulteto 2%.¹⁰⁰

Kadri

Dobro politično delo temelji na sposobnih kadrih, zato je vodstvo KPS veliko pozornosti namenilo skrbi zanje. Že na seji CK KPS 21. junija 1945 je Kardelj poudaril, da je pravilna kadrovska politika ključ za uspeh in da je nujen nadzor nad kadri, ki niso člani partije. Aktivisti OF naj ne bi bili prestari, da so bili sposobni razvoja, paziti pa so morali tudi na njihov socialni sestav.¹⁰¹ OF naj ne bi imela profesionalnih kadrov, ampak bi se v aktiviste OF razvijali, tako Kidrič na 1. kongresu OF, »delavci po tovarnah, kmetje po vaseh, uradniki po uradih /.../ naš današnji kader, naš funkcionar, naš aktivist – ni uradnik, naš kader, naš funkcionar, naš aktivist je borec, borec demokratičnih ljudskih množic«. ¹⁰²

Februarja 1946 so na seji politbiroja imenovali kadrovsko komisijo, ki jo je vodila Zdenka Kidrič. Ta je junija 1946 ugotavljala, da je bila dotedanja kadrovska politika brez načrta, delo pa bolj gasilsko, zato je bilo nujno urediti kadrovski oddelek na centralnem komiteju in nato pravilno in dobro organizirati komisije pri okrožnih in okrajnih komitejih. Nujen je bil točen pregled ne samo članov partije,

⁹⁶ ARS, AS 1589, ae 1256. Poročilo CK KPS poslano CK KPJ, verjetno avgusta 1945.

⁹⁷ ARS, AS 1589, ae 1307. Poročilo o organizacijskem stanju KPS za maj 1946, 8. 6. 1946.

⁹⁸ ARS, AS 1589, ae 1454. Dnevne informacije, 24. 5. 1950.

⁹⁹ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

¹⁰⁰ ARS, AS 1589, ae 1454. Dnevne informacije, 24. 5. 1950.

¹⁰¹ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 3, str. 30–33; zapisnik seje CK KPS, 21. 6. 1945.

¹⁰² Kidrič, Zbrano delo, 2, str. 356.

ampak tudi drugih vidnih ljudi v politiki in gospodarstvu. S sistematično kadrovsko politiko naj bi začeli tudi v množičnih organizacijah.¹⁰³

V voljene plenuma OF naj bi bili leta 1948 izvoljeni ljudje, ki so imeli zasluge v narodnoosvobodilnem boju, zdaj pa so bili neaktivni. Vse delo je zato slonelo na okrajnem odboru OF, ki je bil preobremenjen. Vse slabši je bil tudi socialni sestav odborov, saj je od januarja do septembra padlo število kmetov v odborih OF za 36%, število izobražencev pa se je povečalo za 46%, posledica tega pa je bil vdor t. i. malomeščanskega vpliva.¹⁰⁴ Aktivisti so bili pogosto hkrati člani odborov množičnih organizacij, partijskih komitejev in oblastnih odborov, nekateri med njimi so imeli po petnajst in več funkcij. Hkrati so pogosto živeli v nemogočih razmerah. Oktobra 1949 je na plenarnem zasedanju CK KPS o tem spregovoril Albert Jakopič: »Naši ljudje so noč in dan na terenu. Dejstvo je, da je skrb zanje majhna, da nimajo dovolj obleke, nimajo prevoznih sredstev, nimajo bencina. Ponekod morajo ogromna ozemlja prehoditi peš. /.../ Med njimi je veliko tuberkuloznih ljudi, zelo oslavljenih, često nimajo urejenega osebnega življenja, stanovanjski problemi itd. Veliko primerov je tudi med mladino, da spijo na mizah v pisarni. Imeli smo tudi primere, da so spali na klopih v Tivoliju. /.../ Na eni strani od teh aktivistov ogromno zahtevamo, na drugi strani pa jim ničesar ne nudimo.« Množične organizacije so imele premalo profesionalnih kadrov, na odgovornih mestih pa nespособne ljudi, ker so dobre kadre hitro poslali na druge »pomembnejše« naloge.¹⁰⁵

Upravi za kadre CK KPJ in CK KPS sta imeli točno določen seznam dolžnosti, na katere sta postavljali ljudi. Februarja 1949 je tako Uprava za kadre CK KPJ med drugim postavljala ljudi na naslednja mesta: celoten aparat CK KPJ, organizacije, ki so povezane s CK KPJ in republiški partijami. Postavljali so tudi drugega sekretarja LFJ, sekretariat CK KPJ pa Predsedstvo LFJ. Do tedaj je CK KPJ v Sloveniji postavljala 687 ljudi na vodilnih mestih, CK KPS pa 3443. Po predlaganem načrtu iz februarja 1949 se je število znižalo za 60,5% in so oboji postavljali še 1628 oseb na položajih, med njimi 919 partijskih kadrov in kadrov v množičnih organizacijah, 264 gospodarskih, upravno-političnih in prosvetnih kadrov ter 445 kulturnih in znanstvenih kadrov. CK KPJ je odredil tudi kadre za predsednika in sekretarja IO OF, CK KPS pa za predsedstvo in sekretariat IO OF in to deset oseb.¹⁰⁶

Oddelek za kadre pri CK KPS je leta 1952 spremljal volitve v nove občine in občinske komiteje KPS. Partijski sekretarji naj ne bi več bili predsedniki ali tajniki občin. Dobre kadre naj bi dobile tudi množične organizacije, kjer so pri sestavljanju predlogov za njihove forume skupaj z glavnimi odbori teh organizacij »skrbeli za

¹⁰³ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 17, str. 60–62; zapisnik seje PB CK KPS, 21. 2. 1946; dok. 18, str. 62–67; zapisnik seje PB CK KPS, 7. 6. 1946.

¹⁰⁴ ARS, AS 1589, ae 782. Zapisnik konference, ki jo je organizirala komisija za agitacijo in propagando CK KPS, 30. 11. 1948.

¹⁰⁵ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

¹⁰⁶ ARS, AS 1589, ae 629. Uprava za kadre CK KPS. Spisek dolžnosti, ki bodo na nomenklaturi CK KPJ, 5. 2. 1949.

pravilno izbiro«. ¹⁰⁷ Tudi Kardelj je na plenarnem zasedanju CK Zveze komunistov Slovenije julija 1953 kritiziral preveliko zraščanje aparata države in partije. V okrajih naj bi sicer že leta 1951 ločili funkcijo partijskega sekretarja (ki je bil hkrati predsednik okrajnega odbora OF) od okrajnih ljudskih odborov, a je bilo to narejeno le na pol. V isti smeri naj bi šli tudi v republiki in z nekimi razlikami tudi v zveznem merilu. Tudi v Socialistični zvezi delovnega ljudstva, ki je nasledila OF, naj bi bili novi ljudje, »ne glede na njihovo partijsko preteklost, samo če so pošteni in sposobni«. ¹⁰⁸

Iz ljudske v socialistično revolucijo, iz ljudske v socialistično demokracijo

Sistem, ki so ga vzpostavili takoj po vojni, »komandiranje«, je po oceni Kardelja lahko bil dober samo dotlej, dokler je igral revolucionarno vlogo, nato pa se je pojavila težnja k »birokratiziranju«. Tak sistem je imel še eno slabost: »S tem, da smo naše kadre vrgli na vodilne pozicije v gospodarstvu, državni upravi itd., smo jih omejili na ozek okvir dela, zato se je velik del na nek način apolitiziral.« Komunisti so zato morali nadaljevati po poti, kakršno so izbrali po letu 1948, ki naj bi se na temelju prakse izkazala za pravilno. ¹⁰⁹ Ljudska demokratična revolucija je vse hitreje prehajala v socialistične oblike družbene preobrazbe, v katerih naj bi veljalo načelo »od vsakega po njegovih sposobnostih, vsakemu po njegovih zaslugah«. ¹¹⁰

Velika marksistična resnica naj bi bila, da se zavest množic v boju za socializem ne more zamenjati z ničimer v svetu. Socializem naj bi pomenil vedno višjo stopnjo demokratizma za nekdanje izkoriščane ljudske množice, njihovo vedno večjo udeležbo pri upravi države in gospodarstva, predvsem pa, kot je dejal Jože Potrč leta 1950, »novega, svobodnega in odločnega socialističnega človeka, čigar naziranja so široka in različna, ki sta mu tuja birokratizem in ukalupljanje misli«. Krepitev in razvijanje socialistične demokracije naj bi pomenilo neprestano osvobajanje in razvijanje zavestne pobude množic na vseh toriščih družbenega življenja. ¹¹¹ Ljudska fronta Jugoslavije (in v njenem okviru OF) je postala organ socialistične revolucije. Brez nje bi se Jugoslavija, tako Kardelj leta 1951, ne le odrekla socializmu, ampak bi hkrati postala objekt tuje hegemonije in izkoriščanja. OF je bila zato neizogiben del v sistemu socialistične demokracije, zato je bilo treba njeno vlogo okrepiti. ¹¹²

¹⁰⁷ ARS, AS 1589, ae 630. Plan oddelka za kadre CK KPS v letu 1952, 10. 3. 1952.

¹⁰⁸ ARS, AS 1589, ae 7. Zapisnik 8. plenarnega zasedanja CK ZKS, 20. in 21. 7. 1953; razprava Edvarda Kardelja.

¹⁰⁹ AS 1589, ae 7. Zapisnik 8. razširjenega plenarnega zasedanja CK ZKS, 20. in 21. 7. 1953; razprava Edvarda Kardelja.

¹¹⁰ Slovenski poročevalec, 28. 4. 1948; Govor Mihe Marinka na 2. kongresu OF.

¹¹¹ ARS, AS 1589, ae 3. Zapisnik 4. plenuma CK KPS, 3. in 4. 3. 1950.

¹¹² Kardelj, PNSG, 2, str. 98–100; Govor Edvarda Kardelja na 3. kongresu OF, 27. 4. 1951: Deset let ljudske revolucije. Objavljena verzija ima 100 strani, na kongresu jih je prebral približno 30.

Objava resolucije Informbiroja konec junija 1948 je bila tisti prelomni dogodek, po katerem so jugoslovanski komunisti začeli iskati lastno pot v socializmu, v okviru katere se je spreminjala tudi vloga Ljudske fronte. Na svojem prvem povojnem kongresu, sicer petem po vrsti, ki je bil 28. julija 1948, je KPJ prvič po letu 1920 sprejela nov program. V njem je bilo med drugim zapisano, da se je po vojni ljudska revolucija v Jugoslaviji neprestano razvijala: »Izgraditev socializma v Jugoslaviji je današnja etapa borbe delavskega razreda in delovnih množic mesta in vasi, etapa borbe na poti h končnemu cilju delavskega razreda in njegove avantgarde – izgraditvi komunistične družbe, t. j. družbe, v kateri ne bo več razrednih razlik in v kateri bo vsak človek delal po svojih sposobnostih in dobival po svojih potrebah.«¹¹³ Ljudska fronta pa je bila opredeljena kot »enotna obče ljudska politična organizacija, v kateri ima vodilno vlogo Komunistična partija«, kot »organizacijska oblika zveze delavskega razreda in delovnih kmetov, ljudske inteligence in ostalih delovnih ljudi pod vodstvom delavskega razreda«. Prek nje se »združujejo in zbirajo vedno nove in nove množice ter pritegujejo v zavestno borbo za socializem /.../ se izvaja najširše, najbolj množično dviganje politične zavesti množic in njihovo politično vzgojo v duhu socializma. Ljudska fronta je močno orožje proti vplivu strmoglavljenih izkoriščevalskih razredov in vsakovrstnih imperialističnih agentov na množice in proti njihovem razdiralnemu delu, /.../ je močno oporišče ljudske oblasti /.../ je tudi množično organizirana kontrola nad delom ljudske oblasti.«¹¹⁴ Vse od konca vojne je bil program Ljudske fronte Jugoslavije tudi program KPJ, kar je poudaril tudi Tito na njenem 2. kongresu septembra 1947.¹¹⁵ Potem ko je KPJ sprejela svoj program, pa je ta postal na 3. kongresu Ljudske fronte Jugoslavije, ki je bil od 9. do 11. aprila 1949, tudi program Ljudske fronte.

Ena od obtožb, ki so v izjavi Informbiroja letele na vodstvo KPJ, je bila obtožba, da je Ljudska fronta kulaška organizacija in da se partija v njej utaplja. Resnica je bila drugačna, saj sta LFJ in z njo OF po letu 1945 izgubljali na pomenu. Kljub temu so sprva nekateri hoteli dokazati nepravilnost informbirojevskih trditvev tako, da so šli v zoževanje Ljudske fronte in njenega političnega dela in so posamezne partijske organizacije poveljevale frontnim.¹¹⁶ Ta usmeritev pa je bila napačna, zato je Boris Kraigher decembra 1948 na konferenci z okrajnimi partijskimi sekretarji od njih zahteval, da je treba spremeniti OF iz organizacije, ki so jo uporabljali za prirejanje mitingov, proslav, izobešanje zastav in za organiziranje zbiranja delovne sile v bojno zvezo delavskega razreda z drugimi delovnimi množicami v boju za izgradnjo socializma. Postati je morala osnovna množična organizacija, ki je predstavljala revolucionarno zvezo delavskega razreda z drugimi delovnimi množicami. Prek nje naj bi vodili tudi razredni boj na vasi za zaščito interesov srednjega in

¹¹³ V. kongres KPJ, str. 523, 524.

¹¹⁴ Prav tam, str. 536, 537.

¹¹⁵ Tito, Govori i članci, 3, str. 134. KPJ je svoj program sprejela že leta 1922 na kongresu na Dunaju. (Prvi program je KPJ sprejela na svojem 2. kongresu junija 1920 v Vukovarju).

¹¹⁶ Kardelj, PNSG, 2, str. 336; Referat Edvarda Kardelja na 4. kongresu LFJ, 23. 2. 1953: Vloga in naloge SZDLJ v boju za socializem.

malega kmeta in proti kulakom, da bi tudi oni izpolnjevali svoje naloge. Partija pa si mora v njej »absolutno zagotoviti vodstvo«. Izvesti bi morali tudi diferenciacijo med duhovščino, ki je bila po Kraigherjevem mnenju središče reakcije, in sicer tako, da bi nekatere duhovnike povabili v OF. Tako bi usmerili dejavnost duhovnikov, ki so bili člani OF, »v boj proti reakcionarnim elementom«. ¹¹⁷

Oktober 1949 so na plenarnem zasedanju CK KPS razpravljali o delu partije v množičnih organizacijah. Vlado Krivic je v uvodnem referatu ugotavljal, da bi pri izvajanju »linije naše partije med najširšimi plastmi ljudskih množic« množične organizacije morale igrati odločilno vlogo. To je bil čas »ostrega boja za izgradnjo socializma na vasi«, za enakopravne odnose med socialističnimi državami v svetu, »proti nasprotnikom tako na vzhodu kot na zahodu«. Zato so se komunisti morali zavedati, da je bilo treba tako kot v času vojne mobilizirati »poslednjega poštenega patriota«, saj naj bi bila »resnični patriotizem in izgradnja socializma« neločljivo povezana. Ker pa je OF odločilno prispevala k hitremu tempu obnove porušene domovine in graditve socializma, so se »vsi vzhodni in zahodni nasprotniki naše države« najbolj trudili razbiti prav odnose med partijo in OF. ¹¹⁸

Razvoj socializma so ogrožale t. i. malomeščanske tendence, izraz katerih je bilo kritikarstvo in pomanjkanje ustvarjalne kritike, ter razvoj šovinističnih, partikularističnih in nacionalističnih tendenc. Marsikje naj bi nepravilno razumeli vprašanje demokracije in imeli anarhijo za demokracijo. V partijskih, zlasti pa v množičnih organizacijah je primanjkovalo dejavnosti in revolucionarnosti. ¹¹⁹ Partijski funkcionarji so uporabljali »linijo birokratskega vodstva ter administrativnega pritiska, celo v stvareh, ki so izrazito prostovoljnega značaja«. Plenum je zato sklenil, da je treba temeljito spremeniti odnos partijskih komitejev do množičnih organizacij in jim nuditi stalno kadrovsko pomoč. ¹²⁰

V resoluciji IO OF o osnovnih nalogah OF v letu 1950 poudarjajo, da »OF kot vseljudska politična organizacija izvaja naloge, ki jih zadaje partijsko in državno vodstvo, v tolmačenju teh nalog in pri mobilizaciji najširših množic za njihovo izvajanje. OF tolmači ljudstvu pravično borbo naše partije za enakopravne odnose med socialističnimi državami /.../ OF dviga zavest ljudskih množic, kar je osnovni pogoj za razvijanje brezmejne ustvarjalne iniciative ljudstva in porok za uspešno izvršitev zadanih nalog.« ¹²¹

Na 3. kongresu aprila 1951 je OF sprejela nova pravila. V uvodu je bilo zapisano bojno geslo OF – zmaga socializma. V njih je opredeljena kot »enotna politična organizacija slovenskega ljudstva, ki se bori na čelu z delavskim razredom Slovenije in KPS za zmago socializma v Ljudski republiki Sloveniji in Federativni

¹¹⁷ ARS, AS 1589, ae 219. Zapisnik konference sekretarjev okrajnih in rajonskih komitejev KPS, 14. 12. 1948.

¹¹⁸ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

¹¹⁹ ARS, AS 1589, ae 1246. Zapisnik sestanka članov uprav in referatov CK KPS, 4. 11. 1950.

¹²⁰ ARS, AS 1589, ae 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949.

¹²¹ ARS, AS 537, šk. 134. Resolucija IO OF o osnovnih nalogah fronte v letu 1950.

ljudski republiki Jugoslaviji«. Kot je v predgovoru k pravilom zapisal Marjan Breclj, je bila OF s partijo na čelu vzgojiteljica in voditeljica svojega naroda.¹²²

V svojem govoru na tem kongresu je Kardelj poudaril, da je demokracija v Jugoslaviji v bistvu navadna proletarska demokracija, torej sistem, ki je utemeljen na zgodovinski vlogi delavstva ob prehodu iz kapitalizma h komunizmu in na socialistični zavesti delavskega razreda. Nosilec te demokracije je bil poleg delavskega razreda in t. i. ljudske inteligence samo pod določenimi pogoji tudi »individualni kmetijski blagovni proizvajalec«, kot ga je imenoval Kardelj, a le, če je politično in gospodarsko tesno povezan z delavskim razredom. V nasprotnem primeru bi spet postal oporišče najrazličnejših »sovražnih elementov preteklosti«. To povezavo med delavci in kmeti pa naj ne bi dosegli z administrativno, ampak z ekonomsko krepitvijo socialističnega sektorja v kmetijstvu. To je bil po Kardelju najpomembnejši dejavnik, ki je odredil tempo in oblike v razvijanju socialistične demokracije. OF oziroma LFJ je zato morala postati »v svojem jedru prav tako trdna zveza delavcev in kmetov, da bi mogla biti zares trdna in stanovitna politična osnova našega demokratičnega sistema«. Jugoslaviji naj bi uspelo odpreti perspektivo razvoju socialistične demokracije in zadati odločujoče udarce birokratizmu. To je bila zasluga visoke revolucionarne zavesti delovnih množic in dejstva, da se »naša partija ni nikoli ločila od ljudstva, nikoli se ni imela za kakšno nezmotljivo silo nad ljudstvom, nad družbo«. ¹²³

Boris Kidrič pa je v slavnostnem govoru med drugim poudaril, da so med vojno OF zaradi njene dosledne nacionalne politike obrekovali razni »odkriti in prikriti petokolonaši, sredinci in drugi lakaji vseh mogočih tujih agentur, da smo moskovski agenti«, zdaj pa jih »obrekujejo moskovski imperialisti«, da so agenti Zahoda. Dejansko pa je bil le en, ki »vsem resničnim partijskim in izven partijskim patriotom te zemlje zapoveduje«, to je bilo »naše ljudstvo«. ¹²⁴ V resolucijo 3. kongresa OF pa so med drugim zapisali: »Z razkrinkavanjem protirevolucionarne in imperialistične politike ZSSR je OF bogatila svoje izkušnje, idejno in politično rasla ter s Partijo na čelu dosledno usmerjala naše javno življenje v utrjevanju in poglobljanju socialistične demokracije.« ¹²⁵

Leta 1951 so ugotavljali, da so se odnosi med partijo in OF v okrajih v zadnjem času izboljšali. Z odpravo prevelikega števila zaposlenih in zaostritvijo dela voljenih organov OF so okrajni partijski komiteji začeli bolj skrbeti za njene probleme. ¹²⁶ Aprila 1951 je Marinko zatrjeval, da je »Osvobodilna fronta postala meso in kri okoli jedra komunistične partije, ki s Titovim vodstvom vrši svoji idejno politično in organizacijsko usmerjajočo vlogo.« Vključevala naj bi »tako rekoč vse naše delovno ljudstvo, v katerem se odražajo, prebolevajo in premagujejo vse notranje napake in slabosti v enotnem stremljenju po kulturnem, političnem, gospodarskem in

¹²² ARS, AS 537, šk. 4. Pravila OF, sprejeta na 3. kongresu, 28. 4. 1951.

¹²³ Kardelj, PNSG, 2, str. 130–131.

¹²⁴ Kidrič, Zbrano delo, 4, str. 253, 254.

¹²⁵ ARS, AS 537, šk. 4. Resolucija 3. kongresa OF, 28. 4. 1951.

¹²⁶ ARS, AS 537, šk. 141. Leto 1951, m. 11.

po demokratično socialističnem razvoju«.127 Novembra 1951 pa je Marinko v poročilu o političnem položaju v Sloveniji ocenil, da je konsolidacija gospodarskih razmer vplivala tudi na izboljšanje političnega položaja. Odnos partije do OF naj bi se izboljšal in to zaradi drugačne vrste socializma, ki je temeljil na delavskem samoupravljanju.128 Vodstva OF naj ne bi več podcenjevali, ampak bi jih morali angažirati pri formiranju usmeritev.129

O vprašanju Ljudske fronte so oktobra 1951 razpravljali na seji organizacijskih sekretarjev centralnih komitejev republik. Blagoje Nešković iz Srbije je v uvodnem referatu poudaril, da je treba v Ljudsko fronto vnesti več političnega življenja. Ker so se spet pojavljale težnje, da bi Ljudsko fronto ukinili, je Aleksandar Ranković menil, da je vprašanje politične aktivizacije fronte predvsem vprašanje pravih dela in pravih odnosov partijske organizacije do fronte. Ljudi bi morali obveščati o političnem položaju, gospodarskih problemih, prosvetnih vprašanjih itd. in si tako povrniti zaupanje v Ljudsko fronto kot politično organizacijo.130

Teze, da je OF treba razpustiti, so se pojavljale tudi v letu 1952. S tem bi po mnenju Marinka sebi naredili slabo uslugo in prišli v sicer nekoliko izboljšan sovjetski sistem. OF je zato morala postala množična socialistična organizacija vsega delovnega ljudstva in tu je bilo treba »razvijati delovanje članov partije, ki pa ima svoje idejne poglede, disciplino itd., česar ne moremo v OF tako trdo postaviti«. Partija naj ne bi več imela »direktno komando nad OF, /.../ ampak naj se komunisti v OF udeležujejo kot enakovredni člani množic, ki pa imajo svoj notranji čut, ki imajo več dolžnosti in ki tam postavljajo naše splošne probleme«.131

Šesti kongres KPJ, ki je bil od 2. do 7. novembra 1952 v Zagrebu, ni prinesel samo spremembe imena partije v Zvezo komunistov Jugoslavije, ampak tudi Ljudske fronte Jugoslavije. V resoluciji o nalogah in vlogi ZKJ so v 7. točki zapisali: »Kongres sodi, da so dozoreli vsi pogoji, da se Ljudska fronta dejansko in do kraja spremeni v enotno in aktivno množično politično organizacijo zavednih borcev za socializem, v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Jugoslavije, in kot taka dobi ustrezen statut in program. Odnos komunistov do SZDLJ je lahko samo naslednji: da so njen del in da je to glavna, osnovna organizacija, v kateri in preko katere se mora razvijati njihova politična, pa tudi njihova idejna aktivnost.«132 To je bila naslednja stopnja. Če je bil sprva program OF tudi program KPS oziroma program LFJ program KPJ, od julija 1948 pa program KPJ (KPS) program LFJ (OF), se je na formalni ravni ta povezava zdaj prekinila.

127 Marinko, Izbrana dela, 2, str. 357–378; Poročilo Mihe Marinka na 3. kongresu OF, 27. 4. 1951.

128 Zakon o delavskem samoupravljanju je bil sprejet 27. 6. 1950.

129 Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 122, str. 280; zapisnik seje PB CK KPS, 27. 11. 1951.

130 ARS, AS 1589, ae 265. Zapisnik seje organizacijskih sekretarjev centralnih komitejev republik, 26. 10. 1951.

131 ARS, AS 1589, ae 243. Zapisnik konference s sekretarji okrajnih in mestnih komitejev KPS, 11. 10. 1952.

132 Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo : VI. Kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije). Ljubljana 1952, str. 293.

Kljub tem optimističnim izjavam pa je odnos med partijo in fronto tudi po letu 1952 pogosto ostajal na ravni »komandiranja«. Na konferenci s sekretarji okrajnih komitejev januarja 1953, na kateri so razpravljali o političnih problemih po 6. kongresu ZKJ, je Stane Kavčič poudaril, da nekateri komunisti mislijo, spremenili smo ime partije, spremenili smo ime OF, gremo malo naprej, toda »mi pa ostanemo na oblasti, mi še naprej dirigiramo delo v posameznih organizacijah« in ne razumejo, da se je treba komandiranju odreči. Jasno se je bilo treba zavedati, da se je bilo nemogoče samo v okviru organizacije komunistov »resno tolči proti birokratizmu, proti tej idejni informbirojevščini, da jo tako imenujem. To bomo odpravili le z množičnimi organizacijami in z aktivnim delom SZDL.« Hkrati naj bi se kazala tudi t. i. malomeščansko anarhična smer, tako da se je ZKS ponekod spreminjala v študijske krožke.¹³³ Junija 1953 je Kardelj ugotavljal, da je bila posledica boja proti »komandiranju« ta, da po novem komunisti sploh niso imeli svojih stališč: »Sovražnik nastopa javno, mi pa ga ne tolčemo javno, ampak čakamo na UDV, namesto da bi se politično spopadli z njim.«¹³⁴

Na 4. kongresu Ljudske fronte Jugoslavije in hkrati 1. kongresu SZDLJ, ki je potekal od 22. do 24. februarja 1953, je Kardelj ugotavljal, da je doba neposrednih revolucionarnih procesov minila, oblast delavskega razreda v zvezi z vsemi drugimi delovnimi množicami se je utrdila, zato je nastopila doba sistematične socialistične graditve. Socialistične družbene zavesti pa ni bilo mogoče razvijati, če je socialistična družbena misel v kateri koli obliki bila monopol kakršne koli, lahko tudi »najnaprednejše politične organizacije in ne proizvod svobodnega udejstvovanja vseh socialističnih sil«. Zato je bila nujna mobilizacija množic v fronti, stare metode pa so v novih pogojih postale ovira. Nujne so bile spremembe tudi v zunanjih organizacijskih oblikah, ki jih je izvedel 6. kongres ZKJ. Mesto Zveze komunistov je bilo »sredi delovnih množic, sredi organov njihovega samoupravljanja, sredi njihovega političnega življenja«. Socialistična zveza bi morala postati osnovni organizacijski nosilec vsega političnega življenja na socialistični podlagi, komunisti pa naj bi usmerjali predvsem ideološka vprašanja, »vprašanja splošnega idejnega vodstva v boju za socializem, v zagotovitvi enotnosti delovnih množic v tem boju«. SZDL pa bi morala biti glavna množična materialna sila socialistične politike in boja za njeno praktično uresničenje.¹³⁵

Četrty kongres OF in hkrati 1. kongres SZDL Slovenije je potekal 25. do 28. aprila 1953. Na njem je sekretar IO OF in CK ZKS Marinko poudaril, da je bil smisel preobrazbe OF v Socialistično zvezo ravno v tem, da je bila dolžna obravnavati probleme socialističnega upravljanja in družbenoekonomske odnose ter svojemu članstvu pomagati, da bo znalo čim pravilneje uveljaviti svoje pravice in razvijati svoje sposobnosti v družbenem upravljanju. Posebna naloga in odgovornost

¹³³ ARS, AS 1589, ae 245. Zapisnik konference s sekretarji okrajnih komitejev, 27. 1. 1953.

¹³⁴ ARS, AS 1589, ae 189. Zapisnik razširjenega sestanka org. sekretariata CK ZKS, 23. 6. 1953.

¹³⁵ Kardelj, PNSG, 2, str. 343, 356.

komunistov pa je bila delovanje v vsakdanjem delu v Socialistični zvezi, sindikatih in drugih družbenopolitičnih organizacijah.¹³⁶

Kljub tem usmeritvam pa je julija 1953 Kardelj ocenil, da so se komunisti »zbirokratizirali, ker so postali uradniki, ministri, sekretarji, načelniki; ker imajo ogromno oblast, ker razpolagajo z milijoni in milijardami. /.../ To, o čemer bi morala odločati ljudska skupščina, odloča pri nas en sam človek.« Oblast se je zbrala v rokah komunistov, ki sede na vseh položajih, medtem ko je »kulturni delavec, izobraženec v slovenskem javnem življenju stoji na najnižji lestevici družbenega ugleda«. Ker komunisti »niso strokovno sposobni, da bi mogli opravljati delo, ki naj bi ga vršili, pa tista inteligenca in strokovni kadri držijo komuniste v rokah kot svoje figure. Komunisti naj bodo na političnem delu, obenem pa naj puste družbeno življenje razvijati normalno.«¹³⁷

Sklep

V pogojih enopartijskega sistema ne moremo govoriti o sobivanju posameznih političnih izbir, saj obstaja le ena, ki je vseobsežna in bi jo morali brezpogojno sprejemati vsi državljani. Velik del naporov političnega in oblastnega vrha, ki je bil med letoma 1945 in 1952 identičen z vodstvom KPS (KPJ), je bil zato usmerjen v enotnost v vseh segmentih družbenega življenja, v to, da bi »široke ljudske množice« razmišljale in delovale enako kot partija. Zveza med vodstvom in ljudskimi množicami pa naj bi bila Osvobodilna fronta (Ljudska fronta Jugoslavije).

V času pred volitvami v ustavodajno skupščino novembra 1945 je iz zunanje-političnih vzrokov partija delovala iz ozadja, v javnosti pa je bila v ospredju Ljudska fronta. Bila je nosilka volilne liste, katere program je temeljil na ljudski demokraciji in ljudski oblasti, in je nato kot prepričljiva zmagovalka formalno prevzela oblast. Dejansko pa je po zmagoviti revoluciji KPJ, kot je ugotavljal Kardelj leta 1953, kot vodilna sila Ljudske fronte prišla na čelo oblasti delovnega ljudstva, njeni člani so prevzeli vodilne položaje in z revolucionarnimi metodami prešli k izgradnji nove oblasti. Za dosego tega cilja so, če je bilo treba, uporabili administrativne ukrepe, Udbo in revolucionarni teror. Hkrati je OF, ki je med vojno imela vsenarodni značaj, po njej postajala »razredna organizacija«, poudarjanje narodnih čustev pa naj bi »plitvilo« njeno »razredno vsebino«. Vanjo so sodile »poštene ljudske množice, delavne množice, delavci (delavski razred), kmetje in napredna inteligenca«, ne pa tudi »malomeščanski elementi, špekulanti, kulaki, sovražniki ljudstva«, skratka tisti, ki naj bi ogrožali oblast partije.

Kljub velikim besedam o njenem pomenu je po zmagi na volitvah novembra 1945 vloga OF v sistemu vse manjša, v skladu z zahtevami po vodilni vlogi delavskega razreda pa so v ospredje stopali sindikati, ki naj bi postali »steber OF« in »v

¹³⁶ Marinko, Izbrana dela, 3, str. 8–21.

¹³⁷ ARS, AS 1589, ae 7. Zapisnik 8. razširjenega plenarnega zasedanja CK ZKS, 20. in 21. 7. 1953; razprava Edvarda Kardelja.

političnem smislu več kot OF«. OF, ki je sicer imela razvejeno mrežo odborov, ki naj bi zagotavljala politizacijo državljanov in v kateri je bilo leta 1949 vključenih skoraj 75% volilnih upravičencev, pa je postala pomožni organ partije, ki je nanjo gledala kot na izvrševalca odlokov, ki so jih sprejemali oblastni organi, ali partijskih navodil. Partija je tudi poskrbela, da so organizacije OF iz svojih vrst odstranile vse, ki se s politiko vodstva niso popolnoma strinjali.

Po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948 so jugoslovanski komunisti začeli iskati lastno pot v socializem, v okviru katere se je spreminjala tudi vloga Ljudske fronte. Ljudska demokratična revolucija naj bi vse hitreje prehajala v socialistično revolucijo, socializem pa naj bi pomenil novega, svobodnega in odločnega socialističnega človeka. Ljudska fronta, ki je na 3. kongresu aprila 1949 kot svoj program sprejela program KPJ, naj bi postala organizacija, ki je predstavljala revolucionarno zvezo delavskega razreda z drugimi delovnimi množicami in v kateri je imela partija »absolutno vodstvo«. Zaradi razvoja socialistične demokracije bi se moral spremeniti tudi pogled partije na OF, zlasti potem ko so leta 1950 uzakonili delavsko samoupravljanje. V tem drugačnem »jugoslovanskem socializmu« partija naj ne bi več imela »direktne komande nad OF«, ampak bi komunisti v njej delovali kot enakovredni člani množic, ki pa so imeli večje dolžnosti.

Šesti kongres KPJ novembra 1952 ni prinesel samo spremembe imena partije v Zvezo komunistov Jugoslavije, ampak tudi Ljudske fronte Jugoslavije v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Jugoslavije, ki je nato dobila tudi svoj program. Doba neposrednih revolucionarnih procesov je po Kardeljevi oceni minila, nastopilo naj bi obdobje sistematične socialistične graditve. Dejanske spremembe pa so bile počasne, oblast v Sloveniji/Jugoslaviji je le počasi prehajala iz totalitaristične v vse mehkejše oblike avtoritarne oblasti, ki pa je čvrsto ostajala v rokah vodstva Zveze komunistov.

Nevenka Troha

COHABITATION OR CO-DEPENDENCE OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA
AND THE LIBERATION FRONT OF SLOVENIA (1945–1953)

S u m m a r y

Under the conditions of the one-party system we cannot refer to the cohabitation of individual political choices, since only one – supposedly all-encompassing and generally valid – choice existed. The majority of efforts of the political and state leadership, which was identical to the leadership of the Communist Party of Slovenia (Communist Party of Yugoslavia) between 1945 and 1953, was aimed at unity in all segments of the social life, at making the »masses of the people« think and act in the same way as the Communist Party. The Liberation Front of Slovenia (People's Front of Yugoslavia) was used in the pursuit of this goal as an intermediary between the Communist Party leadership and the people. It was supposed to bring together the »honest masses of the people, the working people, workers (working class), peasants and progressive intelligentsia«.

Before the Constituent Assembly elections on 11 November 1945 the public focused on the People's Front of Yugoslavia and the Liberation Front as its part. These organisations headed the

electoral lists, won the elections convincingly and formally took over the power. However, after the victory at the elections the Communist Party, which had until then ruled from the background due to foreign political reasons, also demonstrated publicly that the actual power was in its hands. The leadership of the Communist Party was identical to the state leadership.

After the victorious revolution, the Communist Party of Yugoslavia, as Kardelj noted in 1953, came to the head of the working people's government as the leading force of the People's Front. Its members took over the key positions and started building the people's government by means of revolutionary methods. If necessary, administrative measures, political police and revolutionary terror were resorted to. These were the means of a proletarian dictatorship. On the other hand the Liberation Front, which united the nation during the war, became a »class-related organisation« after the war ended, while emphasising the national feelings supposedly »impoverished« its class-related character. Despite the big words about its importance, after the victory at the November 1945 elections the role of the Liberation Front in the political system diminished. It became an auxiliary body of the Party, which saw it as an executor of its orders. In accordance with the demands for the leading role of the working class, the trade unions gained importance, and they were supposed to become the »pillar of the Liberation Front« and »more than the Liberation Front in the political sense«. Especially the members of the working class, representing the basis of the proletarian dictatorship, were also supposed to join the Communist Party of Slovenia, their »avant-garde«. However, the Communist Party had considerable problems with the »suitable« social makeup ever since the end of the war. In 1949 only 13,000 out of 50,000 total members and candidates of the Communist Party of Slovenia were manual workers (which only amounted to 3.1% of all workers).

The Liberation Front and other mass organisations (which were a part of the Liberation Front) had a large network of committees, ensuring the politicisation of the citizens. The number of Liberation Front members increased until 1949, when almost 75% of eligible voters were included in it. However, these numbers only existed on paper, more or less. The activists were often simultaneously members of mass organisation committees, Party committees and authoritative organs. Some of them had fifteen and even more functions. However, the »petty bourgeoisie, speculators, kulaks, enemies of the people« and so on (in short, everyone who supposedly threatened the authority of the Party and was understood as a »class enemy«) did not belong into the Liberation Front.

The publication of the Cominform Resolution in the end of June 1948 was a decisive event, after which the Yugoslav communists started looking for their own path towards socialism (communism), and in this context the role of the People's Front also changed. The people's democratic revolution was supposed to take on the socialist forms of social transformation more and more quickly. Socialism was supposed to bring about a new liberated and resolute socialist man. The People's Front of Yugoslavia (and the Liberation Front of Slovenia in its context) became the means of the socialist revolution, and at the 3rd congress in April 1949 it accepted the programme of the Communist Party of Yugoslavia (adopted at the 5th congress of the Communist Party of Yugoslavia in July 1948) as its own. It was supposed to be an organisation, which represented the revolutionary alliance of the working class with the other working masses, and the Communist Party ensured its total leadership in it.

In this period, the relations between the Communist Party and the Liberation Front were supposed to improve due to a different type of socialism, based on the workers' self-management. Simultaneously aspirations for the abolishment of the Liberation Front appeared periodically, which would, according to the opinion of some, lead to a slightly improved Soviet system. However, another goal was pursued: the Communist Party would supposedly no longer exert »direct command of the Liberation Front«. Instead the communists would function as equal »members of the masses« within it, but with greater obligations.

At the 6th congress of the Communist Party of Yugoslavia in November 1952 the Communist Party renamed itself as League of Communists, and the People's Front was renamed as Socialist Alliance of Working People. This organisation also got its own programme. Initially the programme of the Liberation Front was identical as the programme of the Communist Party of Slovenia; the

programme of the People's Front of Yugoslavia was simultaneously the programme of the Communist Party of Yugoslavia; and since July 1948 the programme of the Communist Party of Yugoslavia (Communist Party of Slovenia) was the same as the programme of the People's Front of Yugoslavia (Liberation Front). However, at this point these connections were severed at the formal level.

At the 4th congress of the People's Front of Yugoslavia (simultaneously the 1st congress of the Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia) in February 1953 Kardelj established that the period of direct revolutionary processes was over, that the authority of the working class in connection with the working masses had been strengthened, and therefore it was time for systematic socialist development. However, the socialist social awareness was not supposed to be a monopoly of any political organisations, even the »most progressive« one, and supposedly, under the new conditions the old methods became an obstacle.

Thus the 4th congress of the Liberation Front and simultaneously the 1st congress of the Socialist Alliance of Working People of Slovenia in April 1953 represented the end of the Liberation Front. During the twelve years of its existence the Liberation Front passed through several stages, from a coalition to a united people's front, from the organiser of the liberation struggle to the propagator of the people's and later the socialist revolution. By changing the names (Communist Party of Slovenia to League of Communists of Slovenia and Liberation Front to Socialist Alliance of Working People) the superior and inferior positions supposedly changed. According to Kardelj the authority, which had been »in the hands of the communists, who occupy all the positions«, would no longer be so unilateral, and the social life would supposedly develop more »normally«.

However, the actual changes were slow. In Slovenia (Yugoslavia) the power gradually shifted from a completely totalitarian to increasingly softer forms of an authoritarian government, but remained firmly in the hands of the League of Communists.

1.01
Prejeto 20. 4. 2011

UDK 321.74(497.1)"1945/1991"

Zdenko Čepič*

Načela in počela socialistične demokracije

IZVLEČEK

Avtor analitično predstavlja začetke političnega sistema socialistične demokracije, ki je bil značilen za večji del obstoja Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Predstavlja bistvene poteze vpeljave tega političnega sistema, ki je bil v svetu nekaj posebnega in je obstajal le v Jugoslaviji. Pojasnjuje, kaj je bila socialistična demokracija (njena načela), na katerih osnovah je temeljila, zakaj je bila uvedena ter kdaj in kako. Vodilo socialistične demokracije je bila marksistična misel o odmiranju (ukinjanju) države kot sredstva razrednega nasilja. Država naj bi po mnenju jugoslovanskih vodilnih politikov zaradi svojega obsežnega in vsemogočnega državnega aparata postajala premočna, kar se je po njihovem mnenju zgodilo v Sovjetski zvezi. Zato so tudi na teoretičnem področju nasprotovali Stalinu in se odločili za popolnoma nasproten pogled na državo in njeno vlogo. Prvo področje ukinjanja države so videli v gospodarstvu, zato so se na temelju Marxove misli o »asociaciji neposrednih proizvajalcev« odločili za uvedbo delavskega samoupravljanja, tj. za možnost sodelovanja zaposlenih v državnih tovarnah, da ti prek svojih izvoljenih predstavnikov sodelujejo pri upravljanju (vodenju) tovarn. Drugo področje zmanjševanja vloge in moči države pa so videli v krepitvi lokalne samouprave. Na teh temeljih se je razvil politični sistem socialistične demokracije, v katerem je bilo poudarjeno razredno načelo. Oblast je pripadala delovnemu ljudstvu.

Ključne besede: Jugoslavija, politika, socializem, socialistična demokracija, (delavsko) samoupravljanje

PRINCIPLES AND ORIGINS OF SOCIALIST DEMOCRACY

ABSTRACT

The author provides an analytical presentation of the beginnings of the political system referred to as socialist democracy, which existed in Yugoslavia after World War II and throughout most of its existence. He demonstrates the essential moves involved in introducing this political system, which was quite special in the world and only existed in Yugoslavia. The author explains what socialist democracy was (its principles), what foundations it was based on, as well as why, when and how it was introduced. The guidelines of socialist democracy were based on the Marxist thought about the withering (abolishment) of the state as the means of class-related violence. In the opinion of the leading Yugoslav politicians the state was becoming too strong due to its extensive and omnipotent state apparatus, which is what, according to them, happened in

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

the Soviet Union. That is why they decided for a completely opposite outlook on the state and its role, in order to oppose Stalin also in the realm of theory. They saw economy as the first area where the state should be abolished. Thus, on the basis of Marx's deliberations about the »association of direct producers«, they decided to introduce the workers' self-management, a possibility for the employees to take part in the state-owned factories (co-operate in the management of the factory through their elected representatives). The politicians saw the strengthening of the local self-management as another area where the role and the power of the state could be diminished. On these bases the political system of the socialist democracy, in which the class principles were emphasised, was developed. The authority went to the working people.

Key words: Yugoslavia, politics, socialism, socialist democracy, (workers') self-management

I

Vladavina ljudstva, kar sicer v dobesednem prevodu pomeni demokracija, je imela v zgodovini mnoge pomene in tudi številne oblike. V sodobni politični misli in tudi praksi, od sredine 19. stoletja dalje, je povezana s parlamentarizmom kot izrazom politične demokracije, ki se je v družbah zahodnega sveta pokazal za način miroljubnega prevajanja konfliktnih interesov iz raznolike družbe v politične odločitve. Po tem pojmovanju in praksi demokracija predpostavlja posebne metode vladanja z določenimi cilji in vrednotami, ki jih je postavila kot svojo zahtevo in ideal francoska revolucija konec 18. stoletja – svoboda, enakost, bratstvo – kar lahko razumemo tudi kot enakopravnost narodov. V praksi se je demokracija kazala kot politična demokracija v sodelovanju ljudstva prek svojih predstavnikov, in to zlasti o političnih zadevah. Gre za obliko predstavniške demokracije, v kateri imajo veliko vlogo politične stranke, prek katerih sodeluje ljudstvo s svojimi predstavniki, izvoljenimi z volitvami.

To je bil idealni model t. i. meščanske oziroma liberalne demokracije, za katero so v delavskem gibanju oziroma v njegovi ideološki podstati marksizmu menili, da gre za posredno vladavino manjšine, ki je oblast, tj. možnost odločanja v imenu ljudstva, dobila z volitvami na temelju splošne volilne pravice v večstrankarskem sistemu, zato so želeli drugačen tip demokracije. Ta naj bi bila bolj neposredna, pri čemer je bilo bolj pomembno od načina vladanja, kdo vlada. Zaradi razrednega razumevanja družbe jim je bilo odločilno, kateri razred vlada. Demokracijo so postavili na razredno načelo kot diktaturo proletariata.

Po drugi svetovni vojni so obstajale tri oblike demokracije: meščanska, klasična parlamentarna demokracija z upoštevanjem liberalnih političnih vrednot, sovjetski, stalinski način razumevanja demokracije, temelječ na političnem monizmu in razrednem načelu, ki je zanikal vse, na čemer je temeljila klasična demokracija, in politični sistem ljudske demokracije. Pri tem je šlo za politični sistem, v katerem je imel vodilno vlogo ali vsaj učinkovit vpliv na značaj oblasti delavski razred oziroma v njegovem imenu politična stranka – komunistična partija. Ta tip demokracije, ki

je bil glede večstrankarske sestave parlamenta križanec med parlamentarno demokracijo in sovjetskim načinom vladavine, je obstajal v državah, ki so jih osvobodile enote sovjetske vojske, pa tudi v Jugoslaviji, v kateri je bila izvedena uspešna osvobodilna vojna proti okupatorjem, izvedena pa je bila tudi zamenjava politične oblasti. Zgodila se je revolucija!

Zasnova sistema ljudske demokracije je temeljila na predvojni politični organiziranosti demokratičnih, protifašističnih političnih strank in skupin – na ljudskih frontah –, v katerih so imeli pomembno, večkrat vodilno vlogo prav komunisti z njihovo stranko. V političnem življenju, predvsem na volitvah, so ljudske fronte nastopale s programom, ki je vseboval bistvene postavke programov komunističnih partij. Na programskih temeljih, kot v ljudskofrontnem povezovanju pred drugo svetovno vojno, so se po vojni v državah, v katerih je pri njihovem osvobajanju igrala veliko vlogo sovjetska vojska, začele politično koalicijsko povezovati stranke, ki so imele protifašistično tradicijo. Pri tem so imeli zaradi dejstva, da je bila v državi sovjetska vojska, posebno vlogo in prednost komunisti. Veliko vlogo pri njihovem uveljavljanju je imelo tudi dejstvo, da so v koalicijskih vladah (npr. na Madžarskem, v Češkoslovaški, Romuniji) večkrat imeli komunistični predstavniki mesto notranjega ministra ali pa voditelja varnostne službe države, ki so jo spremenili v politično policijo, ki je nadzirala predvsem svoje državljane oziroma opozicijo in tudi politične zaveznike. V kratkem času po koncu druge svetovne vojne se je v državah, pri osvobajanju katerih je imela odločilno ali celo edino vlogo sovjetska vojska, ta politični sistem pretvoril v kopijo sovjetskega, v Jugoslaviji pa v socialistično demokracijo. Ta je temeljila na kritiki sovjetskega sistema oblasti, v svojih hotenjih in pogledih na demokracijo in vlogo države ter državljana, pa je bila povsem nasprotna sovjetskemu sistemu. Na področju teorije je to veljalo v veliki meri, manj pa so se razlike kazale v načinu vladanja. V obeh sistemih je bila oblast v rokah komunistične stranke oziroma organizacije strankarskega tipa.

Politični sistem socialistične demokracije je bil tako kot sovjetski sistem enostrankarski in je poudarjal razrednost. Oba sistema, sovjetski in jugoslovanska socialistična demokracija, sta temeljila na diktaturi proletariata, kar je bilo marksistično razumevanje demokracije, v kateri je proletariat kot najštevilčnejši razred oblast. Kmete kot lastnike zemlje, tj. proizvodjalnega sredstva, so uvrščali med lastnike kapitala. Pri tem pa je šlo v sovjetskem sistemu bolj za način vladanja, za diktaturo v pravem pomenu besede, v jugoslovanskem pa je bil poudarek na vodilni vlogi delavskega razreda. To naj bi bil po mnenju jugoslovanskih političnih ideologov izvirni pomen diktature proletariata, v okviru katere način vladanja ne temelji na nasilju oziroma represiji.

V Jugoslaviji je bil v prvem obdobju po drugi svetovni vojni politični sistem tudi ljudska demokracija. Pod vplivom različnih zunanje- in notranjepolitičnih dejavnikov se je nato pretvorila v socialistično demokracijo. Zanj kot politični sistem – ta je v drugi Jugoslaviji obstajal od začetka petdesetih let pa do konca te državne tvorbe – je bil značilen pogled na državo, njeno upravo in upravljanje ter na njeno lastnino. Ena bistvenih razlik med ljudsko in socialistično demokracijo je bilo v ra-

zumevanju vloge države in položaja njenega upravnega aparata. Ta je v ljudski demokraciji imel odločujočo vlogo in je vodil državo ter jo krepil po diktatu monopolne politične stranke, komunistične partije. Država in njena administracija sta bili vsemogočni. V nasprotju s takšnim pogledom je bil v socialistični demokraciji poudarek na deetatizaciji – na razdržavljanju –, katere namen je bil slabitev države in njenega upravnega aparata, vključno s politično stranko. Končni cilj tega procesa je bil odprtje oziroma odprava države. Kot način odmiranja države naj bi nastopala tudi lastnina proizvodnih sredstev. Ta so bila sprva, skupaj s prevzemanjem oblasti v roke komunistov, poddržavljena, nato pa v skladu z razdržavljenjem prenesena v last vse družbe (vseh državljanov oziroma »vseh delovnih ljudi«) kot t. i. družbena lastnina.

Kot so obravnavali državo kot izraz razredne družbe, so gledali tudi na lastnino. Ideal jim je zato predstavljala družbena lastnina. Ta pa je bila z uvedbo delavskega samoupravljanja leta 1950 le tista, ki je bila v procesu razlaščenja, v celovitem procesu poddržavljanja lastnine po koncu druge svetovne vojne poddržavljena in je postala splošno ljudsko premoženje, ki ga je upravljala država s svojimi organi. Z vpeljavo delavskega samoupravljanja so proizvodna sredstva upravljali delovni kolektivi na podlagi pravice do samoupravljanja v gospodarstvu, v pravnem prometu pa so gospodarska podjetja imela t. i. pravico do uporabe, ki je vsebovala tudi pravico do razpolaganja. Glede tega, kdo je dejansko razpolagal z lastnino in kako, se ni nič bistveno spremenilo glede na ustavno stanje splošnega ljudskega premoženja ali državne lastnine. Podružabljanje lastnine je bil daljši proces v okviru vpelejanja socialistične demokracije, zlasti glede t. i. delitve po delu, rezultatih dela.

II

Samoupravljanje in socialistična demokracija sodita med bistvene značilnosti druge Jugoslavije, države, s socialističnim političnim sistemom, komunistično oblastjo in federativno obliko državne organizacije, ki je imela v času svojega obstoja dve imeni: Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ) in Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). Stalnica v imenu je bila oblika državne organizacije, tj. federacija in oblika vladavine, republika. Sprememba pa je bila glede političnega sistema. Politični sistem ljudske demokracije je zamenjala socialistična demokracija in z ustavo je država leta 1963 dobila v imenu tudi jasno opredelitev, da gre za socialistični politični sistem. Ta je bil postavljen v imenu države na prvo mesto, medtem ko je bil do tedaj na drugem. Postal je bistven za jugoslovansko stvarnost. Socialistična demokracija kot sistem politične oblasti je med bistvenimi vprašanji jugoslovanske zgodovine kot države in tudi njenih sestavnih delov, kajti politični sistem, na katerem je temeljila, je pogojeval tudi spremembe v obliki državne organizacije in je vplival na jugoslovansko federativnost.

V Jugoslaviji je prišlo v njenem političnem sistemu do bistvenih sprememb na političnem področju v začetku petdesetih let 20. stoletja. Vzroki za to so bili tako zunanje- kot notranjepolitični, pri čemer pa so bistveno vlogo igrali zunanje-

politični. Ti so bili vzrok in tudi povod za spremembe jugoslovanskega političnega sistema iz ljudske v socialistično demokracijo. Politična ureditev je ostala enaka: enostrankarski sistem, v katerem je bila politična stranka komunistov edina in monopolna stranka, prišlo pa je do sprememb na področju upravljanja, kajti novi politični sistem je temeljil na načelih delavskega samoupravljanja, ki je bilo prvo »revolucionarno« dejanje jugoslovanskih komunističnih oblasti na teoretičnem in nato še na praktičnem področju v politični vojni s Stalinom in njegovim modelom socializma.

Vzrok in tudi povod vpeljave novega političnega sistema v Jugoslaviji je bila želja nasprotovati Stalinu in najbrž si sprva ni nihče od tistih, ki so samoupravljanje kot osnovo socialistične demokracije teoretično osmislili, niti predstavljal, da bo to resnično vseobsežno vplivalo na nadaljnji razvoj Jugoslavije. Iz kritičnega pogleda na sovjetski socializem, zlasti na njegovo prakso, na vlogo države in birokratskega aparata, ki jo je upravljal, se je v Jugoslaviji rodil nov tip socializma in tudi nov tip demokracije. Ta je imela osnovo v drugačnem razumevanju države na idejnem oziroma teoretičnem področju, kar se je prenašalo v politično prakso. V Jugoslaviji se je na temelju ideje o odmiranju ali odpravljanju države in samoupravljanja oblikoval celoviti politični sistem socialistične demokracije, ki je posegel na področje organizacije oblasti, od zakonodajne do izvršilne in samouprave lokalnih skupnosti, povzročil pa je tudi spremembo v politični oblasti – ta je bila sicer bolj deklarativnega, formalnega značaja – v državi in družbi.

Socialistična demokracija je bila razumljena kot »tretja pot« v tipologiji demokracij in se je razlikovala tako od parlamentarne, meščanske, večstrankarske demokracije kot tudi od sovjetske, stalinistične, enostrankarske in križanca med obema, ljudske demokracije, ki pa je bila v praksi sicer bolj podobna sovjetskemu modelu oblasti. Socialistična demokracija je sicer izšla iz ljudske demokracije, a je bila alternativa sovjetskemu razumevanju demokracije in zanikanje le-te. Bila pa je prav tako kot sovjetska tudi jasno razredno opredeljena. Bila je socialistična (kar je jasno z imenom od leta 1963 izkazovala tudi jugoslovanska država), je pa imela drugačen pogled na državo. Medtem ko je sovjetski model temeljil na močni državi in njeni oblasti, je jugoslovanska socialistična demokracija, v skladu z marksistično politično mislijo, stremela k odpravljanju države. Po mnenju enega od najpomembnejših ustvarjalcev socialistične demokracije, Edvarda Kardelja, socialistična država v sistemu socialistične demokracije ni več način prisile, ampak ima urejevalno vlogo ekonomskih odnosov in zaščitno funkcijo ter je »pogoj obstanka in napredka socialistične družbe v prehodnem obdobju«. Takšna država naj bi bila »instrument svobode in napredka«.¹

Temeljni motiv političnega sistema socialistične demokracije je bil odnos do države in njene funkcije ter upravljanja le-te. Jugoslovanski komunisti oziroma nji-

¹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, (dalje Kardelj, PNSG) knjiga VI, Ljubljana 1964, str. 57–58; Nova ustava socialistične Jugoslavije: elaborat o preosnutku nove ustave na skupni seji Zvezne ljudske skupščine in Zveznega odbora SZDLJ, 20. 9. 1962.

hovi marksistični teoretiki so namreč glede na prakso, ki so jo prevzeli in posnemali po sovjetskem načinu, spoznali, da je eno ključnih vprašanj izvajanja oblasti država in njen upravni aparat, ki je imel vse značilnosti vsemogočne birokracije. Šlo je za vprašanje, kdo z državo upravlja. Ali je to državna uprava z lastnostmi vsemogočne birokracije, ki pa postaja preveč močna tudi v odnosu do politične oblasti, to je vladajoče politične stranke? Državna birokracija je postajala močnejša kot politična, čeprav sta bili v praksi močno povezani oziroma prepleteni. Ob tem spoznanju, ki je izhajalo iz kritičnega pogleda na sovjetsko, pa tudi na lastno prakso, so kot diametralno nasprotje stalinskemu razumevanju države in njenega vodenja rešitev našli teoretično, idejno zamisel klasikov marksizma o odmrtnju, tj. odpravi države. To je bil eden od pogojev brezrazredne družbe, k čemur so v svoji teoriji in ideologiji nagibali komunisti. Menili so, da v družbi brez razredov ne bo družbenih konfliktov, vsaj ne razrednih in političnih, zato tudi ne bo potrebna država kot sredstvo nasilja oziroma vladanja predstavnikov vladajočega razreda nad državljani, kot so na državo gledali po marksističnem nauku. Marksistični pogled na državo je, da je država politična organizacija razredne družbe in da v družbi brez družbenih razredov njena funkcija ne bo več potrebna.

V političnem sistemu ljudske demokracije, ko je bila vloga države poudarjena, njene funkcije okrepljene, državni aparat je bil ozko povezan s partijskim, je bila to dejanski izraz diktatura proletariata.² Šlo je za razredno bistvo oblasti in političnega sistema v obdobju, za katerega so po marksistični doktrini sodili, da je prehodno med kapitalizmom in komunizmom. Če je bil v kapitalizmu poudarek na kapitalu in njegovem lastništvu, to pa je bilo zasebno, in je bila politična oblast v rokah meščanstva kot družbenega razreda, temelječega na zasebni lastnini kapitala, je bil v socializmu kot prehodnem času do komunizma poudarek na delavskem razredu kot drugem polu oziroma pogoju obstoja kapitalizma. Ljudska demokracija je bila dejansko način, ki je omogočal, da si politična stranka, ki nastopa v imenu delavskega razreda (komunistična stranka), ob upoštevanju načel parlamentarne demokracije in z delovanjem večstrankarskega parlamenta pridobi oblast in začne uvajati diktaturo proletariata. Tako je svojo vlogo pri vodenju države krepila prek upravnega aparata in z uporabo prisile. V resnici je šlo pri ljudski demokraciji za metodo vladanja in ne toliko za politični sistem.

V političnem sistemu socialistične demokracije je bila zavest o diktaturi proletariata še vedno živa. Razumeli in razlagali so jo kot »posebno obliko diktature proletariata«. Nasploh je socialistična demokracija slonela na razrednem pogledu, kajti poudarjeno je bilo, da oblast pripada *delovnemu* ljudstvu in ne več le ljudstvu, kot je bilo to v ljudski demokraciji. Tako je bilo opredeljeno v jugoslovanski ustavi, ki je utemeljevala politični sistem ljudske demokracije.³ Za socialistično demokra-

² V politično teorijo sta izraz uvedla Karl Marx in Friedrich Engels po zgledu pariške komune, uveljavil pa ga je Lenin v svoji teoriji države in revolucije, ki je bistvo tega sicer videl v vodilni vlogi proletariata, ni pa zanemarjal nasilnih oz. represivnih vidikov, kar je bilo bistveno za stalinsko razumevanje diktature proletariata.

³ Ustava FLRJ, sprejeta 1946, je v 6. členu opredelila, da v FLRJ »izbaja vsa oblast iz ljudstva in

cijo je bilo nosilec oblasti delovno ljudstvo.⁴ Oblast je bila omejena na delovno ljudstvo in ne na ljudstvo na splošno, kar je v najširšem smislu bistvena prvina demokracije. Tako je bila socialistična demokracija dejansko oblika diktature proletariata, pri čemer je ta pojem izhajal iz nosilca oblasti in ne toliko iz načina izvajanja oblasti oziroma metode vladanja.

Država in oblast (kdo v imenu nosilca oblasti, tj. ljudstva ali delovnega ljudstva dejansko izvaja oblast nad ljudstvom, nad državljani) sta bili za jugoslovansko komunistično vodstvo ključni problem političnega sistema. Kljub temu da so sami vladali na zelo podoben, če ne kar enak način, kot je bil značilen za Sovjetsko zvezo, tj. z močnim upravnim aparatom, t. i. birokracijo (zato je politični sistem ljudske demokracije imenovan tudi administrativni socializem), je Edvard Kardelj maja 1949, ko je govoril o ljudski demokraciji v Jugoslaviji, birokratizem kritiziral in trdil, da »razvoj socializma ne more potemtakem iti po nobeni drugi poti razen po poti nenehnega poglobljanja *socialistične demokracije* v smislu čedalje večje *samouprave* (poudaril Z. Č.) ljudskih množic, v smislu večjega pritegovanja ljudskih množic k delu državnega stroja /.../ v smislu večjega sodelovanja pri neposrednem upravljanju v vsakem posameznem podjetju, ustanovi itd.«.⁵

Takrat, čeprav je bil to čas poudarjenega administrativnega vodenja države, je bila misel o nujnosti sprememb glede večjih možnosti sodelovanja ljudi pri vodenju podjetij že navzoča.

III

Jugoslovanski politični sistem je spremembo doživel pod vplivom razhajanj glede vpeljevanja načel in prakse komunistične oblasti. Šlo je za temeljne razlike med vzornikom – sovjetskim, stalinskim načinom, ki je zahteval uporabo svojega vzorca, in jugoslovanskim, kar se je izrazilo kot spor z Informbirojem. Politični sistem ljudske demokracije je veljal v državah, ki so pod vplivom Sovjetske zveze uvajale socialistični sistem in v katerih je bila vsa politična oblast v rokah komunistične stranke⁶ – kar je veljalo tudi za Jugoslavijo, ki pa je imela zaradi svojega

pripada ljudstvu» ter da »ljudstvo izvršuje svojo oblast po svobodno izvoljenih predstavnih organih državne oblasti ...«.

⁴ V Ustavnem zakonu iz januarja 1953 o temeljih družbene in politične ureditve jugoslovanske države je bilo v 2. členu postavljeno, da v FLRJ vsa oblast pripada *delovnemu ljudstvu*, v ustavi, sprejeti 1963, pa v 71. členu (še le v 4. poglavju ustave je bil opredeljen družbenopolitični sistem), da *»delovno ljudstvo je edini nosilec oblasti in upravljanja družbenih zadev«.* V ustavi iz leta 1974 pa je bilo v uvodnem delu – temeljnih načelih (bila so sestavni del ustave) v 4. točki zapisano, da *»pripada vsa oblast delavskemu razredu skupaj z vsemi delovnimi ljudmi mesta in vasi«*, v 88. členu (II. poglavje: Temelji družbenopolitičnega sistema, 1. Položaj delovnih ljudi v družbenopolitičnem sistemu) pa: *»delavski razred in vsi delovni ljudje so nosilci oblasti in upravljanja drugih družbenih zadev«.*

⁵ Kardelj, PPNSG: državna in gospodarska graditev, knjiga I, Ljubljana 1956, str 435–436; O ljudski demokraciji v Jugoslaviji : govor v Ljudski skupščini FLRJ ob debati o Zakonu o ljudskih odborih 28. 5. 1949.

⁶ O uvajanju komunistične oblasti v državah Vzhodne Evrope (Poljska, Češkoslovaška, Mad-

načina prevzema oblasti nekoliko drugačen razvoj –, je bil za komunistična vodstva prehodna oblika, ki je vodila do vpeljave sovjetskega, boljševiškega političnega in gospodarskega sistema.

Politični sistem ljudske demokracije je bil v veljavi v vseh državah, ki jih je osvobodila Sovjetska zveza in so bili v njih po volji le-te v državni oblasti udeleženi tudi komunisti. Ti so s časom prevladali in osvojili oblast. Ljudska demokracija je bila tudi v Jugoslaviji, le da je bila ta vzpostavljena na drugačen način. Komunisti so imeli v Jugoslaviji vodilno in odločilno vlogo v odporiškem gibanju proti okupatorjem in so svoj položaj v politični oblasti vzpostavili sami v času vojne. Ljudsko demokracijo, v kateri so imeli vse vzvode politične oblasti komunisti (predvsem jim je kot sredstvo le-te služila politična policija), ki so sprva formalno oblast »delili«⁶ še z drugimi političnimi strankami, se je razlikovala od klasičnih parlamentarnih demokracij prav glede možnosti parlamentarizma. Parlamenti so sicer delovali, vendar so bile v praksi prvine parlamentarne demokracije prezrte, zanemarjene, kršene. Volitve so bile bolj formalnost; kandidirali in izvoljeni pa so bili izbranci iz vrst politične elite, čeprav je bil tudi glede na poimenovanje tega tipa demokracije poudarek na čim množičnejši in na neposredni udeležbi in odločanju ljudi v političnem življenju.

V Jugoslaviji se je politični sistem ljudske demokracije, ki je bil načelno pluralističen oziroma strankarski, še najbolj približal monističnemu načinu vladanja, kakršen je bil značilen za Sovjetsko zvezo. Politične stranke, ki so izhajale iz časa pred vojno in so svoje politično delovanje sicer formalno obnovile,⁷ so se same umaknile iz političnega življenja (zaradi pritiska politične policije) ali pa so se njihovi deli vključili v Ljudsko fronto, ki je bila bolj ali manj predstavnica politične volje komunistične partije.

Komunistična vodstva držav, ki so bile v interesnem in idejnem krogu Sovjetske zveze (do leta 1948 je bila med njimi tudi Jugoslavija), so v ljudski demokraciji videla prehodno obliko do vzpostavitve sovjetskega modela oblasti. Na oblikovanje sistema ljudske demokracije so vplivali tudi mednarodnopolitični odnosi in začetek blokovske delitve sveta.⁸ Leta 1948 so komunisti v vseh državah Vzhodne Evrope, ki jih je izpod nacistične okupacije ali njihovih lastnih pronacističnih režimov osvobodila sovjetska vojska, prevzeli politično vlogo oziroma popolno oblast. V praksi so začeli opuščati načela ljudske demokracije in prevzemati sovjetski tip socializma, kasneje imenovan realni socializem. Leto 1948 je bilo leto, ko so v večini držav, v

žarska, Romunija, Bolgarija) gl. Žiga Koncilija: *Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2010, št. 1, str. 157–176.

⁷ Momčilo Pavlović: *Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine*. V: *Istorija XX. veka*, 1985, št. 1, str. 119–155.

⁸ Sovjetsko vodstvo je upalo, da bo uspelo z modelom ljudske demokracije tudi v državah, v katerih ni bilo sovjetske vojske, a so v njih bile dokaj močne komunistične partije. Tako so leta 1948 pričakovali, da bo v Italiji zmagala ali vsaj dosegla dobre volilne rezultate KP Italije in da bo lahko poskušala vpeljati načela ljudske demokracije.

katerih je imela vlogo osvoboditelja sovjetska vojska, komunisti prevzeli popolno oblast. Namen sovjetizacije na političnem področju, kar jim je vsilila Sovjetska zveza, je bil v lažjem nadziranju tamkajšnjih oblasti. Poleg sistema vladanja je usmerjala tudi gospodarski sistem ter vojaško in zunanjo politiko.

Jugoslavija je v tem času postala, kljub ljudski demokraciji, moteč dejavnik v sovjetskem taboru, saj je bila njena politična taktika zaradi drugačnih razmer v državi nekoliko drugačna. Tako je bila npr. drugačna politika glede kmetijstva in kmetov zaradi lastništva zemlje in lastniške strukture. Z vpeljevanjem Kmečkih delovnih zadrug je tako prišlo do prevzema modela kolhozov šele v začetku leta 1949, pa še to bolj zaradi gospodarske potrebe glede izboljšanja preskrbe. Metode pa so bile večkrat stalinistične, kar je v politični praksi pomenilo poudarjeno veliko vlogo državnega aparata. Ta je bil pod vodstvom in nadzorom vladajoče politične stranke in je bil v veliki meri voden centralistično. Za to obdobje se je zato uveljavilo ime administrativni socializem, zaradi vpeljevanja novega političnega in gospodarskega sistema z administrativnimi sredstvi državnega aparata pa revolucionarni etatizem.

O ljudski demokraciji v Jugoslaviji in o ljudski demokraciji na splošno je analitično in kritično spregovoril konec maja 1949 Edvard Kardelj v dolgem govoru v jugoslovanski ljudski skupščini, ko je ta sprejemala nov zakon o ljudskih odborih kot organih lokalne oblasti v Jugoslaviji, to je o lokalni samoupravi.⁹ To je bilo slabo leto dni po tem, ko je zaradi razumevanja ljudske demokracije, razvoja socializma v Jugoslaviji jugoslovansko politično vodstvo doživelo ostro kritiko s strani Informbiroja, nove različice Komunistične internacionale, in izključitev iz »družine« držav z ljudsko demokracijo. V tem govoru (nato članku) je opredelil mnoge pojme, ki so bili pomembni za določanje tako ljudske kot socialistične demokracije. Zlasti je opozoril na vlogo birokracije in birokratizma kot načina izvajanja oblasti, opozoril je na državo, na njen značaj in na razredno osnovo, na njeno odmiranje in na samoupravnost ljudstva. Dejansko je bil to na eni strani obračun z ljudsko demokracijo, na drugi pa programska zasnova socialistične demokracije. Ob analizi ljudske demokracije in kritiki razumevanja ljudske demokracije v državah sovjetskega bloka je namreč predstavil, kaj je socialistična demokracija, katere so njene značilnosti glede na državo in njeno oblast. Postavil je bistvene prvine socialistične demokracije in velik poudarek namenil samoupravnosti ljudstva. Dejansko je šlo za napoved sprememb v smeri demokratizacije, kot so si jo predstavljali v jugoslovanskem političnem vrhu. Postavil je obrise socialistične demokracije in njegov nastop je mogoče razumeti kot njen začetek. Takrat je Kardelj že tudi napovedal delavsko samoupravljanje.

Kardelj je uporabljal pojem socialistična demokracija za posebno zvrst ljudske demokracije v Jugoslaviji. Ni želel, da bi se pojmovanje ljudske demokracije v Jugoslaviji enačilo s pojmovanji in prakso ljudske demokracije v državah, v katerih

⁹ Nekoliko predelan je izšel Kardeljev govor v glasilu KPJ (takrat je bil v obliki revije) Komunist julija 1949, št. 4; objavljeno v Kardelj: PNSG I. Ljubljana 1956, str. 393–485.

so jo razvijali pod sovjetskim vodstvom. Nasprotoval je razlagam političnih teoretikov iz teh držav, da je ljudska demokracija most med »diktaturo buržoazije« in »diktaturo proletariata« oziroma da je to oblika meščanske, tj. parlamentarne demokracije kot najnaprednejša oblika le-te. Menil je, da je prava ljudska demokracija le v Jugoslaviji in da je bistvena razlika med jugoslovansko ljudsko demokracijo in tisto v državah sovjetskega bloka v organih oblasti na lokalni ravni. Jugoslovanska ljudska demokracija je imela po njegovem mnenju obliko, znano iz Pariške komune. »Pariška komuna je bila prototip sovjetske oblasti in ljudske oblasti našega tipa,« je povedal.¹⁰ Sploh se je skliceval na Pariško komuno kot model, h kateremu je treba stremeti. Glede socialistične demokracije je menil, da je zanjo potrebna večja samouprava ljudi in njihovo pritegovanje v delo državnega aparata »v smislu vedno večjega sodelovanja pri neposrednem upravljanju v vsakem posameznem podjetju, ustanovi itd.«¹¹ Menil je, da je samoupravnost ljudi na lokalni ravni, pa tudi tam, kjer delajo, ena bistvenih značilnosti socialistične demokracije. Ker je videl – to je bila splošna diagnoza v jugoslovanskem partijsko-državnem vodstvu – poglobitno nevarnost v ljudski demokraciji, kakršna je bila vzpostavljena v državah sovjetskega bloka in v Sovjetski zvezi, v vsemogočni birokraciji oziroma birokratizmu, je menil, da je potrební pogoj socialistične demokracije »spajanje državnega aparata z ljudskimi množicami«.

Za eno bistvenih prvin jugoslovanskega sistema ljudske demokracije je navedel samoupravnost ljudstva, v kateri je videl sredstvo proti odklonom v birokratizmu in »orožje za razvijanje iniciative množic«.¹² Ker se je v političnem sistemu, kakršen je bil v Jugoslaviji, ko je država postala lastnica večjega dela proizvodnih sredstev in je zato upravljala oziroma vodila gospodarstvo, povečala in se je ta državni aparat močno razširil, kar je ustvarjalo nevarnost birokratizma, je Kardelj videl v samoupravnosti tudi na področju vodenja gospodarstva, gospodarskih podjetij, sredstvo za boj proti birokratizmu. Zato naj se samoupravnost ne bi uveljavljala le na lokalnem področju z ljudskimi odbori, ampak tudi v podjetjih in ustanovah. Samoupravnost na lokalni ravni mu je bila za socialistično demokracijo premalo, zato jo je želel še tam, kjer so ljudje delali. S tem pa je napovedal uvedbo delavskega samoupravljanja.

Vzroki za to, da je postala Jugoslavija in njena komunistična oblast kljub njenemu posnemanju politične prakse Sovjetske zveze v Stalinovih očeh spomladi leta 1948 moteč dejavnik, so bili zunanjepolitični. Po Stalinovem mnenju je imel namreč jugoslovanski voditelj Tito prevelike želje po bolj samostojnem zunanjepolitičnem nastopanju na Balkanu. To pa Stalinu ni bilo povšeči, saj je hotel sam krojiti politične odnose med državami v taboru držav z ljudsko demokracijo. Ta vzrok pa je sovjetsko partijsko-državno vodstvo raje predstavilo kot idejni odklon jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva in nezadostno upoštevanje sov-

¹⁰ Prav tam, str. 437.

¹¹ Prav tam, str. 436.

¹² Prav tam, str. 449.

jetske prakse pri oblikovanju socialističnega političnega, gospodarskega in družbenega sistema sploh.¹³ Stalin je v boj proti jugoslovanskemu političnemu in državnemu vodstvu poslal še druge njemu pokorne komunistične stranke, združene v Informbiro. Posledica je bil politični in z njim posledično povezani gospodarski razkol v komunističnem bloku. Jugoslavija je bila stigmatizirana in osamljena, na kar se je odzvala na različne načine, tudi z vojaškim povezovanjem z Zahodom¹⁴ in z iskanjem lastne oblike socializma.

V nasprotju s stalinskim pogledom na državo z vsemi izvodi oblasti, od upravnega, tj. birokratskega, aparata, do vseh oblik represivnega aparata, ki so državi oziroma oblastnikom dajali moč, so jugoslovanski vodilni politiki želeli najti pravo nasprotje temu. Stalinski sistem so imenovali »državni kapitalizem«, ker je bila država lastnica vsega in je to upravljal državni aparat. Vodstvo jugoslovanske partije, ki je do tedaj pospeševalo krepitev državnega aparata in se je nanj naslanjalo, se je odločilo za obrat: za debirokratizacijo in s tem za deetatizacijo, kar naj bi pomenilo demokratizacijo. Pri tem so se naslonili na marksistično politično misel o odmiranju države kot razrednega sredstva prisile. Da pa ne bi preveč oslabili svoje oblasti, to so držali čvrsto v rokah tudi s stalinističnimi metodami in vlogo politične policije Udbe, so se odmiranja države lotili na področju, kjer je sicer imela država odločilno vlogo, v gospodarstvu. Rodila se je ideja o oblikovanju organov, v katerih bi zaposleni imeli možnost sodelovati pri upravljanju, kar naj bi bil prvi korak razdržavljenja.

Glede idejnih razhajanj s sovjetskim modelom, ki dejansko niti niso bila zelo velika, čeprav je bilo besedišče glede očitkov groteskno, kako jugoslovanski komunistični voditelji ne razumejo razrednih načel in ne upoštevajo izkušenj Sovjetske zveze. Jugoslovansko politično vodstvo se je odzvalo zelo radikalno. Začeli so iskati svoj model socializma, ki ne bi izhajal iz sovjetskega, tj. iz leninizma s poudarkom na zasnovi oblasti, kot jo je predstavil Lenin v svojem delu *Država in revolucija*, ampak neposredno iz klasikov marksistične politične misli. Šlo je za »revolucionarni« premik od Lenina k Marxu. Za vračanje v preteklost zaradi prihodnosti.

Ko so jugoslovanski partijsko-državni politiki spoznali, da je razkol med njimi in drugimi komunističnimi partijami – še zlasti, ko so države iz sovjetskega bloka

¹³ V pisnih sovjetskega vodstva, poslanih jugoslovanskemu od marca do maja 1948, je bila navedena vrsta »nepravilnosti« jugoslovanskega vodstva glede načina uvajanja socializma oziroma trditev, da jugoslovanski komunisti, tj. njihovo vodstvo, ne vodijo pravilne razredne politike. V pismu z dne 27. 3. 1948 je bilo zapisano, da »porast kapitalističnih elementov na vasi, prav tako pa tudi v mestu, napreduje s polnim korakom, vodstvo Partije pa ničesar ne ukrene, da bi omejilo kapitalistične elemente« (Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 38; Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948, knjiga I, Beograd 1979, str. 205). Ta očitek je bil bolj poglobljeno pojasnjen v naslednjem pismu CK VKP(b) z dne 4. 5. 1948, ki je bil odgovor na pismo jugoslovanskega partijskega vodstva, v katerem je to zavrnilo vse sovjetske očitke o tem, da v KPJ ni čutiti razrednega boja.

¹⁴ Darko Bekić: *Jugoslavija u Hladnom ratu*. Zagreb 1988; Tvrdko Jakovina: *Socializam na američkoj pšenici (1948–1963)*. Zagreb 2002; Dmitar Tasić: *Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda, Jugoslavije in Balkanskega pakta*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 2, str. 97–110.

ena za drugo odpovedovale podpisane sporazume o gospodarskem sodelovanju, kar je za Jugoslavijo imelo težke posledice –, so želeli Stalinu nasprotovati tudi na teoretičnem področju in mu pokazati, da njegova politična misel, ki so jo sicer do spora z Informbirojem jemali bolj ali manj nekritično, dogmatsko, ni edina. Vodilni partijski teoretiki so ponovno segli po delih začetnikov marksizma, Karla Marxa in Friedricha Engelsa in v njih iskati idejne oziroma teoretične osnove za svojo politiko. Tako je Milovan Đilas, takrat med jugoslovanskimi komunisti ob Edvardu Kardelju vodilni teoretik – po njegovih besedah –, v delu Karla Marxa Kapital našel misel o »asociaciji neposrednih proizvajalcev«. ¹⁵ Skupaj s Kardeljem in Borisom Kidričem so skozi teoretične razprave to oblikovali v idejo delavskega samoupravljanja, v katerem bi imeli delavci prek svojih izvoljenih predstavnikov možnost sodelovati s predlogi in tudi nadzorom pri poslovanju podjetja, v katerem so zaposleni. Bolj kot to pa jih je zaposlovala misel o odmiranju oziroma odpravi države, pri čemer so videli zlasti omejevanje položaja in vloge državnega upravnega aparata. Želeli so mu zmanjšati vlogo, ki je po njihovem mnenju postajala premočna. Očitno so spoznali, da komunistična stranka ne bo mogla obvladovati birokratskega aparata, če se bo še bolj razrasel. Da bi presekali zlitje politične in upravne oblasti – prva je bila v rokah komunistične partije, druga pa pod njenim nadzorom v rokah predstavnikov oblasti in administracije, pri čemer je bilo značilno podvajanje političnih in upravnih funkcij v rokah enega človeka na vseh ravneh, od najnižjih organov v posameznem kraju navzgor –, so začeli razmišljati tudi o spremembi politične vloge komunistične stranke. Želeli so ji dati drugačno organiziranost in ime. To so našli v Zvezi komunistov kot prvi organizaciji revolucionarnega proletariata, nastali leta 1847.

Z idejo o samoupravljanju in tudi z njo povezano nujno spremembo glede vloge komunistične partije so Đilas, Kardelj in Kidrič (ti so o tem med seboj največ razpravljali) seznanili Tita. Ta je zamisel o delavskem samoupravljanju najprej zavrnil, češ da delavci v Jugoslaviji za kaj takega še niso dovolj zreli, nato pa se je navdušil, ko je ugotovil, da gre za nekaj, kar je različno od stalinske prakse. Hitro se je ogrel za vse, kar je kazalo na nasprotovanje Stalinu in se dalo razumeti kot izraz jugoslovanske samostojnosti. Titu je najbrž šlo pri tem, ko je sprejel zamisel o samoupravljanju, kot so mu jo predstavili najožji sodelavci, ¹⁶ bolj za prestiž, za izraz njegove samozavesti in tudi nečimrnosti kot za resnično razumevanje, kaj to v resnici pomeni. Zlasti kaj pomeni bolj dolgoročno. Ko mu je bila ideja predstavljena, mu je bila vseh predvsem zato, ker je bila protistalinska. Vseh mu je bilo

¹⁵ Milovan Đilas: Pad nove klase : povest o samorazaranju komunizma. Beograd 1994, str. 110.

¹⁶ Đilas je zapisal, da so Titu zamisel o samoupravljanju predstavili v skupščini, Kardelj pa, da v Splitu. Sploh je bilo s strani glavnih »igralcev« glede ideje samoupravljanja malo zapisanega in je idejni začetek bolj ali manj ostal skrivnosten. Pozneje, ko je njihova ideja postala osnova političnega sistema, se niti Đilasu, ta je med tem postal za politiko nezaželena oseba in nato disident (obsojen na večletno zaporno kazen), niti Kardelju ni zdelo potrebno, da bolj osvetlita začetke same ideje o uvedbi samoupravljanja. Samoupravljanje je postalo mit in očitno ni bilo potrebe pojasnjevati (ali ugotavljati) njegove začetke.

geslo »Tovarne delavcem«, čeprav najbrž nihče – morda to ne velja za Kardelja – ni verjel, da bi to lahko postal eden zaščitnih znakov Jugoslavije.

Ni pa Tito želel takrat nič slišati o kakršni koli spremembi na področju vloge in organiziranosti komunistične stranke, kar mu je bilo hkrati z idejo delavskega samoupravljanja tudi predstavljeno.¹⁷ Za spremembo imena in tudi vloge komunistične stranke na oblasti se je odločil leta 1952, in še to zaradi imena Zveza komunistov, zato ker se je ta na »zunaj razlikovala od dogmatske stalinistične partije«.¹⁸ Do spremembe v vlogi komunistične stranke v jugoslovanski državi in družbi je prišlo dve leti in pol kasneje, novembra 1952. Na 6. kongresu Komunistične partije Jugoslavije je ta postala Zveza komunistov Jugoslavije in je statutarno postala »organizirana politična sila delavskega razreda« Jugoslavije, ki se »zavestno bori za gibanje družbe k socializmu in komunizmu ter vnaša to zavest med najširše množice delavskega razreda in delovnega ljudstva sploh« in je »organizirana na načelu prostovoljnosti in zavesti svojih članov«.¹⁹ Postala je organizacija idejnih somišljenikov in ne več klasična stranka, čeprav je organizacijsko delovala kot takšna. Dejansko pa se vloga komunistov in v njihove organizacije, ki naj ne bi bila niti več stranka, v vodenju države ni nič spremenila. Pozneje, ko je po Stalinovi smrti pritisk na Jugoslavijo začel popuščati in je prišlo v letih 1955 in 1956 do formalne pomiritve s Sovjetsko zvezo in njeno komunistično partijo, so Tito in mnogi drugi jugoslovanski državno-partijski voditelji izražali dvom – sicer bolj v zaprtem krogu – o tem, ali je bila ta sprememba sploh potrebna.²⁰ Pri tem pa so se najbrž zavedali, da je bila ta sprememba sprejeta bolj zaradi zunanjega vtisa in da v resnici ni bila dejansko uresničevana v praksi. Vladajoča stranka je ostala na svojem položaju in ni bistveno spremenila svojega načina vladanja in delovanja v družbi. Ostala je partija, kot so bile komunistične partije v drugih državah s socialističnim sistemom in komunističnim vodstvom. Manjše spremembe v notranjem strankarskem delovanju in organiziranosti so bile tiste, ki naj bi kazale na spremembe v položaju in vlogi partije.

Da ni poti nazaj niti glede političnega sistema niti glede strankarske organizacije, so se v jugoslovanskem političnem vrhu zavedali. Vedeli pa so tudi, da ne smejo javno priznati, da so v svoji politični presoji storili napačno potezo in da je šlo bolj za »zunanji« vtis, kako različni in neodvisni so od Stalina. Zlasti pa niso smeli priznati, predvsem zaradi Zahoda, da so to storili iz ideoloških razlogov v idejnem spopadu s Sovjetsko zvezo, ki so se ji začeli kljub še vedno različnim pogledom približevati. Tito in tovariši so vedeli, da morajo ohraniti svoj »trade mark«, ki so ga ustvarili s svojim političnim sistemom in politično prakso v »spo-

¹⁷ Edvard Kardelj: Boj za priznanje in neodvisnost Jugoslavije 1944–1957. Ljubljana 1980, str. 136.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo : VI. kongres KPJ (ZKJ). Ljubljana 1952, str. 297.

²⁰ Tito je tako konec šestdesetih let to omenil svojemu takratnemu osebnemu tajniku Jožetu Smoletu. Gl. Jože Smole: Pripoved komunista novinarja (1945–1980). Ljubljana 1994, str. 142.

padu« s Stalinom. Morali so ohraniti svojo verodostojnost zmagovitega Davida nad Golijatom, in to tako pred Zahodom, s katerim so se gospodarsko precej zbližali in bili od njega glede tega tudi odvisni, kot pred Vzhodom, ki je pričakoval, da se Jugoslavija odreče svoji vrsti socializma, tj. socialistični demokraciji, in se »vrne« pod okrilje sovjetskega tipa socializma. To se kljub mnogim približevanjem Jugoslavije Sovjetski zvezi ni zgodilo. Jugoslovanski voditelji so vztrajali pri svojem modelu socializma, čeprav so imeli v zvezi z njim različne poglede in cilje in je to med njimi povzročalo konflikte.

IV

Predaja tovarn v upravljanje delavcem, tj. delavsko samoupravljanje oziroma sodelovanje zaposlenih pri upravljanju podjetja, je bila bolj kot cilj sredstvo za razdržavljanje. Ocenili so, da lahko deetatizacijo začnejo na področju gospodarstva. To je bilo povsem v rokah države in njenega upravnega aparata. Sodelovanje zaposlenih pri upravljanju se jim je tudi zato zdela dobra odločitev, ki bi zagotovila pozitivne politične posledice, medtem ko gospodarskih sodelovanj zaposlenih pri upravljanju tako ali tako ne bi moglo imeti, ker je bilo celotno gospodarstvo natančno načrtovano in vodeno. Iskali so predvsem hipne učinke tako v odnosu do Stalina, ki so mu s tem želeli pokazati, da zanje ni avtoriteta, kot tudi glede politične spodbude državljanov oziroma delavcev, na katerih naj bi slonela njihova oblast v Jugoslaviji. Delavsko samoupravljanje – »predaja« tovarn iz rok države in njenega upravljanja v upravljanje delavcem z vzpostavitvijo delavskih svetov – je imelo za jugoslovansko oblast na začetku predvsem kratkoročen političnoagitacijski namen. Posledice pa so bile dolgoročne.

Uresničevanje zamisli o predaji tovarn v upravljanje delavcem je bilo hitro, pa tudi strogo načrtovano, vodeno in nadzorovano. To ni bila niti prvovrstna politična odločitev. Vse je bilo izvedeno nekako v ozadju. O samoupravljanju in delavskih svetih ni takrat razpravljala noben politični organ, niti partijski politbiro niti celoten Centralni komite KPJ, čeprav je šlo za strateško, zgodovinsko odločitev. Nalogo vzpostavitve delavskih svetov, s čimer so delavci simbolično prevzeli tovarne v svoje roke, so dobili sindikati in Gospodarski svet. Gospodarski svet vlade FLRJ, vodil ga je Kidrič in je oblikoval gospodarsko politiko ter nadzoroval njeno izvajanje – bil je organ državnega nadzora – je tako dobil tudi nalogo nadzora glede vzpostavitve delavskih svetov. V začetku decembra 1949 je Gospodarski svet govoril o oblikovanju delavskih svetov, kar je pripravil Centralni odbor Zveze sindikatov Jugoslavije, in o tem, v katerih podjetjih (po pripravljenem spisku) bodo delavski sveti vzpostavljeni še pred sprejetjem zakona o delavskem samoupravljanju. Prve delavske svete so volili v sindikalnih podružnicah vnaprej določenih podjetij. V Gospodarskem svetu so to ocenili kot pomembno in nujno iz praktičnih in političnih razlogov. S tem je bila namreč dosežena mobilizacija delovnih kolektivov za izpolnitev in preseganje gospodarskega načrta prve petletke in storjeni so bili »veliki koraki k nadaljnji demokratizaciji«. Na koncu so dali navodilo, da je treba začeti s

politično kampanjo in agitacijo prek tiska.²¹ Pred koncem leta 1949 sta predsednik jugoslovanskih sindikatov Djuro Salaj in predsednik Gospodarskega sveta Kidrič sprejela navodila o vzpostavitvi in delovanju delavskih svetov, na temelju katerih so bili v začetku leta 1950 oblikovani prvi, t. i. eksperimentalni delavski sveti.²² V navodilih je bilo povedano, da se bo s »pravilno organizacijo in delovanjem delavskih svetov delavcem nudila možnost, da dobijo ne le vpogled v delo in probleme podjetja, ampak se jim ponuja tudi priložnost neposrednega vpliva tako na probleme v proizvodnji kot tudi na problematiko samega upravljanja podjetja. Na ta način bodo delavci dobivali velike izkušnje in ponujajo se jim vse možnosti, da se iz vrst delavcev še bolj in hitreje razvija vodstveni kader podjetja.«²³

Z vzpostavitvijo delavskih svetov se položaj direktorja podjetja, ki ga je imenovalo ministrstvo in je bil prvi državni birokrat podjetja, ni nič spremenil. Vodenje podjetja in odločanje je ostalo povsem v rokah direktorja. V Navodilih o ustanavljanju in delu delavskih svetov državnih gospodarskih podjetij, izdana so bila konec decembra 1949, je bilo zapisano, da je naloga delavskega sveta, da aktivno sodeluje v reševanju vseh najpomembnejših vprašanj podjetja, »da budno spremlja delo in pomaga napredku proizvodnje in dela v podjetju« ter da oblikovanje delavskega sveta ne zmanjšuje pomena direktorja pri vodenju podjetja.²⁴ Delavski sveti, v katere so zaposleni v podjetju volili svoje predstavnike (večina članov prvih delavskih svetov je bila delavcev iz proizvodnje, samo približno desetina članov pa je bilo vodilnega tehničnega kadra),²⁵ so razpravljali ne o vodenju ali poslovanju podjetja, ampak o delovnem redu v podjetju, o boljši organizaciji dela, o delovni disciplini.

V Sloveniji je bilo takrat po podatkih slovenskih sindikatov oblikovanih 44 delavskih svetov. »Osnova slabost njihovega dela je v tem, da se često spuščajo v reševanje drobnih stvari ali stvari, ki bi jih lahko reševal tudi sindikat,« je bilo mnenje o delovanju delavskih svetov v slovenskem sindikalnem vodstvu. V razpravi na seji politbiroja CK KPS je bilo povedano, da so delavski sveti razumljeni kot sredstvo za politizacijo delavcev.²⁶

²¹ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1844–1943, knjiga 2 (1. 4.–9. 12. 1949), Beograd 1995, str. 701–703.

²² Sklenjeno je bilo, da bodo delavski sveti ustanovljeni v 215 podjetjih v Jugoslaviji, od tega v Sloveniji v 39. To število je bilo preseženo in v prvi polovici leta 1950 so bili delavski sveti izvoljeni v 520 podjetjih; januarja 1950 so bili izvoljeni delavski sveti v 47 slovenskih podjetjih (po podatkih slovenskega sindikalnega vodstva v 44), do sprejetja zakona o delavskem samoupravljanju pa še v 120; Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji. Maribor 1983 (dalje Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 75–76.

²³ Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976 : dokumenti razvoja. Beograd 1977, str. 53.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 75–76.

²⁶ Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 (zbrala in uredila Darinka Drnovšek) Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki PB CK KPS/ZKS), dok. 87, str. 204–205.

Delavsko samoupravljanje je bilo praktičen izraz gesla »Tovarne delavcem«. Normativno rešitev tega je vseboval Osnovni zakon o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji s strani delovnih kolektivov, ki ga je sprejela Zvezna skupščina FLRJ 27. junija 1950.²⁷

Zakaj zakon in kaj je njegov namen, je v zakonodajnem telesu utemeljil predsednik vlade in generalni sekretar CK KPJ Josip Broz - Tito. To je bila v veliki meri politična poteza, kajti drugače Tito kot predsednik vlade v zvezni skupščini poslancem ni predstavljal in utemeljeval zakonodaje. Redko je v zvezni skupščini nastopal z notranjepolitičnimi temami. Izjema je bil govor poslancem pred sprejemom zakona o prvem petletnem načrtu konec aprila 1947. Kot predsednik vlade je v skupščini predvsem poročal o zunanji politiki in o delovanju vlade. O politiki, ki jo je ustvarjal in izvajal, je govoril v javnih mobilizacijskih govorih na množičnih zborovanjih. Tako je mogoče njegov nastop v zvezni skupščini, v katerem je utemeljeval zakon o delavskem samoupravljanju, razumeti predvsem kot politično sporočilo Stalinu, da ima Jugoslavija tudi glede političnega sistema socializma svojo politiko. Bolj kot v vlogi predsednika vlade je predstavil idejo delavskega samoupravljanja v vlogi generalnega sekretarja komunistične partije. Govor je napisal sam, najbrž v sodelovanju s kakim od bližnjih sodelavcev, tvorcev ideje o samoupravljanju, saj je poln teoretičnih misli klasikov marksizma o odmiranju države. Sam se po navadi ni spuščal v teoretiziranje, ampak so bili njegovi nastopi bolj v klenem, ljudem bolj razumljivem slogu.

V govoru (ta je bil zasnovan predvsem kot politični obračun s stalinizmom in kritika stalinistične prakse in v njem je sorazmerno malo neposredno govoril o delavskem samoupravljanju) v Ljudski skupščini FLRJ ob sprejemanju zakona je Tito njegov sprejem označil kot najpomembnejše dejanje po sprejemu zakona o nacionalizaciji, ko je država prevzela večino vse lastnine na gospodarskem področju v svoje roke. Zavrnil je mnenje, ki je očitno vladalo v njegovem ožjem krogu, češ da je za samoupravljanje še prezgodaj, ker naj delavci še ne bi obvladali »zapletene tehnike upravljanja tovarn in drugih podjetij«. Je pa dal bistven poudarek vprašanju oblasti in njene moči v državi ter odmiranju države. To pa se začne, po njegovih besedah, v gospodarskih funkcijah države. Skliceval se je na Engelsa, da je »prvo dejanje, ki z njim država v resnici nastopi kot predstavnik vse družbe – to je, ko se polasti proizvodjalnih sredstev v imenu družbe – hkrati njeno zadnje samostojno dejanje kot države«. ²⁸

Namen govora in tudi sprejem zakona sta bila predvsem politična, kar je veljalo tudi za uvedbo delavskega samoupravljanja. S tem je namreč poudaril jugoslovansko, Titovo, samostojno, neodvisno politiko tudi na področju marksistične teorije in njeno uresničevanje v prakso. Ocenil je, da je ta zakon »eno izmed najbolj demokratičnih dejanj, ki smo jih do danes izdali«, in da je »v tem naša pot v socializem, in to edina pravilna pot, ko gre za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu«. ²⁹

²⁷ Uradni list FLRJ, 43–391, 5. 7. 1950.

²⁸ Friedrich Engels: *Anti Dühring*. Ljubljana 1948, str. 324.

²⁹ Josip Broz Tito: *Samoupravljanje*. Ljubljana 1978, str. 6, 27, 28.

V

Uvedba in nato uzakonitev delavskega samoupravljanja kot začetka celovitega političnega sistema socialistične demokracije sta imeli tako zunanje- kot notranjepolitične razloge. Med zunanjepolitičnimi je bila to na eni strani protistalinska ost, pokazati Stalinu, da je mogoč tudi drugačen, ne le njegov model socializma, na drugi pa naj bi to bil dokaz Zahodu, s katerim se je mednarodno osamljena Jugoslavija začela spogledovati in tam iskati vojaško in gospodarsko pomoč, ki jo je izgubila na Vzhodu, da gre za resnični ideološki razkol in ne le za nesoglasja v »komunistični družini«. Notranjepolitični razlog pa je imel predvsem agitacijskopolitični propagandistični namen. S tem naj bi oblast v času, ko se je Jugoslavija soočala z gospodarskimi težavami zaradi odpovedi sodelovanja držav sovjetskega bloka ter slabšanja odnosa med njo in kmeti zaradi kolholizacije in obveznih oddaj, mobilizirala predvsem delavce, zaposlene v industriji. Tako so jim želeli izkazati njihov pomen za oblast in politični sistem, ki ga je ta izvajala. Vpeljava delavskega samoupravljanja z izvolitvijo delavskih svetov je kratkoročno delovala kot »korenček«. Palica je bila takrat bolj namenjena kmetom, v katerih so videli kulake, torej razredne nasprotnike.

S predajo tovarn v upravljanje zaposlenim (ti so dobili možnost sodelovati pri vodenju) so odkrili novo »formulo« za socializem. Delavcem kot predstavnikom delavskega razreda so zagotovili poseben položaj. S tem so tudi ovrgli enega od očitkov sovjetskega partijskega vodstva, ki je marca 1948 trdilo, da pri razvoju socializma premalo upoštevajo delavski razred in preveč kmete.³⁰ Z delavskim samoupravljanjem so pokazali, da temu ni tako in da računajo predvsem na delavstvo ter da dosledno upoštevajo razredno načelo. Z delavskim samoupravljanjem so pokazali svojo razrednost. Ta pa je bila temelj celotnega sistema socialistične demokracije.

Z delavskim samoupravljanjem naj bi se vloga države v gospodarstvu zmanjšala. Glede na to, s čim so se ukvarjali prvi delavski sveti – z drobnimi vprašanji in ne z veliko »politiko« podjetja³¹ –, se ta ni niti bistveno zmanjšala, kajti moč direktorja, ki ga je še vedno nastavljal državni organ, je ostala enaka.³² Šlo je bolj za oblasti neškodljivo spremembo, ki se ni poznala na gospodarjenju oziroma ni vplivala na vodenje gospodarstva po zastavljenem načrtu. Imela pa je močno politično propagandno sporočilo.

³⁰ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 46-47; Vladimir Dedijer, Dokumenti 1948, knjiga I, Beograd 1979, str. 273–274.

³¹ Delavski svet jeklarne Guštanj (Ravne na Koroškem) je razpravljal o razdeljevanju cigaret, ne pa o pomanjkanju premoga, brez katerega bi se proizvodnja ustavila. Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 106, str. 249.

³² V podjetjih so bile po navadi vodilne »trojke« (direktor, predsednik delavskega sveta, predsednik upravnega odbora, ki ga je izvolil delavski svet) oziroma »peterke« (poleg teh treh še predsednik odbora sindikata in sekretar partijske organizacije v podjetju); Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 97.

Zaposleni v »tovarnah, rudnikih, prometnih, prevoznih, trgovinskih, kmetijskih, gozdnih, komunalnih in drugih državnih gospodarskih podjetjih« so z delavskimi sveti dobili možnost upravljati oziroma sodelovati pri upravljanju »v okviru državnega gospodarskega plana, a na podlagi pravic in dolžnosti, določenih z zakoni in drugimi pravnimi predpisi«. Zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij je sicer dal možnost, da izvoljeni v delavske svete v »imenu družbene skupnosti upravljajo delovne kolektive«. ³³ Zakon o »predaji tovarn delavcem« pa v resnično oblast ni posegel. Država oziroma predstavnik države v podjetju, direktor, je svoj položaj in vlogo glede vodenja podjetja po načrtu ohranil nespremenjen.

Glavni namen vzpostavitve delavskih svetov je bil tako v mobilizaciji zaposlenih v industriji, tj. delavskega razreda kot tistega, na katerem je temeljil politični sistem in v imenu katerega je komunistična oblast to izvajala. S tem so po mnenju oblasti delavcem zagotovili vsaj večjo veljavo, če so jim že težko dali več kruha. Dejansko je šlo za svojevrstno uveljavitev načela »deli in vladaj«.

VI

Delavsko samoupravljanje je bilo začetek vpeljevanja samoupravljanja kot temelja političnega sistema, ki je dobil ime socialistična demokracija. Poleg delavskega samoupravljanja, ki je bilo omejeno na tovarne in ni segalo prek tovarniških zidov, je bila bistven sestavni del socialistične demokracije tudi krajevna oziroma teritorialna samouprava. Leta 1952 je bila kot upravno-politična enota namesto kraja in njegovega oblastnega organa ljudskega odbora uvedena občina in država je del svoje oblasti prenesla nanjo. Bistveno vprašanje socialistične demokracije pa ni bilo samoupravljanje (to je bilo sredstvo oziroma način), ampak odnos do države in načina njene oblasti. Hkrati z uvajanjem delavskega samoupravljanja kot načina odmiranja države na gospodarskem področju pa se je začel tudi proces razdržavljanja z debirokratizacijo in decentralizacijo. Vsi trije procesi – deetatizacija, debirokratizacija in decentralizacija – so bili sredstvo demokratizacije.

Ker so v jugoslovanskem državno-partijskem vodstvu videli glavno napako stalinske oblasti v birokratizmu kot načinu vladanja, so sami začeli »boj« proti lastni birokraciji, ki je tudi v Jugoslaviji obvladovala vse življenje. Ena prvi potez proti temu je bila ločitev oblastnih in političnih funkcij na nižjih nivojih državne oblasti. »Personalno unijo« med državno oblastjo in partijo ali podvajanje oblastne in partijske funkcije so na nižjih nivojih začeli ukinjati, medtem ko do tega na vrhu ni prišlo.

Temeljno vodilo celotnega procesa, katerega namen je bil demokratiziranje političnega sistema in njegove prakse, je bila misel o odpravljanju države kot sredstvu prisile vladajočega razreda. Deetatizacija se je po vpeljavi delavskega samoupravljanja nadaljevala z večanjem lokalne samouprave. S tem so želeli posamezne

³³ Uradni list FLRJ, 43-391, 5. 7. 1950; čl. 1.

funkcije države in njene oblasti prenesti na nižje upravnoteritorialne enote. To so razumeli kot decentralizacija in v njej so videli dve ravni. »Navpično – v smislu razvijanja čim večje samostojnosti in prenašanja najširše pristojnosti na osnovne državne in druge družbene organizacije in vodoravno – v smislu prenašanja vrste družbenih funkcij z aparata državne izvršilne oblasti na samostojne samoupravne družbene organe,« je bistvo decentralizacije pojasnil Kardelj.³⁴

Decentralizacije pa niso razumeli kot krepitev vloge republik, da bi te v odnosu do zveznih, centraliziranih oblasti imele več besede npr. v gospodarstvu, kar bi pomenilo spremembo državnopravnega položaja republike – takšno razmišljanje je Kidrič označil za buržoazno³⁵ –, ampak kot deetatizacijo s prenašanjem posameznih funkcij države na nižje upravno-politične enote – na okraje in občine. Republike so bile pri tem izpuščene in so jih očitno šteli le kot tvorni del federativnosti in izraz nacionalnega. To pa so na račun krepitev razrednega v procesu uvajanja samoupravljanja želeli čim bolj omejiti.

Decentralizacija in deetatizacija sta bili razumljeni kot krepitev lokalne samouprave. Lokalno samoupravo in njeno organiziranost v ljudske odbore kot lokalne organe državne oblasti v upravnoteritorialnih enotah je Kardelj povezoval s socialistično demokracijo že pomladi 1949, ob sprejemanju zakona o ljudskih odborih. Že po tej ureditvi je bil namen, »da postanejo ljudski odbori zmožni kar najbolje opravljati vse zadeve, ki se tičejo gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja na njihovem območju.«³⁶ Nov zakon o ljudskih odborih, ki so vodili lokalno samoupravo, je zvezna skupščina sprejela že po slabih treh letih, aprila 1952. S tem se je začela lokalna samouprava na novih osnovah, ki so upoštevale novo politično usmeritev glede države in njene vloge. Ljudski odbori so bili opredeljeni kot »lokalni organi državne oblasti« in kot organi ljudske samouprave, ki so dajali »smer gospodarskemu, socialnemu in kulturnemu razvoju občine, okraja oziroma mesta«. Nova je bila sestava ljudskih odborov, ki so postali dvodomni.

Prva sprememba v smeri vpeljevanja samoupravljanja zunaj tovarn je bila uvedba nove upravnoteritorialne ureditve z ustanovitvijo občin. Krajevni ljudski odbor kot najnižjo upravnoteritorialno enoto je zamenjala občina. V sestavo skupščin ljudskih odborov so bili uvedeni zbori proizvajalcev, ki so jih volili tisti, »ki delajo v proizvodnji, prevozništvu in trgovini«, in to glede na delež, ki so ga prispevale te dejavnosti »za družbeno skupnost, kakor ga kaže njihov delež v družbenem produktu« lokalne skupnosti.³⁷

Zbori proizvajalcev so bili dejanski izraz samoupravljalške logike jugoslovanskega sistema in so izražali poudarjeno vlogo delavskega razreda v organih državne oblasti. Pomenili so način prenašanja razrednosti v lokalno oblast in bili razumljeni

³⁴ Kardelj, PNSG, knjiga II : državna in gospodarska graditev. Ljubljana 1955, str. 209; Socializem in demokracija, ekspozice o predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih 31. 3. 1952.

³⁵ Privredna politika Vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, knjiga 3 (2. 1. 1950–19. 12. 1950). Beograd 1995, str. 408.

³⁶ Uradni list FLRJ, 49-410, 9. 6. 1949.

³⁷ Uradni list FLRJ, 22-244, 19. 4. 1952.

kot »teritorialni delavski sveti«, »po njih predvsem dobiva delavski razred tisto politično moč, ki ustreza njegovi družbeni vlogi«, je njihov namen pojasnil Kardelj.³⁸ Z ustavnim zakonom, ki je imel v mnogih pogledih značaj nove ustave, ker je bila z njim uzakonjena nova politična ureditev – socialistična demokracija, so zbori proizvajalcev postali sestavni del tudi republiških in zvezne skupščine.

VII

Celovito uzakonitev sprememb, ki jih je povzročila vpeljava delavskega samoupravljanja, in spremembe v lokalni samoupravi je predstavljal ustavni zakon. Tega so začeli pripravljati že spomladi 1952. Njegova glavna tvorca sta bila Kardelj in Moša Pijade. O spremembah v državni organizaciji so spregovorili na seji CK KPJ 27. maja 1952,³⁹ kar je bilo celo presenetljivo, kajti ta organ komunistične stranke ni razpravljala o spremembah na političnem področju. Reorganizacijo državne oblasti je predstavil Pijade in na začetku ugotovil, da tokrat ne bodo mogli prepisovati, ker »ni države, ki bi imela podobne organe oblasti«,⁴⁰ s čimer je malce samokritično namignil, da so tako ustavo iz leta 1946 kot celoten politični sistem ljudske demokracije kar obilno prekopirali od Sovjetske zveze.

Ustavni zakon o temeljnih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti – poleg političnega sistema je namreč urejal tudi novo organizacijo državnih organov – je zvezna skupščina sprejela 13. januarja 1953. S tem se je formalno zaokrožil proces sprememb, začelih leta 1950, in po besedah Kardelja se je s tem začelo »novo obdobje v razvoju socialistične revolucije« v Jugoslaviji. Sprva je bil namen, da bi se ustavni zakon imenoval »Ustavni zakon o zveznih in republiških organih oblasti«,⁴¹ kar je bilo v skladu z razmišljanji o debirokratizaciji, a bistven del zakona je bil tisti o politični ureditvi.

Novosti, ki jih je na področju političnega sistema in organov oblasti uzakonjal Ustavni zakon, je Kardelj pojasnil kot sintezo elementov revolucionarne demokracije francoske revolucije, Pariške komune, oktobrske revolucije in naprednih pridobitev dosedanjega razvoja demokracije.⁴² Bistvene so bile spremembe političnega sistema, npr. opredelitev jugoslovanske države kot »socialistične demokratične zvezne države suverenih in enakopravnih narodov«, pri čemer je bil poudarek na opredelitvi političnega sistema in ne več na obliki državne organizacije in na tem, da ima oblast *delovno* ljudstvo. Spremembe v državni ureditvi pa so bile na pod-

³⁸ Kardelj, PNSG II, Ljubljana 1955, str. 263; Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti.

³⁹ To je bil 5. plenum CK KPJ in na njem so sprejeli tudi sklep o sklicu 6. kongresa KPJ; ta je bil od 2. do 7. 11. 1952 v Zagrebu.

⁴⁰ Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952. Beograd 1985, str. 651.

⁴¹ Sprva so želeli izvesti spremembe predvsem glede državne oblasti, o čemer je razpravljala 5. plenum CK KPJ – 27. 5. 1952, a je bil nato glavni poudarek dan na spremembi politične ureditve; osnutek ustavnega zakona je bil objavljen 29. 11. 1952.

⁴² Kardelj, PNSG II, Ljubljana 1955, str. 232; Zmaga socializma nad državno kapitalističnim birokratizmom : ob objavi osnutka ustavnega zakona.

ročju zakonodajne oblasti, v sestavi skupščine in izvršilne oblasti. Zvezna skupščina je bila še naprej dvodomna. Poleg Zveznega sveta oziroma Zveznega zbora je bil v njeno sestavo kot drugi dom vključen Zbor proizvajalcev. Svet narodov, v katerega so do tedaj volivci volili neposredno po federalnih enotah enako število poslancev, je iz samostojnega skupščinskega zbora postal kot Zbor narodov sestavni del Zveznega zbora in vanj so volili poslanci republiškega zbora republiške skupščine izmed sebe enako število 10 poslancev. Ukinjen je bil tudi kolektivni »suveren« države Prezidij Ljudske skupščine⁴³ in uveden je bil individualni predsednik republike, ki ga je volila zvezna skupščina izmed izvoljenih poslancev. Predsednik republike je bil tudi predsednik Zveznega izvršnega sveta – vlade. In tudi vrhovni poveljnik oboroženih sil. Drugi izvršilni organ poleg predsednika republike pa je bil Zvezni izvršni svet, ki je imel izvršilno in politično funkcijo. Člani izvršnega sveta so bili izvoljeni iz vrst poslancev Zveznega zbora in v njem je morala biti zastopana vsaka republika, njegovi člani pa so bili po položaju tudi predsedniki republiških izvršnih svetov. V Zvezni izvršni svet je bilo lahko izvoljenih v skupščini do 45 poslancev. Zvezno upravo z nalogami neposrednega upravljanja določenih izvršilnih zadev iz pristojnosti federacije so predstavljali državni sekretariati – »ministrstva«, samostojne uprave, upravni zavodi, ki so izvrševali zakone Zvezne ljudske skupščine in uredbe Zveznega izvršnega sveta. Zvezni državni sekretariati so bili za zunanje zadeve, za notranje zadeve, za obrambo, za gospodarstvo, za proračun in državno upravo.⁴⁴

Z ustavnim zakonom – ta je dejansko zaradi števila, predvsem pa zaradi vsebine sprememb, ki jih je uzakonjal, pomenil novo ustavo – je bil uzakonjen nov politični sistem socialistične demokracije, ki je temeljil na samoupravljanju in samoupravi. Nova ustava je bila naravnana bolj razredno in Zbor proizvajalcev, uveden v zvezno ter republiške skupščine (že prej so bili v sestavi ljudskih odborov, občinskih in okrajnih), naj bi zagotavljal vodilno vlogo delavskega razreda. Na račun večjega poudarka na razrednem je bilo zmanjšano nacionalno.⁴⁵ V zvezni skupščini je bil odpravljen Zbor narodov. Idejni oče ustavnega zakona Kardelj je menil, da mora federacija temeljiti na enotnih interesih delavskega razreda in ne na njihovi nacionalni pripadnosti, je pa pojasnil, da »enotna socialistična skupnost« ne pomeni združitve jugoslovanskih narodov v en jugoslovanski narod v starem smislu

⁴³ V prvem predlogu ustavnega zakona, ki se je nanašal le na organizacijo državne oblasti, je bil Prezidij predviden, a ne več kot organ skupščine, ampak kot predsedstvo države, ki ga izvoli skupščina, Prezidij pa iz tako izvoljenih članov izvoli predsednika, ki je tudi predsednik države; Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952. Beograd 1985, str. 657–659.

⁴⁴ Zvezna skupščina je 14. 1. 1953 izvolila za predsednika republike Josipa Broza - Tita (tudi predsednik ZIS) in potrdila sestavo ZIS (37 članov), ta pa je izmed svojih članov izvolil pet zveznih državnih sekretarjev: za zunanje zadeve Koča Popović, za notranje zadeve Svetislav Stefanović, za obrambo Ivan Gošnjak, za gospodarstvo Dušan Čalić, za proračun in zvezno upravo Raja Nedeljković, za podpredsednike ZIS pa Edvard Kardelj, Moša Pijade in Aleksandar Ranković; Uradni list FLRJ, 8-42, 10. 2.1953.

⁴⁵ O vprašanju izražanja federalizma v skupščinskem sistemu po ureditvi v ustavnem zakonu gl. Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo: Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem. Ljubljana 2005, str. 81–91.

te besede«. Novo »jugoslovanstvo«, »v katerem postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor, ki nikogar ne bo oviral, da bi čutil isto z drugimi delovnimi ljudmi, pa naj govore katerikoli jezik«, pa je utemeljil z družbeno lastnino, »lastnino vseh delovnih ljudi naše dežele« kot dejavnik skupnosti jugoslovanskih delovnih ljudi. Jugoslovana pa je opredelil po državni pripadnosti za pripadnika jugoslovanske socialistične skupnosti, ki se mu ni treba odreči svoji nacionalni pripadnosti, »ne ljubezni do svojega nacionalnega jezika in kulture«. Na tej podlagi je jugoslovanski federaciji prisodil, da je to federacija novega tipa, kajti pogoj federacije naj ne bi bil več na narodih, ki so se na temelju načela pravice do samoodločbe združili v skupno državo, in ne na njihovih državah, »marveč je postala (federacija – op. Z. Č.) nosilka določenih *družbenih funkcij* enotne *socialistične skupnosti jugoslovanskih delovnih ljudi*« (poudarjeno v izvirniku – op. Z. Č.).⁴⁶

Po ustavnem zakonu so bili temelji družbene in politične ureditve države družbena lastnina proizvodnih sredstev, samouprava proizvajalcev v gospodarstvu in samouprava delovnega ljudstva v občini, mestu in okraju. Uvedeno je bilo tudi družbeno upravljanje, ko je bilo samoupravljanje preneseno tudi v šolstvo, kulturno dejavnost, zdravstvo oziroma zdravstveno skrbstvo in socialno dejavnost, tj. zavarovanje. Z ustavnim zakonom so bila vsa državna/družbena podjetja izenačena in ne več deljena na tista zveznega, republiškega in lokalnega pomena, tj., kdo jih je ustanovil in kdo je pobiral njihovo akumulacijo oziroma »profit«. Vsa podjetja so imela iste pravice in iste obveznosti, kar je izenačilo vse zaposlene v državnem/družbenem sektorju.

Še pred formalno spremembo političnega sistema je bil zaradi upoštevanja načel delavskega samoupravljanja nekoliko spremenjen tudi gospodarski sistem. Bil je srednja pot med starim, v katerem je bila usmerjevalec gospodarskega življenja država, in novim, z večjo vlogo podjetij in upoštevanjem nekaterih zakonitosti blagovne proizvodnje. Leta 1950 je Boris Kidrič, prvi »ekonomist« države ali vodilni politik na področju gospodarstva, napisal teoretično delo Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi, v katerem je opozoril, da z vpeljevanjem samoupravljanja prihajajo v poštev zakonitosti socialistične blagovne menjave in da z ustvarjenim presežkom dela upravljajo tisti, ki so proizvedli. Zavzel se je za večje upoštevanje tržnega gospodarstva. Država, ki naj ne bi bila več lastnik, ampak naj bi bila usmerjevalec gospodarstva, naj bi imela v gospodarstvu zakonodajno vlogo, vlogo v bančnem sistemu in zunanji trgovini.⁴⁷

VIII

Po sprejemu ustavnega zakona in uzakonitvi samoupravljanja kot bistva političnega sistema socialistične demokracije je bil storjen nov korak v smeri kre-

⁴⁶ Kardelj, PNSG, II. Ljubljana 1955, str. 270–271; Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organov oblasti.

⁴⁷ Boris Kidrič: Zbrano delo govori, članki in razprave 1949–1952, IV. knjiga. Ljubljana 1976, str. 185; Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi.

pitve lokalne samouprave. Leta 1955 je bil uzakonjen komunalni sistem,⁴⁸ v katerem je dobila najmanjša upravna teritorialna enota občina pomembno vlogo v upravnem in političnem sistemu. Šlo je za način odmiranja države, kajti država je določene funkcije »prenesla« na občino.

Tvorec tega sistema, ki je dejansko veljal vse do konca druge jugoslovanske države, Edvard Kardelj, je menil, da pomenijo »za epoho socializma delavski sveti skupaj z zbori proizvajalcev in s komuno v resnici tisto, kar so za epoho kapitalizma pomenili: prihod tretjega stanu v parlament«.⁴⁹

V komuni, kot so imenovali občino v njeni novi vlogi, ime je bilo prevzeto po Pariški komuni iz leta 1871, je Kardelj, kot pred njim že Marx⁵⁰ in Lenin,⁵¹ videl način odmiranja države in tudi obliko diktature proletariata. Opredelil jo je kot »samoupravno družbeno enoto z ljudskim odborom na čelu, v kateri delovni ljudje neposredno in samostojno na demokratični način rešujejo čim večji del vprašanj, nanašajočih se ne njihovo življenje in njihove napore, da bi dvignili blaginjo skupnosti in slehernega posameznika«.⁵²

S komunalnim sistemom, ko je dobila občina poleg političnih in upravnih tudi ekonomske funkcije, za katere je materialna sredstva črpala iz proizvodnih podjetij na območju komune, je bil politični sistem socialistične demokracije postavljen na temelje samoupravnih odnosov na vseh bistvenih področjih družbenega življenja in neposrednega urejanja življenjskih interesov in potreb državljanov.⁵³ Te so takrat začeli imenovati občani.

Občino je Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev opredelil kot temeljno politično-teritorialno organizacijo samouprave delovnega ljudstva in temeljno družbenoekonomsko skupnost prebivalcev na njenem območju. Občina je izvrševala vse pravice in dolžnosti pri vodenju družbenih zadev, razen tistih, ki so pripadale okraju, republiki in državi. Pristojnosti občine – komune so bile glede na prejšnje razširjene. Težišče odločanja o gospodarskih, socialnih in drugih razvojnih vprašanjih je bilo dano občini oziroma njenim organom. Občine v komunalnem sistemu so si njegovi ustvarjalci sicer zamišljali kot lokalne skupnosti, v katerih bodo prebivalci – kot proizvajalci in potrošniki v isti osebi – zadovoljevali predvsem svoje socialno-ekonomske potrebe. Občina je imela lastne vire dohodka. Da je lahko izpolnjevala ekonomske funkcije, so morali biti ustvarjeni materialni pogoji. Za te je veljal ključ delitve, da je del dohodka iz podjetij (iz proizvodnje) pripadal komuni, potem ko je šel del za državo, del pa so podjetja zadržala zase. Zemljiški davek je skoraj v celoti pripadal ljudskim odborom, katerim so pripadale tudi lo-

⁴⁸ Uradni list FLRJ, 26–269, 22. 6. 1955.

⁴⁹ Kardelj, PNSG IV. Ljubljana 1960, str. 192.

⁵⁰ Karl Marx: Državlјanska vojna v Franciji. V: Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela : v petih zvezkih, IV. zvezek. Ljubljana 1968, str. 233–334.

⁵¹ Lenin Vladimir Ilič: Država in revolucija : marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji. Ljubljana 1972.

⁵² Kardelj, PNSG, IV, str. 192.

⁵³ Savin Jogan: Pariška komuna 1871 in sodobna jugoslovanska občina. Ljubljana 1984, str. 184.

kalne dajatve in takse, ki so jih v skladu z zveznimi predpisi razpisali ljudski odbori. Občina je sicer postala »država« v malem in je bila kot taka zamišljena kot sredstvo v procesu odpravljanja države, v praksi pa je opravljala bolj državnoupravne funkcije kot izpostava državne oblasti kot pa tej vlogi nasprotno.

Komunalni sistem, katerega namen je bil decentraliziranje vloge države in njene oblasti in je bil kot tak sredstvo razdržavljanja, je bil tudi ena od značilnosti socialistične demokracije. Je pa prav razumevanje tega načina decentralizacije in razdržavljanja prek občin povzročilo obuditev nacionalnega dejavnika, ki so ga na račun razrednega zanemarili oziroma mu niso posvečali večje pozornosti. Ta je bil obujen in je dejansko krojil notrajnepolitično dogajanje v Jugoslaviji v naslednjem »dolgem« desetletju, saj je to trajalo od leta 1958, ko se je pokazalo kot politični problem, pa do sprejema ustavnih amandmajev leta 1971, ki so zagotovili večjo vlogo republikam kot tvornim delom zvezno organizirane države.⁵⁴

IX

Politični sistem socialistična demokracija je nastal v določenih zgodovinskih okoliščinah kot iskanje samostojnega teoretičnega in tudi praktičnega izražanja socializma. Temeljna misel je bila odnos do države. Šlo je za politično misel, ki je temeljila na teoriji marksizma, dejansko kar pri »očetih« marksistične teorije in njihovih mislih o odmiranju oziroma ukinjanju države, ki naj ne bi bila v brezrazredni družbi več potrebna. Socialistična demokracija je bila politična zamisel, ki je bila hitro uresničena. Bistvene prvine so bile samoupravljanje in družbeno upravljanje, predvsem lokalna samouprava s poudarkom na vlogi občine kot upravnoteritorialne enote z ekonomskimi funkcijami, katerih osnovo je predstavljalo samoupravno načelo delitve dohodka.

Osrednje vprašanje socialistične demokracije, kot so si jo zamislili in uresničevali v Jugoslaviji, je bila država, njeno vodenje oziroma upravljanje. Organizacija države je bila v času vpeljevanja socialistične demokracije postavljena v drugi plan. To se je jasno pokazalo v imenu države, kakršnega je uzakonila nova ustava, sprejeta leta 1963, s katero se je ustavno sklenila prva faza socialistične demokracije. Ta ustava je ustavno opredelila vse spremembe na političnem področju, vpeljane v petdesetih letih. V imenu jugoslovanske države je dobil politični sistem – socializem – prvo mesto, državna organizacija – federacija – pa drugo. Država je po ustavi namreč temeljila »na oblasti delovnega ljudstva in na samoupravljanju«.⁵⁵ To pa je bilo bistvo jugoslovanske socialistične demokracije.

V petdesetih letih 20. stoletja oblikovana načela socialistične demokracije so ostala v veljavi do konca druge jugoslovanske države. Vse drugo je bilo nadgrajevanje sistema, kot je bil zamišljen in vzpostavljen na začetku. Glede na razmere in

⁵⁴ O reformah jugoslovanske države v šestdesetih letih 20. stoletja gl. Zdenko Čepič: Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana 2010, str. 41, 66.

⁵⁵ Uradni list SFRJ, 14.209, 10. 4. 1963, čl. 1.

razmerja v državi, ki jih je pogojeval prav politični sistem socialistične demokracije, je ta sistem doživljal različne spremembe. Te so bile ene ključnih opredeljevalcev razvoja druge jugoslovanske države.

Zgodovina politične ideje, njenih prvin in okoliščin nastanka nedvomno ni enaka zgodovini uveljavljanja te ideje, še manj pa je to zgodovina, ki bi pripovedovala o tem, kako so ljudje ob uresničevanju le-te živeli. Kako je politična ideja demokratičnega socializma, ki je bil v življenju prebivalcev Jugoslavije stvarnost, vplivala na vsakdanjost državljanov, kako je zaradi nje teklo življenje vseh in vsakega posameznika, je stvar druge razprave. Razkorak med idejo, ki je predvidela idealno stanje, in resničnostjo, življenjem, ki so ga v političnem sistemu socialistične demokracije živeli državljanji, je vsekakor obstajal.

Zdenko Čepič

PRINCIPLES AND ORIGINS OF SOCIALIST DEMOCRACY

S u m m a r y

The political system of the Second Yugoslavia was socialist democracy, formed after the political (and economic) separation from the Stalinist Soviet Union and the other states in the Soviet political and ideological bloc. Socialist democracy as a political system was created in certain historical circumstances through a search for an independent theoretical as well as practical expression of socialism in Yugoslavia. It was a political idea that became the Yugoslav model of socialism. It was introduced quickly. The model was based on the Marxist theory on the withering (abolishment) of the state. The theoretical concept of the »fathers« of Marxism about the withering (abolishment) of the state as the means of class-related violence represented the ideological basis for the political thought as well as the political system of the socialist democracy. The basic idea of socialist democracy lied in the attitude to the state and its authority as the supposed reason for the obstruction of democracy. The essential feature of socialist democracy was the workers' self-management (the participation of the elected representatives of state-owned company employees in the management of the companies), which developed into social self-management. Socialist democracy was based on self-management, including the principles of distribution with regard to work results (what workers produce they can share after the duties to the state are paid), and on the local self-management. Its essential features included self-management and social management, especially local self-management with the emphasis of the role of the municipalities as administrative territorial units with economic functions, based on the self-management principle of revenue distribution. To this end the municipalities – communes (modelled after the Paris Commune of 1871) – acquired certain functions of the state, which the state transferred to them. This was seen as the means of abolishing the state.

The new type of socialism as well as the new type of democracy – besides the classic parliamentary and people's democracy, which was a hybrid of the classic democracy and the Soviet system of authority (between monism and pluralism) – was formed as the opposite of the Soviet Stalinist socialism, especially with regard to the role of the state and the bureaucratic apparatus managing the state. The very state, its functions and the way it worked (the functioning of the authorities) was one of the basic motives of the architects of self-management and socialist democracy for the introduction of this political system. In Yugoslavia this system was initially understood especially as an opposite of the Soviet socialism, which became dominant in the states that introduced socialism in the form of the political system of people's democracy immediately after World War II under the influence of the Soviet Union. As far as the authorities were concerned, the introduction of the workers' self-

management with workers' councils was to show Stalin as well as the West that the dispute with the Soviet Union involved deeper ideological and political disagreements, and that an alternative form of socialism was possible. Apart from foreign–political reasons for the introduction of self–management and socialist democracy, domestic–political reasons also existed. Placing an emphasis on the class principles was characteristic of the system. Nationality as an essential factor for the establishment of the second Yugoslav federal state was less important than the political system with the emphasis on classes.

The political system of socialist democracy was monistic, with a monopoly political party – the Communist Party, which changed its role due to a different understanding of the role of the political party in the system of socialist democracy and transformed into an organisation of ideological adherents, the League of Communists (the name originates in the 1847 League of Communists). However, the Party did not significantly change its role or the ways of operating and governing.

The principles of socialist democracy, established in the first half of the 1950s, remained in force until the end of the Second Yugoslav state (1991). In view of the circumstances and relations in the Yugoslav state, depending on the very political system of socialist democracy, this system went through various changes. These changes were one of the key factors of the development of the second Yugoslav state and its ultimate demise. The system, whose principles had been laid out initially, kept being amended through reforms and expressed in the constitutions.

1.01
Prejeto 28. 3. 2011

UDK 329.052(497.4:4-12)"1945/1990"

Aleš Gabrič*

Disidenti v Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami

IZVLEČEK

Po sporu s Sovjetsko zvezo je bila Jugoslavija bolj odprta proti Zahodu kot druge vzhodnoevropske komunistične države. Zaradi tega vprašanje disidentstva v Jugoslaviji ni povsem identično sorodnim primerom v drugih komunističnih državah. Kljub temu pa lahko tudi v Jugoslaviji najdemo intelektualce, ki so zaradi svojih izrečenih ali zapisanih besed o komunističnem režimu občutili moč njenega represivnega aparata. V delu sta konkretnije predstavljena dva primera iz Slovenije, omenjeni so najbolj znani jugoslovanski disidentski pojavi, v primerjavi pa pridejo do izraza sorodnosti in razlike med disidentstvom v Sloveniji/Jugoslaviji in drugih vzhodnoevropskih komunističnih državah.

Ključne besede: Slovenija, politika, disidentstvo, disidenti, represija, Jože Pučnik, Franc Miklavčič

DISSIDENTS IN SLOVENIA IN COMPARISON TO THE EASTERN EUROPEAN COMMUNIST STATES

ABSTRACT

After the dispute with the Soviet Union, Yugoslavia became more open towards the West than the other Eastern European communist countries. Consequently the question of dissidents in Yugoslavia is not completely identical to similar cases in other communist countries. Nevertheless we can also find intellectuals in Yugoslavia who felt the power of its repression apparatus because of what they said or wrote about the communist regime. The following work contains a detailed presentation of two examples from Slovenia and mentions the most widely known Yugoslav examples of dissidence. The comparison underlines the similarities and differences between dissidence in Slovenia/Yugoslavia and in other Eastern European communist countries.

Key words: Slovenia, politics, dissidence, dissidents, repression, Jože Pučnik, Franc Miklavčič

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ales.gabric@inz.si

Pojmi protikomunizem, opozicija komunističnemu režimu, kulturniška (intelektualna) opozicija ali disidentstvo v opisovanju političnega sistema v vzhodnoevropskih državah za železno zaveso pri različnih avtorjih, ki obravnavajo to problematiko, nimajo povsem enoznačnega pomena. Če pa je treba v ta sklop uvrstiti še Jugoslavijo, se položaj še dodatno zaplete. Se je možno pri iskanju minimalnega skupnega imenovalca zadovoljiti s preprostim odgovorom, da je šlo v vseh primerih za komunistične države? Ali pa je kljub vsemu treba prisluhniti opozorilom, da je šla Jugoslavija od reform ob prelomu štiridesetih v petdeseta leta po precej drugačni poti v svojem iskanju socialistične ureditve države? Obe stališči sta vredni razmisleka, sporno pa bi bilo pristajati samo na eno razlago, drugo pa povsem spregledati oz. odmisлити.

Tudi za opisovanje pojavov in razvoja v Jugoslaviji moramo uporabljati enaka izhodišča in oznake za analiziranje razmer, kot veljajo v znanstveni literaturi za označevanje sorodnih pojavov v drugih nekdanjih komunističnih vzhodnoevropskih državah. To velja tudi za obravnavanje disidentstva, čeravno ob tem vedno znova trčimo na dodatna vprašanja in zaplete. Medtem ko je bila usoda najbolj znanih disidentov iz nekaterih vzhodnoevropskih držav, npr. Češkoslovaške, Poljske in Madžarske, opisana že v številnih delih, se po drugi strani z disidentstvom kot pomembnim političnim problemom nista srečevali npr. romunska in bolgarska komunistična oblast. V skorajda standardnem delu o evropski zgodovini po drugi svetovni vojni, *Postwar: a history of Europe since 1945*, ki jo je napisal profesor Univerze v New Yorku, britanski zgodovinar judovskega rodu Tony Judt, je kot edini disident iz Jugoslavije omenjen Milovan Đilas.¹ »Disidenti (izraz, ki na splošno ni bil po volji tistih, ki jih je označeval), so se večinoma že odvrnili od režima in od 'socialističnega' jezika, ki ga je podpiral«, je omenil Judt.² Njegov oris disidentov se osredotoča na intelektualce iz Poljske, Češkoslovaške, nekaj manj Madžarske, dodal je še primere iz Vzhodne Nemčije, kjer je kritika prihajala bolj z leve strani, in posameznike iz Romunije. Jugoslavije v tem kontekstu podrobneje ne obravnava. Na podoben način je zaobjel tematiko že v članku, ki ga je napisal v času politične krize ob koncu osemdesetih let 20. stoletja, ki je nakazovala možni skorajšnji konec komunističnih režimov. V prispevku, ki ga je naslovil *The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe*,³ je sicer opozoril, da bi bilo v analizo »smiselno vključiti Jugoslavijo, ali vsaj Slovenijo in Hrvaško«.⁴ Toda tega nato ni uspel narediti.

Vzorec, ki ga povzema Judt, ni osamljen. Tudi profesorica Univerze v Torontu Barbara J. Falk se je v monografiji *The Dilemmas of Dissidence in East-Central*

¹ Tony Judt: *Postwar: A history of Europe since 1945*. London 2005.

² Prevod po slovenski izdaji: Tony Judt: *Povojna Evropa: 1945–2005*, 2. knjiga. Ljubljana 2007, str. 651.

³ Tony Judt: *The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe*. V: *East European Politics and Societies*, 1988, Iss. 2, str. 185–240.

⁴ Prav tam, str. 186. V originalu: »In many ways it would make sense to include Yugoslavia, or at least Slovenia and Croatia, in this discussion«.

Europe, za katero si je naslov sposodila kar pri Judtu, omejila na Poljsko, Češko-slovaško in Madžarsko, Jugoslavije pa sploh ni omenila.⁵ Še najboljši poskus primerjalne analize, v kateri bi zajeli čim več držav bivše komunistične Vzhodne Evrope, sta opravila Detlef Pollack in Jan Wielgohs, profesorja Europa-Universität iz Frankfurta na Odri. V zborniku *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe* sta zbrala in objavila prispevke desetih avtorjev.⁶ V zaključni analizi sta opozorila, da so primerjalne študije te problematike za nekdanje vzhodnoevropske komunistične države še vedno težavno delo, saj so analize, zbrani podatki in interpretacije na zelo različnih nivojih, odvisno od pomena pojavov v družbah v preteklosti in zainteresiranosti raziskovalcev zanje.⁷

Pri poskusih primerjalne analize opozicije komunističnemu režimu ali disidentstva se avtorji srečujejo zlasti s problemom nepoznavanja jezikov narodov na tem področju. Že na uvodnih straneh svojega dela je Barbara Falk opozorila, da je tudi zahodnjakom vzhodnoevropski disident postal razumljiv šele po objavi njegovega dela (ali njegovih del) na Zahodu v jeziku enega od večjih narodov. Za pomembno delo enega najbolj znanih poljskih disidentov, filozofa Leszeka Kołakowskega, iz leta 1966 je npr. konkretno zapisala, da pravzaprav »ni bilo bolj znano zunaj Poljske vse do ponatisa v Franciji« leta 1972.⁸

Prav v nepoznavanju tujih jezikov gre iskati vzroke, da primerjalne analize ne nudijo povsem primerljivih pristopov in rezultatov. Po drugi strani pa nepoznavanje jezikov pojasnjuje tudi že omenjeno dejstvo, da je bil od jugoslovanskih disidentov za zahodni svet bolj razpoznaven le Milovan Đilas, saj so bile nekatere njegove knjige objavljene v angleščini v Združenih državah Amerike. Presenetljivo je, da nam za prvo povojno jugoslovansko obdobje dosti več o tej tematiki ne ponujajo niti diplomatski viri, saj bi ravno od veleposlaništev zahodnih držav pričakovali, da bodo še posebej zainteresirani za prepoznavanje nasprotnikov komunističnega režima v državi, v kateri so službovali. Toda v objavljenih virih Jugoslavija Political Diaries, ki segajo do leta 1965, v njih pa so objavljena poročila in letni pregledi britanskega veleposlaništva iz Beograda, prav tako ne najdemo kaj dosti o disidentih iz Jugoslavije. Vnovič je edino ime, ki mu je zaradi njegovih zapisanih in objavljenih idej posvečeno nekoliko več pozornosti, Milovan Đilas. V poročilu veleposlaništva iz februarja 1958 je omenjen proces in obsodba Đilasa zaradi objave njegove knjige *The New Class* v Združenih državah Amerike.⁹

V naslednjem letu, letu 1966, ki ni več zajeto v omenjeni zbirki virov, je več pozornosti diplomatov pritegnil primer drugega v tujini najbolj znanega jugoslovan-

⁵ Barbara J. Falk: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: citizen intellectuals and philosopher kings*. Budapest, New York 2003 (dalje Falk, *The Dilemmas of Dissidence*).

⁶ *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Burlington 2004.

⁷ Jan Wielgohs and Detlef Pollack: *Comparative Perspectives on Dissent and Opposition to Communist Rule. V: Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe*, Burlington 2004, str. 231–266.

⁸ Falk, *The Dilemmas of Dissidence*, str. 159.

⁹ *Yugoslavia Political Diaries: 1918–1965. Volume 4: 1949–1965*, Slough (UK) 1997, str. 679.

skega disidenta Mihajla Mihajlova. Njegova aretacija in odpoved službe na Filozofski fakulteti v Zadru leta 1966, zatem pa še neuspešen poskus ustanovitve legalnega časopisa so dobili kar nekaj odmevov v diplomatskih poročilih, a do glasnejših odzivov z Zahoda s kritikami na račun jugoslovanskih oblasti vendarle ni prišlo.¹⁰

Še bolj pa se stvar zaplete, če govorimo o opoziciji in disidentstvu v Sloveniji. Četudi bi morda raziskovalec z Zahoda obvladal srbsčino ali hrvaščino, v delih, izdanih v teh okoljih, ne bi našel omembe Slovenije. Slovenski jezik je namreč neznanika tudi raziskovalcem iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik. V številnih delih, ki naj bi prikazovala preteklost Jugoslavije, Slovenija ali slovenske posebnosti preprosto ne obstajajo. To je vidno tudi iz prispevkov v zborniku *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, v katerem so objavljeni prispevki z znanstvenega simpozija leta 2009 v Zagrebu.¹¹ Imena slovenskih intelektualcev srečamo bolj redko (izjema je seveda prispevek slovenskega avtorja o dogajanjih v Sloveniji), in še to po navadi navedena le z objavami njihovih del v srbsko-hrvaškem jeziku ali ob njihovem sodelovanju v akcijah, ki so imele vsedržavni značaj.

Nepoznavanje jugoslovanske ali slovenske stvarnosti pa še ne pomeni, da podobnih primerov, kot so navedeni v omenjenih temeljnih delih o disidentstvu v vzhodnoevropskih komunističnih državah, v Jugoslaviji ali Sloveniji ne bi našli. Nekateri, sicer redki, so omenjeni tudi v teh delih, še več pa jih najdemo v delih avtorjev z območja bivše Jugoslavije, ki so se lotili analize intelektualcev, ki so se na takšen ali drugačen način zamerili komunističnim oblastnikom.¹² V literaturi, tako v Jugoslaviji kot širše v svetu, ob že omenjenih Milovanu Đilasu in Mihajlu Mihajlovu najpogosteje naletimo še na omembo praksisovcev, tj. sodelavcev časopisa *Praxis*, ki je izhajal v letih 1964 do 1974 v Zagrebu. Pečat disidentstva so na Zahodu dobili zelo zgodaj, že leta 1977 z objavo knjige Gersona S. Shera *Praxis : Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*.¹³ V širšem odboru revije in na poletni šoli, ki so jo prirejali na Korčuli, so sodelovali znani marksistični misleci z Zahoda, kar je delovanje te skupine jugoslovanskih filozofov in družboslovcev naredilo bolj prepoznavne tudi v tujini. S prikazom primerov iz Slovenije pa nameravam ponazoriti, da najdemo sorodne pojave tudi v krogih, ki jih ni širše poznala niti jugoslovanska javnost, še v dosti večji meri pa to velja za zunanji svet.

Pojem disidentstvo, kot je bilo že omenjeno, v navedenih delih nima enoznačnega pomena. Večina raziskovalcev te problematike se strinja v oceni, da gre za pojav iz časa po destalinizaciji, v Sovjetski zvezi pa je postal aktualen zlasti v času vladavine Leonida Brežnjeva. Že v tej točki je lahko Jugoslavija izjema, saj je v svoji

¹⁰ Katarina Spehnjak: »Slučaj Mihajlov« u bilješkama diplomatskih predstavnika Velike Britanije 1966. V: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb 2010, str. 361–371.

¹¹ *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb 2010.

¹² Srđan Cvetković: *Portreti disidenata*. Beograd 2007; Katarina Spehnjak, Tihomir Cipek: *Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.–1990*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 2007, št. 2, str. 255–297.

¹³ Gerson S. Sher: *Praxis : Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Indiana University Press.

različici »destalinizacije« prehitela druge vzhodnoevropske države oziroma se je odpovedala najhujšim oblikam boljševiškega terorja že nekaj let pred Stalinovo smrtjo. Pot za javno izražanje drugačnih stališč, ki so vodila do ostrih odzivov oblasti proti intelektualcem, je bila torej v Jugoslaviji odprta dosti prej kot v drugih komunističnih državah. Pri temeljnem vprašanju, koga lahko uvrstimo med disidente v komunističnem režimu, je treba po mnenju avtorja tega članka upoštevati naslednja izhodišča. Prvo je vsekakor, da gre za intelektualce z jasno razpoznavnimi demokratičnimi stališči. Pojem protikomunistične opozicije je pri tem dosti širši, saj npr. vključuje v katoliških državah kot pomembnega nasprotnika oblasti tudi Rimsko-katoliško cerkev. Njene najbolj ugledne predstavnike, ki so prebili v komunističnih zaporih dolgo vrsto let, seveda lahko označimo kot ostre kritike oblasti, a jih ob tem ne moremo označiti za zagovornike liberalnih svoboščin in načel demokratično urejene družbe. Druga pomembna zahteva za uvrstitev posameznika med disidente je, da je svoja demokratična načela tudi javno zagovarjal. V Jugoslaviji je bilo za to dosti več možnosti kot v drugih komunističnih državah, a so tudi znotraj Jugoslavije obstajale razlike po različnih obdobjih ali v različnih republikah. V Jugoslaviji samizdat ni igral skorajda nikakršne vloge, vsekakor ne takšne kot v drugih komunističnih državah. Resda so bile revije kritično misleče inteligence ukinjene ena za drugo, a na pogorišču ukinjene se je že kmalu rodila nova revija. Tretje pomembno izhodišče za označbo posameznika kot disidenta je spor s komunističnimi oblastmi, zaradi katerega je bil deležen odvzema določenih pravic. Tudi v tem primeru se Jugoslavija loči od preostalega komunističnega sveta, saj spor ni nujno vodil v najbolj stroge oblike kaznovanja, npr. sodni izrek večletne zaporne kazni. Toda že neprestano nadziranje, šikaniranje ali onemogočanje objave knjig so bili za intelektualce dokaz, da so se hudo zamerili vsemogočni oblasti.

Izobražence, ki so imeli v Jugoslaviji možnost bolj kritično opisovati stvarnost kot njihovi kolegi iz drugih komunističnih vzhodnoevropskih držav, so oblastniki pogosto označevali kot opozicijo. Oznaka pa seveda ni imela enake vsebine, kot jo ima politična opozicija v večstrankarskem sistemu, saj se v komunističnem režimu nasprotniki ali samo kritiki oblasti niso združevali v politično ali kako drugačno formalno skupino, v idejnem in svetovnonazorskem pogledu pa so bili dokaj heterogeni. Oznako opozicije je tem ljudem prilepila vladajoča komunistična pozicija v strahu za svojo oblast. Politični pragmatiki v vrhu Zveze komunistov Slovenije so t. i. kulturniški opoziciji priznavali kreativnost in sposobnost oblikovanja novih in svežih idej za nadaljnji družbeni razvoj. Tega pa oblast in njenim marksističnim načelom podrejeni intelektualci niso bili sposobni. Zveza komunistov si je v nekaj letih prisvojila številne kritike in pobude »opozicije« in jih kot lastna stališča uvrstila v svoj politični program.¹⁴ Tudi ta modus vivendi je vplival na strpnejši odnos komunističnih oblasti v Jugoslaviji do »kulturniške opozicije« v primerjavi z drugimi komunističnimi režimi v Vzhodni Evropi.

¹⁴ Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Slovenija 1848–1898 : iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 158–168.

O mlajši generaciji intelektualcev kot možni opoziciji novega tipa so začeli v slovenskem partijskem vrhu razmišljati leta 1957 po političnih pretresih na Madžarskem in Poljskem. Vodilni slovenski partijski kulturni ideolog Boris Zihel je najožjemu vodstvu Zveze komunistov Slovenije poročal, da so dogodki močno vplivali tudi na intelektualce v Jugoslaviji in da tok polemik ni šel v smer, nad katero bi lahko bili oblastniki navdušeni: »Ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod, izražajo kulturni delavci mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične graditve in v današnjem družbenem razvoju, češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki. Ta dvom je prišel do izraza tudi v razgovorih z delegacijo poljskih književnikov, katerim so naši književniki kot prvo zastavili vprašanje, kako so poljski književniki pripravljali oktobrske dogodke, dalje na razpravah v zvezi z novim programom ZKJ.«¹⁵

V letnem poročilu notranjega ministrstva za leto 1958 je bilo prvič jasno zapisano, da stara predvojna opozicija ne predstavlja več glavne nevarnosti, temveč da ta sedaj prihaja iz druge smeri: »Glede sovražno-propagandne aktivnosti ostankov meščanskih strank je poudariti, da se je le-ta v glavnem omejevala na razne diskusije in komentarje, to je, da ni bilo med njimi opaziti nekih organiziranih oblik sovražne dejavnosti, problem pa predstavlja mlajša inteligenca, ki se ne strinja s socialistično ureditvijo pri nas.«¹⁶

Ocena, namenjena na vpogled le najožjemu slovenskemu političnemu vodstvu, je bila zapisana v času, ko je potekal prvi ostri konflikt med to generacijo intelektualcev in oblastjo, glavna žrtev spora pa je postal Jože Pučnik. Ta je imel težave z oblastjo že kot gimnazijec, saj mu je prosvetna oblast leta 1952, ko naj bi končal klasično gimnazijo v Mariboru, skupaj s še več njegovimi sošolci začasno prepovedala opravljanje mature.¹⁷ V času študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani je Pučnik napisal več prispevkov o aktualnih domačih družbenih razmerah, ki so bili objavljeni v Reviji 57. V kritičnosti Pučnik sicer ni bil nikakršna izjema, saj so bili zelo kritični do oblasti še nekateri drugi sodelavci revije, toda njegove besede so bile po navadi zelo neposredne, lahko razumljive, medtem ko je bilo pri člankih nekaterih drugih piscev treba brati tudi med vrsticami. V članku Moralne korenine kulta osebnosti iz leta 1957 se je Pučnik posvetil temu pojavu v Sovjetski zvezi, a med drugim jasno zapisal: »Problem kulta osebnosti je splošno družbeni problem socialistične izgradnje in ni vezan le na stalinizem ali na vzhodni blok.«¹⁸ V prispevku Družba in država iz istega leta se je dotaknil odnosa posameznika do širše

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), t.e. III/7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, 6–7.

¹⁶ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), A-13-O, Letno poročilo za leto 1958, 3–4.

¹⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 1-2. Širše o kontekstu kazenske zakonodaje gl. Mateja Režek: Jurisdiction and political penal repression in Yugoslavia in the decade following the dispute with the cominform : (1948–1959). V: East central Europe, 2002, št. 1/2, str. 73–87.

¹⁸ Jože Pučnik: Članki in spomini 1957–1985. Maribor 1986 (dalje Pučnik, Članki in spomini), str. 9.

družbe in se zavzel za pravice posameznika, kajti »osvoboditev človeka je sprostitev od vsega, kar je nad njim in izven njega – naj bo to bog, monarh ali država«. ¹⁹ V prispevku z naslovom *K svobodi* pa je poudaril evropsko tradicijo vrednot, v to umestil misli Karla Marxa in sklenil z razmislekom o svobodi v konkretni domači stvarnosti. Poudaril je, da je po politični revoluciji sledil čas utrjevanja novega pravnega sistema, a ob tem opozoril: »Pravno politične spremembe, ki jih je prinesel novi sistem, so same zase nezadostne.« Pravice so vse prevečkrat ostajale na formalni ravni in jih posameznik ni mogel uresničevati v konkretnem življenju. Vrednote, je poudaril Pučnik, morajo pri nas narediti še trnovo pot iz teorije v življenjsko stvarnost. ²⁰

V več prispevkih je Pučnik zagovarjal stališče, da bi morala biti država zgrajena po meri ljudi, ne pa da od ljudi zahteva osebno podreditev volji države. Čeprav pri orisu kulta osebnosti ni omenjal Tita in pri poudarjanju pravic posameznika pred državo ni poudarjal, da v Jugoslaviji vlada drugačno načelo, je bilo bralcu lahko jasno, da ne govori le o splošnih problemih, temveč o težavah, s katerimi se ljudje doma srečujejo na vsakem koraku. Njegovi članki razkrivajo osebnost, ki je imela precej drugačne poglede na družbena vprašanja kot državna oblast in je ta načela v javnosti tudi javno zagovarjala. Njegovi prispevki so bili objavljeni v času novega političnega zaostrovanja v državi. Bili so posledica več časovno ujemajočih se vzrokov, tako da samo neljubi prispevki v reviji mlajše generacije še zdaleč niso bili edini ali poglobitni vzrok za obračunavanje. Jože Pučnik je postal glavna žrtev tega obračuna, saj so ga v preiskavi obtoževali, da naj bi sodeloval v skupini, ki naj bi protustavno rušila obstoječi politični sistem. Od objavljenih člankov pa se je oblast ustavila le pri zadnjem z naslovom *Naša družbena stvarnost in naše iluzije*. ²¹ V njem je analiziral razhajanja med idejnimi postavkami vladajoče elite in stvarnostjo ter med miselnostjo in delom komunistov pred dvema desetletjema, ko so še bili v ilegali, in po vojni, ko so se že utrdili na oblasti. Po prihodu na oblast, je menil Pučnik, je zašla komunistična partija v hudo krizo, iz katere ne najde izhoda, saj je hotela biti po eni strani formalno samo idejna voditeljica družbe, a se je v stvarnosti povsem zlila z oblastjo. Čeprav se je oblast sklicevala na vladavino ljudstva, je bil razkol med ideologijo oblasti in ljudstvom vse globlji, je zapisal Pučnik in se vprašal: »Velik del krivde za tako družbeno atmosfero pri nas pa gre brez dvoma na partijske in oblastne forume in njihovo antagonistično razumevanje družbe. Nezaupljivost in prenapetost, njihov stalni občutek ogroženosti 'ljudske oblasti' in sumničave slutnje o nenehni prisotnosti 'sovražnikov našega socialističnega družbenega sistema', je danes postala že kronična. Človek se marsikdaj vpraša: ali imajo ti ljudje sploh še občutek, da živijo med svojim ljudstvom in v državni skupnosti, kjer so sami nosilci oblasti?« ²²

Kot povod za zaplembo zadnje številke Revije 57 in s tem posledično ukinitvev

¹⁹ Prav tam, str. 21.

²⁰ Prav tam, str. 39–40.

²¹ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 64–73.

²² Pučnik, Članki in spomini, str. 69.

revije je sodišče navedlo Pučnikov članek Uradništvo uradniških ustanov in njihova miselnost. V njem je Pučnik kritiziral kulturno politiko, v kateri so o programu ustanov odločali ljudje v upravnih odborih, ki so pri odločitvah o programski politiki izhajali iz ideoloških in ne iz strokovnih kriterijev.²³ Ker je bila revija ukinjena, članek ni prišel v javnost in tudi ni bil naveden v sodbi, s katero je bil Pučnik 30. marca 1959 obsojen na devet let strogega zapora.²⁴

Sodelavci revije so si dajali prispevke v branje in o njih med seboj dosti razpravljali, tako da lahko v reviji objavljena stališča ocenimo kot poglede širšega kroga generacije mlajših intelektualcev. Tudi med njimi je prihajalo do razhajanj in različnih ocenjevanj posameznih problemov. Da poti posameznikov še niso bile izkristalizirane, nakazuje tudi dejstvo, da je Pučnik v času, ko je kritiziral napake oblasti, tudi sam vstopil v Zvezo komunistov, o prispevku, ki je bil del njegove obsodbe, pa je predhodno razpravljal tudi s svojim mentorjem na univerzi, ortodoksnim marksistom Borisom Ziherlom, ki ga je Gerson Sher označil kot »strašnega dogmatika v zadevah filozofije, ki je kasneje postal najbolj neomajen jugoslovanski zagovornik 'diamata'«. ²⁵ Toda pregon sodelavcev Revije 57 je posledično razbistril položaj, saj so tisti, ki so padli v neizprosno kolesje policijske države, v poznejših letih postali še ostrejši kritiki napak državnega sistema. Poleg Pučnika je bilo zaslišanih še več sodelavcev revije, nekaj pa jih je izgubilo asistentska mesta na ljubljanski univerzi.²⁶ Za več intelektualcev, ki niso bili v kritiki napak sistema nič bolj mili od Pučnika, so ljudje menili, da so se Pučnikovi usodi izognili zaradi dejstva, da so bili njihovi očetje na pomembnih državnih ali političnih položajih.

Jože Pučnik je bil junija 1963 pogojno izpuščen iz zapora in je začel znova pisati članke, tokrat za revijo *Perspektive*, ki je izhajala v letih 1960 do 1964. Oblastnike je najbolj zmotil članek O dilemah našega kmetijstva iz št. 33-34 *Perspektiv*, v katerem je kritično ocenil reformo kmetijske politike. Po mnenju sodišča je šlo za nadaljnje vztrajanje in zagovarjanje istih stališč, zaradi katerih je bil že obsojen, zato mu je junija 1964 preklicalo pogojni odpust s prestajanja kazni in moral je vnovič v zapor.²⁷

Po prestani kazni ni dobil zaposlitve, zato je emigriral in se v Zvezni republiki Nemčiji preživljal kot fizični delavec. A je ob tem študiral in opravil doktorat znanosti ter se nato zaposlil kot docent sociologije na univerzi v Lüneburgu. Čeprav se je zanimal za vrnitev v domovino, mu je bilo jasno, da ustrezne zaposlitve v Sloveniji ne bi dobil. V slovensko stvarnost se je vrnil v povsem drugačnih političnih okoliščinah, v času politične krize osemdesetih let. Leta 1984 je bil v Novi reviji objavljen obširen intervju, v katerem je lahko prvič v domovini predstavil svojo usodo, usodo intelektualca, ki ga zaradi kritičnih misli oblast s svojim represivnim in propagandno-medijskim aparatom izloči iz javnosti. Ob koncu osemde-

²³ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 3-5.

²⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 64-73.

²⁵ Sher, n. d., str. 8.

²⁶ Mateja Režek: Ideološko ozadje ukinitve Revije 57. V: Nova revija, 1994, št. 151/152, str. 194-206.

²⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 82-87.

setih let, v času ustanavljanja novih političnih strank v Jugoslaviji/Sloveniji, se je v Nemčiji upokojil, se vrnil v domovino in postal vodja koalicije Demos, ki je aprila 1990 zmagala na demokratičnih volitvah v prvi večstrankarski slovenski parlament. Pučnik je tako opravil politično pot od mladega intelektualca, ki je postal član Zveze komunistov, ker je verjel, da je možno sistem reformirati, prek najpomembnejšega slovenskega disidenta, ki je padel v kolesje komunističnega režima, ker je javno zagovarjal demokratična stališča, do vodje politične koalicije, ki je zmagala na prvih demokratičnih volitvah in izpeljala osamosvojitve Slovenije.

Leta 1964, leto dni po objavi spornih člankov, so tudi *Perspektive* doživele usodo predhodnic – ukinitvev. Afera je bila, po običaju, posledica različnih vzrokov in ne le enega ali nekaj tovrstnih političnih nestrinjanj z oblastjo.²⁸ Pogrom nad revijo so zaznali tudi zunaj Slovenije. Analitiki Central Intelligence Agency (CIA) so junija 1965 v analizi o jugoslovanskih intelektualcih, ki kljubujejo režimu, v uvodu najprej omenili Dilasa in »dilasovščino« (»djilasism«), nato pa več pozornosti namenili še dogodkom v Sloveniji in zapisali: »Slovenska literarna revija *Perspektive* je bila prva, ki je objavila kritiko režima pri tako občutljivih zadevah, kot so kmetijska politika, enopartijski sistem, učinkovitost samoupravljanja v podjetjih, podrejenost tiska, bogastvo partijske hierarhije in druge »polomije« jugoslovanskega sistema.«²⁹

Afera je bila očitno zelo odmevna, saj so bili Američani seznanjeni s tem, da je oblast najprej poskušala z »mehkim prijemom« prepričati uredništvo, naj spremeni svojo uredniško politiko. Šele po neuspehu tega poskusa je sledila ostra politična akcija z ukinitvijo revije in aretacijami nekaterih sodelavcev, kar pa je spodbudilo odločen protest širše intelektualne srenje iz Slovenije in drugih republik.³⁰

V nadaljevanju analize je sledil še oris »Afer Mihajlov« in pojava nove revije, s katero so se nakazovale nove težave za oblast. Šlo je za revijo *Praxis*, za katero so sicer analitiki Cie zapisali, da se je »pojaviła kmalu po opustitvi *Perspektiv*«;³¹ sorodne ocene iz krogov povečevalcev pomena praksisovskega gibanja seveda ne bi našli. V jugoslovanskih pregledih disidentstva prav tako ne najdemo prej omenjenega poudarka, da so kritiki v *Perspektivah* »zapustili« socialistični okvir razmišljanja in kritizirali tudi režim kot takšen. Tako pri praksisevcih kot pri večini sodasnih vzhodnoevropskih disidentov je takrat še prevladovala kritika iz marksističnega zornega kota in v okviru danih razmer. Streznitev in konec utopije, da je možno izvesti bolj konkretne reforme sistema v okviru obstoječih razmerij politične moči, in s tem tudi začetek bolj ostrih kritik in iskanje rešitve brez naslanjanja na marksizem je prinesel poraz praške pomladi leta 1968. Sedemdeseta leta, posebej s sprejemom helsinške listine o varnosti in sodelovanju leta 1975, so spodbudila krepitev osti kritike med intelektualci v Vzhodni Evropi.

²⁸ Več o ukinitvi *Perspektiv* gl. Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*, Ljubljana 1990 (dalje Repe, *Obračun s Perspektivami*), str. 62.

²⁹ Yugoslav Intellectuals challenge the Regime. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000720787/DOC_0000720787.pdf (Vsi prevodi Aleš Gabrič)

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

Da je bil prostor za kritiko v Jugoslaviji nekoliko širši že v šestdesetih letih, so v sklepu analize jasno zapisali tudi analitiki Cie. Ocenili so, da bo jugoslovanska oblast še vnaprej dopuščala večji manevrski prostor za intelektualce v primerjavi s tistim, ki so ga deležni v drugih komunističnih državah: »Dokler bo Tito ostal na oblasti, bo režim najverjetneje postopoma dopuščal bolj svobodno ozračje za intelektualne debate, poskušajoč hkrati obdržati kritiko v takšnih mejah, ki še ne bi ogrožale stabilnosti socialističnega sistema. Ko bodo intelektualci dobili na popularnosti, bo režim verjetno prisiljen prisvojiti nekatere od njihovih konstruktivnih idej, ki bodo spodbujale še nadaljnje spremembe.«³²

Ocene z druge strani Atlantika so bile bolj na mestu za obdobje, ko so imeli v Jugoslaviji večjo moč t. i. partijski liberalci. V drugi polovici šestdesetih let, v času »partijskega liberalizma«, namreč do tako ostrih sporov med oblastjo in intelektualci kot v primeru Revije 57 ali Perspektiv ni prihajalo, konflikti pa so znova sledili v t. i. svinčenih sedemdesetih letih. Upanje, da bo prišlo do sprememb na bolje, je splahnelo po obračunu stare generacije komunistov s Titom in Kardeljem na čelu z mlajšo generacijo komunistov, ki se je začel ob koncu leta 1971 najprej na Hrvaškem. Hrvaško nacionalno gibanje, imenovano tudi maspok, v okviru katerega se je oblikovala tudi zahteva po suvereni hrvaški državi, je bilo za skupino nekdanjih krščanskih socialistov tudi povod za analiziranje trenutnega političnega položaja Slovencev. V letih 1971 in 1972 so se sestajali v svojih domovih, v pogovorih oblikovana politična stališča pa si je v svoj dnevnik zapisoval pravnik Franc Miklavčič, tedaj sodnik Okrožnega sodišča v Ljubljani, med vojno pa partizan in pripadnik krščanskosocialistične skupine v Osvobodilni fronti.³³

Do odkritja Miklavčičevih zapisov so oblasti prišle bolj po naključju. Javno tožilstvo v Ljubljani je namreč maja 1976 sprožilo postopek proti neznanemu storilcu, ki je v reviji Zaliv, ki so jo izdajali Slovenci v Trstu, objavil članek Politična laž ali zgodovinska resnica. V njem naj bi bilo zgodovinsko dogajanje po mnenju tožilstva prikazano na tendenciozen in sovražen način, saj je avtor opisoval vlogo komunistov v oboroženem boju drugače, kot so jo opisovali vodilni komunisti sami.³⁴ Po poizvedbah je policija ugotovila, da se za psevdonimom avtorja članka skriva Franc Miklavčič, v hišni preiskavi pri njem doma pa so našli tudi njegove zvezke z zapiski pogovorov s somišljeniki. Kazenska ovadba je nato peterico z Miklavčičem na čelu bremenila združevanja zoper ljudstvo in državo ter kontrarevolucionarnega napada na državno in družbeno ureditev.³⁵

Na sodišče je bil nato poslan le Miklavčič, ki je bil oktobra 1976 obsojen na pet let in osem mesecev strogega zapora. Glavna točka obtožnice je bilo ogrožanje državne celote in neodvisnosti, pri tem pa je bilo navedenih dvanajst točk osnutka političnega programa iz njegovega dnevnika. To so bile: »1. ustanovitev slovenske države, 2.

³² Prav tam.

³³ Franc Miklavčič: Politični kriminal iz svinčenih let – 1. del. V: Delo, št. 295, 20. 12. 1993, str. 7. Gl. nadaljevanja v naslednjih številkah Dela do 27. 12. 1993.

³⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-10, str. 1-3.

³⁵ Prav tam, str. 60-66.

zedinjena Slovenija, 3. demokratična politična ureditev, 4. narodna sprava, 5. liberalizacija gospodarstva, 6. svobodni sindikati za zaščito delavcev, 7. kmetijstvo: rešiti in ohraniti slovenskega kmeta, 8. cerkev je ločena od države, pri čemer priznavamo krščansko etiko kot osnovo medčloveških odnosov, 9. imeti lastno politično ideologijo, 10. ljudskost gibanja, 11. ne sopotniki sistema, ampak opozicija, 12. kolektivno vodstvo v stranki.«³⁶ Kot drugo kaznivo dejanje je sodišče navedlo objavo članka *Politična laž ali zgodovinska resnica*, s katerim naj bi »s hudobnim namenom in neresnično prikazoval družbene in politične razmere v državi«.³⁷

Miklavčič je bil torej obsojen, ker je bil zagovornik temeljnih demokratičnih pravic, spoštovanja človekovih pravic in nacionalne enakopravnosti v Jugoslaviji. Le manjši del njegovih stališč je bil javno dostopen v revijah v obtoku, več pogledov pa je lahko razložil le v pogovoru s svojimi krščanskosocialističnimi somišljeniki. Svoja stališča je na kratko povzel v naslednji misli: »Jasno je, da demokratična politična ureditev države narekuje večstrankarski sistem in obnovev starih ustavnih svoboščin. To so takozvane štiri svobode, svoboda vere, mišljenja, združevanja in tiska.«³⁸

Po pritožbi je Vrhovno sodišče znižalo kazen za Miklavčiča na dve leti in pol, v zaporu pa je prebil »le« 19 mesecev, saj se je zanj zavzel Amnesty International, slovenski politični emigranti pa so za akcijo pridobili še nekatere ameriške politike. Za pomoč iz tujine je izvedel šele, ko so mu v zaporu v zameno za odpust na prostost ponujali v podpis izjavo, da zavrača špekuliranje z njegovim imenom v tujini, da obžaluje dejanja in da želi, da bi se dogajanje čim prej končalo brez publicitete. Kolikšen je bil pritisk iz tujine, je spoznal šele po prestani kazni, ko je doma našel več kot 70 fotokopij različnih dokumentov, od izrezkov člankov iz zahodnoevropskih in ameriških časopisov, pisem Amnesty Internationala iz različnih držav, uradnih intervencij ustanov ZDA, »segajočih do takratnega ameriškega zunanjega ministra Cyrusa Vancea«.³⁹

Miklavčič je bil pomiloščen pred zasedanjem Konference o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS) v Beogradu, ko se je hotela jugoslovanska oblast kot gostiteljica pokazati v svetli luči, kot država, ki spoštuje človekove pravice. Zato je iz zaporov na hitro izpustila več političnih zapornikov, čeprav te kategorije, za razliko od prve Jugoslavije, oblast druge Jugoslavije ni priznavala. Poleg Miklavčiča so bili v tem času s prestajanja zaporne kazni odpuščeni še Mihajlo Mihajlov, Marko Veselica, Srđan Popović, od Slovencev pa npr. še Viktor Blažič, ki je bil leta 1976 prav tako obsojen zaradi sodelovanja s krogom slovenskih izobražencev iz Trsta in pisanja za njihovo revijo *Zaliv*.

Omenjena dva primera, Pučnikov in Miklavčičev, nista bila osamljena, sta pa bila vsekakor med najbolj odmevnimi, Pučnikov ožje v Sloveniji, Miklavčičev tudi v tujini. Oba bi lahko označili za tipična disidentska primera; zaradi svojih demokratičnih stališč sta prišla v kolesje policijsko-sodne represije, ki je z njima obra-

³⁶ Prav tam, str. 157.

³⁷ Prav tam, str. 158.

³⁸ Miklavčič, *Politični kriminal iz svinčenih let – 4. del. V: Delo*, št. 298, 23. 12. 1993, 11.

³⁹ Miklavčič, *Politični kriminal iz svinčenih let – 2. del. V: Delo*, št. 296, 21. 12. 1993, 6.

čunalo na način, značilen za nedemokratske državne ureditve. Izhajala sta iz različnih idejnih okvirov. Pučnik se je v mlajših letih precej ukvarjal tudi z Marxovim delom, v splošnem pa bi ga lahko šteli za zagovornika liberalnih svoboščin. Miklavčič je izhajal iz krščanskih tradicij in je zato pokritiziral tudi nekatere novosti v družbi, ki jim ne bi mogli pripisati »komunističnega« značaja, so pa naletele na negativne ocene katoliških intelektualcev, češ da razbijajo tradicionalno družino in izničujejo svetost življenja (npr. nasprotovanje legalizaciji splava). Miklavčič je pripadal nekoliko starejši generaciji, ki je v sebi nosila tradicijo predvojnih in vojnih let, Pučnik pa je že sodil v mlajšo generacijo, ki se je svetovnonazorsko oblikovala v povojni socialistični stvarnosti. Skupno pa jima je – kot številnim disidentom – bilo tudi to, da so bila povod za obračun oblasti z njima nedvomno njuna demokratska stališča in pogledi na državo in družbo, ki so se razlikovali od pogledov vladajoče oligarhije. Toda to je hotela oblast poriniti na stranski tir in je ob obračunavanju na prvem mestu navedla težje prestopke, ki si jih je bilo treba skorajda izmisliti, na sodišču pa so dokazi stali na zelo majavih temeljih. Pučnik je bil uradno obsojen predvsem zaradi združevanja zoper ljudstvo in državo, Miklavčič pa zaradi ogrožanja državne celote in neodvisnosti Jugoslavije. Kar koli od tega pa bi bilo na »resnem« sodišču skorajda nemogoče dokazati.

Komunistična oblast je vseskozi spremljala delovanje vseh mogočih nasprotnikov in o tem redno sestavljala poročila, ki jih je dobival na vpogled le najožji krog vodilnih politikov. Leto dni pred Titovo smrtjo je vodstvo Zveze komunistov Slovenije ocenilo varnostne razmere v Sloveniji kot ugodne in stabilne, med opozicijskimi silami pa je naštel večinoma različne skupine intelektualcev. Kot je bilo že poudarjeno, je »opozicijsko« delovanje precej širše od disidentstva, zato navajanje podatka, da je v Sloveniji »poznanih okrog 500 oseb, ki se izraziteje sovražno eksponirajo«,⁴⁰ seveda ne pomeni tudi tolikšnega števila disidentov. Še največ primerov posameznikov, ki bi jih lahko označili kot disidente, bi našli v skupini, ki so jo komunistični politiki označevali kot »anarholiberalistično« in ji priznavali, da je »intelektualno dosti močna, kulturno in strokovno uveljavljena. Tvori jo mlajša inteligenca družboslovne smeri, nekateri filozofi, publicisti, kritiki in drugi javni delavci. Zlasti močnejše so njene pozicije na področju kritike, reproduktivne umetnosti, književnosti in publicistike.« Za ta krog ljudi velja, so menili vodilni slovenski politiki, da »so na svojih področjih med bolj ustvarjalnimi, imajo strokovni ugled in pogosto velik vpliv in možnosti na oblikovanje strokovnega in tudi javnega mnenja prek tiska, revij in drugih sredstev informiranja ter knjig.«⁴¹ Za njihove povezave zunaj Slovenije pa so ugotavljali: »V jugoslovanskem okviru je ta skupina najbližje enako mislečim krogom, ki so se zbirali okrog revije 'Praxis' v Zagrebu, korčulanske poletne šole, beograjske revije 'Filozofija' in odstranjenih beograjskih profesorjev.«⁴² Vsi iz »anarholiberalistične« skupine se zaradi zagovarjanja demokra-

⁴⁰ Božo Repe: *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. : del 1: opozicija in oblast, Ljubljana 2002, str. 11.

⁴¹ Prav tam, str. 14.

⁴² Prav tam, str. 15.

tičnih stališč niso soočili z represivnim aparatom ali medijskim linčem. Vsekakor pa bi to lahko pripisali npr. štirim univerzitetnim profesorjem, ki so bili odstranjeni iz pedagoškega procesa na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, pa Francetu Bučarju, ki je bil zaradi šikaniranja ob službo na Pravni fakulteti. Vendar pa v teh primerih ni prišlo tudi do političnih sodnih procesov, prav tako pa niso bili povsem izločeni iz strokovnih krogov in prisiljeni sprejeti delo, pri katerem jim strokovne sposobnosti ne bi pomenile prav ničesar.

V to so bili prisiljeni številni disidenti v vzhodnoevropskih državah, ki so jim oblasti onemogočale zaposlitev v intelektualnih poklicih, ustreznih njihovim strokovnim sposobnostim. Med njimi je bil npr. tudi Vaclav Havel, ki je zapisal, da je disident, potem ko je prestopil mejo dovoljenega, izoliran od njegovega/njenega poklica.⁴³ V Jugoslaviji pa je bilo več profesorjev odpuščenih iz pedagoškega procesa na univerzi, da ne bi »pokvarili« mladine s svojimi idejami, dobili pa so izobrazbi primerno delo na raziskovalnih inštitutih. Ob upoštevanju Havlove definicije disidenta, ki je še ožja od tiste, navedene na začetku tega prispevka, bi tudi med t. i. »anarholiberalistično skupino« zelo omejili krog tistih, ki bi jih lahko označili za disidente. Razlika med njimi je le v tem, da so v pregledih političnega dogajanja v Jugoslaviji pogosto omenjeni profesorji iz Beograda, sočasna afera na Univerzi v Ljubljani pa je po navadi spregledana. Vsekakor pa je usoda teh profesorjev povsem drugačna in neprimerljiva z usodo članov KOR na Poljskem ali podpisnikov Listine 77 na Češkoslovaškem.

Da problem disidentstva v Jugoslaviji ni bil identičen tovrstni problematiki v drugih vzhodnoevropskih komunističnih državah, je ob pričakovanju Titove smrti menila tudi ameriška obveščevalna služba Cia. Dne 27. marca 1980 je v pogledu na predvečer začetka obdobja po Titu zapisala, da Jugoslavija nima težav s političnim disidentstvom: »Čeprav v državi sicer obstaja manjše število disidentov, je vladi uspelo obvladati težavo, ki jo ti predstavljajo.« Po mnenju analitikov Cie je sistem samoupravljanja omogočal razprave o političnih in gospodarskih zadevah: »Tako v Jugoslaviji ni toliko frustracij zaradi odrekanja možnosti sodelovanja v lokalni politiki kot v drugih delih Vzhodne Evrope. Poleg tega vlada intelektualcem ne preprečuje pridobivanja materiala z Zahoda ali stikov z zahodnimi kolegi — intelektualci prav tako niso omejeni s togimi ideološkimi omejitvami. Režim ima tudi odprto mejno politiko – kar omogoča tisočerm Jugoslovanom, da delajo in potujejo po Zahodu – in tako ne more popolnoma nadzorovati idej in političnih praks, ki so dostopne prebivalstvu.«⁴⁴

Disidenti so imeli enake poglede kot jugoslovanska oblast na politiko Sovjetske zveze. Oboji so nasprotovali pritisku sovjetskih oblasti na disidente, sovjetskemu napadu na Afganistan in poskusom Kremlja, da bi si na mednarodnem prizorišču podredil Jugoslavijo. Seveda pa tudi v Jugoslaviji, so sklenili v poročilu Cie, obstajajo meje svobode, ki jim disidenti nasprotujejo: »Titova osebnost, na primer, je nedotakljiva

⁴³ Falk, *The Dilemmas of Dissidence*, str. 447.

⁴⁴ Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000371959

va, o temeljnih načelih samoupravljanja in neuvrščene zunanje politike Jugoslavije je prepovedano dvomiti, voditelji režima v kritikah v medijih ne smejo biti imenovani.«⁴⁵

V letih po Titovi smrti so intelektualci prestopili tudi te meje. Kritični val je bil najmočnejši v Srbiji in Sloveniji. Toda med republikama je vladala pomembna razlika. V Srbiji so se intelektualci zaradi svojih objavljenih prispevkov še pogosto soočali s sodniki in obsodbami na zaporne kazni. V Sloveniji pa je bilo v osemdesetih letih že drugače. Sodišča so še prepovedovala članke ali posamezne številke nekaterih najbolj kritičnih revij. Toda avtorji teh prispevkov niso bili zaradi svojih stališč več obtoženi protidržavnega delovanja ali podobno konstruiranih obtožb režima in niso bili več obsojeni na zaporne kazni.⁴⁶

Ena pomembnih skupnih točk med disidenti v Jugoslaviji in v Vzhodni Evropi je bila v tem, da so njihove ideje bolj poznali na Zahodu kot pa v njihovih lastnih državah. Za večino državljanov Jugoslavije je bil Đilas žrtev znotrajpartijskih obračunavanj, o Mihajlovu so zaradi nezadostnega poročanja jugoslovanskega tiska več vedeli le bolj poučeni, za praksisovski poskus revizije marksizma pa je hrvaški zgodovinar Marko Zubak ocenil, da je bil to »navaden strel v prazno«.⁴⁷

Prav tako bi lahko zatrdili, da tudi za jugoslovanske disidente velja ocena, ki jo je za sovjetske napisal zgodovinar Univerze v Oxfordu Archie Brown v svojem delu Faktor Gorbačov (The Gorbachev Factor). Do Gorbačovove perestrojke niso imeli disidenti nikakršnega vpliva na oblikovanje širšega javnega mnenja ali celo na politične odločitve vladajočih. Kritike in stališča so imeli omejen doseg in jim je več pozornosti posvečal le del bolj kritične javnosti, tako da »so igrali vlogo pri spreminjanju politične zavesti dela inteligence«.⁴⁸

Pri nekaterih drugih primerjavah pa so opazne velike razlike med jugoslovanskimi in disidenti iz drugih vzhodnoevropskih komunističnih držav. Disidenti v Sovjetski zvezi in njenih zaveznicah so imeli velike težave pri objavljanju svojih del in idej. Pogosta rešitev je bil samizdat, ki v Jugoslaviji ni igral pomembne vloge. V času bolj zaostrenih mednacionalnih odnosov v državi se je pogosto dogajalo, da je avtor, ki svojih idej ni mogel predstaviti v domači republiki, naletel na odprta vrata v kaki drugi jugoslovanski republiki. Medtem ko je bil v državah realnega socializma samizdat pogosto edina možnost natisa dela, so v Jugoslaviji – z izjemami seveda – tudi dela spornih avtorjev izhajala pri državnih založbah in v revijah, ki so prejemale subvencije iz državnega proračuna.

V primerjavi z jugoslovanskimi so vzhodnoevropski disidenti naleteli na večjo podporo na Zahodu. Zahodne velesile so si želele sprememb v sovjetskem bloku, disidenti pa so bili v tem pogledu pomemben dejavnik spodbujanja notranje nesta-

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Aleš Gabrič: Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987. V: Zgodovinski časopis, 2002, št. 1–2, str. 199–221.

⁴⁷ Marko Zubak, Praxis : neuspjeh kritičkog marksizma. V: Disidentstvo u suvremenoj povijesti, Zagreb 2010, str. 357.

⁴⁸ Archie Brown: The Gorbachev Factor. Oxford University Press, 1996, str. 9.

bilnosti v državah. Za razliko od tega so ZDA vodile politiko »keeping Tito afloat« (obdržati Tita na površju), ki so si jo začrtale ob Titovem sporu s Stalinom in jugoslovanskem izstopu iz vzhodnega bloka.⁴⁹ Stabilnost Jugoslavije je bila v očeh Zahoda pomemben dejavnik, ki naj bi k uporabi proti Sovjetski zvezi napeljal tudi druge vzhodnoevropske države. Posledično pa tisti, ki naj bi povzročali notranjo nestabilnost Jugoslavije, niso bili deležni enake podpore kot njihovi somišljeniki iz drugih vzhodnoevropskih komunističnih držav.

Pomembna razlika v primerjavi z drugimi državami je v notranjepolitičnem razvoju Jugoslavije nastala tudi zaradi njene (kon)federativne ureditve. Meje dopustnega se niso spreminjale le skozi časovna obdobja, tako kot v drugih komunističnih državah, temveč so bile tudi v istem času v različnih republikah Jugoslavije zelo različne. Po Titovi smrti je daleč največji korak naprej v liberalizaciji družbe naredila Slovenija, kar so zaznali drugi v državi in poznavalci jugoslovanskih razmer v tujini. Hrvaški zgodovinar Dušan Bilandžić je v leta 1986 izdanem delu *Jugoslavija po Titu (Jugoslavija poslije Tita)* zapisal: »V Ljubljani se je kritična misel razvijala bolj ali manj svobodno in normalno, z visoko stopnjo strpnosti s strani odgovornih političnih dejavnikov. Tam so v polemiki sodelovali tudi partijski funkcionarji, vstevši tudi najvišji in to na zelo strpen način, s položaja partnerja in brez groženj s sankcijami.«⁵⁰ Ameriški politični analitiki pa so že aprila 1982 opozorili na različen odnos v jugoslovanskih republikah do podpore Poljakom in Solidarnosti. Medtem ko so akcije drugod vodile ožje skupine disidentov in so oblasti akcije razbijale, so Slovenijo označili kot »edino pokrajino, ki dovoljuje prosolidarnostno dejavnost«.⁵¹

V času ko je Gorbačov šele najavljal reforme, so se na drugem koncu komunističnega dela Evrope, v Sloveniji, predstavniki intelektualne opozicije in oblasti že soočali na odprtih tribunah. Ko so drugod v komunističnem delu Evrope še odmevale manifestacije in listine, ki so se omejevale na kritiko obstoječega, na antipolitiko, so v Sloveniji intelektualci že prestopili mejo med antipolitiko in politiko in iskali tudi odgovore na vprašanja, kaj naj bo po zrušitvi starega temelj novega. Slovenska opozicija je aprila 1988 v tiskani obliki in na javni tribuni že predstavila koncept nove slovenske ustave – dogodek, ki si ga vsekakor ne moremo predstavljati v drugih delih Jugoslavije ali drugih komunističnih državah. Slovenska posebnost je tudi, da tovrstna dejavnost ni potekala v nikakršnih ilegalnih forumih, temveč v okviru legalnih oblik civilne družbe.

Ob različnostih pa so imele akcije intelektualcev tudi sorodne posledice v postkomunističnem času. V državah, kjer so bila med disidenti močnejša prizadevanja za človekove pravice in demokratizacijo družbe in kjer so intelektualci sodelovali pri rušenju komunističnega režima, je prehod v demokratično ureditev potekal bolj mirno. V Jugoslaviji to velja za Slovenijo, med drugimi državami bi lahko izpo-

⁴⁹ Loraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat : the United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park (Pennsylvania), 1997.

⁵⁰ Dušan Bilandžić: *Jugoslavija poslije Tita: 1980–1985*. Zagreb 1986, str. 200.

⁵¹ *Pro-Solidarity Activities in Slovenia*. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000371994/DOC_0000371994.pdf

stavili Poljsko, Madžarsko in Češkoslovaško. V državah z manjšo vlogo intelektualcev oz. disidentov pri rušenju komunističnega režima ali kjer so nacionalistična gesla prekrila težnje po liberalnih svoboščinah (nekateri bivše republike Sovjetske zveze in Jugoslavije ali pa Romunija), pa so mirno reševanje težav vse bolj nadomeščala agresivna sredstva.

Aleš Gabrič

DISSIDENTS IN SLOVENIA IN COMPARISON TO THE EASTERN EUROPEAN
COMMUNIST STATES

S u m m a r y

After the dispute with the Soviet Union, Yugoslavia became more open towards the West than other Eastern European communist countries. Consequently the question of dissidents in Yugoslavia is not completely identical to similar cases in other communist countries. Nevertheless we can also find intellectuals in Yugoslavia who felt the power of its repression apparatus because of what they said or wrote about the communist regime. The historical research carried out to date has mostly been limited to analysing dissidents in the Eastern Bloc countries (the Soviet Union and countries under its influence). Yugoslavia and especially Slovenia have mostly been overlooked in this sense.

The work gives a detailed presentation of two dissidents from Slovenia: Jože Pučnik and Franc Miklavčič. They came from different ideological contexts. In his younger years, Pučnik (philosopher and sociologist) also explored Marx's work, but generally he can be seen as an advocate of liberal freedoms. Miklavčič (lawyer) originated from Christian traditions and thus also criticised several new features of the society we cannot deem as »communist« in character. What they have in common (like many dissidents) is that the retaliation of the authorities against them was undoubtedly caused by their democratic principles and outlook on the state and society, different from the viewpoints of the ruling oligarchy. However, the authorities wanted to push that aside, and primarily these dissidents were accused of severe offences which almost had to be fabricated, and in the court the evidence was extremely shaky.

One of the important common points between dissidents in Yugoslavia and Eastern Europe was that their ideas were more widely known in the West than in their own countries. For the majority of Yugoslav citizens Milovan Đilas, the Yugoslav dissident most frequently mentioned in the West, was a victim of internal Party conflicts. Mihajlo Mihajlov – another dissident, well-known in the west – was virtually unknown to the average Yugoslav citizens due to the silence of the Yugoslav press, and the Praxis magazine also elicited a limited response in Yugoslavia. While for the dissidents in the Soviet Union and other real socialist states samizdat was often the only possibility to get certain works printed, in Yugoslavia – save, of course, for a few exceptions – the works of disputable authors were also published by state-owned publishing houses and magazines, subsidised from the state budget. The Yugoslav federal or, towards the end, almost (con)federal regime had an impact on the differences within Yugoslavia. The limits of what was deemed as tolerable have not only changed through time, like in the other communist countries, but also differed considerably at the same time in different Yugoslav republics. Namely, after Tito's death Slovenia was the first republic to make take the biggest leap forward in terms of the liberalisation of the society, which was also noted by the others in the state as well as by foreign experts in the Yugoslav situation. When elsewhere in the communist part of Europe manifestations and documents were still restricted to criticising the current regime – to antipolitics – in Slovenia the intellectuals had already crossed the line between anti-politics and politics, searching for answers to the question of what the foundations of the new should be after the old had been torn down. In April 1988 the Slovenian opposition already presented the concept of the new Slovenian constitution in printed form and at a public discussion. This was an event unimaginable in the other parts of Yugoslavia or in other communist countries.

1.01
Prejeto 14. 4. 2011

UDK 355.40(497.1)(=18)"1981"

Jurij Hadalin*

Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij na Kosovu leta 1981

IZVLEČEK

Avtor na podlagi varnostnih analiz različnih jugoslovanskih organov za notranje zadeve prikazuje nezaupanje jugoslovanskega varnostnega sistema do albanske manjšine v Jugoslaviji, pri čemer se posebej osredotoči na dogodke po uvedbi izrednega stanja v Socialistični avtonomni pokrajini Kosovo leta 1981.

Ključne besede: Jugoslavija, Kosovo, albanska manjšina, obveščevalno-varnostni sistem, Služba državne varnosti

THE ATTITUDE OF SECURITY INTELLIGENCE SERVICES TOWARDS THE ALBANIAN MINORITY IN YUGOSLAVIA AFTER THE 1981 PROTESTS IN KOSOVO

ABSTRACT

On the basis of security analyses carried out by various Yugoslav internal affairs bodies, the author depicts the mistrust that the Yugoslav security system felt towards the Albanian minority in Yugoslavia, focusing especially on the events taking place after introducing the state of emergency in the Socialist Autonomous Province of Kosovo in 1981.

Key words: Yugoslavia, Kosovo, Albanian minority, intelligence and security system, State Security Service

* **Dr., asistent z doktoratom Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.hadalin@inz.si**

Delovanje varnostno-obveščevalnega sistema v drugi jugoslovanski državi je imelo v različnih delih države drugačen značaj. Verjetno najbolj izrazitemu primeru njegovega delovanja lahko sledimo na podlagi odnosa in nadzora nad največjo jugoslovansko manjšino, albanskim prebivalstvom, ki je na območju Kosova in Metohije predstavljalo večino prebivalstva, na območju Republike Makedonije precejšen del, strnjeno pa je živelo tudi v Črni gori, predvsem ob albanski meji.

Sumljiva manjšina

Nezaupanje velikega dela jugoslovanskega prebivalstva do albanske manjšine je izhajalo iz nacionalističnih teženj tako albanskega kot srbskega prebivalstva, ki sta v določenih obdobjih prešla v odkrito konfrontacijo. Tako je bilo tudi med drugo svetovno vojno, ko je velik del albanskega prebivalstva po vključitvi okupiranega ozemlja v okvir albanske države, ki je bila popolnoma odvisna od sil osi, to sprejel pasivno, proti koncu vojne pa se je veliko Albancev celo vključilo v protipartizanski boj. Po jugoslovanski osvoboditvi Kosova in Metohije konec leta 1944 je prišlo do velikega upora albanskega prebivalstva, zaradi česar je bila februarja 1945 uvedena vojaška uprava, ki je trajala vse do poletja tega leta. Vojaška uprava je predstavljala veliko breme, saj je bilo v pokrajini kar 39.000 vojakov, ki so se spopadali s približno 10.000 organiziranimi uporniki. Glavnino upornikov so razbili spomladi 1945, vendar pa je del upornikov še vedno deloval gverilsko. Zadnje so tako razgnali v začetku petdesetih let.¹

Resolucija Informbiroja je bila za Jugoslavijo dodaten šok, velik udarec pa je bila tudi za albansko manjšino, saj je postala sumljiva, ker je matična Albanija resolucijo prva podprla. Poleg tega je meja med državama postala prizorišče pogostih incidentov. Državljeni albanskega porekla so bili seveda zaradi novega položaja zmedeni. Novo stanje je tudi preobrazilo značaj režima, ki že do tedaj ni bil najbolj prožen, po resoluciji Informbiroja pa se je stanje še bolj zaostrilo. Komunistična oblast je postala bolj toga, več moči je prešlo v roke varnostnih sil, poleg tega pa so pospešeno začeli s procesom kolektivizacije v kmetijstvu, kar kmečkemu prebivalstvu ni ustrezalo.

Po prekinitvi meddržavnih odnosov z Albanijo je jugoslovansko vodstvo odredilo izvajanje preventivne politike do albanske manjšine. Vsekakor pa ta politični preobrat ni pomenil le veliko večjega vpliva srbskega centralizma in prikrite nacionalne nestrpnosti, temveč tudi prevlado nove usmeritve politike. Kljub temu da so na položajih ostali mnogi albanski komunisti, je ponovno prišlo do izliva nezaupanja do albanske manjšine, ki je v celoti postala nezanesljiv dejavnik v regiji. Stare srbske nacionalistične ideje so se tako izvajale pod krinko novega režima.

¹ Bojan B. Dimitrijević: Šiptarski oružani izazov komunističkim vlastima u Jugoslaviji 1945–1950. V: Istorija XX. veka, 2002, št. 2, str. 49–60.

V petdesetih letih se je položaj albanske manjšine v Jugoslaviji naglo poslabšal, saj so nanj vplivali predvsem zunanji dejavniki. Albanija je v protijugoslovanski kampanji vodila in je ni opustila, niti ko so druge t. i. ljudske demokracije priznale svojo zmoto. Kosovski komunisti so se v informbirojevskem sporu sicer postavili na jugoslovansko stran, vendar pa to še ni pomenilo, da so si pridobili popolno zaupanje. Število odkritih »informbirojevcev« med albanskimi komunisti je sicer bilo relativno nizko.² Leta 1948 je KPJ imela v svojih vrstah skromno število albanskih članov, ki so bili med svojimi sonarodnjaki precej nepriljubljeni. Po mnenju Iva Banca so jih na Kosovu imeli za predstavnike tuje oblasti, tako da so se v takih okoliščinah laže izrekli proti resoluciji Informbiroja. Predvsem je bilo vroče na državni meji z Albanijo, incidenti in močna vojaška navzočnost na meji pa so se vlekli še skozi šestdeseta leta 20. stoletja. Albanska vlada je poleg tega sprejela veliko ilegalnih prebežnikov iz Jugoslavije, čeprav tudi tok v obratni smeri ni bil ravno zanemarljiv.³ Emigrante iz Jugoslavije je albanski režim vračal na območja, ki so bila poseljena z Albanci, da bi pripravili teren za oboroženo vstajo. Ugotovljeno je bilo, da imata albanska vojska in tajna služba v bližini meje 9 centrov, kjer urijo agente in diverzante. V obdobju med 1948 in 1956 je bilo na jugoslovanskem ozemlju ujetih 675 diverzantov in agentov, od tega je bilo 548 oboroženih.⁴

Leta 1956 je prišlo do kasneje razveljavljenega Prizrenskega procesa. Na njem so sodili skupini desetih Albancev, ki naj bi bili povezani z albansko obveščevalno službo; večina obtoženih iz skupine je po resoluciji Informbiroja pobegnila iz države in se je nato vrnila, nekateri pa so imeli tudi funkcije v državni upravi. Med preiskavo in procesom pa so na dan prišle povezave s petimi visokimi kosovskimi politikami albanskega porekla, ki naj bi bili povezani z albansko obveščevalno službo.⁵ To gradivo so izločili iz sodnih spisov in samega sojenja, obtožence pa obsodili na daljše zaporne kazni.⁶ Po brionskem plenumu 1966 so to sojenje razglasili za »manipulacijo in inscenacijo«,⁷ še kasneje pa je samo sojenje in njegovo hitro izničenje

² Ivo Banac: *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb 1990, str. 148–150.

³ V prvi polovici leta 1953 je bilo zabeleženih 109 civilistov in 3 vojaške osebe, ki so prebegnili v Jugoslavijo.

⁴ Radovan Radonjić: *Jugoslovensko-albanski odnosi u periodu sukoba KPJ sa Kominformom (1948–1956)*. V: *Marksistička misao*, 1985, št. 6, str. 168.

⁵ Predvsem družinske vezi. Proces ni bil javen, vendar se je v povezavi z njim omenjalo najvišje kosovske politike na čelu z Mehmetom in Fadilom Hoxho, Xevxet Hamzo, Maslum Nimanijem, Avdi Bakallijem in Ymerom Pulo.

⁶ O Prizrenskem procesu ni bilo veliko govora do druge polovice osemdesetih let 20. stoletja oziroma do vzpona Slobodana Miloševića. Takrat je Fadil Hoxha postal ena prvih njegovih političnih žrtev, saj je v napetem stanju, ki je vladalo na Kosovu po izbruhu upora 1981, v očeh srbske javnosti predstavljal poosebljenje kosovskega iredentizma. Na Kosovu je po drugi strani med militantnejšimi predstavniki albanske manjšine poosebljal jugoslovanski režim. Konec osemdesetih let je bil izključen iz ZKJ. *Borba*, 21. 10. 1987, Fadilju Hodži nema mjesta u SKJ; Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Centralni komite ZKS (AS 1589), šk. 1343, 55. seja P. CK ZKJ, Stavovi i zaključci CKSKJ o odgovornosti Fadilja Hodže, oktober 1987.

⁷ Po mnenju pokrajinske skupščine Kosova in Metohije je proces predstavljal eno izmed glavnih zlorab državne varnosti v pokrajini. Devet oseb je bilo obsojenih na 2 do 12 let zaporne kazni, UDV

služilo srbskim politikom za obtožbe o nelojalnosti albanskih komunistov. Takšnih procesov je bilo na Kosovu in Metohiji sicer še veliko več, večinoma so to bila sojenja emigrantom, ki so bili povezani s albansko politično policijo Sigurimijem.⁸ Pogostost takšnih sojenj se je povečevala s stopnjevanjem napetosti med državama konec petdesetih in v začetku šestdesetih let.⁹ Po letu 1966 pa so taki procesi zamrli, ker so Službo državne varnosti imeli pod močnejšim nadzorom in so iz nje umaknili večino kadrov, ki so do tedaj nadzorovali ta segment na Kosovu.¹⁰

Pozimi 1955–1956 so izvedli akcijo iskanja skritega orožja med pripadniki albanske manjšine. Enote milice in Uprave državne varnosti naj bi zlorabljale pravico, da lahko država zaseže neprijavljeno orožje, saj so ga iskali na precej grob način.¹¹ Zapirali so po cele rajone in orožje iskali po vseh hišah, kjer so živeli prebivalci albanske narodnosti. Vodstvo te akcije je zatrjevalo, da je Kosovo najbolj nevarna regija v federaciji, ki se pripravlja na upor. Poročilo o ukrepih službe državne varnosti iz leta 1966 pravi, da so v akcijah po vaseh, posebej v tistih občinah, kjer je bilo prebivalstvo predvsem ali popolnoma albansko, skorajda ni bilo gospodinjstva, v katerem eden od odraslih moških ni bil pretepen.

Četrty plenum CK ZKS 1. julija 1966 ali Brionski plenum je pomenil prelomnico v jugoslovanski in kosovski politiki, ki je blagodejno vplivala na razvoj albanske manjšine vse do nacionalnih zaostrovanj na začetku osemdesetih let. Na tem plenumu so obsodili nekatere »deformacije« v delu službe državne varnosti, pomenila pa je tudi obračun s politiko trde roke Aleksandra Rankovića. Brionskemu plenumu je septembra sledil VI. plenum CK ZK Srbije. V razpravi o zlorabah službe državne varnosti je Dušan Petrović - Šane dejal, da so ljudje iz SDV s svojimi postopki uničili, kar je bilo doseženo v dvajsetih letih razvoja, predvsem bratstvo in enotnost s Šiptarji.¹² Na plenumu je kot predstavnik Kosova nastopil

pa je poskušala ustvariti dokaze proti visokim albanskim politikom, kar pa ji ni uspelo. V: Borba, 11. 2. 1968, Prizrenski proces bio je insceniran i lažan.

⁸ Albanska obveščevalna služba. Uradno ime zanjo je bilo Seksioni sigurimit shtetit; Sigurimi je popularna okrajšava.

⁹ Borba, 9. 2. 1959, Danas u Prizrenu počinje suđenje albanskom državljaninu optuženim za špijunažu; Borba, 14. 1. 1961, Subverzije i demanti.

¹⁰ Miloš Mišović: Ko je tražio republiku. Beograd 1987, str. 108–109.

¹¹ »Sredi petdesetih let so organi notranjih zadev začeli z eno največjih akcij na območju SAP Kosova, za katero so se odločili zaradi preverjenih ugotovitev, da prebivalstvo Kosova poseduje ogromno količino orožja. Med izvajanjem akcije odvzema orožja je v določeni meri prišlo do zlorabe pooblastil organov za notranje zadeve, kar je svojo politično kvalifikacijo dobilo na IV. plenumu CK ZKJ. Po takratnih ocenah sodelujočih v akciji je bilo zaplenjeno okrog 50% obstoječega orožja. Med ugotavljanjem njegovega porekla se je potrdilo, da največji delež orožja izvira iz razoroževanja bivše jugoslovanske vojske, ki se je znašla na Kosovu po kapitulaciji Jugoslavije 1941. Nekaj ga izvira iz razorožitve italijanskih enot po kapitulaciji Italije 1943. Velik delež orožja je bil pretihotapljen iz Albanije v času Informbiroja. Po nepopolnih podatkih je bilo med letoma 1956 in 1957 najdenih in odvzetih od zasebnikov 11.522 pušk, 10.004 pištole, 100 bomb, 434 schmeisserjev, 260 puškomitraljezov, 9 minometalcev, 12 granat za minometalec, 4 topovi in nepotrjeno število granat, 500.000 nabojev in večja količina eksploziva.« V: Ljiljana Bulatović: Prizrenski proces. Novi Sad 1988, str. 147–148.

¹² Mišović, n. d., str. 68.

Veli Deva, sekretar PK ZK za Kosovo in Metohijo: »Vse naše ocene govorijo o tem, da je v najvišjem vodstvu UDV, od zveznega do občinskih, leta bilo gojeno globoko nezaupanje do narodnostnih manjšin v naši državi, ko pa govorimo o naši pokrajini, predvsem do Šiptarjev.« Navedel je tudi učbenik UDV, ki pravi: »Pri njih je močan nacionalni moment, zato so pogosto pripravljene delati za obveščevalno službo matične države.«¹³

Poročila o zlorabah, ki jih je izvajala UDV, so se začinjala vrstiti. Organi notranjih zadev naj bi na Kosovu imeli 120.000 dosjejev, od tega jih je bilo 50.000 pod pristojnostjo UDV. Poizvedovanja UDV so bila povezana s političnimi dejavnostmi, posebej pa naj bi se zanimali in zbirali informacije o najvišjih političnih predstavnikih albanskega porekla.¹⁴ Beograjska Politika je pisala, da v Prizrenu obtožujejo organe UDV osmih umorov, v Đakovici devetnajstih in v Vučitrnu šestih. Neprimerno večje naj bi bilo število državljanov, ki so bili pretepeni, mučeni ali brez razloga zaprti. Omenjala pa je tudi, da nekateri občinski komiteji ne kažejo dovolj poguma pri odkrivanju deformacij UDV. Razlog za to naj bi bilo solidarnostno z njenimi postopki.

Čistka v UDV je zajela veliko kadrov in pozneje so določeni srbski avtorji trdili, da je zaradi odstranitve teh ljudi prišlo do zmanjšanja nadzora nad albanskimi nacionalisti in do krize v pokrajini. Vendar pa so v resnici veliko uslužbencev le premestili, nekatere predčasno upokojili, zaprtih jih je bilo zelo malo. Josip Broz - Tito je sicer kmalu po plenumu izdal odredbo, s katero je preprečil obsodbe in procese proti Aleksandru Rankoviću in njegovim sodelavcem. Na sedmem plenumu PK ZK Kosova in Metohije, ki je bil naslednji korak v razkrivanju zlorab, se tako niso več toliko ukvarjali s samimi uslužbenci UDV kot s tistimi, ki so bili zaradi njih invalidni ali kako drugače socialno ogroženi. Poleg tega so se v medijih pojavljale zgodbe o naropnem bogastvu, ki ga je SDV pobrala pri iskanju skritega orožja, z njim pa so si lokalne izpostave UDV ustvarjale črni fond. Istega leta je bila preimenovana Služba državne varnosti federalizirana, izgubila pa je tudi večino svojih tedanjih represivnih pristojnosti in se usmerila na zbiranje informacij in organizacijo obveščevalne mreže.

Revolucionarno leto 1968 ni obšlo mirno niti Kosova, kjer so se kljub novim smernicam politike do Albancev 27. novembra 1968 začele demonstracije, ki so imele izrazito nacionalističen podton. Najprej so izbruhnile v Prištini, zvečer istega dne pa so se razširile še na Uroševac, Gnjilane in Podujevo. Mnenje o teh demonstracijah je bilo že v tedanjem času deljeno, zahteve demonstrantov pa so veljale za nacionalistične, če ne kar separatistične in sovražne družbeni ureditvi.¹⁵ Demonstranti se niso tako kot na Zahodu ali v Ljubljani in Beogradu ukvarjali s socialnimi in družbenimi spremembami, temveč so zahtevali večjo uveljavitev albanske manjšine v Jugoslaviji. Preobrat 1966–1968 je jim je pokazal, da se da

¹³ Srbija i Albanci 3, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1989, št. 128, str. 77.

¹⁴ Jens Reuter: Die Albaner in Jugoslawien. München 1982, str. 45.

¹⁵ Borba, 1. 12. 1968, Protiv šovinizma-prije svega vlastitog; Borba, 2. 12. 1968, Energično protiv neprijateljskih djelatnosti.

spremeniti družbo, ki je bila do tedaj na zunaj srbska, ter so tako zahtevali večjo enakopravnost, predvsem na področju jezika. Če je bil do tedaj osnovni jezik srbski in so se ga morali naučiti, naj bi se odtlej vsi prebivalci Kosova naučili albanščine. Demonstranti so tudi prvič izrazili zahteve po lastni republiki, albanski univerzi, proti zatiranju albanske manjšine, domnevemu gospodarskemu izkoriščanju in izpustitvi nekaterih političnih zapornikov, predvsem Adema Demaqija. Zahtevali so tudi kosovsko ustavo, nacionalistični naboj je na primer imelo geslo »Smo Albanci in ne Jugoslovani«. ¹⁶ Demonstracije pa so bile kratkega daha. Kosovsko vodstvo, ki so ga v tem času sestavljali predvsem albanski komunisti, je še isti večer napotilo na ulice milico in enote JLA, ki so demonstracije umirile; prekinitev demonstracij seveda ni minila nenasilno. Za 28. november so bile napovedane nove demonstracije oziroma nadaljevanje tistih izpred dneva, vendar jih je preprečila navzočnost vojaških in policijskih enot. V kosovskem pokrajinskem vodstvu je seveda prihajalo do dileme, ali naj se z demonstranti pogajajo ali ne. Hitro zatrtje teh demonstracij je pomagalo utišati opozicijo, pa tudi albanski partijski voditelji so se rešili obtožb, da podpirajo kontrarevolucijo.

Služba državne varnosti je demonstracije ocenjevala popolnoma drugače, saj je varnostno poročilo omenjalo večje število manjših demonstracij, ki so potekale po Kosovu in v Makedoniji že oktobra 1968. Bali so se ponovnega izbruha nezadovoljstva ali celo vrste nasilnih dejanj, ki so se nakazovala iz nekaterih njihovih informacij o delovanju organiziranega albanskega iredentizma. ¹⁷ Pritoževali so se nad pomanjkanjem kadra, ki je sledilo brionskemu plenumu, in dokazovali, da je Albanija ne samo politični podpornik albanske iredente, temveč da tudi še vedno aktivno posega v jugoslovanske notranje zadeve, saj je SDV septembra 1968 odkrila 7 oboroženih albanskih diverzantov, med emigranti povratniki iz Albanije pa jih je bila večina povezana z albansko obveščevalno službo z različnimi nalogami. ¹⁸

Odnos Albancev s Kosova do matične Albanije v tistem času je bil dvoumen, saj je med večino vladala zavest o trdem diktatorskem režimu onstran meje, vendar pa je bila kritika režima v sosednji državi vseeno redkejši pojav, predvsem zasebno, saj so o Albaniji razmišljali predvsem kot o svoji domovini. Konec šestdesetih let je tudi med mladimi začela vzhajati nekakšna nacionalna romantika, ki se je nato povezovala z željo po samostojnosti Kosova kot sedmi jugoslovanski republiki. O tem je bil govor tudi med vodilnimi komunisti. Močna propaganda, ki je prihajala iz Albanije, je manjši del prebivalstva navdušila nad propagiranjem marksistično-leni-

¹⁶ Predrag Marković: Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine, jedan dokument. V: Istorija XX. veka, 1999, št. 1–2, str. 169–180.

¹⁷ »Sovražni elementi, ki so se v tem času izkazali za iredentiste, so pripravljani na vsako dejavnost in se spretno prilagajajo danim pogojem, tako da ni izključena njihova preusmeritev na ekstremnejše oblike delovanja kot na primer terorizem, sabotaže in diverzije, o čemur že dalj časa v najožjnih krogih obstajajo določena razmišljanja in dogovarjanja. Ne smemo pozabiti na dejstvo, da se na območjih, kjer je prišlo do demonstracij, nahaja večja količina strelnega orožja v zasebni lasti, da je bila v času zadnjih dogodkov izražena želja po nabavi novih količin, kakor tudi da se del orožja, ki se tihotapi iz tujine, pošilja prav na ta območja.« Marković, n. d., str. 175.

¹⁸ Prav tam, str. 176–177.

nistične doktrine režima Enverja Hoxhe, vendar pa to ni preraščalo v militantno navdušenost.¹⁹

Nova jugoslovanska ustava iz leta 1974 je Kosovu dodelila dodatne pravice, na podlagi katerih se je začel samostojnejši razvoj pokrajine, ki se je sicer spopadala z velikimi gospodarskimi in razvojnimi vprašanji, vendar pa je po mnenju kosovskega vodstva več kot zadovoljila želje in potrebe albanskega prebivalstva. Že z amandmaji k ustavi iz leta 1963, sprejetimi leta 1968, je pokrajina postala konstitutivni del SFRJ. Kljub temu da je Kosovo ostalo v okviru SR Srbije, je bila ta popolnoma federalizirana in ni imela več pregleda in moči, da bi se vmešavala v kosovsko politiko. Samostojna avtonomna pokrajina (SAP) Kosovo je tako postala enakopravna članica federacije in vsa federalna telesa so bila tako sestavljena iz vsaj 8 članov, po enega za vsako republiko in obe avtonomni pokrajini (poleg Kosova še SAP Vojvodina). Avtonomni pokrajini sta imeli tudi pravico veta na zvezne odločitve, tako da sta imeli moč, uveljaviti veto na odločitve matične Srbije. Od leta 1974 je Kosovo imelo tudi vse institucije, kot so jih imele republike, vključno z lastnimi organi za notranje zadeve. Tedanji vodja pokrajinskega odbora zveze komunistov Mahmut Bakalli je to jedrnatno povzel: »Z ustavo iz 74-ega leta je bilo načeloma urejeno, da je Kosovo del Srbije, vendar je pravzaprav bilo samostojno. Bilo je konstitutivni del federacije.«²⁰ In v tem uspravajočem trenutku je na Kosovu prišlo do eksplozije, ki ga je spremenila v nevtralgično točko celotne jugoslovanske federacije v osemdesetih letih.

Osemdeseta leta – v znamenju kosovske krize

Študentske demonstracije so se začele 11. marca 1981 v Prištini in so se kasneje nadaljevale z velikimi neredi v Prištini in po drugih mestih na Kosovu. V neredih je bilo ranjenih 75 demonstrantov, 55 jih je bilo poškodovanih, med njimi pa je bilo tudi 8 mrtvih. Neredi so terjali davek tudi na strani državnih organov, teže ranjeni so bili štirje miličniki, poškodovanih jih je bilo 127, en pripadnik milice pa je umrl.²¹ Povod za demonstracije je bila kakovost hrane v menzi v študentskem naselju, vendar pa so demonstracije hitro prerasle izražanje nezadovoljstva zaradi socialnih težav in dobile nacionalistični prizvok. Zvečer so se razplamtele in so bile zadušene šele zjutraj, ko je milica posredovala s solzivcem. Po prvem valu aretacij se je val demonstracij 1. aprila še bolj razplamtel, demonstranti pa so zahtevali izpustitev svojih aretiranih kolegov. Kosovsko vodstvo se je na demonstracije zelo počasi odzvalo, kljub temu da je Zvezni svet za zaščito ustavne ureditve²² že takoj

¹⁹ Več o občutkih albanskih razumnikov in njihovem odnosu do nacionalnega gibanja in matične domovine v Momčilo Petrović: *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: Republiku ... ako može.* Beograd 1996.

²⁰ Prav tam, str. 12.

²¹ Branko Horvat: *Kosovsko pitanje.* Zagreb 1988, str. 139.

²² To telo je formalno bilo tudi nadzorni organ nad jugoslovanskim obveščevalno varnostnim sistemom. V: *Hrvati i drugi neprijatelji SFR Jugoslavije.* Split 2000, str. 682.

po izbruhu nemirov ocenil, da so to: »Protirevolucionarna dejanja s pozicij albanskega nacionalizma in iredentizma, ki so si za cilj zadala izzvati notranjo nestabilnost naše države, ogroziti njeno integriteto in ozemeljsko celovitost, razbitje bratstva in enotnosti njenih narodov in narodnosti in politični sistem socialističnega samoupravljanja. Takšno oceno sta potrdila tudi Predsedstvo SFRJ in Predsedstvo CK ZKJ.«²³ Že 12. marca so tako na seji sveta ugotovili, da je bil študentski standard samo povod za demonstracije, vendar pa so v sporočilu za javnost to ocenili kot najpomembnejši vidik demonstracij, zase pa so obdržali »zastrašujoče dejstvo, evidentno že takrat, da niti po liniji družbenopolitičnih organizacij, predvsem ZKJ in niti po liniji organov za notranje zadeve ni bilo nikakršnih konkretnih predhodnih obvestil o tem, da se pripravljajo demonstracije.«²⁴ Kosovsko vodstvo naj bi ob tem ostalo popolnoma pasivno in ni uporabilo nikakršnih ukrepov, ki bi pomagali odkriti in preprečiti drugi val demonstracij.

Demonstracij nikoli niso uspeli trdno povezati z delovanjem albanskega režima in obveščevalne službe, vendar pa je v časopisu *The Times* nekdanji visoki uradnik iz tega časa potrdil, da je ideja o sprožitvi študentskih demonstracij na Kosovu prišla iz skupine več albanskih univerzitetnih profesorjev. Albanska obveščevalna služba naj bi pomagala pri organizaciji demonstracij prek kosovskih emigrantov iz Švice, vendar teh trditev nikoli niso trdno dokazali. Dejstvo pa je, da so voditelji študentskih demonstracij iz leta 1981 odigrali pomembno vlogo pri kasnejšem prehodu odpora kosovskih Albancev k militantni Osvobodilni vojski Kosova v poznih devetdesetih letih, ko je relativno miren odpor albanske populacije prešel v oboženo odpor proti srbskemu režimu.²⁵ Dan po drugem valu demonstracij je bilo v pokrajini uveljavljeno izredno stanje, na ulicah so bili tanki. Srbsko vodstvo je zaradi nevmešavanja v notranjepolitične razmere v pokrajini poklicalo na pomoč zvezno policijo in JLA, da bi se tako izognilo konfliktu. Demonstracijam so sledili sodni procesi, na katerih je bilo obsojenih na dolgotrajne zaporne kazni 1400 oseb, 3000 jih je dobilo kazni do treh mesecev zopora, več kot 6000 pa so izrekli disciplinske ukrepe.

Posledice demonstracij so se seveda začele poznati tudi na univerzi, kjer je nekaj profesorjev ponudilo odstop. Odstopil je tudi rektor univerze Gazmend Zajmi.²⁶ Začel se je proces diferenciacije, ki je potekal vsa osemdeseta leta.²⁷ Azem Vllasi, ki

²³ ARS, AS 1589, šk. 1245, 88. seja P. CK ZKJ, Ocene i stavovi o kontrarevolucionarnim dogadjajima u Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Kosovo, 23. 4. 1981.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Paulin B. Kola: *The search for greater Albania*. London, 2003, str. 159.

²⁶ Kljub temu pa v poročilu zveznega sekretariata za notranje zadeve iz leta 1986 še vedno govorijo o vključenosti določenega števila sovražno razpoloženih oseb v proces izobraževanja na univerzi. V: ARS, AS 1589, šk. 1276, 153. seja P. CK ZKJ, Karakteristike, vidovi i obim neprijateljske delatnosti sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, albanske emigracije i obaveštajne službe i mere SDB, 21. 2. 1986 (dalje Karakteristike, 1986).

²⁷ »Diferenciacija v zvezi komunistov, ki se je začela na Kosovu, se ne sme omejiti samo na prvo akcijo – odstranjevanje iz članstva tistih, ki so bili vpleteni v dogodke in sovražno dejavnost. Obstajajo tudi člani ZK, ki niso sodelovali, vendar pa so nacionalistično obremenjeni. Potreben je dolgotrajnejši program

je vodil skupino za izvedbo diferenciacije, je izjavil: »Izvor nacionalistične indoktrinacije je bil prav na univerzi. Partijske organizacije na univerzi kljub ukrepom, ki so jih uvedli organi notranjih zadev proti nekaterim ljudem, niso menile, da je potrebno, da jih vsaj politično obsodijo.« Lazar Koliševski, član predsedstva SFRJ, je na seji predsedstva 28. aprila 1981 dejal, da je Kosovo »z ustvarjanjem mamutske univerze v Prištini samo po sebi ustvarilo velik problem, ki je z dolgoročnega gledišča potencialno žarišče nacionalizma.«²⁸ V odprtih pismih iz tistega časa so profesorji diferenciacijo imenovali sekanje glav. Vodstvo je objavilo, da bodo iz pedagoškega procesa odstranili vse profesorje, ki naj bi bili odgovorni za indoktrinacijo mladih.

Takoj po uveljavitvi izrednih razmer je Zvezni svet za zaščito ustavne ureditve sprejel vrsto sklepov, na podlagi katerih naj bi bistveno okrepili organe javne varnosti, poseben poudarek pa so namenili okrepitvi SDV, ki bi morala na vseh federalnih nivojih aktivno iskati organizatorje protestov, tako doma kot tudi v tujini, saj naj bi jih večina bila v ilegali. Kosovsko SDV bi bilo treba po njihovem mnenju bistveno okrepiti s pomočjo iz drugih zveznih enot, resno pa bi morali obravnavati tudi vse prijave. V času, ko so v pokrajine še vedno trajale izredne razmere, je bilo v okviru organov za notranje zadeve na Kosovu aktivnih 3800 pripadnikov Službe javne varnosti (predvidenih jih je bilo 4130), rezervni sestav milice je štel 4755 pripadnikov, SDV pa je imela 290 zaposlenih (predvideni obseg zaposlenih je bil 395).

Izbruh demonstracij je prekinil dotedanji kulturni razvoj albanske manjšine v Jugoslaviji, diferenciacija pa je pometla s smetano albanske inteligence, ki je bila obtožena širjenja iredentističnih idej. Albanske institucije so bile v tem obdobju pod večjim nadzorom, pa tudi plodno sodelovanje z uradno Tirano se je moralo končati.²⁹ Verjetno je iz Albanije resnično prihajala propaganda, ki je bila sovražna jugoslovanskemu režimu, vendar pa je tudi sodelovanje na vseh znanstvenih področjih do tega časa pomagalo pri razvoju albanske manjšine. Albanski režim je bil sicer v tem času navzven zelo trden in tudi po smrti Enverja Hoxhe leta 1985 se uradna politična linija ni bistveno spremenila. Eno pa so bile besede, drugo pa dejansko stanje. Večje število političnih beguncev s Kosova, predvsem mlajših, ki so zbežali po končanih demonstracijah zaradi političnega pritiska, v Albaniji ni našlo socialističnega raja na zemlji, ki so jim ga obljubljali. Kljub navzven trdni politiki

diferenciacije in boja proti nacionalizmu, ne le v zvezi komunistov, temveč tudi širše.« V: ARS, AS 1589, šk. 1230, 20. seja P. CK ZKJ, Aktivnost neprijateljskih i kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu, 1. 5. 1981.

²⁸ Kola, n. d., str. 338.

²⁹ »Ukrepi, ki so bili privzeti v SAP Kosovo in širše v državi, so pripomogli k omejitvi in onemogočenju številčneje prisotnosti oseb iz varnostno zanimivih kategorij iz LSR Albanije in tujine na območju pokrajine, ki jih je albanska obveščevalna služba sicer uporabljala za obveščevalno, subverzivno-propagandno in indoktrinirajočo dejavnost. Obojestransko je zmanjšano število obiskov in uvedena učinkovitejša kontrola.« ARS, AS 1589, šk. 1254, 23. seja P. CK ZKJ, Ocena bezbednosne situacije u SAP Kosovo i predlog mera, 9. december 1982 (dalje Ocena, 1982).

pa se je v primeru beguncev s Kosova albansko vodstvo obnašalo dvolično, saj je politične begunce vračalo nazaj v Jugoslavijo, sprejeli so jih le manjši del, pa še v tem primeru so se kasneje večinoma želeli vrniti.

Mednacionalni konflikti na območjih, ki so bila poseljena z albanskim prebivalstvom, so se začeli množiti. Slabo ekonomsko stanje na Kosovu in tudi v celotni Jugoslaviji ni pozitivno vplivalo na razpoloženje albanskega prebivalstva. Poleg albanske manjšine na Kosovu so se začeli oglašati tudi makedonski Albanci, ki so sestavljali slabih dvajset odstotkov prebivalstva. S kosovskimi Albanci so bili povezani predvsem prek šolstva, saj so bile edina univerza in vse albanske višje šole v Prištini, tako da so večinoma tudi makedonski Albanci svoj študij nadaljevali na Kosovu.

Demonstracije na Kosovu in politična kriza, ki jim je sledila, so bile povod za razmišljanja srbskih politikov o statusu avtonomnih pokrajin, ki so po njihovem mnenju imele preveliko samostojnost pri odločanju. Na XVIII. seji CK ZK Srbije decembra 1981 je tako na dnevni red prišlo vprašanje odnosov med Srbijo in njenima avtonomnima pokrajinama. Nekatera znamenja so kazala, da si bo srbsko vodstvo prizadevalo spremeniti nekatere določbe ustave iz leta 1974, ki so pokrajinama zagotovile relativno politično neodvisnost.

Varnostnopolitične ocene v letih po nasilnih demonstracijah

Glede na razpoložljivo dokumentacijo Zveznega sekretariata za notranje zadeve in zveznega Sveta za zaščito ustavne ureditve, ki se nahaja med prilogami zapisnikov sej predsedstva CK ZKJ, sta bila odjek demonstracij in poslabšanje varnostnih razmer v pokrajini alarmantna: »Z aktivnostjo organiziranih socialističnih sil na čelu z ZK in z ukrepi organov za notranje zadeve so doseženi opazni rezultati v zatiranju protirevolucionarne dejavnosti in stabilizaciji politično-varnostnega položaja v SAP Kosovo. Četudi pa je kot rezultat uporabljenih ukrepov varnostna situacija v SAP Kosovo izboljšana, albanski nacionalisti in iredentisti še naprej organizirano delujejo, kar kaže na širino in globino nacionalistične indoktrinacije. Poleg tega se iz LSR Albanije še vedno izvaja intenzivna antijugoslovanska dejavnost, ki je usmerjena na vzpodbujanje iredente doma in v tujini. Na politično-varnostni položaj na SAP Kosovo bolj kot v drugih delih države neugodno vplivajo tudi gospodarske težave, posebej dejstvo, da večina gospodarskih organizacij deluje z izgubo in pod načrtovanim nivojem. Sovražnik zato poskuša vse okoliščine izkoristiti za svoje cilje.« V letu in pol po demonstracijah je bilo odkritih 61 ilegalnih političnih skupin z evidentiranimi 832 člani, ki so večinoma nastale šele po izbruhu nemirov, zaradi sovražne dejavnosti pa je bilo v tem obdobju v postopku 598 oseb (od tega 528 obsojenih), prekrškovno pa kaznovanih 1449 oseb.³⁰ V letu

³⁰ Poleg tega je bilo v 4 letih po izbruhu demonstracij med pripadniki JLA dodatno evidentiranih še 206 ilegalnih skupin s 1367 člani. ARS, AS 1589, šk. 1276, 153. seja P. CK ZKJ, Karakteristike, 1986.

po demonstracijah do večjih manifestacij tudi po zaslugi strogega nadzora ni več prišlo, registriranih pa je bilo 10 skupinskih izpadov, 15 pa jih je bilo preprečenih. Poleg tega je bilo v pokrajini odkritih 725 piscev parol in pamfletov, več kot polovica jih je bila še mladoletnih.

Težišče dela SDV je bilo v poskusu odkrivanja idejnih vodij in glavnih organizatorjev ilegalnega dogajanja, v omenjenem obdobju je bila odkrita dejavnost kar štirih ilegalnih iredentističnih skupin ultralevičarskega izvora (Komunistično-marksiistična partija Albancev v Jugoslaviji, Skupina marksistov-leninistov Kosova, Gibanje za narodno osvoboditev in Rdeča ljudska fronta), ki naj bi imele vodilno vlogo v dogodkih leta 1981.³¹ Delovanje teh organizacij je bilo odkrito v različnih stopnjah, za SDV pa je očitno zelo problematična bila ravno Komunistično-marksiistična partija, ki je, sodeč po gradivih, dostavljenih predsedstvu CK ZKJ, imela detajlno izdelan program in načrt delovanja na več kot sto straneh. Ta je služil kot eden izmed kronskih dokazov za vpletenost albanske države v dogodke, saj je iz njih jasno razviden albanski politični model.³² Programska osnova vseh skupin naj bi po dognanjih SDV temeljila na treh fazah: indoktrinaciji, demonstracijah in oboroženem uporu. Kljub vsemu pa je priznavala, da ni uspela najti povezav med skupinami in ugotoviti obstoja skupnega telesa, ki bi vodilo demonstracije. Težišče preiskav se je v začetni fazi prestavilo na prištinsko univerzo, ki je bila ocenjena za središče sovražne indoktrinacije, in mrežo srednjih šol,³³ sledilo pa je preiskovanje v znanstvenih in gospodarskih ustanovah ter med osebjem sredstev javnega obveščanja.

Nacionalistične in iredentistične ideje naj bi čim več oseb združile pod geslom Kosovo – republika, kar po mnenju SDV kaže na prilagajanje sovražnika trenutnim razmeram, vendar pa nakazuje željo po nadaljnjem intenziviranju in kontinuiranem delovanju, saj naj bi v ozadju še vedno tlela misel o etnično čistem Kosovu in priključitvi Kosova k Albaniji. V družbi je po zbranih podatkih prihajalo do večkratnih izstopanj posameznikov, ki so izražali velikoalbanske ideje, poveljevali albanski režim in omalovaževali zasluge ZKJ in predsednika Tita,³⁴ pojavljala pa so se tudi gesla proti diferenciranim pripadnikom albanske manjšine. Predvsem na porokah in drugih zasebnih slavnih so po zbranih podatkih priložnost izkoriščali za petje nacionalističnih pesmi, poveljevanje albanske partije in Enverja Hoxhe. Poleg tega je SDV opazala, da del iredentistov poskuša nadgraditi golo pisanje gesel (v letu in pol kar 4090, ob bok 1319 sovražnim pamfletom in 650 sovražnim javnim nastopom) z bolj ofenzivnim pristopom in zagovarja uporabo terorističnih postopkov in sabotaj. V Prištini so v tem letu našli 3 eksplozije. To je po mnenju

³¹ ARS, AS 1589, šk. 1254, 23. seja P. CK ZKJ, Ocena, 1982.

³² ARS, AS 1589, šk. 1245, 88. seja P. CK ZKJ, Program AKMLJP.

³³ V letu in pol je bilo iz celotnega šolskega sistema odstranjenih 200 učiteljev, 180 so jih izključili iz ZK, zamenjanih je bilo 17 ravnatelj. 200 učencev je bilo odstranjenih iz izobraževalnega sistema, 100 izključenih iz ZK, kazensko so obsodili 100, prekrškovno pa 172 učencev in študentov. ARS, AS 1589, šk. 1254, 23. seja P. CK ZKJ, Ocena, 1982.

³⁴ Značilno je uničevanje slik Tita v šolskih učbenikih.

SDV tudi razlog za povečanje števila groženj in napadov na nealbansko prebivalstvo, ki so jih leta 1982 našli 234.

Posebna pozornost SDV je bila posvečena tudi dejstvu, da meja s sosednjo Albanijo ni bila neprepustno zaščitena. Iz Albanije je bilo leta 1982 vrnjenih sto ilegalnih prebežnikov, za katere do tedaj niso uspeli ugotoviti, ali so bili vrnjeni po nalogu albanske obveščevalne službe z različnimi nalogami, čeprav naj bi bila to stalna praksa. Poleg tega pa so v istem letu jugoslovanski obmejni organi preprečili ilegalni prehod meje le 23 državljanom, 120 pa so jih vrnili albanski obmejni organi. SDV tudi ni razpolagala s številom državljanov, ki so iz države po dogodkih v letu 1981 pobegnili tako v Albanijo kot tudi na Zahod.

Drugo težišče delovanja SDV je predstavljala albanska sovražna emigracija, ki je bila predvsem v državah Zahodne Evrope precej številčna. Zanimanje obveščevalne službe se je s »fašistične emigracije« preneslo na organizacijo Rdeča ljudska fronta, ki jo je moralno in finančno podpiral albanski režim. Ta naj bi prevladovala pri delu med izseljenci in zdomci albanskega porekla iz Jugoslavije³⁵ in bila »podaljšana roka kontrarevolucije na Kosovu«. SDV je izvedla v poročilu neopisane ukrepe, s katerimi je v organizaciji zasejala spore in nesoglasja med njene pripadnike ter uspela omejiti njen vpliv na zdomce. Glavna želja organizacije naj bi bila obdržati mobilnost njenega članstva, usmerjala pa naj bi se na dolgoročneje delovanje in strožjo konspiracijo. Rdeča ljudska fronta naj bi težila k temu, da bi pod svoje okrilje spravila čim več emigrantskih organizacij, SDV pa je njene lovke zaznala tudi v Jugoslaviji, kjer je nastopala kot ena izmed največjih ilegalnih organizacij pod imenom Gibanje za albansko socialistično republiko v Jugoslaviji (PASRJ). Več članov v tej organizaciji naj bi se po obvestilih službe zavzemalo za ukinitvev propagandnih manifestacij v tujini in bolj intenzivno delovanje na internacionalizaciji kosovskega vprašanja. Izražali naj bi pripravljenost za uporabo sile (diverzije, atentati, ugrabitve), vključno z organizacijo diverzantskih vpadov na jugoslovansko ozemlje. V ta namen naj bi že zagovarjali nabavo orožja. SDV natančnih podatkov o tem ni imela, niti o ilegalnem vnosu orožja v državo, niti o kanalih, po katerih bi ta dejavnost lahko potekala.³⁶ Podatki o zaplembi orožja niso kazali na kaj takega, saj so bili v prvih osmih mesecih leta 1982 na Kosovu zaplenjeni trije puškomitraljezi, dve avtomatski puški, 37 vojaških in 93 lovskih pušk, 238 pištol, 1412 kosov streliva in večja količina (v kasnejših poročilih je govor o dobrih treh kilogramih) eksploziva.

³⁵ Teh je bilo po podatkih iz leta 1986 v državah Zahodne Evrope približno 50.000, sezonsko pa se jim je pridružilo še do 20.000 sonarodnjakov. Težišče delovanja emigrantskih organizacij je bilo glede na razporeditev zdomcev v Zvezni republiki Nemčiji in Švici. Sovražna emigracija naj bi štela 20.000 aktivnih članov v 25 različnih organizacijah, na 8 protijugoslovanskih zborovanjih v Švici skozi leto 1985 pa naj bi sodelovalo približno 3000 jugoslovanskih državljanov. V: ARS, AS 1589, šk. 1326, Neka aktualna pitanja političko-bezbednosnog stanja i društvenog samoorganizovanja medju našim gradjanima albanske narodnosti u inostranstvu, julij 1986.

³⁶ ARS, AS 1589, šk. 1254, 23. seja P. CK ZKJ, Ocena, 1982.

Glede na zgoraj navedene podatke sta se kosovski in srbski sekretar za zunanje zadeve strinjala, da je čas – od demonstracij je minilo že več kot leto in pol – primeren za ukinitve izrednega stanja in uvedbo stanja pripravljenosti, kar so v začetku leta potrdili tudi na višjih forumih.³⁷ Za vpeljavo nadzora nad dogajanjem v pokrajini pa sta sekretarja predlagala več ukrepov za okrepitev notranjih organov, pri čemer kljub šibki sestavi SDV nista izrazila velikih potreb: omenja se en analitik, en tehnični sodelavec, trije operativci, en sodelavec za organizacijo dela na teritorialni bazi in en sodelavec z izkušnjami za operativno delo v univerzitetnem in znanstvenem okolju.³⁸

Kljub ukinitvi izrednih razmer leta 1983 je bilo stanje v pokrajini po mnenju Sekretariata za notranje zadeve še vedno zaskrbljujoče, saj je bilo v celotnem obdobju od demonstracij pa do konca leta 1985 zaradi kontrarevolucionarnih dejanj aretiranih 4100 oseb, med njimi pa so prevladovali mladi, 57,5 odstotka jih je bilo mlajših od 30 let. Samo leta 1984 je bilo kazensko ovadenih 147 pripadnikov ilegalnih organizacij, dodatno pa je bilo v preiskovalnem postopku še 215 oseb. Sovražna indoktrinacija, zaradi katere naj bi se ti pojavi še vedno dogajali, naj bi potekala predvsem na podlagi medijev iz sosednje Albanije, albanska radiotelevizija je namreč imela izjemno močne oddajnike, ob poskusih elektronske blokade pa je prihajalo do protestov pripadnikov albanske manjšine in albanske države, evidentirali so tudi veliko odpovedi RTV-naročnine. Propagandno gradivo naj bi se širilo predvsem prek srednješolske mreže, saj je bilo zaznanih več primerov demonstrativnih dejanj in samovoljnega prikrajanja učnih načrtov. Iz srednješolskih centrov naj bi izhajala tudi večina zaplenjenih pamfletov, njihovi avtorji pa naj bi tako učenci kot tudi učitelji. V štirih letih je bilo zaplenjenih 18.518 takšnih tiskovin, evidentirane pa so bile tudi kraje pisalnih strojev, aparatov za razmnoževanje in podobnih tehničnih sredstev.³⁹

Albansko problematiko so spremljali po celotnem državnem območju, pri tem seveda tudi Slovenija ni bila izjema. Slovensko poročilo iz leta 1986 ocenjuje število pripadnikov albanske narodnosti pri nas na približno 10.000, od tega jih je bilo stalno prijavljenih 1985, približno 900 pa naj bi jih bivalo neprijavljenih, s tem da je njihovo število nihalo, ker so večinoma opravljali sezonska dela. K tem je treba prišteti še približno 2000 vojakov na služenju vojaškega roka in 30 do 50 političnih zapornikov. »Poleg fizičnih delavcev, ki ponavadi ostajajo v Sloveniji le krajši čas in predstavljajo večino, predstavljajo varnostno strukturo predvsem zasebni obrtniki, prodajalci sadja, zlatarji, slaščičarji, prevzemalci del itd., ki združujejo ogromna finančna sredstva v dinarjih in devizah. Zlasti slaščičarji del teh sredstev ponovno

³⁷ ARS, AS 1589, šk. 1234, 23. seja P. CK ZKJ, Mišljenje Saveznog izvršnog veća o ostvarivanju zaključaka Predsedništva SFRJ od 14. jula 1982 u vezi daljeg zadržavanja na snazi Odluke Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ o proglašenju krizne situacije na teritoriji SAP Kosovo, kao i Odluke Predsedništva SFRJ o zavodjenju mera pripravnosti u društveno političkim zajednicama, 28. 12. 1982.

³⁸ ARS, AS 1589, šk. 1254, 23. seja P. CK ZKJ, Ocena, 1982.

³⁹ ARS, AS 1589, šk. 1276, 153. seja P. CK ZKJ, Karakteristike, 1986.

investirajo v nakupe novih lokalov, tako da imajo nekatere družine lokale praktično po vsej Sloveniji. Do sedaj nismo ugotovili, da bi sredstva iz teh naslovov odtekala za kontrarevolucionarno dejavnost v SAP Kosovo, čeprav je bilo nekaj nakazanih sumov. Pri tej strukturi je značilno tudi to, da imajo zelo razvejene zveze v raznih inšpekcijskih službah in občinskih strukturah ter te s pridom uporabljajo za pridobivanje raznih soglasij in dovoljenj.« Po tem nadvse izvirnem popisu delovanja slaščičarjev pa lahko izvemo, da so že leta 1981 v slovenski SDV poskrbeli, da se je »struktura Albancev, živčih v SR Sloveniji, pasivizirala in ne izkorišča slovenskega prostora za sovražno dejavnost, razen izjem«. Slovensko ozemlje je bilo zanimivo predvsem zaradi ilegalnih prehodov meje v smeri Zahodne Evrope, pri čemer večinoma ne ugotavljajo sovražnih vzgibov, vseeno pa so v okolici Nove Gorice uspeli odkriti kanal, prek katerega je iz države poskušalo pobegniti nekaj osumljenih oseb. Na slovenskem ozemlju so uspeli ujeti 5 iskanih, ki so bili osumljeni terorističnih dejanj, v okviru teh akcij pa so opravili več hišnih preiskav in »razčiščevalnih pogovorov«, v katerih so pridobili enega novega sodelavca.⁴⁰ V okviru zbiranja informacij sta bila glede na slovensko poročilo pod drobnogledom ne le sovražna emigracija in potencialno nezadovoljno prebivalstvo albanske narodnosti, temveč se je poudarek pri raziskavah usmerjal tudi na denarne tokove, deloma pa tudi na organizirani kriminal. Dodatno to dokazuje tudi spisek evidentiranih jugoslovanskih državljanov,⁴¹ ki ga je izdajal zvezni sekretariat za notranje zadeve. V njem je kar 36 odstotkov vseh popisanih albanske narodnosti, ki so bili iskani zaradi zelo raznolikih vzrokov,⁴² vendar pa ta odstotek kar nekako bode v oči, saj je albansko prebivalstvo predstavljalo le slabih 8 odstotkov jugoslovanskega prebivalstva.

Kljub zatišju, ki je vsaj navzven vladalo na Kosovu, so prave zaostitve mednarodnih odnosov in eskalacija dejanj, ki jih je jugoslovansko vodstvo evidentiralo kot sovražne, šele prihajale. Leto 1986 je prineslo Memorandum SANU, v katerem so se jasno nakazale radikalne srbske ideje, in zloglasni primer Martinović, leto kasneje je nacionalistični val zajahal tudi predsednik srbske Zveze komunistov Slobodan Milošević, javno mnenje je razburil pobjoj vojakov v Paraćinu, vse večji pritisk na albansko manjšino in načrti o zmanjševanju ustavnih privilegijev pokrajin pa so že pripravljali teren za nov val nemirov leta 1989.

Zato lahko kot dokaj zmoten ocenimo zaključek štiriletnega poročila zveznega sekretariata za notranje zadeve, ki pravi: »Delo organov in varnostnih služb /.../ pri odkrivanju sovražnih ilegalnih organizacij in različnih oblik sovražnega delovanja s pozicij albanskega nacionalizma in iredentizma lahko ocenimo kot uspešno. Z vsó

⁴⁰ ARS, AS 1589, šk. 1276, 153. seja P. CK ZKJ, Varnostno relevantne ugotovitve med pripadniki albanske narodnosti v SRS, 3. 3. 1986.

⁴¹ Ob prehodu meje ali ob kontrolah notranjega prometa naj bi za vsakega izvedli predpisan ukrep, nekatere je bilo treba bolj ali manj previdno zadržati, o drugih pa le obvestiti teritorialni organ za notranje zadeve, ki je podal zahtevek za vpis.

⁴² Operativni glasnik određenih jugoslovenskih državljana, februar 1989. V: Hrvati i drugi neprijatelji SFR Jugoslavije, Split 2000, str. 23–679.

pravico lahko rečemo, da je SDV PSNZ SAP Kosova obnovljena in usposobljena, da opravlja svojo dejavnost in je dobro orientirana pri svojem delu. Ob dejstvu, da se ilegalne organizacije obnavljajo in da sovražnik kontinuirano deluje, mora biti povečana aktivnost pri odkrivanju in zatiranju albanskega nacionalizma in iredentizma še večja obveza vseh služb državne varnosti /.../ Z ukrepi službe je bil zadan močan udarec ilegali, s čimer je bila preprečena najavljena širša aktivnost. Dolgotrajna in široko izvajana indoktrinacija nosi kot posledico kontinuiteto ilegalnega organiziranja, zaradi česar morajo biti represivni ukrepi službe spremljani z odgovarjajočimi ukrepi drugih segmentov družbe, da bi s tem preprečili še širši poudarek te dejavnosti.«⁴³

Sklep

»Mi, Slovenci, smo maloštevilen narod. Zato nam je blizu solidarnost do ogroženih manjšin,« je 27. februarja 1989 na zborovanju v podporo stavkajočim rudarjem v Starem trgu, ki se je odvijalo v ljubljanskem Cankarjevem domu, govoril tedanji predsednik CK ZKS Milan Kučan. Ta solidarnost pa se je v slovensko zavest zalezla relativno pozno, v trenutku ko je tudi slovenska javnost njihov položaj v duhu »slovenske pomladi« začejala razumeti nekoliko drugače kot večina preostalega prebivalstva Jugoslavije, dve leti pozneje pa je iz skupne zavesti zaradi novih okoliščin hitro izginila. Albanska manjšina v Jugoslaviji je bila številčno močna, v osemdesetih letih se je njeno število približalo številu slovenskih državljanov. Zaradi svoje številčnosti, v Jugoslaviji je namreč živela dobra tretjina albanskega naroda, pa so v očeh predvsem srbske politike ves čas druge Jugoslavije predstavljali potencialno nevarnost. Dvom o lojalnosti albanske manjšine in njenih političnih voditeljev je bil v jugoslovanski družbi ves čas navzoč, še posebej ostra stališča pa lahko zasledujemo v varnostnih poročilih jugoslovanskih notranjih organov, na katerih temelji pričujoči prispevek. Miselni okvir službe državne varnosti in fraze, ki so se v teh dokumentih ponavljale desetletja – temu služi tudi primerjava reakcij varnostnih služb po dveh valovih demonstracij, leta 1968 in 1981 –, se tako rekoč ni spreminjal, apokaliptične napovedi iz leta 1968, na podlagi katerih so poskušali dokazovati nemirnost pokrajine, pa so se začele izpolnjevati šele pozneje, večinoma v času, ko socialistične Jugoslavije že ni bilo več. Napetost med albanskim in slovanskim prebivalstvom je bila posledica zgodovinskih izkušenj s trki obeh nacionalizmov, tega pa kljub restriktivnim ukrepom jugoslovanska politika ni bila sposobna preprečiti, zato bi lahko upravičeno rekli, da je druga jugoslovanska država začela razpadati na Kosovu, kjer se je njen delitveni proces nedavno tega verjetno tudi končal.

⁴³ ARS, AS 1589, šk. 1276, 153. seja P. CK ZKJ, Karakteristike, 1986.

Jurij Hadalin

THE ATTITUDE OF SECURITY INTELLIGENCE SERVICES TOWARDS THE ALBANIAN
MINORITY IN YUGOSLAVIA AFTER THE 1981 PROTESTS IN KOSOVO

S u m m a r y

Throughout the existence of the Second Yugoslav State the Albanian ethnic minority represented a security problem, which the authorities attempted to control by employing various methods in different periods. Towards the end of the socialist Yugoslavia the minority represented almost as much as 8 percent of the total population. Throughout its existence the Yugoslav intelligence and security system held a preventive policy towards the Albanian minority, but the approach towards this issue can roughly be divided into three periods. After the Cominform Resolution and until the Brioni Plenum of 1966 the mostly Slavic State Security Administration exerted pressure against the minority and strived to contain the Albanian nationalism by means of repression. After 1966 the control of a part of the security system was transferred from the federal level to the level of the federal units. Thus the mostly Albanian leadership of the Kosovo Autonomous Province, which gained control of its internal affairs bodies between 1968 and 1974 and became a constituent part of the federation, alleviated the pressure significantly and reorganised the State Security Service. The competences of the State Security Service were severely diminished after 1966. The third period followed the outbreak of violent protests in Kosovo in 1981, when this province became the focus of the Yugoslav crisis due to the worsening relations among the nations. The demonstrations gave rise to the introduction of the state of emergency in this province, and the operations of the security intelligence system were radically enhanced. This contribution is based on the security reports made in the period after these protests, showing that despite the apparent liberalisation of the security service the spirit of preventive operations and the integration of the old practices and the contemporary phenomena was still present. Judging from the reports, after 1981 security control was far more thorough and all-encompassing. The Albanian population was scrutinised by the security services of all federal units, which were also active in the emigration circles. However, despite the repressive measures the control was no longer efficient. The clash between the Albanian and Serbian nationalism was unavoidable, while the frame of the Yugoslav federation became increasingly confining for the Albanian minority, despite the increases in its constitutional privileges. Meanwhile, during the attempts to resolve the crisis, the Serbian political leadership rode the wave of nationalism.

1.02
Prejeto 16. 5. 2011

UDK 323(497.4)"1987/1990"

Rosvita Pesek*

Ko opozicija prevzame pobudo, komunisti pa izgubijo oblast (1987–1990)

IZVLEČEK

Avtorica analizira odnos med obstoječo oblastjo in porajajočo se opozicijo oziroma alternativo od izida 57. številke Nove revije (februar 1987) do prvih svobodnih in demokratičnih volitev (april 1990). Dogodkov, ki so kazali na klasični rivalski odnos med oblastjo in opozicijo je bilo precej, od procesa proti četverici do pisanja dokumentov o tem, kaj Slovenci hočemo (deklaracije). Začetek pa so bila brez dvoma ustavna dopolnila k zvezni ustavi, ki so se jim je zoperstavili predvsem predstavniki kulturne. Alternativa, nato pa organizirana opozicija (strankarsko organizirana) je postala zakonit igralec na polju političnega šele jeseni 1989, ko je partija sestopila z oblasti, in je kljub v veliki meri neenakim pogojem v predvolilnem boju (mediji, finance, organiziranost) z odločnim zagovarjanjem slovenske samostojnosti demokratične volitve tudi dobila.

Ključne besede: Slovenija, politika, demokracija, demokratizacija, oblast, opozicija, politične stranke, Demos, volitve

ABSTRACT

WHEN OPPOSITION TAKES THE INITIATIVE AND COMMUNISTS FALL FROM POWER (1987–1990)

The author analyses the relations between the existing authorities and the nascent opposition or alternative since the release of 57th issue of Nova revija (February 1987) until the first free and democratic elections (April 1990). The events pointing at the classic rivalry between the authorities and opposition were plentiful, from the Trial against the Four to the writing of documents about what Slovenians wanted (declarations). However, without a doubt it all began with the constitutional amendments to the Federal Constitution, resisted especially by the representatives from the cultural circles. The alternative and then the organised opposition (organised as parties) only became a legitimate player in the political field in the autumn of 1989 when the Party descended from power. Despite what were considerably unequal conditions

* Dr., asistentka z doktoratom, Repnje 44, 1217 Vodice; e-mail: rosvita.pesek@siol.net

in the election campaign (media, financing, organisation), the alternative also won the democratic elections with its resolute arguments for the Slovenian independence.

Key words: Slovenia, politics, democracy, democratisation, authority, opposition, political parties, Demos, elections

Odnos med obstoječo partijsko oblastjo in porajajočo se (in pozneje formalizirano) opozicijo je večplasten in sega od skupnih nastopov s skorajda identičnimi stališči do popolnih zaostritev, ki so bile še najbolj opazne tik pred prvimi demokratičnimi volitvami leta 1990. Začeti ga je mogoče analizirati že v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je napredna kulturniška in druga slovenska inteligenca odločila napisati prispevke o vzrokih za jugoslovansko krizo. Urednika Nove revije Niko Grafenauer in dr. Dimitrij Rupel sta k sodelovanju povabila številne strokovnjake in njihovi zapisi so postali pogumno disidentsko intelektualno dejanje¹ v nekdanjem jugoslovanskem političnem prostoru.

57. številka Nove revije

V začetku leta 1987 je izšla 57. številka Nove revije, prva idejna napoved slovenske »opozicije«, uradno imenovana Prispevki za slovenski nacionalni program. Napisalo jih je 16 avtorjev, z njimi pa so izjemno vznemirili slovensko in jugoslovansko partijo. V njih je na primer dr. Tine Hribar ugotavljal, da slovenska želja po samostojnosti ne plahni, dr. Tine Urbančič je pisal o slovenski nacionalni vojaški kastriranosti in skorajda okupiranosti od nacionalno tuje vojske, Jože Pučnik se je zavzel za spremembo sistema, saj obstoječi ogroža ljudi, in za odkrito demokratično razpravo, ki bo pripeljala do konkretnih predstav o spremembi državnopravnega položaja Slovenije v Jugoslaviji. Dr. Peter Jambreč je razmišljal o neodtujlivi, splošni in trajni pravici do samoodločbe slovenskega naroda, dr. France Bučar pa je ugotavljal, da če lahko narod samostojno odloča o povezavah z drugimi, lahko tako odloča tudi o prekinitvah teh povezav.²

Oblast se je odzvala ostro, glavni in odgovorni urednik Grafenauer in Rupel sta bila zamenjana, zvezni tožilec Bakić je ocenjeval, da so zapisi v 57. številki propagandne fraze fašistoidnega značaja, zvezni sekretar za ljudsko obrambo Branko Mamula pa je vse skupaj pripisal slovenskim nacionalistom in meščanski desnici.³

¹ Ampak, Zadeva 57, januar-februar 1994, Nova revija, 1994 (dalje Zadeva 57), str. 2, Niko Grafenauer, Sedemletnica.

² Nova revija, 1987, št. 57, Prispevki za slovenski nacionalni program.

³ Dnevnik, 7. 3. 1987, Zle namere enostranske razlage.

Veliko prahu in nasprotovanj je bilo tudi doma. Predsedstvo Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) je Prispevke ocenilo kot prinašalce izrazito nedemokratskih, nesamoupravnih in protijugoslovanskih stališč, zaznamovane še z nacionalno nestrpnostjo in potvarjanjem zgodovine. »Bo pa ZKS s svojo aktivnostjo in skupaj z vsemi socialističnimi silami storila vse, da se stališča nekaterih »piscev prispevkov za slovenski nacionalni program« in druga podobna stališča, ki niso skladna s programskimi načeli SZDL, ne bodo uveljavila v družbeni praksi.«⁴ Tina Tomlje je na seji Predsedstva republiške konference SZDL 27. februarja 1987 obljubljala, da bodo storili vse, da vprašanja s takšnimi političnimi poudarki, kot jih prinaša 57. številka Nove revije, ne bodo postala »naša osrednja vprašanja in da bomo delovne ljudi in občane pritegnili k reševanju temeljnih vprašanj današnjega časa.«⁵ Lidija Šentjunc je zaostрила vprašanje klevetanja NOB in se spraševala o odgovornosti avtorjev, ki so bili v stanju napisati take zgodovinske neresnice, zato je postavila moralno vprašanje. »S kakšno pravico izničujejo tovariši, ki so vse to napisali v Novi reviji, ko razvrednotijo celotno delo celih generacij živih in mrtvih tisočev in tisočev Slovencev, ki so se borili za to Jugoslavijo, in če hočete, tudi za to, da danes lahko to pišete in tako pišete?«⁶

Omenjeni odzivi kažejo, da je nastajajoča kulturniška, pravna in sociološka opozicija že leta 1987 – kljub neugodnim odzivom obstoječe partijske oblasti – prevzela v roke zastavo v umeščanju Slovenije ob ali zunaj Jugoslavije in jo – kot bomo ugotavljali v nadaljevanju – nosila vse do nastanka slovenske nacionalne države. Prvi miselni preboj je zastavila prav s Prispevki za slovenski nacionalni program.

Od zveznih ustavnih dopolnil k tezam za slovensko ustavo

Kmalu po izidu 57. številke Nove revije je zvezno predsedstvo v zvezno skupščino v Beogradu poslalo predlog za ustavna dopolnila, s tem pa so republike do srede marca dobile priložnost, da se o dopolnilih izrečejo. Dopolnila k zvezni ustavi so pomenila nov kamen nestrinjanja med kulturniško inteligenco in partijskimi strukturami. Med prvimi so se v Sloveniji oglašili v Društvu pisateljev in na javni tribuni pozvali slovensko skupščino, naj zvezna dopolnila zaradi unitarističnih teženj zavrne oz. naj pripravi referendum, na katerem bi se v Sloveniji izrekli za ali proti dopolnilom k zvezni ustavi. Nič od tega se ni zgodilo, zato je jeseni 1987 je predsednik Društva slovenskih pisateljev (DSP) Rudi Šeligo na srečanju članov društva na Štatenbergu že napovedal, da se bodo verjetno lotili oblikovanja lastnega ustavnega predloga oz. tez, ki naj bi jih demokratična ustava resnično vsebovala.

⁴ Delo, 27. 2. 1987, ZK je za dialog, ne za pogrom.

⁵ Zadeva 57, Tina Tomlje, str. 63.

⁶ Zadeva 57, Lidija Šentjunc, str. 71.

Teze za ustavo Republike Slovenije (imenovane tudi pisateljska ustava) so bile predstavljene na javni tribuni v Cankarjevem domu 25. aprila 1988. Na sam dan javne tribune je bila z ustavnimi tezami natiskana tudi posebna številka revije Časopisa za kritiko znanosti, ki sta ga urejala Igor Bavčar in Janez Janša. Kot sta v uvodu »Gradiva za slovensko ustavo«, ki vsebuje tudi omenjene teze, zapisala Dimitrij Rupel in Janez Menart, izhajajo iz predpostavke o dozorelosti slovenskega naroda, da sprejme svojo lastno ustavo, ne da bi bila derivat niti sovjetske niti jugoslovanske. Vztraja se pri načelu, naj Slovenija svoje notranje politične, zakonodajne, kulturne in druge zadeve ureja samostojno. Avtorji so med drugim zagovarjali tudi politični pluralizem, brez vnaprejšnje vodilne vloge katerekoli stranke (ZKS sploh nikjer ni bila omenjena), nacionalno suverenost, ločitev zakonodajne, sodne in izvršne oblasti ter družbene odnose postindustrijske oz. postmoderne družbe.⁷

Na Teze se je maja 1988 s širšo razpravo v organizaciji Sekcije za politični sistem Marksističnega centra CK ZKS odzvala tudi slovenska oblast. Kot piše dr. Tine Hribar, je bil glavni napad nanje usmerjen v to, da se osnutek ustave Republike Slovenije sploh ni več oziral na Jugoslavijo in da pisci niso upoštevali realnega položaja Slovencev v Jugoslaviji. Ali kot je v sklepnih besedah po referatih ocenjeval dr. Ciril Ribičič: »Današnja razprava je opozorila na nekatere temeljne slabosti ponujenih Tez, ki jim lahko očitamo svojevrstni izolacionizem oz. absolutiziranje narodnega ..., absolutiziranje načela delitve oblasti, proti-ideološko usmeritev, ki lahko postane temelj nove ideologije, zavzemanje za večstrankarstvo itd.«⁸

Slovenskemu partijskemu vodstvu pa po besedah Ribičiča⁹ niso težav povzročale le Teze za Ustavo Republike Slovenije, ki so pozabljale na socializem, družbeno lastnino, samoupravljanje, tradicije OF in Avnoji, na načela federativne ureditve, delegatski sistem in skupščinsko vladavino, pač pa tudi dopolnila k ustavi SFRJ. Najbolj težak zalogaj med vsemi dopolnila je zanje pomenilo vprašanje financiranja armade, ki se je začelo mimo zveznega proračuna. Kljub temu je slovenska skupščina zvezna dopolnila jeseni 1988 potrdila, Tone Pavček pa je v njej kot edini od 240 delegatov glasoval proti.

Nastanek prve politične zveze – Kmečke zveze

Ustanovni zbor Slovenske kmečke zveze (v nadaljevanju SKZ) in Zveze slovenske kmečke mladine (v nadaljevanju ZSKM) je bil v Unionski dvorani 12. maja 1988, na njem pa se je zbralo več kot 1500 udeležencev. V razglasu za ustanovitev zvez so v uvodu zapisali: »Oblast, ki nima ušes, da bi slišala, tudi nima glave, da bi

⁷ Delo, 26. 4. 1988, Boris Jež, Pisatelji predlagajo teze za novo ustavo.

⁸ Tine Hribar: Slovenci kot nacija, Soočanja s sodobniki. V: Enotnost, Ljubljana 1995, str. 114.

⁹ Delo, 13. 5. 1989, Boris Jež, Slovenska ustava med 19. in 21. stoletjem.

vladala. Zato pozivamo oblast, da si to zapomni, ker praksa kaže na izrazito slab spomin.«¹⁰ V petih urah zasedanja se je k besedi prijavilo več kot 30 razpravljavcev, med katerimi je po klenosti izstopal Ivan Oman, kmet iz Zminca pri Škofji Loki. »Socializem se je za kmeta sprevrgel v novo obliko fevdalizma, dobili smo novo obliko tlake, desetine in zapostavljanja kmetov,«¹¹ je nagovoril navzoče.

Kljub drugačnim zahtevam Socialistične zveze delovnega ljudstva (v nadaljevanju SZDL) katere del naj bi novi organizaciji glede na veljavno zakonodajo postali, sta se raje registrirali po dolgem postopku, značilnem za društva.¹²

Tudi novi predsednik Oman je takrat še pomirjujoče napovedoval, da bi bila nova politična stranka nesmisel, »kajti kmečkega prebivalstva je v Sloveniji le še kakih 10 % in pri najbolj liberalnih volitvah ne bi dobili več kot dva predstavnika v parlament«.¹³

Čez mesec dni je v daljšem intervjuju ponovil še enkrat: »Mi nismo politična stranka, ki bi se zavzemala za to, da bi prišla na oblast. To bi bil popoln nesmisel v industrijski družbi, kot je slovenska.«¹⁴ Glede Jugoslavije je dejal, da bi bilo škoda to našo ubogo federacijo razbijati, medtem ko se svet integrira. »Po moje je pametnejše, da uredimo med seboj račune. Stari rek: čisti računi, dobri prijatelji, je za Jugoslavijo po mojem rešitev, ter spoštovanje medsebojnih različnosti in veliko svobode.«¹⁵

V programu so prvo mesto namenjali položaju kmeta in razvoju kmetij, Jugoslavije ne omenjajo, pod zadnjo 21. programsko točko pa so zapisali, da si bodo prizadevali za služenje vojaškega roka v Sloveniji, skrajšanje vojaškega roka, vštetje vojaškega roka v delovno dobo ter skrčenje stroškov za obrambo.¹⁶ Kar zadeva vojaške pristojnosti, je opazno, da je SKZ kmalu po nastanku presešla okvire stanovske, torej kmečke organizacije, saj je posegala širše, tudi na zelo občutljiva polja skupnega življenja. Njen »sramežljivi« prihod na slovensko politično prizorišče lahko razumemo samo kot previdnost pri preizkušanju terena, saj je bilo strankarsko življenje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni omejeno le na eno prevladujočo in edino dovoljeno oblastno organizacijo – Zvezo komunistov. Kot bomo ugotavljali v nadaljevanju, so še pol leta po nastanku Kmečke zveze aktualni oblastniki svarili, da strankarstvo ne prinaša nič dobrega in da ga ne bodo dovolili!

¹⁰ Televizijska dokumentacija (dalje TV DOK), d 133, Štefan Žižek, 12. 5. 1988.

¹¹ Večer, 14. 5. 1988, Bojan Tomažič, Nič več prositi, temveč zahtevati.

¹² Prav zaradi delovanja in registracije SKZ kot društva jim nekateri odrekajo status prve povojne demokratične stranke v Sloveniji. Več v polemiki Ivan Oman, Marjan Podobnik proti Aleksandru Zornu v glasilu SLS »Odmev«, št. 27, marec 2006, str. 7.

¹³ Dnevnik, 12. 5. 1988, Nada Mavrič, Kmetje svoje usode kovači!

¹⁴ Večer, 25. 6. 1988, Bojan Tomažič, Nismo v časih Matije Gubca.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Božo Repe: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije : del 2: Slovenci in federacija. Ljubljana 2003, dok. 29.

Komunisti za nestranskarstvo

Socialistična zveza delovnega ljudstva je kot najširša družbenopolitična organizacija v začetku leta 1989 organizirala razpravo o političnem pluralizmu. Sodelovalo je 33 razpravljavcev iz uradnih struktur in alternative. Na posvetu so bila mnenja močno deljena, saj so predstavniki oblasti še močno svarili pred strankarskim življenjem in poskušali najti kako drugo bolj ustrezno ime kot »stranke«, češ da ne prinašajo nič dobrega, medtem ko so nastopajoči iz alternative terjali demokratizacijo političnega življenja kot temeljno državljansko pravico. Razprava je tu in tam zajemala tudi aktualni odnos do slovenskega nacionalnega vprašanja.

Dr. Lev Kreft, vidni član ZKS, je dejal, da je nestranskarstvo orientacija komunistov in da bi se morali pogovarjati o političnih svoboščinah človeka, ne pa o strankarstvu.¹⁷

Tina Tomlje iz iste DPO je dejala, da za komuniste niso sprejemljivi tisti programi, ki se zapirajo, in tisti, ki zavračajo federalizem. »Za nas komuniste niso sprejemljivi programi, ki se zapirajo v nacionalne okvire in so nesposobni korespondirati s celotnim prostorom, v katerem živimo. Mi posegamo v jugoslovanski prostor in ne bi dovolili nobeni politični skupini, da bi svoj prostor, svoj kredo, oblikovala samo v okviru Slovenije.«¹⁸

Dušan Semolič iz SZDL je navajal, da so se v njegovi organizaciji opredelili za politični pluralizem, kar pa ni sinonim za večstrankarski sistem. »Ni dobro sejati iluzije, da večstrankarski sistem prinaša blagostanje ... Uvajanje strankarstva bi verjetno zaustavilo nekatere pozitivne procese v družbi, ki so vidni prav v ZKS ... Naj ene politične elite ne zamenja druga, zato je samoupravni socializem veliko skladnejši in racionalnejši kot strankarski pluralizem.«¹⁹

Mojca Drčar Murko takrat Delova dopisnica z Dunaja in članica RK SZDL, je poudarila, da skupine, stranke, zveze, niso bistvene za delovanje pluralnega demokratičnega sistema za prehod od monolitnega k pluralističnemu. Po njenem mnenju so ena od možnosti, vsekakor pa ne edina možnost. »Bistvo je v tem, da se likvidira vsakršni politični monopol.«²⁰

Francetu Tomšiču, voditelju Litostrojske stavke, se ni zdelo pomembno, ali se bodo nove organizacije imenovala zveze ali stranke. »Bistvo je, da mi ne delamo prav nobenih preprek za ta prehod iz enopartijskega sistema.«²¹ Glede socialdemokratov, ki so bili takrat v ustanavljanju in so se pripravljali na svoj prvi kongres, pa je povedal, da ne bodo vstopili v SZDL, dokler se ne spremenijo in odpravijo vsa privilegirana določila, ki dajejo določenim političnim skupinam privi-

¹⁷ Delo, 7. 1. 1989, Boris Jež, Branimir Nešović, Jana Taškar, Darja Verbič, Pravi cilj je politični vpliv posameznika, ne pa stranke.

¹⁸ TV DOK, vka 274, 6. 1. 1989.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam.

legiran statut, kot tudi tista, »ki zahtevajo poenotenje stališč vseh članov, ker prečejujejo, da bi se alternativno mnenje prevajalo v politično odločanje.«²²

Dr. Franc Zagožen, drugi ključni mož Kmečke zveze, je menil, da je s strankarskim sistemom treba računati, čeprav ni idealen, njegov strankarski predsednik Ivan Oman pa: »Če hočemo vsem ljudem priznati enake politične pravice, je treba priznati pravico do političnega organiziranja in če se temu reče stranke, potem moramo ljudem priznati tudi pravico do ustanavljanja strank.«²³ Dodal je še, da je prepričan, da so Slovenci v glavnem socialistično usmerjeni, vendar bi temu, kar imamo danes, težko rekli socializem.

Dr. Dimitrij Rupel, ki je kmalu po tem srečanju postal prvi predsednik Slovenske demokratične zveze, je polemiziral s stališčem, da so se stranke v Jugoslaviji že politično kompromitirale. Ta argument ni čisto korekten, »ker v Jugoslaviji pravih strankarskih izkušenj nismo imeli oz. prekratek čas za definitivno sodbo. Prave generacije se z demokracijo sploh niso srečale, saj se je končala leta 1930.«²⁴ Zdelo se mu je, da ni prvo vprašanje oblika, temveč je prvo vprašanje vsebina. Kot se mu je tudi zdelo nekorektno vprašanje, ali gremo v večstrankarski sistem ali v kaj drugega. Pomembno je bilo, da gremo v demokracijo, zato je treba pustiti, da se bodo ljudje lahko začeli združevati.

Dr. Boštjan M. Zupančič, pravnik (najprej privrženec opozicije, tik pred volitvami pa je pristal pri prenoviteljih), je najprej s pravnega stališča ugotovil, da je logično, da svoboda govora vodi k svobodi tiska, ta pa k svobodi združevanja. »Svoboda govora je nesmiselna, če ne more voditi h kristalizaciji mnenj, po katerih se ljudje lahko združujejo.«²⁵

Mojmir Ocvirk iz Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) je podprl zamisel, naj se zveze, ki nastajajo, organizirajo tudi zunaj SZDL.

Razprava, ki se je odvijala v prostorih SZDL 6. januarja 1989, je šele konec leta 1989 žela formalne sadove. Takrat je bil namreč sprejet zakon o političnem združevanju, ki je zagotavljal svobodo političnega organiziranja in postavil pravzaprav tako blage pogoje za registracijo političnih organizacij, da jih je bilo čez slabi dve leti na Slovenskem že več kot sedemdeset. Dejansko pa sta v času te razprave dve najmočnejši zvezi, SDZ in SDZS, imeli že vse nared za ustanovitveni kongres v Cankarjevem domu.

Proces proti četverici

Proces proti četverici (Janezu Janši, Ivanu Borštnerju, Davidu Tasiču in Igorju Bavčarju) je med vsemi znanilci sprememb najbolj najedel partijsko oblast in jo hkrati v očeh Slovenk in Slovencev potiskal v vlogo, ko bi se morala jasneje opredeliti za slovenske interese, pa tega ni zmogla.

²² Prav tam.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

V procesu proti četverici je vojaško sodišče sredi Ljubljane sodilo 3 civilistom, Janši, Tasiču in Zavrlu. Prva dva sta bila aretirana in sta na sojenje čakala v vojaškem zaporu. Sodišče je sodilo v srbohrvaškem jeziku, aretacije pa je izvedla slovenska Služba državne varnosti (SDV), ki je bila v pristojnosti slovenskega sekretarja za notranje zadeve Tomaža Ertla. Ivan Borštner, ki je odtujil tajno vojaško povelje in ga prinesel na tednik Mladina, je bil med četverico edini zaposlen v JLA.

Janšev prijatelj Igor Bavčar je tri dni po njegovi aretaciji ustanovil Odbor za varstvo pravic Janeza Janše in ga kmalu (6. junija) preimenoval v Odbor za varstvo človekovih pravic. V prvo sporočilo odbora za javnost je član kolegija Bojan Korsika zapisal, da se je z Janševo aretacijo začel proces, ki ima lahko katastrofalne politične posledice. Te ne zadevajo le zaupanja ljudi v oblast, marveč zadevajo prihodnost Slovenije in Jugoslavije.

Le nekaj dni po ustanovitvi Odbora je na seji Komiteja za SLO in DS predsednik predsedstva CK ZKS Milan Kučan dejal, da je v Odboru za varstvo človekovih pravic »precej aktivna skupina komunistov in zaenkrat ta skupina komunistov drži ta odbor. Ne do konca, ker absolutnega vpliva tam nima nihče, ampak v veliki meri so preprečili poskuse eskaliranja, kot so bili predlagani: štrajki, kulturni molk, povezovanje z delavci, izstopanje iz partije, vračanje knjižic itd.«²⁶ Slavko Soršak pa je na tej isti seji Komiteja 8. junija 1988 izjavil, da je Janša nekaj let napadal JLA in da je najbolj opazen pisec teh sestavkov in tudi edini imensko navajan v teh analizah. »V Slovenski javnosti se ve, da je Janša kandidat za predsednika mladine in to z alternativnim programom. Tudi sicer se ve, da Janša sodi v krog zelo ostrih kritikov Zveze komunistov in je zastopnik večstrankarskega političnega sistema. To je sam več ali manj jasno napisal.«²⁷

Omenjeni sestanek nakazuje na to, da aktualna oblast v Odboru ni videla zaveznika v svojih prizadevanjih, ki jih je želela uveljaviti v Beogradu in v JLA, pač pa prej kot nasprotnika na domačem terenu, čigar delo je treba nadzorovati. Zato je vprašanje, ali je bil resničen vtis, ki so ga poskušali t. i. reformni komunisti vsiliti Odboru in javnosti, da so se namreč nekateri vidni komunisti pridruževali pogledom Odbora in se z njimi v veliki meri strinjali.

Dr. Slavoj Žižek, udeleženec delegacije, ki je bila pri Kučanu, je 10. junija 1988 na sestanku Odbora poročal, kakšen je bil izid obiskov njihovih delegacij pri uradni oblasti. Na sestanku z Milanom Kučanom naj bi ta povedal, da so cilji Odbora celo enaki kot cilji izjave, ki jo je sprejelo predsedstvo CK ZKS. »Ko smo bili pri tovarišu Kučanu, nam je – kot se med komunisti spodobi – pojasnil celo t. i. ozadje. Ko smo ga vprašali, zakaj ne ukrepa odločneje, je odgovoril: »Težko je skakati visoko v zrak, če imaš noge na pesku,«²⁸ je povedal Žižek.

²⁶ Janez Janša, Ivan Borštner, David Tasič: 8 let pozneje. Ljubljana 1996, str. 98; Magnetogram seje Komiteja za SLO in DS SR Slovenije z dne 8. 6. 1988.

²⁷ Prav tam, str. 93.

²⁸ Ali H. Žerdin: Generali brez kape. Ljubljana 1979 (dalje Žerdin, Generali brez kape), str. 124.

Prvo večje zborovanje, ki ga je pripravil Odbor (če zanemarimo zborovanje na Roški na dan izpustitve trojice in zavora), je bilo na Kongresnem trgu v Ljubljani 21. junija 1988. Kulturni miting so poleg Odbora organizirali Škuc forum, RK ZSMS in UK ZSMS pod geslom »Za svobodo, pravno varnost, človekove pravice – za Janeza, Ivana, Davida za nas vse!« Od tega zborovanja koraki nazaj, po mnenju predsednika Igorja Bavčarja, niso bili več mogoči. V nagovoru je Bavčar množici povedal, da imajo zbranih več kot 35 tisoč podpisov in skoraj 400 pristopnih izjav podjetij, sindikalnih, mladinskih organizacij in društev.²⁹ Pridružila se jim je tudi skupina, ki je nastala 8. junija zvečer in se je poimenovala Komunisti za demokracijo, katere jedro so sestavljale osnovne organizacije ZK Inštituta za sociologijo in komunisti iz Mladinske knjige, ki so podpirali prizadevanja Odbora in celo predlagali, naj Odbor podpre tudi samo vodstvo ZKS. Zahtevali pa so tudi, »naj se ugotovi odgovornost komunistov, ki so s sodelovanjem pri postopku škodili ugledu ZK kot demokratično usmerjene sile.«³⁰ Jeseni 1988 je zaradi procesa proti četverici ZKS zapustilo več kot 70 vidnih levih intelektualcev.³¹

Ne nazadnje je bilo tudi vprašanje prestajanja kazni za četverico vprašanje za slovenske, ne zvezne oblasti. Dvakrat, ko bi morala četverica v zapor, sta bili organizirani še dve veliki zborovanji. Prvo 21. novembra 1988, ko je bil na predlog Odbora njihov odhod v zapor preložen, je pod dežniki in ob močnem sneženju na Trgu revolucije (pozneje Trg republike) potekalo zborovanje za človekove pravice, suverenost slovenskega naroda in ustavni referendum. Na njem je predsednik prve stanovsko politične zveze, Slovenske kmečke zveze (SKZ), Ivan Oman pozival, da potrebujemo samo svobodne demokratične volitve. »Kajti samo ljudstvo je nosilec suverenosti in to suvereno ljudstvo mora imeti možnost, da jo uresničuje in uporablja.«³² Janez Janša pa je takrat dejal, da se bo pravna država začela tedaj, »ko se bodo na zatožni klopi znašli tisti, ki so odgovorni za ljubljanski proces.«³³

Drugo zborovanje je – na Trgu osvoboditve s sklicem javne seje omogočil ZSMS. Ljubljanska Socialistična zveza delovnega ljudstva (ena od 5 t. i. monopolnih družbenopolitičnih organizacij in bi morala biti po svojem značaju najširša in najbolj odprta) – vodil jo je Jože Osterman – je namreč prepovedala za 8. maj 1989 napovedani shod,³⁴ ker jih je po Ostermanovih besedah formalno motilo to, da bi bilo zborovanje na prostem (preseliti so ga hoteli v Cankarjev dom), predvsem pa niso želeli uveljavljati dvojnih meril: enih za Šolovićeve mitinge po Srbiji

²⁹ Jeseni 1988 je odbor štel že 100.000 posameznikov in več kot 1000 različnih organizacij. Ladislav Lesar: Bojan Korsika, Povabljeni ste na kavo, Scenarij z dvema napakama, V: Nedeljski dnevnik, 14. 8. 1988.

³⁰ Žerdin, Generali brez kape, str. 104.

³¹ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002 (dalje Repe, Jutri je nov dan), str. 121. Sicer pa je leta 1988 ZKS zapustilo 9000 članov, na novo so jih sprejeli pa le 316 (prav tam, str. 123).

³² TV DOK, d 431, 21. 11. 1988.

³³ Prav tam.

³⁴ Delo, Sobotna priloga, 13. 5. 1989, Janko Lorenci, Kot po navadi se nebo nad nami ni podrló.

in drugih za domače. Njegovo temeljno izhodišče pa je bilo, da mitingi razdvajajo Jugoslavijo in so kontraproduktivni.

Na javni seji ZSMS je tako pesnik Tone Pavček prebral znamenito Majniško deklaracijo, ki je pomenila novo pomembno ločnico med opozicijo in uradno politiko. Slednja je v nadaljevanju oblikovala Temeljno listino Slovenije. Kot zanimivost dodajam še to, da ZSMS Majniške deklaracije, ki je bila prebrana na »njegovi javni seji«, ni podpisal.

Kratka epizoda enotnosti v Cankarjevem domu

Majniška deklaracija in Temeljna listina Slovenije sta nastali kot odgovor na vprašanje: »Kaj Slovenci kot narod sploh hočemo?« Vprašanje je bilo zastavljeno potem, ko sta nastajajoča opozicija (alternativa) in slovenska uradna oblast skupaj izpeljali zborovanje v Cankarjevem domu v podporo kosovskim rudarjem. Srbija je namreč stopnjevala pritisk na Kosovo, diferenciacija se je nadaljevala in separatistično usmerjeni partijski kadri med Albanci so se morali ločiti od tistih, ki so dokazovali, da so projugoslovansko orientirani. Po zrušenju vodilnih kosovskih politikov je pokrajina padla v splošno stavko, v rudniške jame v Starem trgu pri Mitrovici pa se je zaprlo okoli 1000 rudarjev, ki so gladovno stavkali in 183 ur niso prišli ven.

Tako je 27. februarja 1989 v Cankarjevem domu v Ljubljani prišlo do skupnega zborovanja uradnih oblasti in nastajajoče opozicije v podporo rudarjem in proti policijski diktaturi in kršenju človekovih pravic na Kosovu. Potem ko so v Srbiji objavili posnetek solidarnostnega zbora v Cankarjevem domu, so se pred beograjsko skupščino začeli zbirati demonstranti in zahtevali priprtje Azema Vlasija. Prisluhnil jim je Milošević z besedami: »Želim da vam kažem, ne čujem dobro, ne čujem dobro, ali želim da vam odgovorim na ono što tražite. Uskoro će biti objavljena sva imena. I želim da vam kažem, da će oni koju su se poslužili ljudima, da manipulišu radi ostvarjenja političkih ciljeva protiv Jugoslavije biti kažnjeni i biti uhapšeni.«³⁵ /Povem vam, ne slišim vas dobro, vendar vam bom odgovoril na to, kar zahtevate. Kmalu bodo objavljena vsa imena. In povem vam, da bodo tisti, ki so izkoristili ljudi za manipuliranje s političnimi cilji proti Jugoslaviji, priprti in kaznovani. Prevod R. P./

V začetku marca 1989 je predsednik SZDL Jože Smole sklical posvet vseh organizacij, ki so bile v Cankarjevem domu in so se podpisale pod izjavo »Proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu«. Dogovorili naj bi se o skupni izjavi, ki bi povedala, v kakšni državi Slovenci hočemo oziroma nočemo živeti.³⁶ Okostje

³⁵ Jože Možina: Dosje Slobodan Milošević, 1999.

³⁶ Dr. Rupel je neki spomladanski sestanek na SZDL, potem ko so bile SDZS, SDZ in SKZ že ustanovljene, opisal takole: »Takrat je bila konferenca SZDL in Oman ali Tomšič in jaz smo bili edini redko posejani cvetovi med vso tisto komunistično večino. In tam sem rekel – in se sam zgrozil nad svojo predrznostjo – da bi se s SZDL zmenili tako, da bi imela partija oz. vodilna politika 51, opozicija pa 49 odstotkov sedežev. Nakar so se strašno norčevali iz mene. Smole pa je rekel: The proof

prvega osnutka dokumenta, ki je bil 27. marca odposlan članom koordinacije za morebitne pripombe, je pripravil Miloš Mikeln. 28. marca zjutraj pa je dr. Rupel poslal nov osnutek Slovenske deklaracije '89, ki ga je pripravil Izvršni odbor SDZ, in predlagal, da ga pošljejo v presojanje skupaj z zadnjim osnutkom delovne skupine. Šesta in obenem zadnja seja koordinacije je bila 24. aprila, po tem datumu se ni več sestala, do sredine maja pa naj bi člani imeli možnosti za morebitna dopolnila in predloge. Konec maja naj bi po predvidevanjih SZDL predstavili usklajeno besedilo deklaracije. Alternativa se je po izjavah dr. Dimitrija Rupla tudi zato, ker glavni partnerji v koordinaciji do srede aprila o njenem osnutku sploh niso razpravljali in ker je ves mesec ležal po predalih,³⁷ odločila, da gre v javnost s svojim dokumentom, ki ga poznamo pod imenom Majniška³⁸ deklaracija.

Majniška deklaracija

Majniška deklaracija je vsebinsko v veliki meri povzemala Teze za ustavo Republike Slovenije, bila je kratka, jasna in udarna. Dr. France Bučar,³⁹ eden od njenih piscev, je večkrat javno neskomno in upravičeno poudaril, da gre za najbolj čist in eksakten dokument, ki je bil kadar koli napisan na temo slovenske države. V njem so podpisniki listine izjavljali in sporočali:

1. da hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda;
2. kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovenskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope;
3. glede na zgodovinsko prizadevanje slovenskega naroda za politično samostojnost je slovenska država lahko utemeljena le na:
 - spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem,
 - družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije ...⁴⁰

of the pudding is in the eating. No, je torej rekel, boste že videli, ko boste prišli na volitve. Takrat so mi povedali, da so mu svetovalci rekli, da bo SZDL na volitvah dobila 80%!«. Janko Lorenci: Dimitrij Rupel, Sodobniki. Ljubljana 1990, str. 105, 106.

³⁷ Delo, 10. 5. 1989, Marko Pečauer, Darja Verbič, Alternativa je svojo deklaracijo predstavila, uradna politika še čaka.

³⁸ Med zgodovinske dokumente sodi še ena Majniška deklaracija (30. 5. 1917), v kateri so se slovenski zastopniki solidarno pridružili državnopravni deklaraciji Jugoslovanskega kluba in v njej podprli združenje Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojni, na načelu samoodločbe narodov zgrajeni jugoslovanski državi pod žezlom habsburške dinastije.

³⁹ Glede avtorstva Majniške deklaracije so navedbe različne. Sestavila naj bi jo skupinica, katere jedro sta sestavljala France Bučar in Dimitrij Rupel, z njima pa še Venio Taufer, dr. Hubert Požarnik in dr. Ivo Urbančič. Rupel navaja, da so besedilo napisali v njegovi pisarni na FSPN in da je bil navzoč tudi Janez Janša.

⁴⁰ Delo, 10. 5. 1989, Majniška deklaracija 1989.

Pod majniško deklaracijo, objavljeno v Delu 10. maja 1989, so se podpisali: DSP, SDZ, SKZ, SKSG⁴¹, SDZS. V poznejših različicah se kot podpisnici pojavljata tudi UK ZSMS Ljubljana in Društvo skladateljev Slovenije.

Temeljna listina Slovenije

Ne glede na objavljeno Majniško deklaracijo je delovna skupina koordinacije z delom nadaljevala in 22. junija 1989 dokončala Temeljno listino Slovenije. Za dokončnega je obveljal sedmi osnutek, peti osnutek pa je bil že konec maja objavljen v dnevnem časopisju. Pomembnejše vsebinske razlike so bile dodane na koncu, kot recimo besedna zveza »samoupravni socializem«.

V Temeljni listini Slovenije torej njeni podpisniki izjavljajo in sporočajo:

»1. Hočemo živeti v demokratični državi suverenega slovenskega naroda in vseh državljanov Slovenije, utemeljeni na človekovih pravicah in državljanskih svobodah. V njej si zagotovimo: vladavino dela, prava in samostojnosti civilne družbe; svobodo združevanja in politični pluralizem; demokratične volitve; enakopravnost vseh manjšin; svobodo vseh oblik z naravnimi omejitvami uravnovešenega gospodarskega razvoja; povezanost z Evropo in svetom.

2. Živeli bomo samo v taki Jugoslaviji, v kateri bo zagotovljena suverenost kot trajna in neodtujljiva pravica do samoodločbe narodov, enakopravnost vseh narodnosti in manjšin, ki bo spoštovala in varovala različnost vseh, kjer bomo življenjsko pomembne skupne zadeve urejali po načelu soglasja, in samo v takem samoupravnem socializmu, kjer bodo zahteve te listine v celoti upoštevane.

3. Nočemo živeti v takšni državni skupnosti, kjer ni zagotovljeno spoštovanje ustave in zakonov in s tem človekovih in narodnostnih pravic, kjer bi bili podvrženi političnemu monopolu ali nacionalni nadvladi, gospodarskemu izkoriščanju ali drugim vsiljenim oblikam političnega, gospodarskega in kulturnega življenja ... «⁴²

Temeljno listino Slovenije je ljudem ponudila v podpisovanje obstoječa slovenska oblast, torej ZKS, ZSS (Zveza sindikatov Slovenije), ZZB NOV in SZDL.

Ciril Ribičiču, ki je kmalu zatem sprejel predsedovanje ZKS, se je zdelo, da ni nič narobe, če se v Temeljni listini Slovenije brani tisti del obstoječe ustavne ureditve, ki opredeljuje odgovornost republik za lastno usodo in skupen razvoj jugoslovanske federacije.⁴³

⁴¹ Podpis s strani Slovenskega krščankosocialnega gibanja naj bi nekdo dal nepooblaščen, saj so se dogovorili, da Majniške deklaracije ne podprejo, kar je še dodatno vplivalo na trenja znotraj gibanja in odstop predsednika Petra Kovačiča - Peršina.

⁴² Božo Repe: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, I. del: Opozicija in oblast. Ljubljana 2002, dok. 39.

⁴³ Delo, Sobotna priloga, 8. 7. 1989, Dr. Ciril Ribičič, Zakaj sem podpisal temeljno listino Slovenije 1989?.

Spomenka Hribar, najbolj prepoznavna opozicijska političarka iz Slovenske demokratične zveze (SDZ), pa je ugotavljala, da so v Temeljni listini Slovenije zakrite temeljne kategorije realsocializma, in se spraševala, ali ni morebiti »Temeljna listina – ponovitev »Dolomitske izjave«. ⁴⁴

Isti dan kot prvi dve pismi pa je bila v Delu objavljena tudi izjava »SDZ nasprotuje Temeljni listini Slovenije«. V SDZ-jevi analizi piše, da se Majniška deklaracija od Temeljne listine Slovenije razlikuje po zavzemanju za suvereno državo slovenskega naroda, vprašanje povezave pa pušča odločitvi take suverene države, medtem ko se Temeljna listina Slovenije zavzema, da Slovenija še naprej ostane v Jugoslaviji pod pogoji, ki so pisani tako na splošno, da ni mogoče preizkusiti njihove izpolnitve, usmerjena pa je le na kratkoročno nasprotovanje agresivni politiki srbskega in nekaterih drugih vodstev v Jugoslaviji, sicer pa se zavzema za sedanjo družbeno ureditev. ⁴⁵

Leto 1989 – leto razcveta opozicijskih zvez

Osem mesecev po uspešnem življenju Slovenske kmečke zveze je nastala nova politična zveza Slovenska demokratična zveza. Tudi sicer je leto 1989 bogato posejano z nastankom številnih novih zvez, ki so se kasneje preoblikovale v stranke. Med njimi so bile tudi take, ki se na prvih demokratičnih volitvah aprila 1990 niso prebile v republiško skupščino. Tudi Slovenska demokratična zveza je s svojo ustanovitvijo 11. januarja 1989 na zboru v Cankarjevem domu napovedala, da si bo z vsemi močmi prizadevala, da slovenski narod uresniči svojo zgodovinsko težnjo po politični samostojnosti in si ustvari lastno suvereno državo. Prvi predsednik SDZ je postal dr. Dimitrij Rupel, v Izvršni odbor pa so bili izvoljeni še Janez Janša, Ivan Oman, Venko Taufer, dr. Alojz Križman, dr. Hubert Požarnik, dr. Tomaž Pisanski, dr. Boštjan M. Zupančič in Samo Resnik.

Mesec dni pozneje je ustanovitev zveze končno uspela tudi socialdemokratom, ki so imeli svoje korenine v delavski stavki v Litostroju. Že decembra 1987 je ob litostrojski t. i. prekinitvi dela takrat petdesetletni inženir strojništva France Tomšič napovedal, da ustanavljajo »Iniciativni odbor Socialdemokratske zveze Slovenije, ki bo deloval kot avtonomna politična organizacija, kot opozicija Zvezi komunistov, lahko tudi v okviru SZDL, vendar z enako avtonomijo kot drugi. ⁴⁶ Vendar se je proces ustanavljanja nove zveze, ki ga je vodila predvsem tehnična inteligenca, končal šele čez dobro leto dni. Le dva dni pred napovedanim kongresom socialdemokratov, ki naj bi potekal 16. februarja 1989 v Cankarjevem domu, je mestni sekretariat za notranje zadeve sporočil, da bodo ustanovitev preprečili, če se zveza ne bo vključila v Socialistično zvezo delovnega ljudstva. Vodstvo stranke je takrat

⁴⁴ Delo, Sobotna priloga, 8. 7. 1989, Spomenka Hribar, Temeljna listina – ponovitev Dolomitske izjave?

⁴⁵ Delo, 8. 7. 1989, SDZ nasprotuje Temeljni listini Slovenije.

⁴⁶ TV DOK, Rosvita Pesek: Dosje, Demo(s)kracija, 2000.

pod pogojem, da ohranijo enakopravnost in avtonomijo, v to privolilo, na kongresu pa so zborovalci izglasovali, da z vstopom v SZDL ne bo nič. Zanimivo je, da sta socialdemokrate pozdravila tudi vidna člana obstoječe oblasti, komunist Peter Bekeš, ki je izrazil pričakovanje, da bodo dobro sodelovali, in predstavnica socialistične zveze Darja Lavtižar Bebler, ki je ugotovila, da so politični cilji socialdemokratov precej podobni ciljem njene zveze, zato jim ne bo težko najti skupnih pogledov in zaznamovati skupnih akcij.⁴⁷ Za predsednika zveze je bil štirinajst dni pozneje izvoljen France Tomšič, podpredsednika pa sta postala dr. Katja Boh in Andrej Magajna. Kmalu po nastanku so se v SDZS javno odzvali na obtožbe iz Beograda, predvsem iz predsedstva SFRJ in predsedstva borčevske organizacije iz Črne gore, ki sta trdili, da so novonastale zveze nezakonite in neustavne. Socialdemokrati so trdili, da v Sloveniji razvijamo politični pluralizem z demokratičnimi političnimi organizacijami, medtem ko v drugih okoljih razvijajo demokracijo mitingov. Citirali so tudi slovensko javnomnenjsko anketo, po kateri je 71% anketiranih podpiralo ustanavljanje novih političnih organizacij, le 6% pa jim je nasprotovalo.⁴⁸

Po socialdemokrati so se kot tretji ustanovili duhovni nasledniki krščanskih socialistov, Slovensko krščansko socialno gibanje (SKSG). Predsednik je postal Peter Kovačič Peršin, ki je menil, da ni v duhu krščanskega gibanja, da bi se organiziralo klasično strankarsko. SKSG je tako izgubil več kot pol leta, dokler ni novembra vajeti gibanja prevzel Lojze Peterle, gibanje pa se je na predlog Mladena A. Švarca preimenovalo v Slovenske krščanske demokrate (SKD). Podpredsednik SKD je postal Franc Miklavčič, glavni tajnik je bil Peter Reberc, sedež stranke pa kar na domu Lojzeta Peterleta.⁴⁹ Kljub zapozneli opredelitvi za strankarstvo je bil SKD med prvimi tremi ustanovitelji Demosa in s tem v njegovem ožjem jedru.

11. junija 1989 so v športno-rekreacijskem parku Mostec v Ljubljani nastali tudi Zeleni Slovenije. V svojem programu se niso dotikali nacionalnega vprašanja in slovensko-jugoslovanskih odnosov. Predsednik Izvršnega odbora stranke dr. Dušan Plut pa je v nagovoru zbranim v Mostecu poudaril, da kljub trenutnim hudim nacionalnim pretresom v Jugoslaviji iščejo prvine sodelovanja ob upoštevanju različnosti, narodne suverenosti in neugasnjene pravice vsakega naroda do samoodločbe in morebitne osamosvojitve.⁵⁰ Podpredsednika stranke sta postala Vane Gošnik in Mauricijo Olenik. Olenik je le nekaj dni zatem, ko so Zeleni Slovenije vstopili v Demos, znotraj ZKS ustanovil svojo Državljansko zeleno listo in s tem med zeleno orientirane volivce na prvih volitvah vnesel kar nekaj zmede. No, ZS pa je Olenikova lista odnesla tudi nekaj glasov, čeprav je bil uspeh ZS tudi brez teh

⁴⁷ TV DOK, d 186.

⁴⁸ Delo, 22. 3. 1989, Predsedstvo SDZS, Politične organizacije niso neustavne.

⁴⁹ Andrej Vovko: Slovenski krščanski demokrati (SKD). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. 388.

⁵⁰ Delo, 12. 6. 1989, Gregor Pucelj, Zeleni bodo delovali tudi za mir v svetu.

glasov v Evropi prava posebnost. Tako visoke volilne podpore zelene stranke po Evropi do takrat niso poznale.

Podobna zgodba kot z okoljevarstveniki se je s cepitvijo določene socialne skupine skorajda sočasno dogajala tudi s slovenskimi obrtniki, ki so ustanovili svojo stranko, kmalu pa sta iz nje izšli dve: Slovensko obrtniško podjetniška stranka (SOPS), ki jo je vodil Rado Bergant, podpredsednik pa je postal Emil Kandrič. Druga pa je bila Slovenska obrtniška stranka, katere predsednik je postal Franc Golija, ki je ugotavljal, da je do polarizacije prišlo predvsem zaradi vprašanja, ali naj obrtniška stranka sodeluje z opozicijsko koalicijo Demos ali ne. Tako je Slovenska obrtniška stranka v začetku februarja 1990 s tajnim glasovanjem v Kranju odločila, da se bodo povezali z Demosom, vztrajali pa pri lastnem programu in samostojnih kandidatnih listah.⁵¹ V časopisnih polemikah okoli vstopanja v Demos pa je predsednik SOS-a Golija že kmalu ugotavljal, da vzporedno ustanavljanje nove stranke koristi vsem drugim, samo obrtnikom in podjetnikom ne, zagotovo pa škodi celotnemu slovenskemu narodu.⁵² Konkurenčni SOPS se na prvih volitvah ni prebil prek skupščinskega praga.

Demos

Konec novembra je na kmetiji Ivana Omana v Zmincu pri Škofji Loki po nekajtedenskih pogovorih in dogovorih nastal Demos – Demokratična opozicija Slovenije. Njeno jedro so sestavljali socialdemokrati (SDZS), demokrati (SDZ) in krščanski demokrati (SKD), medtem ko so v kmečki zvezi (SKZ) oklevali in svoj odnos do Demosa spremenili šele v začetku leta 1990, ko so nekateri vidni člani zagrozili, da bodo stranko zapustili, če se ta ne bo odločila za Demos. V začetku leta 1990 so se jim pridružili tudi Zeleni Slovenije (ZS) in nazadnje še obrtniška stranka (SOS). Predsednik Demosa je bil dr. Jože Pučnik, ki je le malo pred nastankom opozicijske koalicije od Franceta Tomšiča prevzel tudi vajeti socialdemokratske zveze. Podpredsednika Demosa sta postala Lojze Peterle in Dimitrij Rupel. Ko so se v začetku decembra prvič predstavili na tiskovni konferenci v klubu Društva slovenskih pisateljev, je dr. Jože Pučnik novinarje obvestil, da je namen Demosa prevzeti odgovornost za slovensko državo. Taka drzna napoved je med navzočimi povzročila smeh in kot je pozneje ocenil Pučnik, so novinarji verjetno podvomili v zdravo pamet Demosovih veljakov.⁵³ V programu je Demos v prvi točki govoril o odnosu do preteklosti in o mirnem prehodu iz totalitarizma v demokratično družbo. V drugi točki pa je zapisal, da si bo prizadeval za suvereno državo slovenskega naroda, samostojno ali v konfederaciji z drugimi državami. O notranji ureditvi Sloveniji in njenih zunanjih povezavah pa se bodo odločali dr-

⁵¹ Večer, 12. 2. 1990, Franc Golija, Z Demosom ali proti njemu!

⁵² Prav tam.

⁵³ Dr. Jože Pučnik: Politične priprave na osamosvojitvev, Pričevanja in analize, ZZDS, maj 2002, str. 93.

žavljani Slovenije na referendumu. Zavzeli so se tudi za takojšnjo konfederalizacijo Jugoslavije, zmanjšanje obveznosti do zveznega proračuna in prenehanje plačevanja depozitov NBJ. Demosovo zahtevo po republiški valuti pa so v Socialistični zvezi označili za otročjo.⁵⁴ Pučnik je konec leta 1989 še ocenjeval, da bo uspeh, če bo opozicija sploh prišla v slovenski parlament in se utrdila kot močna frakcija. Lahko bo nadzorovala stranke na oblasti in se učila tehnologije političnega dela. Zato je za opozicijo realna zmaga na volitvah šele leta 1994.⁵⁵

Pot do svobodnih volitev

27. septembra 1989 so bila sprejeta ustavna dopolnila, ki so bila ključna za vzpostavitev strankarskega demokratičnega življenja. Z dopolnili je tako slovenska ustava jamčila pravico do svobodnega političnega združevanja. Zagotavljala pa je tudi neodtujljivo pravico do samoodločbe, ki je vključevala tudi pravico do odcepitve in določala, da v Sloveniji ni več mogoče razglasiti izrednih razmer, če s tem ne soglaša tudi slovenska skupščina. Predsednik predsedstva dr. Janez Stanovnik je ob tako pomembnem dogodku čestital vsem občanom Sloveniji in poudaril, da dopolnila utrjujejo avnojska načela federativne Jugoslavije in postavljajo trdne institucionalne temelje demokratičnega razvoja. Načelo samoodločbe po njegovem ni pomenilo slabljenja, ampak krepitev skupne domovine Jugoslavije. Volilna zakonodaja, ki je omogočala tajne, demokratične in svobodne volitve, pa je bila sprejeta na temelju teh ustavnih dopolnil ob izteku leta 1989. Slovenska opozicija in uradna oblast sta pred tem še poskušali najti dogovor o volilni zakonodaji. Alternativa je še pred sprejemom ustavnih dopolnil napisala javni poziv »Kakšne volitve hočemo« in v njem terjala, da mora biti soudeležena v dogovarjanju o novi volilni zakonodaji, da morajo biti vsem dane enake možnosti pri udeležbi v kandidacijskih postopkih in da morajo vsi imeti enak dostop do medijev. Okrogla miza je nastala pri SZDL po modelu, ki sta ga preizkušali že Poljska in Madžarska. Vodil jo je Jože Smole. Pri dogovarjanju se je zatikalo že od vsega začetka, saj Igor Bavčar ni bil izvoljen za podpredsednika okrogle mize, ker mu je udeleženec iz ZKS nasprotoval. Hkrati ta predstavnik ZKS, kot je zatrjeval, ni imel nobenega mandata za pogajanja in pooblastil za razpravo o vsebinskih vprašanjih. Nazadnje je še predsedujoči Smole izjavil, da okrogla miza nikogar ne bo k ničemur zavezovala. Alternativa je kmalu zatem okroglo mizo zapustila. Pravniki Matevž Krivic ki je bil tudi poleg, pa je razpad okrogle mize komentiral, da je ZK tako ali tako ni jemala resno, saj so se poživžgali na obljube, ki jih je v njenem imenu na okrogli mizi dal njihov pooblaščen predstavnik.⁵⁶

⁵⁴ Delo, 18. 12. 1989, Jana Taškar, Ocena iz SZDL: Zahteve po slovenski valuti so otročje.

⁵⁵ Dnevnik, 21. 11. 1989, Ivanka Mihelčič, Realna zmaga šele leta 1994.

⁵⁶ Delo, 14. 10. 1989, Matevž Krivic, Alternativa gre v skupščino.

Priprave

Volilna zakonodaja, ki je omogočala tajne, demokratične in svobodne volitve, je z zakonom o političnem združevanju zagotavljala popolno svobodo in prostovoljnost političnega združevanja občanov in političnih organizacij. Za ustanovitev politične organizacije je zadoščalo že 20 polnoletnih občanov, ki so morali na ustanovnem zboru sprejeti še statut, program in predlagati vpis v register v občinskem upravnem organu, v katerem so imeli sedež. Družbenopolitične skupnosti bi morale političnim organizacijam zagotoviti gmotne in druge možnosti za njihovo delovanje, dejansko pa so obstoječe monopolne zveze oz. njihove naslednice⁵⁷ šle v volilni boj s svojim celotnim aparatom in infrastrukturo, nekatere Demosove politične zveze oz. stranke pa dobesedno iz kleti, na primer SDZS iz Sterneneve ulice v Šiški, od koder je dr. Jože Pučnik koordiniral tudi delovanje Demosa. Dr. Hubert Požarnik, eden od udeležencev teh pogovorov in sestankovanj, se spominja, da je bil prostor okoli mize premajhen za vse, zato so se dogovorili, da naj bi na sestanke prihajal le eden ali največ dva iz vsake stranke.⁵⁸

SZDL je na primer SDZ in Zelenim Slovenije odredil vsakemu po eno sobico, ki sta bili prej, kot so Demosovi veljaki radi povedali, namenjeni čistilkam za shranjevanje metel. Nekaterim, na primer kmečki zvezi in Zvezi slovenske kmečke mladine (ZSKM), je infrastrukturo – sobo in telefon omogočila ZSMS. Zakon je predvideval, da se bodo tudi »stare« DPO, ki so se do volitev financirale iz proračuna, po volitvah financirale po proporcionalnem načelu glede na število njihovih delegatov v skupščini. To je sicer pomenilo, da bodo Demosove stranke po volitvah, če se bodo prebile v skupščino, prišle do finančnih sredstev, hkrati pa je to tudi pomenilo, da bodo do volitev tanko piskale. Pa tudi za obstoječo oblast je bila takšna zakonodaja pravi šok, ki so se ga zavedli šele pri sprejemanju proračuna za leto 1990, saj so obstajala le skupna sredstva za vse stranke, ki se bodo delila glede na volilni uspeh. To je namreč pomenilo tudi konec ločenih postavk za SZDL, ZSMS in ZKS. Za ZZB NOV, ki se poleg sindikatov ni pomerila na volitvah, pa je takšna ureditev zahtevala tudi nov dogovor o oblikah financiranja.

Na seji predsedstva SRS 7. decembra 1989 so se člani razburjali zaradi financiranja novonastalih strank, pri čemer je predsednik Janez Stanovnik omenil, da je od ameriškega kongresnika izvedel, da so se alternativci že zanimali za ameriški fond, ki financira demokratične akcije, in da bodo »kao svako umiljato jagnje sisali dve

⁵⁷ Od petih družbenopolitičnih organizacij so se tri odločile za volilni boj. Vse tri so pred volitvami spremenile ali pa dopolnile svoja imena. Komunisti postali prenovitelji (ZKS postane ZKS-SDP (Stranka demokratične prenove)), »mladinci« so postali liberalci (ZSMS-LS), socialisti (SZDL) pa so v imenu opustili »delovnega ljudstva« in postali Socialistična stranka Slovenija (SSS).

⁵⁸ Ustna izjava dr. Huberta Požarnika avtorici R. P. ob snemanju filma Korak pred drugimi, jeseni 2003.

majke». ⁵⁹ Majda Gaspari je tudi bila vidno ogorčena, da bi se s financiranjem opozicije kar tako razmetavalo z družbenim denarjem v takem ekonomskem položaju, Jože Smole pa je bil za to, da se kakršni koli »ferajni« samofinacirajo. ⁶⁰ Rupel je pozneje pisal, da je bil Demos deležen finančne podpore Slovencev po svetu. Organizirali naj bi se bili ameriški Slovenci, vendar naj bi bili po trditvah pisca denar nabirali za Demos, poslali pa ga le Omanu in Peterletu. Zaradi razburjanja v SDZ so rezultat popravili tako, da so razdelili »70000 dolarjev med Omana in Peterleta, za SDZ pa rezervirali 10000.« ⁶¹

Januarja 1990 je predsednik skupščine SRS Miran Potrč razpisal volitve, ⁶² ki so bile v ustavnem roku, in sicer 8., 12. in 22. aprila 1990. ⁶³ Sprejeti so bili štirje pomembni volilni zakoni, volilni prag za vstop politične organizacije v skupščino pa je bil 2,5% glasov na republiški ravni oz. najmanj toliko, da bi lahko imela dva predstavnika v DPZ. Volitve v tri zборе republiške skupščine, v katerih je sedelo skupaj 240 delegatov, so potekale po t. i. »kombiniranem« volilnem sistemu. Volitve v DPZ so potekale po proporcionalnem volilnem sistemu, v zbor občin pa po dvokrožnem večinskem volilnem sistemu. Za izvolitev v ZZD je veljal enokrožni večinski sistem in je bil za Demos najtrši oreh, saj je prvotno zakonodaja predvidevala, da so lahko kandidature vložene le na zborih volivcev, to se pravi v podjetjih, ustanovah in državni upravi, kjer pa so ves pregled imele le t. i. stare strukture. Pozneje je bila na predlog dr. Lovra Šturma sprejeta razlaga, da lahko tudi stranke v volilnih enotah (ne le na zborih volivcev) predlagajo kandidate za vse zборе, torej tudi za ZZD.

Kljub temu je dr. Šturm, ki je bil na predlog Demosa konec leta 1989 imenovan v Republiško volilno komisijo (RVK), v analizi volilnih postopkov za volitve leta 1990 zapisal, da te niso bile poštene, saj je bilo kršeno načelo enakih možnosti za nastop na volitvah. Pregled volilne zakonodaje je pokazal, da so postopki za kandidiranje in predlaganje kandidatov nadvse zapleteni in da so roki skrajno napeti.

»Poglavitni očitke pa velja dejstvu, da so stranke ZKS-Stranka demokratične preнове, SZS-SZDL in ZSMS-LS v celotnem obdobju volilnih postopkov že imele in smele obdržati svoje omrežje po podjetjih in ustanovah, to je v vseh volilnih okrajih za ZZD, zato so bile tu v nesorazmerni prednosti pri kandidiranju in prepoznavnosti delegatov iz svojih vrst, čeprav ti niso nastopali kot njihovi kandidati. Volitve v ZZD niso odražale splošnega volilnega razporeda med volivci. Demosu je bilo tako objektivno nemogoče narediti svoje kandidate prepoznavne med mno-

⁵⁹ Jerca Vodušek Starič: Demos in slovensko predsedstvo. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. str. 489.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Dimitri Rupel: Skrivnost države. Ljubljana 1992, str. 43.

⁶² Poleg volitev na republiški ravni so potekale tudi volitve v 60 občin in v dve t. i. posebni družbenopolitični skupnosti (mesto Ljubljana in obalna skupnost v Kopru). Tudi na lokalnih volitvah se je volilo v tri zборе (DPZ, Zbor krajevnih skupnosti in ZZD).

⁶³ Do leta 1990 ni bilo svobodnih volitev na Slovenskem že celih 60 let; od leta 1927.

žico vseh kandidatov kot kandidate Demosa, saj to na glasovnici za ZZD ni bilo razvidno.«⁶⁴

K tej volilnopolitovkovni analizi velja za pridobitev celovite slike dodati še ugotovitve o neenakopravnem položaju, ki so ga bile deležni Demosove stranke in njihovi kandidati v času volilne kampanje v »sredstvih družbenega obveščanja«.

Ali Žerdin je, ocenjujoč razmerje med Demosom in tiskom, ugotovil, da je bilo začetniško razmerje ob nastajanju koalicije predvsem ignorantsko in da so začetne napore Demosa »pokrivali« mlajši, neizkušeni novinarji, ki pa so imeli to prednost, da niso bili obremenjeni s predsodki.⁶⁵

»Revija Mladina je v mesecih pred volitvami začela objavljati statistične podatke o tem, kolikšno pozornost so mediji namenjali strankam in političnim blokom. Prve meritve so kazale na veliko neuravnoteženost medijskega prostora, saj sta bili ZKS in SZDL v izrazito privilegiranem položaju. Meritve, izvedene v marcu, pa so kazale bolj uravnoteženo sliko. Zadnje predvolilne meritve so celo kazale, da je bil Demos (vsota Demosa kot koalicije in Demosovih strank posamično) na nacionalni televiziji sredi marca 1990 omenjen večkrat kot Stranka samoupravnega socializma (kakor je Mladina zajedljivo poimenovala ZKS in SZDL) ali ZSMS. Mesec dni pred volitvami je do uravnoteženja poročanja prišlo tudi v tiskanih medijih.«⁶⁶

V primerjavi z Žerdinovimi navedbami sem sama prišla do drugačnih ugotovitev. Ob analiziranju televizijskega arhiva sem na primer za obdobje volilne kampanje 1990 ugotovila naslednje: »Pogostost pojavljanja v času volilne kampanje pokaže, da so imele v TVD 2 družbenopolitične organizacije prednost v primerjavi z novimi političnimi organizacijami.«⁶⁷

Ugotovila sem, da je bil tudi glede prisotnosti v najbolj gledani oddaji takratne TV Ljubljana Milan Kučan v izraziti prednosti. V pripravah na drugi krog volitev 22. aprila se je odnos do kandidatov bolj izenačil, saj se je Milan Kučan v TVD 2 pojavil trinajstkrat, dr. Jože Pučnik pa enajstkrat. Vendarle je, potem ko sem z vidika enakih možnosti opravila tudi vsebinsko analizo – predvsem komentarjev, ki so si jih v svoji gorečnosti privoščili uredniki in še oblikovno analizo –, moja ugotovitev ostala enaka. Namreč, da vodstvo Informativnega programa v TVD 2 po pogostosti pojavljanja na ekranu in po oblikovni plati ni ponudilo obema kandidatom enakih možnosti, pač pa je Demosovega kandidata dr. Jožeta Pučnika postavilo v podrejen položaj.

⁶⁴ Lovro Šturm: Vključitev Demosa v volilne postopke za nastop na volitvah leta 1990. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str., str. 336.

⁶⁵ Ali H. Žerdin: Demos in tisk, tisk in Demos. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. 665.

⁶⁶ Isti, prav tam, str. 666.

⁶⁷ Rosvita Pesek: Demos v arhivu nacionalne televizije. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. 645.

Volilna kampanja in prevzem oblasti

V volilni kampanji za volitve v republiško skupščino je kandidature vložilo 14 strank in 3 liste. A glede na izide volitev bom podrobneje analizirala le kampanjo, v kateri je bila na eni strani tako rekoč amaterska koalicija Demos s šestimi strankami, na drugi pa tri naslednice profesionalnih družbenopolitičnih organizacij. Posebno pozornost si zasluži odnos do nacionalnega vprašanja, za katerega med drugim dr. Zdenko Čepič ugotavlja, da volilni programi prenoviteljev, socialistov in mladincev niso nesli prek jugoslovanskih okvirjev.⁶⁸ V potrditev tej tezi le nekaj konkretnih izjav. Prenovitelj dr. Lev Kreft je tik pred volitvami poudarjal, da so, kar se njih tiče, preveč vložili v Jugoslavijo v smislu vlaganja v njene demokratične reforme, da bi zdaj vrgli puško v koruzo.⁶⁹ Miran Potrč je na vprašanje beograjske novinark Gordanje Suša, v čem se on kot komunist razlikuje od Pučnika, odgovoril, da je Demos do konfederacije prišel po zamisli o odcepitvi, Zveza komunistov pa o odcepitvi kot o svoji opciji nikoli ni govorila.⁷⁰ Tudi ko so prenovitelji predstavljali mag. Janeza Kocijančiča kot svojega kandidata za mandatarja (v primeru če bi zmagali na volitvah), ta med najpomembnejše točke svojega programa ni uvrstil nacionalnega vprašanja, pač pa predvsem gospodarske ukrepe. V kampanji je najbolj razborito deloval prenovitelj Milan Balazic, ki je svojim tekmeccem očital, da se zavzemajo za deželo divje privatizacije, okleščeni programov in delavcev na cestah, za deželo ekoavanturizma in ilegalnih mazaških splavov in za deželo z močno in drago slovensko vojsko. »Dežela Slovencev über alles in Bosancev raus, dežela revanšizma do drugače mislečih.«⁷¹ V imenu Demosa se je odzval SDZS in se zgrozil nad ravno, na katero so se spustili njihovi tekmecc, in ugotovil, da vladne stranke zastrašujejo ljudi pred tem, da bi volili opozicijo.⁷² Demos je volilno kampanjo konec marca in v začetku aprila vodil v glavnem na prostem, po mestnih trgih in vaseh. Predsednik Demosa je pri papirnici Količevo navzoče nagovarjal, da potrebujemo našo državno suverenost, zato moramo uveljaviti samostojno in neodvisno republiko Slovenijo. Na istem improviziranem odru se je dr. Rajko Pirnat spraševal, do kdaj bomo čakali Slovenci glede na to, da so Litva, Estonija in Latvija svojo neodvisnost že razglasile.⁷³ Predsednik krščanskih demokratov Lojze Peterle je v nagovoru, do katerega so imele pravice vse zveze oziroma stranke, ki so sodelovale v kampanji na TV Ljubljana, dejal, da se slovenske pomladi ne da več ustaviti. Povabil je volivce, naj pridejo na cvetno nedeljo na volišča in si vzamejo prihodnost. Obljubil je, da se bodo trudili za miren prehod

⁶⁸ Zdenko Čepič: Opozicija »opozicije«. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. 628.

⁶⁹ TV DOK, d 277, 4. 4. 1990.

⁷⁰ TV DOK, d 277, 3. 4. 1990.

⁷¹ TV DOK, d 273, marec 1990.

⁷² TV DOK d 275.

⁷³ TV DOK d 275, TVD 2, 31. 3. 1990.

Slovenije v demokracijo in za resnico o preteklosti. Ob isti priložnosti je v imenu prenoviteljev Borut Pahor obljubil, da se zavezujejo k spoštovanju demokratičnega reda in da so sposobni prenesti celo zmago na volitvah. Do kandidatov na volitvah se je posredno opredelila tudi Rimskokatoliška cerkev, saj so slovenski škofi v izjavi o volitvah zapisali, da bodo tisti, ki s preteklostjo niso bili zadovoljni in ki hočejo temeljite spremembe in drugačen razvoj domovine, volili stranke in ljudi, ki so si za te spremembe prizadevali že do sedaj, in dodali, da bi, če bi volili dotedanjo oblast, bilo videti, kakor da se strinjajo z ureditvijo, kot smo jo imeli do tedaj.⁷⁴ Na to se je odzval dr. Zdenko Rotar, ki je izjavo škofov razumel kot svetovanje, naj volivci ne dajo svojega glasu kandidatom prenoviteljev, in se vprašal, ali to ne pomeni vnaprejšnjega zaznamovanja komunistov. Pred tem je še dramatično zapisal, da obstaja možnost, da bi Slovenijo po cvetni nedelji zajelo maščevanje, za katerega je značilno, da se ljudi vnaprej zaznamuje s stigmami in sramotnimi znamenji.⁷⁵ Veliko prahu in razčiščevanja je v kampanji dvignila tudi izjava Lojzeta Peterleta, ki je s prstom pokazal na ravnanje Socialistične zveze delovnega ljudstva na terenu, saj naj bi poštar na Kočevskem, ko je raznašal pokojnine, ob tem delil tudi pristopnice k Socialistični zvezi in da kdor ni pristopil, mu je pokojnino zadrževal.⁷⁶ Pozneje se je Peterle za te nepreverjene govorice opravičil.

Najbolj ostro pa je potekala kampanja predvsem med socialdemokrati (SDZS) in prenovitelji (ZKS-SDP). Socialdemokrati so objavili plakat, na katerem so svoje kandidate in vidne člane stranke posadili v družbo evropskih socialdemokratov, medtem ko so vodilne prenovitelje posadili v družčino evropskih komunističnih diktatorjev. Prenoviteljica Sonja Lokar je to komentirala z besedami, da je v prvem primeru, ko gre za dobre demokrate in socialdemokrate, razlika komična in očitna. V drugem primeru, ko pa so na skupnem plakatu Stalin, Ceaușescu, Morina in Ribičič, pa je stvar tragična, saj tisti, ki nočejo videti razlike med temi štirimi, očitno ne delajo tako, kot govorijo. Govorijo namreč o spravi, v resnici pa delajo za to, da bi se delitve tragično poglobile.⁷⁷

Socialdemokrati v celotni kampanji pravzaprav niso jasno povedali, ali se s tem plakatom strinjajo in od kod se je vzela, tako da je njegovo avtorstvo ostalo precej časa nepojasnjeno. Nekateri pomembni člani vodstva socialdemokratov pa so se od njega tudi distancirali.

Prenovitelji so kot »protiudar«⁷⁸ rehabilitirali Ota Vilčnika in Jožeta Pučnika. Vilčnik se o preteklosti ni mogel sprijazniti z vključevanjem predmeta marksizem v program šentvliške gimnazije. Bil je izključen iz partije in ob delo. Jože Pučnik pa je zaradi svojega kritičnega razmišljanja in pisanja dobil sedemletno zaporno kazen. V SDP so zatrdili, da je njuno takratno razmišljanje zdaj normalno, zato podpirajo revizijo postopka. Pučnik je bil nad tem zgrožen in je dejal, da so komunisti kot

⁷⁴ Delo, 28. 3. 1990, Alojzij Šuštar, nadškof in metropolit, izjava slovenskih škofov.

⁷⁵ Naši razgledi, 6. 4. 1990, Zdenko Rotar, Nevarne igre.

⁷⁶ TV DOK VKA d 269/5, 19. 3. 1990.

⁷⁷ TV DOK, d 480.

veliko milost zdaj pokazali, da mu odpuščajo, ker se je pregrešil proti pravilom njihove organizacije. To dejanje, da so ga želeli zdaj rehabilitirati kot člana ZK, čeprav je bil v tej stranki le 7 mesecev, potem pa so ga zaprli, je označil kot perverzno nesramnost. Vprašal se je, ali mislijo, da so papež. Nesprejemljivo se mu je zdelo, da se mu hočejo tako rekoč privatno opravičiti za to, kar so mu storili. Predlagal jim je, naj se obrnejo na skupščino, v kateri imajo še vedno večino, in naj sprejmejo ustrezne zakone, saj se na tako lahek način komunisti ne morejo posloviti od preteklosti.⁷⁸

V napad na Pučnika kot predsedniškega kandidata pa se je v času kampanje spustila tudi JLA. Ovadila ga je zaradi krnitve ugleda države, ker se je podpisal pod letak Demos za slovensko vojsko. Na njem je med drugim pisalo, da JLA ubija naše otroke, duši naše gospodarstvo in ogroža našo svobodo. Temeljno tožilstvo je ovadbo tri dni po prvem krogu volitev zavrglo. A tokrat je oblast spremenila taktiko. Pučnika je verbalno vzela v bran in se uprla vmešavanju vojske v predvolilne zadeve in si z »branjenjem« Pučnika tudi temeljito izborila medijski prostor. Medtem ko Pučnik ovadbe – dokler je ni dobil v roke – ni želel komentirati, so prenovitelji s Kučanom na čelu izkoristili vročo novico in še istega večera zunaj vseh običajnih programskih vzorcev nastopili v osrednjem televizijskem dnevniku z nadpovprečno dolgimi studijskimi komentarji. Na Televiziji Ljubljana so tako Pučnika pred JLA »branili«; najprej protikandidat Milan Kučan v studijsko prebranim komentarju z uporabo tv-prompterja (2,10 min), nato prav tako v studiu predsednik skupščine Miran Potrč (1,25 min), Ljubo Bavcon (4 min) in odg. urednik Jure Pengov (1,39 min). Pučnikov komentar na ovadbo so objavili dan zatem (12. 4. 1990) v skupni dolžini 1,28 min, posnet pa je bil v pisarni, stoje, govoril pa je na pamet. Tako hiter odziv prenoviteljev in protikandidata Kučana je marsikoga napeljal na misel, da je šlo za svojevrstno kroženje informacij z JLA, kar je v določenem trenutku aktualni oblasti omogočalo medijsko prednost.

Znano je, da je Kučan v drugem krogu predsedniških volitev premagal Pučnika (58% proti 41%), Demosu pa je na volitvah v skupščino uspelo dobiti večino v dveh zborih od treh; najmočnejšo v Zboru občin, v »elitnem« Družbenopolitičnem zboru pa so Demosovi delegati od 80 zasedli 47 mest in tako dobili priložnost za izvolitev prve demokratične vlade (ki se je formalno še dobro leto imenovala Izvršni svet skupščine RS).

Prehod iz enopartijskega režima v demokratični politični sistem je v Sloveniji minil mirno, brez nasilnih obračunavanj (v nasprotju z npr. Romunijo), brez vdorov besnih državljanov na sedeže tajnih služb (v nasprotju z dogodki v Nemški demokratični republiki), pa tudi brez posebnega zavarovanja arhivov tajnih služb s strani novih demokratičnih sil (to so storili v Češkoslovaški), kar je nosilec prejšnjega režima omogočilo, da so naše arhive temeljito počistili.

⁷⁸ TV DOK d 275.

Prehod se je pri nas preprosto zgodil s sklicem in potrditvijo mandatov delegatom nove skupščine, res pa je, da so se stari oblastniki in mediji na prvi seji še krepko ponorčevali iz amaterizma novoizvoljenih najstarejših delegatov, ki so imeli s skupščinskim postopkom obilo težav. V novoizvoljeni skupščini RS so bili poslanci⁷⁹ iz 9 političnih zvez oz. strank in ti so izvolili Peterletovo 27 člansko vlado, ki pa po svoji sestavi ni bila prav nič ekskluzivna, pač pa tako po strankarski pripadnosti kot strokovni usposobljenosti dovolj široka, predvsem pa v ključnem cilju – osamosvojitvi Slovenije – dovolj enotna. Prav zaradi tega visokega, zgodovinskega cilja, ki je slovensko oblastno politiko povsem zaposlil, so bila marsikatera vprašanja prehoda in vzpostavljanja demokratičnih struktur potisnjena v ozadje, kar je pozneje škodilo kakovostnejšemu demokratičnemu političnemu življenju v novi državi.

No, pa tudi zadnji partijski izvršni oblasti, Šinigojevemu izvršnemu svetu, je predaja oblasti težko padla na dušo, saj je naslednikom, Peterletovi vladi, postavila kar pogoj, da primopredaje poslov ne bo, če bosta nanjo prišla tudi novoizvoljena ministra za obrambo in notranje zadeve, Janez Janša in Igor Bavčar. Hannibal ante portas!

Rosvita Pesek

WHEN OPPOSITION TAKES THE INITIATIVE AND COMMUNISTS FALL
FROM POWER (1987–1990)

S u m m a r y

The relationship between the nascent alternative (opposition) and official authorities in the second half of the 1980s in Slovenia was not any different from what is otherwise characteristic of political rivalry. The socialist (Party) authorities were forced to defend the existent situation as well as the Socialist Yugoslavia, while by opposing the constitutional amendments to the Federal Constitution the alternative already rode the wave of the anti-centralist and anti-Yugoslav sentiment, strengthened considerably by the judicial process against the four men accused of possessing military documents and a trial in the middle of Ljubljana in the Serbo-Croatian language (June, July 1988). The emergence of the opposition political associations (parties) was initially strongly marked with the issue of their legitimacy, since according to the Constitution such associations were only allowed within the Socialist Alliance of Working People. Therefore the authorities wanted to push these associations into the context of »ideological pluralism« instead of allowing them to organise as political parties. However, after the authorities »descended from power« in the autumn of 1989, they conceded, nevertheless, that the already established associations could become an integral part of the political organisation as political parties. The existing authorities transformed, at least by name, so that three of five socialist political organisations announced they would join the election contest.

An important dividing line between the opposition, gathered in the Demos coalition (1990 – Democratic opposition of Slovenia), and the authorities was precisely the attitude to the Yugoslav state. The difference was already clear during the writing of the fundamental documents, which were

⁷⁹ Delegati prvega demokratičnega sklica so sami sebe imenovali poslanci, čeprav to formalno pravno še niso bili.

to answer the question of what Slovenians wanted. The alternative already stated in the first sentence that »we want a sovereign state of the Slovenian nation« (the May Declaration), while the authorities in its Fundamental Charter still referred to self-management socialism and Yugoslavia and imposed certain conditions on the common life in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia.

The election campaign also took place in light of this difference. On one hand the coalition of six parties, joined in the Demos coalition, appealed to the courage of the voters to write our own constitution and establish our own state, while on the other hand the authorities warned the voters of such adventures and referred to an asymmetrical federation. The Assembly of the Republic of Slovenia elections were won by the Demos coalition, which also formed its government.

1.01
Prejeto 26. 4. 2011

UDK 330.341.4:316.752 (497.4)"1991/2010"

Blaž Babič*

Politična tranzicija in vprašanje vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990

IZVLEČEK

Razprava obravnava vprašanje sprememb vrednostnih sistemov pri Slovencih v času politične, gospodarske in družbene tranzicije po letu 1990. Avtor najprej opredeli vrednote kot verovanja in prepričanja, ki so tesno povezana s čustvi in ki posameznikom služijo kot kriteriji za izbiranje in ocenjevanje dejanj, dogodkov, politike, ljudi, institucij in njihovo uvrščanje med dobre ali slabe, med zakonite ali nezakonite, med vredne ali nevredne zaupanja. Največ pozornosti namenja vprašanju trenutne družbene krize v Sloveniji in zavrne mnenje, da je vzrok za omenjeno krizo v spremembi vrednostnih sistemov pri Slovencih oziroma v krizi vrednot. Ugotavlja, da se vrednostni sistemi pri Slovencih po letu 1990 niso bistveno spremenili, saj rezultati Mednarodne raziskave vrednot, Evropske raziskave vrednot in Svetovne raziskave vrednot, ki so v letih 1992, 1995, 1999 in 2005 potekale v okviru projekta Slovensko javno mnenje, niso pokazali bistvenih premikov med pomembnostjo, ki jo posamezniki znotraj svojega vrednostnega sistema, pripisujejo določenim vrednotam.

Ključne besede: Slovenija, vrednote, vrednostni sistemi, tranzicija, družbene norme, kriza vrednot, družbena kriza

POLITICAL TRANSITION AND THE QUESTION OF THE VALUE SYSTEMS OF SLOVENIANS AFTER 1990

ABSTRACT

The following discussion explores the issue of changes in the value systems of Slovenians during the political, economic and social transition after 1990. First the author defines the values as beliefs and convictions, closely related to emotions and serving the individuals as criteria for the selection and evaluation of actions, events, politics, people, institutions and their categorisation as good or bad, legal or illegal, trustworthy or suspicious. The author focuses on the issue of the current social crisis in Slovenia and rejects the opinion that it stems from the changing value systems or the crisis of values of Slovenians. He establishes that the value systems of Slovenians have not changed significantly since 1990, as the results of the International Value Research, European Value Research and Global Value Research, taking place in 1992, 1995,

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: blaz.babic@inz.si

1999 and 2005 in the context of the Slovenian Public Opinion project, do not indicate significant changes between the importance ascribed by the individuals to certain values within their value systems.

Key words: Slovenia, values, value systems, transition, social norms, crisis of values, social crisis

Vrednote in vrednostni sistemi

Ko so v istem stavku omenjene vrednote in politična tranzicija oziroma politika sploh, imamo najpogosteje v mislih tiste vrednote, ki opredeljujejo ali pa bi morale opredeljevati skupno življenje. Vrednote so sicer bistveno širši pojem, saj so intimna stvar vsakega posameznika in kot take znanstveno težko določljive. Posamezniki se namreč vsakodnevno srečujemo z vprašanjem vrednot in svojega odnosa do sveta, saj na podlagi vrednot ocenjujemo, kaj je za nas pomembno in kaj dobro ter kaj nepomembno in slabo. Vrednote so torej verovanja in prepričanja, ki so tesno povezana s čustvi, nanašajo pa se na zaželene cilje in presegajo omejene situacije in akcije.

Sociolog Niko Toš je na »Pogovoru pri predsedniku republike na temo vrednot«, ki je v sklopu »Pogovorov o prihodnosti Slovenije« potekal 19. novembra 2003, vrednote opredelil kot kriterije za izbiranje in ocenjevanje dejanj, dogodkov, politike, ljudi, institucij in njihovo uvrščanje med dobre ali slabe, med zakonite ali nezakonite, med vredne ali nevredne zaupanja. Posamezniki nato omenjene kriterije soočamo in tako gradimo svoj vrednostni sistem.¹ V nadaljevanju istega dogodka je povedano še nadgradila Tina Vončina, ki meni, da so vrednostni sistemi rezultat dolgotrajnega zgodovinskega procesa in posledično globoko vpeti v tkivo vsake družbe. Ob tem je še povedala, da se vrednote odzivajo le na korenitejše procese, kar pomeni, da se spremembe v delovanju vrednostnega sistema po navadi pokažejo šele po določenem časovnem obdobju, čeprav se zdi, da so v trenutku, ko se spremembe pojavijo, le-te nenadne. V svojem nastopu je tudi omenila vse bolj razširjeno mnenje, da naj bi spremembe, ki jih je povzročil proces politične, gospodarske in družbene tranzicije, načele tudi vrednostni sistem Slovencev.²

¹ POGOVORI o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Slovenije. 2, O vrednotah (Videoposnetek), Ljubljana 2004.

² Prav tam.

Vsako razmišljanje o vrednotah nas tako zelo kmalu pripelje na področje sociološke in antropološke znanosti. Zanimarjanje že opravljanega dela sociologov in socialnih ter kulturnih antropologov bi bilo torej v tem kontekstu nespametno. Tako ravnanje bi z veliko verjetnostjo pričujoči prispevek zreduciralo na področje političnega govora. S tem bi padli na nivo političnih pamfletov, s katerimi smo v vedno večjem številu soočeni v zadnjem času in katerih skupni imenovalec je razpravljanje o moralni in gospodarski krizi ter razglašanje krize vrednot med Slovenci.

Že bežen pregled sociološke teorije nas takoj sooči z razlikovanjem med normami in vrednotami. Gre za razlikovanje med navodili oziroma normami, ki točno določajo ravnanje v različnih situacijah, in bolj splošnimi usmeritvami, ki jih dajejo vrednote. Norme torej določajo primerno in sprejemljivo vedenje v določenih situacijah, uveljavljajo pa se s pozitivnimi in negativnimi sankcijami, to je z nagradami in kaznimi, ki so lahko neformalne, kot je odobravajoč ali odklanjajoč pogled, ali formalne, kot je nagrada ali kazen uradnega organa. Omenjene sankcije so bistveni del mehanizmov družbenega nadzora, ki skrbijo za vzdrževanje reda v družbi.

Usmeritve, ki jih dajejo vrednote, pa so, kot sem že omenil, bolj splošne. Gre za prepričanje, da je nekaj dobro in zaželeno. Vrednote torej opredeljujejo, kaj je pomembno, se izplača in je vredno truda. Iz povedanega izhaja, da so skupne norme in vrednote bistvene za delovanje človeške družbe. Brez skupnih norm bi bili namreč nezmožni sodelovati ali sploh razumeti vedenje drugih, saj nimamo nagonov, ki bi urejali in vodili naše ravnanje. Brez skupnih vrednot pa bi bilo malo verjetno, da bi sodelovali in delali skupaj. Različne ali nasprotne vrednote bi namreč pripeljale do situacije, v kateri bi vsakdo vlekel na svojo stran in zasledoval cilje, nezdružljive s cilji drugih.³

Urejena in stabilna družba ter država torej zahtevata skupne norme in vrednote, ki jih za svoje priznava večina članov družbe ali v primeru države večina državljanov. Nikakor pa norme in vrednote niso eno in isto, kot nas danes skušajo prepričati številni novinarji in politiki. V različnih normah se sicer zrcali odsev določenih vrednot. Tako je npr. visoko vrednotenje človeškega življenja v zahodni družbi izraženo v številnih normah, povezanih s higieno doma in higieno na javnih mestih, načini razreševanja sporov med posamezniki ter z obnašanjem na cesti in na delovnem mestu. Vendar pa vse pogostejše kršenje tako omenjenih kot tudi drugih družbenih norm s strani nekaterih posameznikov, ki so najpogosteje člani nove slovenske ekonomske elite, še ne pomeni nujno tudi krize vrednot.

Kršenje norm lahko namreč predstavlja tudi bližnjico za dosego cilja, ki ga določena vrednota opredeljuje kot pomembnega in vrednega truda. Ob tem velja poudariti pogosta mnenja, da sta osebni uspeh in materializem glavni vrednoti zahodne industrijske družbe, v naračje katere smo Slovenci z veliko zamudo zdrveli po letu 1990. To pa pomeni, da je pomembno in zaželeno biti najboljši na svojem

³ Michael Haralambos, Martin Holborn: Sociologija : teme in pogledi. Ljubljana 1999 (dalje Haralambos, Holborn, Sociologija), str. 13–14.

področju, zmagati na tekmi ali doseči najvišji položaj v svojem poklicu. Dosežki posameznika pa se nato z dosežki drugih najpogosteje merijo prek količine materialnih dobrin, ki jih ta lahko nakopiči. Dejstvo, da je do zmage na tekmi prišlo kot posledica uporabe prepovedanih poživil ali da je bil visok poklicni položaj dosežen s pomočjo podkupnine, sicer trči ob drugo vrednoto, ki jo najlaže povzamemo s pojmom poštenost, vendar je le-ta v vrednostnem sistemu akterja podrejena.⁴

Na podlagi napisanega lahko torej sklepam, da je vse bolj glasno zgražanje širše slovenske javnosti ob določenih ekscesih posameznikov prej znamenje, da ni z vrednotami slovenske družbe kot celote »nič narobe«. Ob tem sem namerno uporabil povsem neprimeren izraz »nič narobe«, saj vrednote same po sebi ne morejo biti pravilne ali napačne. Govorimo lahko le o razlikah med vrednotami različnih družb ali družbenih podskupin ter spremembah vrednostnih sistemov. Zapisal sem ga zato, ker sem želel pokazati, da se »problem« nahaja nekje drugje, iščemo pa ga lahko le na relaciji vrednote–norme–pravni sistem oziroma zakoni. Nekaj je torej »narobe« ali bilo »narobe« z najmanj enim podsistemom slovenske družbe oziroma države. Na tej točki in ob poskusu opredelitve »problema« se je smiselno ponovno vrniti k sociološki teoriji. Kot sem že zapisal, so norme smernice vedenja, ki natančno določajo, kako se moramo vesti v določeni situaciji. Najpomembnejše norme nato država povzame v zakonih ter prek formalnih sankcij, katerih skrajna oblika je zaporna kazen, hkrati prevzame tudi skrb za njihovo uveljavljanje.⁵

Kriza vrednot? Napačna diagnoza?

Vzrokov za družbeno krizo v Sloveniji torej ne gre iskati v moralni in gospodarski krizi ter krizi vrednot, kot to počnejo nekateri politiki in novinarji, temveč predvsem v dejanjih vseh treh vej oblasti Republike Slovenije v obdobju politične, gospodarske in družbene tranzicije. Vse tri veje oblasti, tako zakonodajna in izvršna kot sodna, so namreč ustvarile okolje, ki je v prvem desetletju in pol samostojnosti omogočalo nekaznovano kršenje norm oziroma – kar je še pomembnejše – iz norm izhajajočih zakonov. Oblast je bila namreč tista, ki je v obdobju po letu 1990, pogosto prek divjega lastninenja, omogočila oblikovanje nove »kapitalistične« ekonomske elite, in če se je to v času politične in gospodarske tranzicije ter postopnega prevzemanja evropskega pravnega reda še nekako dalo pomesti pod preprogo, to danes ni več mogoče. V zadnjih letih smo namreč priča občutnemu porastu prijav sumov korupcije in zlorabe položaja,⁶ na podlagi česar lahko sklepam, da vse večji del prebivalstva verjame v dokazljivost in kaznivost tovrstnih dejanj ter predvsem v verjetnost, da bodo sankcionirana.

⁴ Prav tam, str. 13.

⁵ Prav tam.

⁶ MMC RTV Slovenija, <http://www.rtvlo.si/slovenija/vse-vec-grozenj-zaradi-prijav/71375>, 13. 4. 2011.

Obdobje tranzicije se je namreč z vstopom Slovenije v Evropsko unijo vsaj simbolno končalo. Takšno je, kot vse kaže, tudi večinsko mnenje med državljani. Slovenska politika je namreč s pomočjo medijev v obdobju približevanja evropskim integracijam vstop v Evropsko unijo razglašala kot veliki cilj, s katerimi se bo končalo obdobje tranzicije in bomo postali normalna družba. Ali če povzamemo besede Rajka Pirnata, ki jih je leta 2000 izrekel v intervjuju za Mladino: »Enkrat moramo vendarle reči, da je tranzicija za nami in da smo postali normalna družba. /.../ Čez pet ali šest let bo tranzicija v glavah volivcev nepreklicno končana.«⁷

Trenutno stanje v državi oziroma splošno nezadovoljstvo večine državljanov ter rekordno nizko zaupanje v politiko in državne institucije⁸ danes kar kliče po poglobljenem preučevanju obdobja med letoma 1990 in 2004, ki so ga številni še nedavno označevali kot »zgodbo o uspehu«. V tem času so bili sicer najbolj izpostavljeni politični cilji uspešno doseženi, vendar z vsemi rezultati politične, gospodarske in družbene tranzicije ne moremo biti zadovoljni. Predvsem zadnja gospodarska kriza je najbrž bolj boleče, kot bi jih sicer, če bi se obdobje gospodarske konjunktore iz začetka tisočletja neprekinjeno nadaljevalo, izpostavila številne grehe iz obdobja tranzicije. Omenjeno dejstvo je v zadnjem času vedno bolj očitno, saj kazalniki gospodarskega okrevanja zaostajajo za tistimi v primerljivih državah s podobno tranzicijsko preteklostjo. V zadnjih letih so tako vedno bolj vidni rezultati v Sloveniji izbranih načinov in postopkov razgradnje socialističnih družbenih, pravnih in političnih razmerij in njihove nadomestitve z globalnimi kapitalističnimi razmerji.

Eno izmed posledic v Sloveniji izbranih načinov in postopkov razgradnje prejšnjih družbenih, pravnih in političnih razmerij in nadomestitve teh razmerij z novimi razmerji je zelo povedno povzel Boštjan Penko, prvi direktor Urada za preprečevanje korupcije, ki smo ga v Sloveniji dobili šele sredi leta 2001, polno pa je začel delovati 1. januarja 2002. Penko je tako februarja 2002 v enem izmed prvih intervjujev po prevzemu funkcije na vprašanje novinarja POP TV: »Ali je notranji odkup Blagovno-trgovinskega centra (BTC) moralno ali tudi zakonsko sporen?« odgovoril z naslednjimi besedami: »Naše stališče je, da bi lahko bil notranji odkup BTC tako moralno kot tudi zakonsko sporen. Pri zakonski spornosti ne moremo šteti, da gre za kršitev zakona samo takrat, ko zakon prekoračimo. Štejemo, da gre za kršitev zakona tudi takrat, ko je uporabljen v nasprotju s svojim duhom, v nasprotju z namenom zakona. Ko se zakon uporablja samo v korist ene strani, potem lahko vedno rečemo, da gre za nemoralno, neetično ravnanje, za ravnanje v nasprotju z duhom zakona.«⁹

⁷ Mladina, št. 45, 6. 11. 2000, str. 30, Konec pomladi.

⁸ Poslanica predsednika Državnega zbora dr. Pavla Gantarja ob 20. obletnici samostojnosti Republike Slovenije, <http://www.dvajset.si/prvih-20/pregled/poslanice/dr-pavel-gantar/>, 13. 4. 2011.

⁹ 24ur.com, <http://24ur.com/novice/slovenija/korupcija-je-lahko-tudi-v-drzavni-upravi.html>, 13. 4. 2011.

Razplet dogodkov v primeru spornega notranjega odkupa BTC je nato v naslednjih letih jasno pokazal, da Penkovo mnenje v Sloveniji nima pravno zavezujoče veljave. Tako v tem primeru, ki sem ga izbral, ker je med številnimi podobnimi zgodbami slovenske tranzicije doživel tudi sodni epilog, kot v drugih se je namreč izkazalo, da bi Penko bolj zadel razmere, če bi svoje besede formuliral nekoliko drugače. »Ravnanje akterjev je bilo sicer moralno sporno in v nasprotju z duhom zakona, vendar zakon ni bil kršen. Vsaj ne v zadostni meri, da bi slovenski pravni sistem hitro in učinkovito ukrepal in kaznoval akterje.«

Kako je pravzaprav potekal notranji odkup BTC? Vodilni in tudi vsi drugi zaposleni, ki so hoteli, so lahko sodelovali pri odkupu z vložki v novo podjetje Invest Point oziroma v družbo pooblaščenko Ajdacom. Omenjeni podjetji sta nato kupovali delnice BTC, delnice BTC pa je v še večjih količinah sočasno kupoval tudi BTC in posledično je bilo drugih delničarjev vsak dan manj. Na koncu sta omenjeni podjetji pridobili večino na skupščini delničarjev BTC, ki je nato decembra 2001 odločila, da se delnice v lasti BTC umaknejo in s tem zmanjša kapital družbe. S tem sta Invest Point in Ajdacom postala skoraj 90-odstotna lastnika BTC.¹⁰

Ta način odkupa so tik pred omenjenim sklepom skupščine v časniku Finance komentirali z naslednjimi besedami: »Tak odkup je nekoliko nenavaden. Je posledica nekakšne pravne praznine in tudi velike pravne domiselnosti svetovalcev BTC. Vendar je težko reči, da je v nasprotju s predpisi.«¹¹ Članek pa so sklenili z mnenjem, da je do takšnega odkupa lahko prišlo, ker so bili menedžerji, nadzorniki in nekateri zaposleni enotni: »Ves čas odkupa so namreč hodili po robu predpisov in vsako podrobnost so morali – tudi pred novinarji – dobro argumentirati. In to se jim je posrečilo, ker so bili pravno in komunikacijsko – kljub nekaterim površnostim – izjemno vešč in še nikogar niso 'nategnili'.«¹² Vrhovni državni tožilec pa je primer označil kot nov in izviren ter obljubil, da ga bodo na tožilstvu preučili. Ob tem je še omenil, da na tožilstvu niso spregledali sporov med delničarji in v javnosti, vendar še ne morejo potrditi, da gre za kaznivo dejanje.¹³

Kmalu pa se je pokazalo, da vsi vpleteni v lastniško strukturo BTC po izvedbi notranjega odkupa družbe le niso bili na boljšem. Za razliko od nekaterih, ki so si v razmeroma kratkem času nabrali ogromno premoženje, so bili oškodovani predvsem tisti mali delničarji, ki svojih delnic niso pravočasno prodali. Na drugi strani pa je bil notranji odkup BTC za nove lastnike zagotovo posel življenja, saj so svoje premoženje po novem šteli v milijonih. Nekateri med njimi pa so se celo uvrstili na lestvico stotih najbogatejših Slovencev, saj so bile leta 2010 samo nepremičnine v lasti BTC ocenjene na 192,4 milijona evrov.¹⁴

¹⁰ Finance, <http://manager.finance.si/15026/BTC-slo%BEni-v-vojni-skregani-v-miru>, 13.4.2011.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

¹³ 24.ur.com, <http://24ur.com/novice/gospodarstvo/lastninjenje-btc-ja-zanimivo-za-tozilstvo.html>, 13. 4. 2011.

¹⁴ Manager, <http://www.najbogatejsi-slovinci.si/305089/Na-repu-stoterice-najbogatej%B9ih-je->

Sledili so dolgotrajni sodni postopki, ki so se končali z pravnomočno sodbo višjega sodišča decembra 2007. Sodišče je odločilo, da je bil sklep skupščine BTC iz leta 2001 o znižanju kapitala z umikom lastnih delnic, s katerim je uprava izvedla menedžerski prevzem BTC na račun oškodovanja malih delničarjev, nezakonit in zato ničen.¹⁵ Ob tem se mi zdi potrebno omeniti tudi nekatere zaplete, do katerih je prišlo med samim sodnim procesom in ki v glavah navadnih smrtnikov porajajo dvom o pravni državi. Tako je bil med potekom kazenskega postopka glede lastnjenja BTC z mesta vodje gospodarskega oddelka ljubljanskega okrožnega državnega tožilstva zaradi objektivne odgovornosti razrešen okrožni državni tožilec, ker je tožilstvo zamudilo tridnevni rok za pritožbo zoper zavrnitev zahteve za preiskavo s strani sodišča. S tem ko je tožilstvo zamudilo rok za pritožbo, je povzročilo, da je bila uvedba ponovnega kazenskega postopka mogoča samo na podlagi novih, drugačnih dokazov.¹⁶

Po razglasitvi pravnomočne sodbe višjega sodišča je sprva kazalo, da se je zgodba o spornem notranjem odkupu BTC na tem mestu končala. Vendar pa uprava družbe, ki bi edina lahko v sodnem registru vrnila kapital na zakonito raven, to je na raven iz leta 2001, tega ni hotela storiti. Ob takem ravnanju uprave družbe so mali delničarji, ki so se 2. novembra 2005 zaradi zaščite svojih interesov združili v vseslovensko združenje Mali delničar,¹⁷ na spletni strani društva zapisali: »Če Upravo še lahko razumemo, da je v brezobzirnem pohlepu po bogastvu pripravljena storiti vse, tudi še naprej kršiti zakon, pa mali delničarji ne razumemo, zakaj kršitev zakona dopušča država.«¹⁸ V nadaljevanju besedila so mali delničarji nato sami poiskali odgovor na zastavljeno vprašanje. V tistih dneh sta namreč v ločenih intervjujih za tednik Reporter podala svoje mnenje o obravnavani tematiki dva izmed ključnih nosilcev gospodarske politike in trga kapitala v tistem času, minister za gospodarstvo Matej Lahovnik in direktor Agencije za trg vrednostnih papirjev Damjan Žugelj.

Lahovnik je v intervjuju najprej zanikal, da je v času notranjega odkupa svetoval vodilnim iz družbe BTC, kot so poročali nekateri mediji. Nato pa je priznal, da je, ko je bil odkup že zdavnaj končan, podal svoje ekonomsko mnenje in v njem zapisal, »da zaradi načina odkupa razvoj podjetja ne bo ogrožen, ker je podjetje izpolnjevalo značilnosti družb, ki so primerne za take menedžerske odkupe«.¹⁹ V nadaljevanju je nato Lahovnik še izjavil: »Z ekonomskega vidika so bile po že opravljenem odkupu moje ugotovitve točne, s pravnega vidika pa je dolžnost vseh in-

direktor-Skai-centra, 13. 4. 2011.

¹⁵ Sodba v imenu ljudstva in sklep, http://www.skupaj.si/sites/default/files/BTC_SODBA.pdf, 13. 4. 2011.

¹⁶ Delo, 28. 3. 2007, str. 3, Borut Markošek ni več vodja gospodarskega oddelka ljubljanskega tožilstva.

¹⁷ Dnevnik (Poslovni dnevnik), 24. 10. 2005, str. 14, Skupščina združenja malih delničarjev.

¹⁸ Društvo – Mali delničarji – Skupaj smo močnejši, <http://www.skupaj.eu/vsebina/primer-btc-nestrokovnost-ali-korupcija-oblasti>, 13. 4. 2011.

¹⁹ Društvo – Mali delničarji – Skupaj smo močnejši, <http://www.skupaj.eu/default/files/file/38-stran.pdf>, 13. 4. 2011.

stitucij, da razčistijo, ali so nastale kakršne koli nepravilnosti.« Ob koncu je še ocenil, da težko reče, kakšen bo razplet sodnih postopkov, ker je zanj pomembno, »da se družba normalno razvija in se ne izčrpa.«²⁰ Teden dni pozneje je v istem tedniku nastopil še Damjan Žugelj, ki je podal mnenje, da kljub sodbi višjega sodišča o ničnosti sklepa skupščine BTC o znižanju kapitala z umikom lastnih delnic iz leta 2001 »ne bo mogoče nič spreminjati za nazaj, saj je podjetje že naprej v svojem razvojnem ciklu.«²¹ Žugelj se je nato še strinjal z novinarjem, da je v tem primeru pravna država očitno povsem odpovedala.²²

Male delničarje je v odgovorih tako ministra kot direktorja zmotilo predvsem dejstvo, da sta oba razvoj družbe postavila nad spoštovanje zakona, saj je minister »namesto, da bi se kot visok politik vladne stranke zavzel, kako udejanjiti do sedaj edino pravnomočno sodbo o nezakonitem menedžerskem prevzemu v Sloveniji, odkrito priznal, da ga to sploh ne moti.«²³ Ob tem so zapisali, da gre za sprevrženo logiko, v kateri je pomemben samo ekonomski vidik posla, in nato še ponazorili, kaj pomeni taka logika: »Podjetnik, ki je zabredel v finančne težave, denimo, namerava te rešiti z zavarovalniško goljufijo ali pa kar z ugrabitvijo in zahtevo za odkupnino. S stališča ministra je tako ravnanje sprejemljivo, da bodo le tako pridobljena sredstva usmerjena v razvoj podjetja?!«²⁴ In ravno v tem delu sta po mnenju malih delničarjev izjavi obeh predstavnikov tedanje oblasti izjemno usklajeni: »Zato ju mali delničarji ne moremo sprejeti zgolj kot posamezna spodrsljaja, ampak za usklajeno stališče oblasti.«²⁵

Lahko torej sklenem, da je bilo v prvem desetletju in pol samostojne države številnim posameznikom »dovoljeno« kršiti nekatere družbene norme oziroma, še pomembneje, iz njih izpeljane zakone. Ti posamezniki, ki so danes pogosto del nove slovenske ekonomske elite, za svoja dejanja v času politične, gospodarske in družbene tranzicije niso bili ustrezno sankcionirani. V zadnjem času, nekako po vstopu Slovenije v Evropsko unijo, pa je strpnost javnosti do tovrstnih vprašanj bistveno upadla. Število prijav o sumih korupcije in zlorab položaja s strani državljanov se namreč v Sloveniji iz leta v leto povečuje. Ob tem je treba izpostaviti še očitno nezmožnost oblasti, da bi udejanjila tudi edino pravnomočno sodbo o nezakonitem menedžerskem prevzemu v Sloveniji. Takšen razvoj pa je v zadnjih letih pomembno pripomogel k vse bolj razširjenemu mnenju med »navadnimi« državljanji, da je slovenska družba in z njo država v globoki krizi.

²⁰ Prav tam.

²¹ Društvo – Mali delničarji – Skupaj smo močnejši, http://www.skupaj.eu/default/files/file/32_stran_zugelj.pdf, 13. 4. 2011.

²² Prav tam.

²³ Društvo – Mali delničarji – Skupaj smo močnejši, <http://www.skupaj.eu/vsebina/primer-btc-nestrokovnost-ali-korupcija-oblasti>, 13. 4. 2011.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

Zgoraj zapisano lahko hitro razberemo tudi iz prevladujočih prispevkov anonimnih piscev na spletu, ki ga v zadnjih letih posamezniki vse pogosteje uporabljajo za izražanje nezadovoljstva nad obstoječim stanjem v državi in ki je do neke mere nadomestil pisma bralcev v dnevnem časopisju z začetka devetdesetih let. Bistvo številnih podobnih prispevkov je na kratko povzel naslednji pisec: »Začelo se je počasi. S kurjimi tatovi, občasnimi aferami, ki so za kakšen teden izbruhnile in se počasi razkadile. Nadaljevalo se je s tajkunskimi prevzemi, svetovno gospodarsko krizo, zapirali so poslance in preiskovali gradbince. Afera na afero in človek se privadi na marsikaj. Tako zelo, da niti ne pričakuje več pravičnega epiloga.«²⁶

Družbene krize v državi torej ne moremo na hitro odpraviti s krilatico »kriza vrednot«, saj lahko številne vzroke za današnje probleme slovenske družbe najdemo v grehah iz obdobja politične, gospodarske in družbene tranzicije. V tem kontekstu se mi zdi zelo povedna analiza mnenja, da je za aktualne probleme slovenske družbe odgovorna kriza vrednot, ki jo je oktobra 2010 v Mladini objavil Jože Vogrinc: »Razglašanje vsesplošne krize vrednot v Sloveniji danes je le na videz moralna panika. V resnici je veliko nevarnejše. Mediji, opozicija in veliko navadnih ljudi ne glede na starost, spol in izobrazbo so v hipu sprejeli »krizo vrednot« kot čarobno formulo, ki v dveh besedah pove vse, kar je treba vedeti o aktualnih problemih slovenske družbe. Ni ugotovitev, ki bi zahtevala pojasnilo, ampak diagnoza, ki odpravlja potrebo po razumevanju. Ni vprašanje, ampak odgovor. »Krizo vrednot« je ime za prepričanje, da so »tisti zgoraj nam spodaj« vsilili svoj nemoralni način ravnanja.«²⁷

Spremembe vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990

O tem, kako aktualna je danes krilatica »kriza vrednot«, se je zelo slikovito izrazil Jože Vogrinc: »'Krizo vrednot!' odmeva iz studiev RTVS. 'Krizo vrednot!' bije plat zvona opozicija. 'Krizo vrednot!' penijo anonimni sralci po spletu v zmerljivkah, kjer je prva vrednota linč.«²⁸ Poleg tega bi nekritično sprejemanje takšnega mnenja tudi pomenilo, da bi se raziskovanje virov lotil iz že vnaprej določenega izhodišča in bi v tem okviru pač iskal le tiste, ki bi potrjevali, da je v letih po osamosvojitvi prišlo do propada vrednostnega sistema pri Slovencih.

S tem ne želim zanikati, da je v obravnavanem obdobju prišlo do določenih sprememb pri tem, kaj Slovenci ocenjujejo kot dobro in zaželeno, vendar menim, da ne moremo govoriti o propadu vrednostnih sistemov. Bolj ustrezna je trditev, da je znotraj vrednostnih sistemov prišlo do premika prioritete. Predvidevamo lahko, da so nekdanje manj pomembne vrednote danes v ospredju in obratno. Politične, gospodarske in družbene spremembe so namreč v ospredje potisnile predvsem

²⁶ Novice, Ena A magazin, <http://slowwwenia.ena.com/Novice/Komentar/Slovenski-Unicef-in-kriza-vrednot.html>, 13. 4. 2011.

²⁷ Mladina, št. 9, 5. 3. 2010, str. 37, Jože Vogrinc, »Krizo vrednot«?? Napačna diagnoza!

²⁸ Prav tam.

ekonomsko naravnane vrednote, kot so materialne dobrine, zaslužek, zaposlitev in s tem neposredno povezano izobraževanje. Na lestvici pomembnosti pa so izgubile vrednote, ki so bile nekoč bolj izpostavljene, kot so partnerstvo, družina, religija in duhovne vrednote.²⁹

V naslednjem koraku pa kot zgodovinar takoj trčim na problem virov, ki bi jih lahko uporabil pri poskusu identificiranja sprememb znotraj vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990. Že v začetku članka sem namreč zapisal, da so vrednote intimna stvar vsakega posameznika ter da so kot take znanstveno težko določljive. Lahko bi se problema sicer lotil na podlagi oglašanj v javnosti in zapisov v medijih nekaterih družbeno angažiranih in tako ali drugače izpostavljenih posameznikov, ki so se po letu 1990 na to temo periodično oglašali s svojimi razmišljanji, vendar bi na ta način težko dejansko identificirali spremembe.

V omenjeno kategorijo lahko uvrstimo članek Spomenke Hribar, ki je bil oktobra 2010 objavljen v Sobotni prilogi Dela in nosi naslov »Potrebujemo novo 'družbeno pogodbo'!«. V članku avtorica trdi, da smo priča odmiranju države in da se vse bolj bližata kaos in brezup, in nadaljuje: »Čas je, da vzamemo stvar v svoje roke! Čas je, da se vzamemo v roke!«³⁰ Sledi ocena, da se nam država podira pred očmi. S tem nima v mislih le države kot državne uprave, temveč tudi državo kot strukturo medsebojnih odnosov med državljani. Rešitev pa vidi v »novi družbeni pogodbi« oziroma novem družbenem konsenzu, ki predpostavlja solidarnost kot temelj naših odnosov. »Tisti, ki imajo dovolj in več, se morajo – zavestno, zavedno – začasno odpovedati svojim upravičenim in zakonitim zahtevam – zato, da bodo tudi drugi preživeli.«³¹ Nova družbeno pogodba bi torej morala predpostavljati voljnost državljanov, da se odpovedo čezmernim apetitom. V nadaljevanju bi nato izbrali članek »Začeti na novo?« izpod peresa Jožeta Vogrinca, v katerem avtor najprej opazi, da se pojavljajo predlogi, po katerih bi bilo treba državo rekonstruirati in s tem začeti novo in boljše politično življenje v Sloveniji povsem od začetka, ter se ob tem sprašuje, ali se slovenska politična elita začenja zavedati, da je sama glavni notranji dejavnik naraščajoče družbene in politične krize v državi.³²

Vendar nam takšni in podobni viri ne povedo kaj dosti o spremembah vrednostnih sistemov v glavah »navadnih« državljanov. Na različnih spletnih klepetalnicah, ki pa so se na žalost kot prostor za izmenjavo mnenj o perečih družbenih temah v Sloveniji začele uveljavljati šele po letu 2000, lahko sicer najdemo nepregledno množico zapisov na temo vrednot, ki pa jih je zelo težko znanstveno ovrednotiti. Morda jih lahko uporabimo le v kontekstu konflikta med generacijami, če ob tem predpostavimo, da so starejše generacije za razliko od mlajših v

²⁹ POGOVORI o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Slovenije. 2, O vrednotah (Video-posnetek), Ljubljana 2004.

³⁰ Delo (Sobotna priloga), 2. 10. 2010, str. 10–11, Spomenka Hribar, Potrebujemo novo »družbeno pogodbo«.

³¹ Prav tam.

³² Mladina, št. 2, 14. 1. 2011, str. 27, Jože Vogrinc, Začeti na novo?.

večji meri ohranile vrednostne sisteme iz začetka devetdesetih let. Zato bom na tem mestu navedel le eno izmed številnih razprav na temo vrednostnih sistemov, ki jih lahko najdemo na spletu. Izbral sem diskusijo med očitno starejšo osebo z dvajsetimi leti delovne dobe in nekom, ki še študira. Prvi prispevek lahko na hitro povzamem kot zgražanje nad življenjskimi izbirami mlajše generacije, konča pa se s trditvijo: »Sama sem imela vse ob svojem času, tako zabavo in potovanja kot tudi družino, službo in kredit.«³³ Sledi precej bolj obsežen odgovor, ki ga zelo dobro povzemata naslednja citata: »Familija, kredit? S katere lune si ti padla? Kakšen kredit? Pri teh službah, ki jih za mlade kar mrgoli ali kaj? Otroke? S čim? Koliko plozanj tule, da je treba imet najprej štalco – od kod štalca, ti meni povej? S čim? Seveda, banke komaj čakajo, da bojo stanovanjske kredite dajali mladini, ki – če ima veliko srečo! – dobi službo za določen čas, za katero iz leta v leto ne ve, ali jo bo naslednje leto še imela!«³⁴ in »Si okostenela in zastarela in na svet, ki se je korenito spremenil, gledaš s starimi, zamočvirjenimi vrednotami. Ne samo da ni toliko perspektive za mlade, kar zadeva ekonomsko računico, ampak se je vrednostni sistem spremenil in še bolj se bo. Vedno bolj se vrednoti osebnostni razvoj človeka, ne samo sistem: rodi se, delaj, sproduciraj par potomcev in crkni.«³⁵

Za kakršno koli tehtno razpravo o spremembah vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990 je torej treba poiskati drug vir, ki sem ga našel v izsledkih projekta Slovensko javno mnenje (SJM). Omenjeni projekt poteka v Sloveniji neprekinjeno že vse od leta 1968 in predstavlja pravo zakladnico virov tako za zgodovinopisce kot druge humanistične znanosti. Za izbrano temo pa so pomembne Mednarodna raziskava vrednot (MRV), Evropska raziskava vrednot (ERV) in Svetovna raziskava vrednot (SRV). Vse tri omenjene raziskave so zasnovane na konceptu Evropske raziskave vrednot iz leta 1980,³⁶ tako da so rezultati primerljivi, saj se v vseh treh raziskavah pojavljajo identična vprašanja. Posvetil pa se bom predvsem prvemu vprašanju, ki od sodelujočih zahteva, da z ocenami »zelo pomembna«, »precej pomembna«, »ne preveč pomembna« in »sploh ni pomembna« opremijo naslednje »stvari v svojem življenju« delo, družina, prijatelji in znanci, prosti čas, politika in vera. Pri tem se bom osredotočili le na stvari, ki so jih ocenili z oceno »zelo pomembno«, kajti zanimajo me spremembe v posameznikovem vrednostnem sistemu oziroma morebitni premiki v hierarhiji vrednot znotraj vrednostnega sistema.

V obdobju po letu 1990 je bila kot prva februarja 1992 na vzorcu 1035 naključno izbranih polnoletnih prebivalcev Slovenije izvedena MRV. V tej raziskavi je največ sodelujočih z oceno »zelo pomembno« opredelilo družino (79%) in delo

³³ Med.Over.Net, <http://med.over.net/forum5/read.php?151,6856361,6856361#msg-6856361>, 13. 4. 2011.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Niko Toš: Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998. Ljubljana 1999, str. 125.

(72%), nato pa si z velikim zaostankom sledijo prijatelji in znanci (37%), prosti čas (26%), vera (16%) in na koncu politika (6%).³⁷

Sledi MRV, ki je bila na vzorcu 1007 naključno izbranih polnoletnih prebivalcev Slovenije izvedena novembra in decembra 1995. V tej raziskavi se vrstni red z oceno »zelo pomembno« ocenjenih »stvari v življenju« ni spremenil. Se je pa nekoliko spremenilo razmerje med ocenami. Družina (82%) je še vedno ostala na prvem mestu, pomembno pa je upadlo delo (54%), ocena naslednjih treh stvari se ni bistveno spremenila prijatelji in znanci (41%), prosti čas (33%) in vera (16%), politika (2%) pa je bila ocenjena še slabše kot v prvi raziskavi.³⁸

Naslednja je bila na vzorcu 1006 naključno izbranih polnoletnih prebivalcev Slovenije oktobra in novembra 1999 izvedena ERV. Tudi v tej raziskavi se vrstni red z oceno »zelo pomembno« ocenjenih »stvari v življenju« ni spremenil. Poleg tega so tudi ocene ostale na približno istih stopnjah: družina (81%), delo (61%), prijatelji in znanci (41%), prosti čas (32%), vera (12%), politika (2%). Morda bi lahko izpostavili le upad pogostosti ocene »zelo pomembno« pri veri in porast pri delu.³⁹

Kot zadnja pa je bila na vzorcu 1037 naključno izbranih polnoletnih prebivalcev Slovenije oktobra in novembra 2005 izvedena SRV. V tej raziskavi se je prvič spremenil vrstni red z oceno »zelo pomembno« označenih »stvari v življenju«. Na prvem mestu je še vedno ostala družina (88%), zamenjali pa sta se stvari prijatelji in znanci (51%) ter delo (47%) na drugem oziroma tretjem mestu. Nato si v enakem vrstnem redu kot že v prvih treh raziskavah sledijo prosti čas (43%), vera (15%) in politika (3%). Ob tem je treba izpostaviti, da je v tej raziskavi, podobno kot pri stvari prijatelji in znanci, tudi pri prostem času pogostost ocene »zelo pomembno« močno narasla.⁴⁰

Sklenemo lahko torej, da se vrednostni sistemi pri Slovencih po letu 1990 niso bistveno spremenili. Zgoraj zapisani rezultati raziskav SJM iz let 1992, 1995, 1999 in 2005 namreč niso pokazali bistvenih premikov med pomembnostjo, ki jo posamezniki znotraj svojega vrednostnega sistema pripisujejo določenim vrednotam. Na podlagi teh rezultatov lahko tudi zavrnem danes prevladujoče mnenje, da naj bi spremembe, ki jih je povzročil proces politične, gospodarske in družbene tranzicije, načele tudi vrednostne sisteme Slovencev. Vzrokov za trenutno družbeno krizo v Sloveniji torej ne gre iskati v krizi vrednot, saj se je pokazalo, da je vse bolj glasno zgražanje širše slovenske javnosti ob določenih ekscesih posameznikov prej znamenje, da ni z vrednotami slovenske družbe kot celote »nič narobe«. Ob tem sem tudi pokazal, da je za v zadnjih letih vse bolj razširjeno mnenje med »navadnimi«

³⁷ Prav tam, str. 125–126.

³⁸ Prav tam, str. 515–16.

³⁹ Niko Toš: Vrednote v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999–2004. Ljubljana 2004, str. 119–120.

⁴⁰ Niko Toš: Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004–2009. Ljubljana 2009, str. 187–188.

državljeni o globoki krizi slovenske družbe in države, odgovorna predvsem nekdanja slovenska oblast, ki je v prvem desetletju in pol samostojne države številnim posameznikom »dovolila« kršiti nekatere družbene norme oziroma, še pomembneje, iz njih izpeljane zakone. Oblast je bila namreč tista, ki je v obdobju po letu 1990, pogosto prek divjega lastninjenja, omogočila oblikovanje nove »kapitalistične« ekonomske elite, in če se je to v času politične in gospodarske tranzicije ter postopnega prevzemanja evropskega pravnega reda še nekako dalo pomesti pod preprogo, to danes ni več mogoče. V zadnjem času, nekako po vstopu Slovenije v Evropsko unijo, je namreč strpnost javnosti do tovrstnih vprašanj bistveno upadla. Število prijav o sumih korupcije in zlorab položaja s strani državljanov pa se v Sloveniji iz leta v leto povečuje.

Blaž Babič

POLITICAL TRANSITION AND THE QUESTION OF THE VALUE SYSTEMS
OF SLOVENIANS AFTER 1990

S u m m a r y

As individuals we come across the issue of values every day, since on the basis of values we evaluate what is important for us, what is good, unimportant, or bad. Thus values are beliefs and convictions, closely connected with emotions and related to goals we are striving for, transcending the limited situations and actions. Already a brief glance at sociological theories makes us face the differences between the norms and values. This involves the distinction between the instructions or norms, which specify our actions in various situations, and the more general orientations provided by values. The most important norms are then summed up by the state in its legislation and enforced through formal sanctions with imprisonment as the most extreme measure. These sanctions are an essential part of social control mechanisms, ensuring the maintenance of order in the society. Therefore an orderly and stable society calls for common norms and values, adopted by the majority of its members.

We can infer that the Slovenian public's increasingly louder condemnation of the breach of norms by certain individuals is a sign that there is nothing wrong with the values of the Slovenian society as a whole. Besides, the results of the 1992, 1995, 1999 and 2005 Slovenian Public Opinion research do not indicate significant changes in the importance ascribed by the individuals to particular values within their value systems. On the basis of these results we can also reject the today's dominant opinion that the changes, caused by the process of the political, economic and social transitions, also had an impact on the value systems of Slovenians. Thus the reasons for the current social crisis in Slovenia are not to be found in the crisis of values, since it turned out that the increasingly louder revulsion that the Slovenian public expresses with regard to certain excesses of some individuals is actually more likely a sign that there is nothing wrong with the values of the Slovenian society as a whole.

In the recent years the opinion has spread among the »ordinary« citizens that the Slovenian society and state are in a deep crisis, caused especially by the former Slovenian authorities, who in the first decade and a half of the independent Slovenian state »allowed« many individuals to breach certain social norms or, even more importantly, certain laws based on these norms. Namely, the authorities were responsible for the formation of the new »capitalist« economic elite after 1990, often through unrestrained privatisation. If that could somehow be swept under the rug during the political and economic transition and the gradual adoption of the European legal order, today this is no longer

possible. Namely, recently – roughly after Slovenia joined the European Union in 2004 – the public tolerance of such issues has declined radically. The number of reports about the suspicions of corruption and abuse of authority made by the citizens is increasing in Slovenia from year to year. Here the obvious inability of the authorities to implement the only final judgement in case of an unlawful management takeover in Slovenia should be underlined. This refers to the ruling of the Higher Court of December 2007, declaring the decision of the management, reached at the BTC shareholders' meeting of 2001 to decrease the capital by withdrawing its own shares and thus carrying out a management takeover of the BTC at the account of small shareholders, was unlawful and thus null and void. Such a course of events contributed significantly to the opinion of the »ordinary« citizens that in the recent years the Slovenian society and state have been in a profound crisis.